Святослав Терський

Видавництво Л

Луцьк
X–XV ст.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА"

Святослав Терський

ЛУЧЕСЬК
X—XV ст.

Львів
Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
2006

ББК 63.3 (4 Укр)
Т 356
УДК 904:711.424 (477.82)
947.1.(477.82)

Рекомендовано Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 9 засідання від 28.12.2004 р.) та Вченою радою Національного університету "Львівська політехніка" (протокол № 47 засідання від 25.04.2006 р.)

Наукові редактори:
Кучера М.П., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Дещинський Л.Є., доктор історичних наук, професор кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету "Львівська політехніка"

Рецензенти:
Александрович В.С., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;
Войтович Л.В., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри історії середніх віків та візантології Львівського національного університету імені Івана Франка;
Кучинко М.М., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Терський С.В.
Т 356 Лучеськ X—XV ст.: Монографія. — Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2006. — 252 с.
ISBN 966-553-573-0

У 1988—1998 рр. Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського досліджувала археологічні пам'ятки Лучеська — столиці древньої Волині. Було вивчено культурний шар на території дитинця, Окольного города, середмістя, посадів Помостичі та Панський город. На підставі багатого фактологічного матеріалу вимальовалася цілісна картина історії, зокрема, державного устрою, топографії середньовічного міста з його духовною та матеріальною культурами.

Монографія не лише заповнює існуючу прогалину в регіональній історії, а й доповнює знання про минуле Східної Європи.

Призначено для істориків, археологів, краєзнавців.

ББК 63.3 (4 Укр)

© Терський С.В., 2006
© Національний університет "Львівська політехніка", 2006

ISBN 966-553-573-0

ЗМІСТ

Перелік скорочень 4
Вступ 5
Розділ 1. Огляд міста за літописами та документами 8
1.1. Огляд джерел 8
1.2. Огляд бібліографії 10
1.3. Історія археологічних досліджень 11
1.4. Історія міста за літописами і джерелами 17
Розділ 2. Історична топографія міста і укріплень. Приміська інфраструктура 32
2.1. Природне середовище та домівські поселення 32
2.2. Дитинець 36
2.2.1. Територія, стратиграфія, первісні укріплення 36
2.2.2. Топографія забудови майданчика 44
2.2.3. Верхній замок 50
2.3. Окольний город (Нижній замок). Храми Окольного города 55
2.4. Середмістя 65
2.4.1. Початки заселення, система укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток 65
2.4.2. Система забудови і комунікацій. Переправи, греблі та мости 78
2.4.3. Церкви середмістя 79
2.4.4. Соціально-економічна структура середмістя. Житлово-господарська забудова луцького Ринку 82
2.5. Передмістя 90
2.5.1. Правобережні передмістя 90
2.5.2. Храми Правобережжя 91
2.5.3. Лівобережні передмістя 94
2.6. Приміська інфраструктура 102
Розділ 3. Будівлі Лучеська 104
3.1. Храмова архітектура 104
3.2. Житла та господарські споруди 114
Розділ 4. Господарська діяльність у місті. Військова справа 129
4.1. Сільське господарство, промисли і транспорт 129
4.2. Ремесло 132
4.3. Торгівля 162
4.4. Військова справа 171
4.4.1. Зброя та захисний обладунок 171
4.4.2. Спорядження вершника і коня 182
Розділ 5. Культура і міжнародні зв'язки 183
5.1. Культура 183
5.2. Міжнародні зв'язки 195
Висновки 200
Додатки 202
А. Луцькі князі, старости і бояри, єпископи X—XV ст. 202
Б. Каталог житлових та господарських споруд Лучеська VII—XVII ст. (розкопки 1969—2006 рр.) 203
В. Каталог поховань X—XV ст. на території Старого міста 216
Літопис (хроніка) важливих дат і подій 218
Список використаних джерел 219
Summary 238
Іменний покажчик 240
Топографічно-географічний покажчик 247

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АВУ — Археологічні відкриття в Україні.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

АрЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, Киев.

АО — Археологические открытия, Москва.

АС — Археологический съезд.

ВГВ — Волынские губернские ведомости, Житомир.

ВЕВ — Волынские епархиальные ведомости, Почаев.

ВКМ — Волинський краєзнавчий музей, Луцьк.

ДАЛО — Державний архів Львівської області.

ІА — Інститут археології НАН України, м. Київ.

КС — Киевская старина (з 1991 р. — Київська старовина).

КСИА — Краткие сообщения Иститута археологии АН СССР.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.

ЛДІКЗ — Луцький державний історико-культурний заповідник "Старе місто".

ЛІМ — Львівський історичний музей.

МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, м. Львів.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.

НА — науковий архів.

НЗ ЛІМ — Наукові записки Львівського історичного музею.

НТШ — Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.

СА — Советская археология, Москва.

САИ — Свод археологических источников.

СОРЯС — Сборник общества русского языка и словесности.

KHKM — Kwartalnik historyi kultury materialnej. — Warszawa.

WA — Wiadomosci archeologiczne. — Warszawa.

ZOW — Z otchłani wieków.

ВСТУП

У самому серці Волині на берегах р. Стир, посеред широкої заплавної рівнини, в оточенні сучасного багатоповерхового міста здіймаються в небо величні мури колись могутніх оборонних споруд. Потужні цегляні стіни на кам'яному підмурку нагадують кожному про давнину, таємниці якої все ще зберігає у своїх надрах ця квітуча рівнина. Пам'ять минулих століть закодована, ніби сигнали на магнітній стрічці, на безлічі дрібних уламків глиняного череп'я, рештках кістяних та металевих предметів, напівзотлілих дерев'яних балках, що інколи виринають з-під ковша екскаватора під час земляних робіт у Старому місті. Дивом уцілілі в центрі великого міста, ледве помітні серед буйного різнотрав'я острівці в заплаві, що витягнулися ланцюжком вздовж головного русла Стиру, навічно поховали у своїх болотяних нетрях спомин про перших мешканців цього благодатного краю.

Лучеськ — город посеред лугу — столиця древньої Волині й найдавніше місто у цьому краю лісів та озер. Таємниці сивого минулого міста оповиті багатьма легендами. Одна з них, записана в 1830-ті роки у місцевих істориків-краєзнавців письменником Юзефом Ігнаци Крашевським [Kraszewski, 1985 (1840)] та поширена Адамом Войнічем [1922] та Мечиславом Орловічем [1929, s. 102] на початку XX ст., розповідає, що Лучеськ було засновано князем дулібів Лукою одночасно з Києвом та названо на честь засновника. Історію розбудови міста польський історик XV ст. Ян Длугош пов'язував із діяльністю київського князя Володимира Великого.

За часів Київської Русі Лучеськ був центром князівства, головним містом Східної Волині. На відміну від багатьох давньоруських міст, які зі зміною політичної ситуації внаслідок Батиєвого нашестя занепали чи перетворились у села, Лучеськ продовжував розвиватись як велике місто, важливий економічний та культурний центр українських земель. Сучасний Луцьк — середньовічний Лучеськ — належить до найвизначніших стародавніх міст України, чия минувшина червоною ниткою пронизала історію країни. Тому проблеми дослідження історії Лучеська тісно переплелись із загальним станом вивчення міст в Україні.

Проблеми зародження та розвитку українських міст середньовічної доби тісно пов'язані з формуванням державності. Динаміка містотворення завжди була найважливішим показником соціально-економічного розвитку країни та її цивілізованості. Саме населення міст активно творило політику держави та формувало культуру країни. Все це визначає важливість обраної теми для висвітлення історії України та Волині зокрема.

На жаль, Україна все ще значно поступається багатьом своїм сусідам щодо вивчення проблем рідної історії. Сьогодні цілу низку вагомих досліджень середньовічних міст проведено у Польщі, Росії та Білорусі. На цьому тлі білою плямою виглядає історія міст давньої Галицько-Волинської держави, землі якої від початку епохи державотворення у Східній Європі були предметом запеклих суперечок між сусідніми країнами. З цієї причини вивчення давньої історії наших земель сприймалося загарбниками як пряма загроза збереженню їх панування.

Донедавна середньовічний період історії галицько-волинських земель не досліджували в повному обсязі. Масштабні розкопки відбулися лише наприкінці 1980-х років у зв'язку з розпадом СРСР та пов'язаним із цим національно-культурним відродженням незалежної України [Терський С., 2003в, с. 169].

Початок вивченню середньовічних міст Галицько-Волинської держави (далі — ГВД) поклало бурхливе пробудження національної свідомості у XIX ст. Однак до XX ст. питання про планомірне археологічне дослідження міст ще не ставили на порядок денний. Щойно у міжвоєнний період, насамперед завдяки відродженню національної самосвідомості українців, з'явилися перші здобутки у цій царині. Широку програму вивчення міст Галичини, розпочату Я. Пастернаком у Галичі на кошти митрополита А. Шептицького, вдалося тоді втілити лише частково. Результати завершення циклу польових робіт у Галичі було опубліковано в монографії [Пастернак, 1944]. Планомірні розкопки у Белзі, Перемишлі, Теребовлі та Звенигороді Я. Пастернаку вдалося розпочати лише наприкінці 1930-х років [див.: Petehyrycz, Ters'kyj S., 1997]. Такий підсумок міжвоєнного періоду вивчення міст ГВД, підведений Я. Пастернаком [1961].

Після Другої світової війни дослідники середньовічної доби в Україні стали ніби заручниками великої політики. Тому вивчення земель ГВД, навпіл поділеної політичним кордоном між Україною та Польщею, розвивалося залежно від конкретної політичної ситуації. Так, у 1950—1960 рр. на території Польщі було

проведено значні планомірні розкопки у літописних Сутейську [Wartołowska, 1958], Дорогичині [Musianowycz, 1960], Червені [Nadolski, 1959], Волині [Bender, Kierzkowska E., Kierzkowski A. та ін., 1957; Poppe, 1958, 1980] та Перемишлі [Kunysz, 1968, 1976].

У цей час в Україні теж розпочалося дослідження пам'яток Княжої доби. Проте місцеві, зокрема, львівські археологи "не ризикували" братися за вивчення головних історичних центрів Заходу України. Місцева влада усіляко перешкоджала цій роботі [Терський С., 1999б, с. 201—202]. Тому ця проблематика залишалася прерогативою дослідників із Києва та Санкт-Петербурга (М. Каргер, В. Гончаров), які не боялися можливих переслідувань з боку радянської влади.

З огляду на це основна увага місцевих археологів зосереджувалася переважно на "другорядних" пам'ятках: планомірні розкопки проводили у Пліснеську [Кучера, 1962], Судовій Вишні [Ратич, 1962] та Звенигороді [Шеломенцев-Терский В., 1981]. За результатами вивчення двох останніх міст було навіть підготовлено монографічні дослідження, які проте, у зв'язку з початком так званого "застійного" періоду в СРСР та новою національною політикою в Україні, не могли бути опубліковані.

Короткий підсумок проведених у цьому напрямку робіт, зроблений А. Кузою [1985] та М. Котляром [1985], засвідчив фрагментарність знань з історії галицько-волинських міст. Їх характеристика, вміщена у підсумковій публікації цього ж часу, написаній переважно львівськими археологами, зайвий раз підтверджує зроблений висновок [Археология ..., 1990, с. 96—148].

Позитивні зрушення у масштабах польових робіт під час розкопок пам'яток середньовіччя відбулися у 1970—1990 рр. У той період планомірні дослідження княжих міст було проведено в Галичі [Ауліх, 1990], Бересті [Лисенко, 1985], Пересопниці [Шеломенцев-Терский С., Шеломенцев-Терский В., 1995], Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996] та Белзі [Petehygycz, 1995]. Значно менші роботи велися у Холмі [Naiwazniejsze..., 1997], Червені [Gurba, 1986], Теребовлі [Тимощук, 1985; Ягодинська, 1998; Могитич Р., 1999], Губині [Винокур, Журко та ін., 2000], Василеві [Пивоваров, 2000], Буську [Petehygycz, 1995], Львові [Терський С., 1998в], Городку [Титар, 1987], Зудечеві [Осаульчук, 1997], Любомлі [Малевская, 1997б], Чорторийську [Раппопорт, 1967], Данилові [Раппопорт, 1971], Перемилі [Шеломенцев-Терский С., 1987], Муравиці [Прищепа, 1988; Конопля, 1999; Прищепа, Нікольченко, 2001], Камені [Панишко, 1998], Угровську [Mazuryk, Panyszko, Ostapjuk, 1998] та Чемерині [Терський С., 1993г]. Об'єктами планомірного дослідження польських археологів в останні роки стали Перемишль, Холм, Сянок, Кросно, а в Україні, навпаки, призупинили розпочаті розкопки.

Щоправда, проведені розкопки та публікації їх матеріалів розкривають лише частково основну проблематику історії цих міст — походження та соціально-топографічний розвиток. Це обумовлено початковим етапом їх археологічного дослідження.

Важливою підставою для вивчення історичних проблем є суцільно розкопані пам'ятки. Такими на сьогоднішньому етапі археологічних досліджень залишаються рештки феодальних дворів. Так, на Волині розкопали городище X—XI ст. поблизу Чарукова, яке було, за висновком його дослідника М. М. Кучінка [1996], "боярською садибою", а в Галичині — синхронне городище у Судовій Вишні [Ратич, 1962] та боярську садибу XII—XIII ст. у Чорнівці [Возний, 1998]. Втраченим для науки виявилося, на жаль, городище — ймовірно, рештки літописного Кам'янця на р. Гуска поблизу Шепетівки: пам'ятку повністю розкопав за примітивною методикою колектив санкт-петербурзьких археологів під керівництвом М. К. Каргера [Пескова, 1988].

Певне значення для вивчення проблеми походження міст, їх архітектури та матеріальної культури мають багатолітні дослідження фортець у Ленківцях біля Чернівців [Тимощук, 1982], Уричі (Тустань) в Карпатах [Рожко, 1996], городищ Листвин та Уніяс (Антонівці) у Кременецьких горах [Чайка, 1996; Гаврилюк, 1994].

У руслі розробки проблем українського середньовічного міста у 1988 р., згідно з угодою, підписаною між Львівським історичним музеєм та Луцьким державним історико-культурним заповідником "Старе місто" (далі — ЛДІКЗ), розпочалося планомірне вивчення давнього Лучеська [Терський С., 1999].

Щоправда, державної програми вивчення міст Галицько-Волинської держави донедавна не існувало. Початком цього процесу слід вважати надання двох грантів Державного Фонду фундаментальних досліджень у 1993 та 1995 рр. для наукових проектів, спрямованих на вивчення археології середньовічних міст Волині (керівники М. Пелещишин та С. Терський).

Актуальність проблеми вивчення середньовічного Лучеська поглиблюється в наші дні у зв'язку з активною забудовою його центральної частини — території історичного центру. Новобудови призводять до непоправної втрати решток історичних пам'яток, похованих у товщі культурних напластувань, а крім того, істотно спотворюють історичний ландшафт як навколо окремих архітектурних пам'яток, так і в цілому заповідному районі [див.: Терський С., 2003б].

У монографії викладено історичний розвиток Лучеська протягом X—XV ст., тобто від зародження міста до початку поступової трансформації його соціально-топографічного укладу під впливом ідей Заходу. Нижня межа — X ст. — відповідає періоду утворення найдавнішого суцільного культурного шару на території Лучеська. Верхня межа визначається XV ст. — завершенням процесу перетворення Лучеська у велике середньовічне місто.

Період X—XV ст., коли визначилися соціальні параметри Лучеська — найважливіший в історії міста, проте він найменше висвітлений у писемних джерелах. Лучеськ — одна із столиць Волині, у часи правління князя Любарта був лідером серед міських центрів України. Його розквіт та зросле значення серед східнослов'янських міст у XIV—XV ст. справедливо відобразилися у часто вживаній в документах того часу назві Великий Лучеськ.

Упродовж останніх півтораста років Лучеськ уже не раз був об'єктом спеціальних історичних досліджень. Кожного разу ці розвідки, що виконувалися різними авторами, ставали все ґрунтовнішими та глибшими.

Метою цього дослідження є аналітичний огляд історії міста. Відсутність розроблень окресленої проблеми зумовила необхідність узагальнити та критично опрацювати розмаїті відомості, часто розпорошені у малодоступних для читача виданнях. Особливістю викладу матеріалу є використання поряд із писемними джерелами результатів археологічних та історико-архітектурних досліджень. В основу монографії покладено археологічні матеріали. Усі положення монографії в міру можливостей обґрунтовано об'єктивними (з точки зору археології) даними розкопок, проведених експедиціями, здебільшого під керівництвом автора монографії, зіставлено з даними історичних документів. Отже, методологічною базою дослідження є комплексний аналіз джерел.

У монографії показано суспільно-політичний та територіально-просторовий розвиток Лучеська і його соціально-топографічну структуру, подано відомості про монументальне будівництво, типологію жител та господарських споруд, визначено їх хронологію. Крім того, результати ґрунтовних археологічних досліджень останніх років, а також недокументовані знахідки, зібрані у фондосховищах ЛДІКЗ та Волинського краєзнавчого музею, уможливлюють встановлення етапів становлення й розвитку Лучеська як феодального міста, стану економіки та культури міста, рівня міжнародних зв'язків, військової справи, ролі Лучеська в середньовічній історії Волині та України. Такий детальний виклад його політичної історії значно доповнює попередні історичні монографії про місто [Stecki, 1876; Михайлюк, Кічий, 1991; Троневич, 2003 та ін.].

У роботі вперше досліджуються процес становлення та ранні етапи історичного та соціально-економічного розвитку одного з найдавніших міст України і вперше вводяться в науковий обіг систематизовані авторські матеріали багаторічних археологічних розкопок в Луцьку.

Дослідження Лучеська проводила об'єднана археологічна експедиція Львівського історичного музею та Луцького державного історико-культурного заповідника. У її роботі в різний час брали участь та керували окремими загонами Б. Т. Сайчук (1987—1992), С. В. Терський (1988—1998), В. С. Терський (1989—1990), П. О. Троневич (1992), В. Ф. Семенюк (1996—1998), М. М. Кучінко (1996—1997), М. В. Малевська (1991), Ю. Мазурик (1998).

Археологічні дослідження 1987—1993 рр. значною мірою фінансував ЛДІКЗ. Хронічна відсутність стабільного та повноцінного фінансування зумовлювала проведення частини робіт на громадських засадах. Активну участь у цьому брали ентузіасти — школярі, студенти середніх спеціальних та вищих навчальних закладів Луцька, мешканці міста. З 1994 р. вагому допомогу в проведенні польових робіт надавав Державний Фонд фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України.

В основу монографії покладено кандидатську дисертацію автора, захищену в Інституті археології НАН України у квітні 1999 р. Певною підмогою в роботі над узагальненням основних положень монографії була регулярна участь автора у міжнародних наукових конгресах, на конференціях протягом 1990-х років [див. Терський С., 2002а, с. 101—105]. Окремі положення дослідження було частково апробовано у більше ніж 30 статтях, вміщених у наукових збірниках, виданих в Україні та за кордоном.

Автор вдячний колишнім та теперішнім працівникам ЛДІКЗ "Старе місто" П. О. Троневичу, Б. Т. Сайчуку, М. В. Хільку, В. П. Будніковій, Т. В. Рабану за сприяння у роботі експедиції та написанні книги; історикам М. Ф. Рожку та І. З. Мицьку за поради під час написання монографії та підготовки її до друку.

У монографії використано графічний матеріал, виконаний архітекторами Р. Г. Метельницьким та В. Ф. Семенюком. Істотну допомогу у підготовці ілюстративного матеріалу до монографії надавали також археологи-практики Б. Т. Сайчук, О. Г. Овчінніков та М. В Хілько, за що автор їм щиро вдячний.

Розділ 1

ІСТОРІЯ МІСТА ЗА ЛІТОПИСАМИ ТА ДОКУМЕНТАМИ

1.1. Огляд джерел

Основою історичних знань про середньовічний Лучеськ слугують насамперед писемні пам'ятки наративного характеру. Руські літописи та меншою мірою польські хроніки доволі детально повідомляють про політичні події, пов'язані з Лучеськом протягом 1085—1288 рр.: зміну князів на волинських "столах", перебіг міжусобних війн. Проте в цих літописах фактично відсутні будь-які дані щодо топографії міста та його матеріальної культури.

Тільки в Іпатіївському літописі Лучеськ згадано більше тридцяти разів упродовж 1085—1288 рр., й за кількістю згадок він займає одне з перших місць серед міст Волині. Лучеськ був добре знаний польським літописцям. Повідомлення про місто є у творах хроністів XV—XVI ст. Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та багатьох інших.

На XIV—XV ст. припадає занепад Галицько-Волинської держави та кровопролитна боротьба за Волинь між Литовсько-Руською державою та Польщею. У збережених документах і хроніках залишилися лише окремі уривчасті повідомлення, що стосуються певних епізодів історії міста. Найціннішими є описи подій 1320—1440 рр., пов'язаних з боротьбою Польщі та Литви за Волинь. Детальну тогочасну хроніку подають, поряд з іншими, Ян з Чарнкова та Ян Длугош [Joannis..., 1872; Długosz, 1867—1869; ПСРЛ. — Т. 32. — 1975; Т. 35. — 1980]. Багато цінної інформації про місто знаходимо у так званому "Короткому Волинському літописі".

Акти XIV—XVIII ст. значно доповнюють інформацію про політичну історію міста та є важливим джерелом для розгляду історичної топографії міста. Щоправда, найбільш цінними з цього погляду виявилися привілеї князів Любарта (1322 р.) та Свидригайла (середина XV ст.). Однак, на думку багатьох скептично настроєних дослідників, присутні у текстах детальні топографічні описи були додані до автентичних документів наприкінці XVI ст. [Яковенко, 1991; Флоря, 2000].

"Великий Лучеськ" також неодноразово фігурує в документах та літописних повідомленнях з кінця XIV — початку XV ст., складених у Вільно, Москві та інших центрах Східної Європи.

У Луцьку зберігся найповніший комплекс актів порівняно з іншими міськими архівами українських міст. Проте найдавніші з них датуються серединою XVI ст. Виною цьому — велика пожежа, що сталася у місті в 1538 (1540) р. Вона майже повністю знищила багаті збірки міських актів.

Серед вказаних документів найбільш насиченими інформацією щодо історичної топографії є описи королівських і церковних володінь, так звані люстрації замків, староства та єпископії. Люстрацій замків і староства збереглося десять, а саме: з 1545, 1552, 1576, 1598, 1600, 1618, 1658, 1663, 1765—1766, 1789 рр. [Найдавніші..., 1986; Колосок, 1996]. Люстрація греко-католицького біскупства відома лише одна — за 1607 р. [Сборник..., 1916, с. 41—66].

Хоча у збережених документах зафіксовано стан забудови міста у значно пізніший, ніж досліджуваний період, в них міститься чимало цінної інформації щодо розташування втрачених нині ключових об'єктів топографії міста Княжої доби (оборонних споруд, храмів тощо). Певні факти про середньовіччя можна почерпнути із спогадів мандрівників, які відвідували Лучеськ. Найдавнішим з них є опис подорожі посла Венеційської Республіки Амвросія Контаріні у 1473 р. [Січинський, 1938, с. 40].

Цікаві дані, зібрані під час подорожі до Луцька, знаходимо у книгах польських письменників Юліана Урсина Нємцевича — про 1816 р. [Niemcewicz, 1858, s. 208—209] та Юзефа Ігнаци Крашевського — про 1830-ті роки [Kraszewski, 1985(1840)].

Важливе значення для вивчення топографії та архітектури княжого міста мають гравюри та малюнки, що відтворюють панораму міста та окремі будівлі, які не збереглися. Одне з найдавніших живописних

зображень Лучеська знаходиться на вівтарному образі св. Ігнатія середини XVIII ст. [Rewski, 1938, s. 117], на якому намальовано забудову замків (рис. 1). Точні дані стосовно зовнішнього вигляду та топографії втрачених споруд дають плани міста кінця XVIII— першої половини XIX ст., яких нині відомо близько тридцяти [Колосок, 1996, с. 41]. Найдавніший з них походить з 1795 р. (рис. 2).

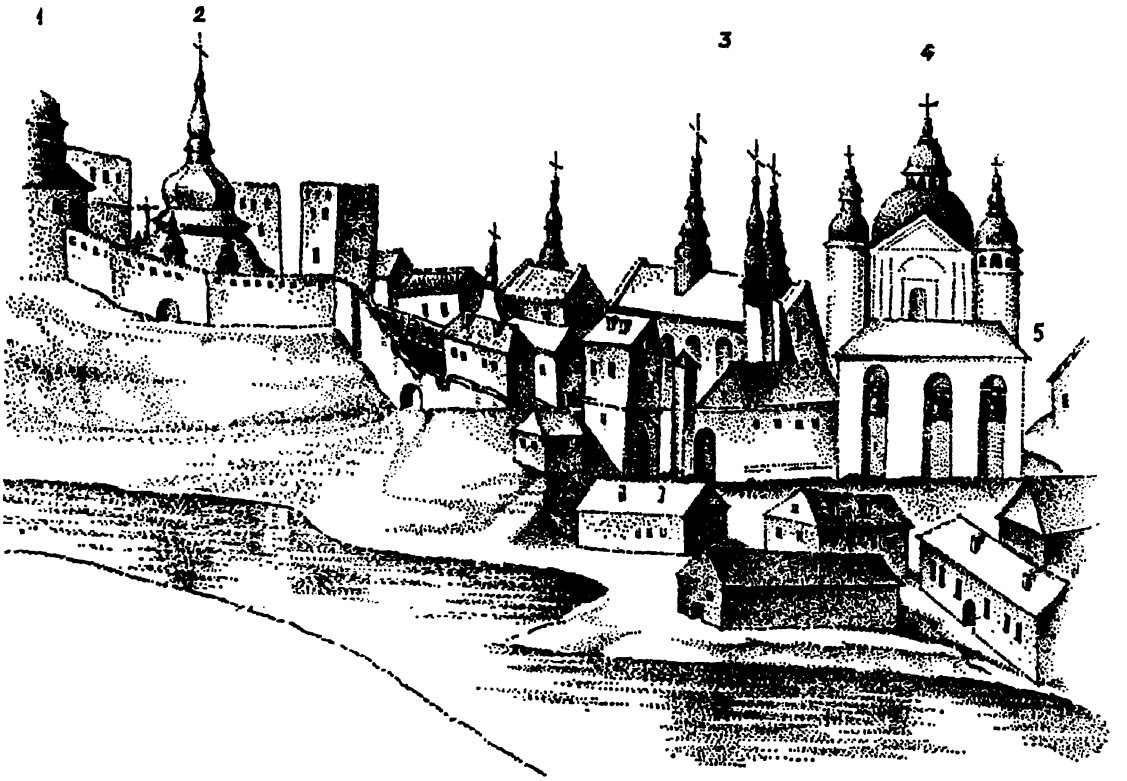

Рис. 1. Вигляд замків на іконі св. Ігнатія: 1 — Владича вежа Верхнього замку; 2 — церква Іоанна Богослова; 3 — кафедральний собор св. Трійці; 4 — костьол єзуїтів; 5 — дзвіниця

Fig. 1. View of Upper and Lower "Okol'niy" Castles from the Icon of St. Ignatius: 1 — Vladycha Tower, Upper Castle; 2 — Church of St. John The Apostle; 3 — Roman-Catholic Cathedral of the Holy Trinity; 4 — Jesuit Church of Apostles St. Peter and Paul; 5 — Belfry of Church of the Holy Trinity

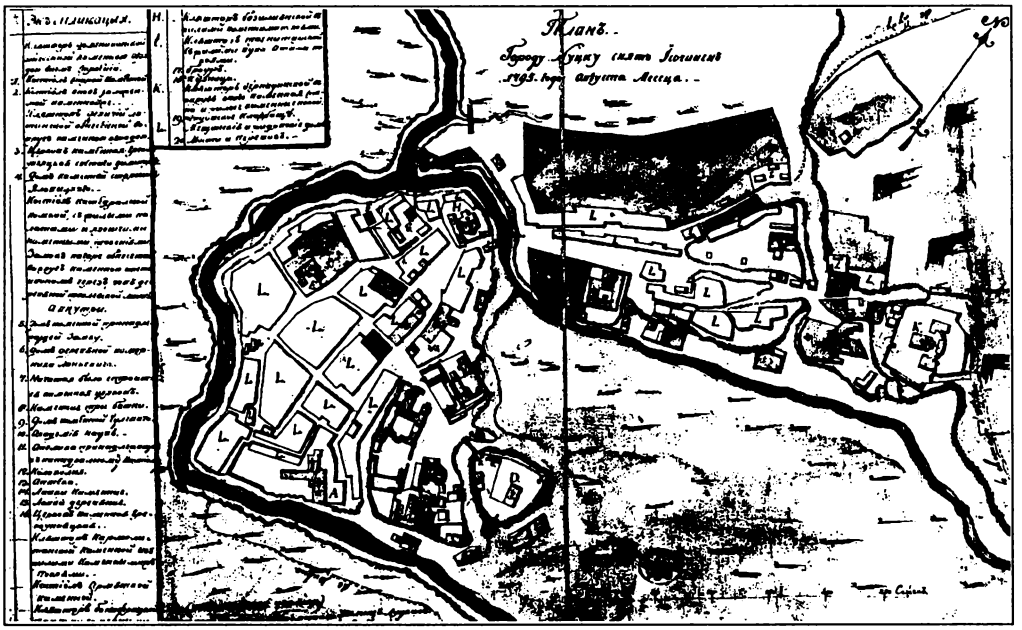

Рис. 2. План міста Луцька 1795 р. із позначенням найважливіших будівель

Fig. 2. 1795 City Plan of Lutck with the notation of key buildings

Оскільки період X—XV ст. найслабше висвітлений у писемних джерелах, основою для вивчення минулого міста, поряд з повідомленнями літописів, історичними документами, є матеріали археологічних розкопок. Це насамперед результати досліджень об'єднаної експедиції Луцького історико-культурного заповідника "Старе місто" та Львівського історичного музею. У книзі використано також здобутки археологів з Києва, Санкт-Петербурга та Луцька.

Знахідки з території Лучеська зберігаються у фондах Луцького історико-культурного заповідника, Волинського краєзнавчого та Львівського історичного музеїв, а також у фондах музеїв археології Волинського університету, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Державного археологічного музею у Варшаві та Національного музею історії України.

1.2. Огляд бібліографії

Одним з наслідків епохи Просвітництва у Східній Європі була поява наприкінці XVIII — у XIX ст. історичних та краєзнавчих досліджень, присвячених певним країнам та регіонам. Основою для творчих пошуків слугували повідомлення історичних хронік та збережені документи.

Окремі події з історії Лучеська знайшли відображення у працях російських та польських істориків першої половини XIX ст.: М. М. Карамзіна [1816], М. П. Погодіна [1844, 1850], Й. Лелевеля [1844]. Події, пов'язані з історією міста, розглядаються в узагальнюючій роботі І. Шараневича [1863], присвяченій історії Галицько-Волинської держави.

Одним з перших видань краєзнавчого типу, де зібрано відомості про Лучеськ, є авторитетна монографія М. Балинського та Т. Липинського [1845].

Демократичний вітер з Європи в середині XIX ст. пробудив і в середовищі української громадськості зацікавлення давнім минулим. У 1840 р. Луцьк відвідав ад'юнкт-професор Київського університету Василь Домбровський. Він виявив і ввів у науковий обіг чимало міських середньовічних архівних документів [Журба, 1993], зробив короткий опис міста [1841]. У 1846 р. у Луцьку побував проїздом Т. Шевченко, будучи співробітником Київської археографічної комісії. Детальних матеріалів, що стосуються його перебування у місті, виявити поки що не вдалося [Сергієнко, 1991]. Члени згаданої комісії проводили інвентаризацію пам'яток архітектури Волині. Так, архітектор Григоренко у 1840—1850 рр. виконав обміри замку у Луцьку. Зараз вони зберігаються у Варшавській народній бібліотеці [Колосок, 1996, с. 42—43].

Одним з перших торкнувся теми княжих старожитностей Лучеська відомий краєзнавець Волині, викладач гімназії в Острозі Яким Перлштейн [Перлштейн, 1851, с. 30—45]. Ґрунтуючись на результатах топонімічних пошуків в архівах, він локалізував та склав список церков Лучеська, що існували в давнину, та висловив здогад про побудову церкви св. Дмитра та Пречистенського монастиря князем Мстиславом Даниловичем, зафіксував рештки заміських земляних укріплень у с. Княгинінок поблизу Луцька та зібрав воєдино інші факти про княже місто.

Протягом другої половини XIX — початку XX ст. дослідники княжого Лучеська продовжували нагромаджувати та уточнювати архівні та топографічні дані про визначні будівлі міста, зокрема церкви та монастирі. Цією роботою займалися київський історик М. Петров [1867], парафіяльний священик із с. Сивки на Острожчині А. Сендульський [1872] та історики-краєзнавці Волині Т.-Ю. Стецький [Stecki, 1876; Słownik..., 1884, s. 781] і Л. Орда [1897]. Вони значно доповнили відомі в краєзнавчій літературі дані про кількість та час заснування храмів Лучеська, опублікували низку важливих відомостей, що стосуються давніх споруд. Цікаві спостереження стосовно стану збереження пам'яток історії міста, оцінку їх значення знаходимо в працях історика та мистецтвознавця О. Левицького [1891; 1903; 1914] та архітектора Г. Лукомського [1913; 1917].

Протягом другої половини XIX ст. робилися спроби написати короткі історичні нариси про Луцьк. Вони належали перу священика А. Сендульського [1873] та відомого волинського археолога Готфріда Оссовського [1865]. Окремі епізоди з історії Луцька описали у своїх працях також історики О. Яблоновський [1877], О. Андріяшев [1887] та П. Іванов [1895]. Історію луцької єпархії виконав В. Іванов [1891; Девятсотлетие..., 1892]. Питання історичної географії луцьких околиць розглядали Я. Перлштейн [1852] і А. Братчиков [1880], які прагнули локалізувати княжі садиби — літописний Гай та Ярославичі, а також К. Гвоздиковський [1895], який досліджував Дубищенський монастир.

Середньовічний період історії Лучеська в контексті історії України-Руси та її старожитностей якнайповніше відображений у синтетичній праці відомого українського історика М. Грушевського (1905—1913). Окремі питання політичного та економічного життя міста у XIV—XV ст. розглядали у своїх працях М. Любавський [1892], А. Верзілов [1898], М. Довнар-Запольський [1901] та І. Лінниченко [1907].

Протягом першої половини XX ст. з'явилася низка краєзнавчих видань, на сторінках яких продовжували розробляти питання середньовічної історії міста та окремих його монументальних споруд

[Мердер, 1910; Wojnicz, 1922; Prusiewicz, 1922; Iwanicki, 1925; Orłowicz, 1929; Dutkiewicz, 1934; Дублянський, 1934; Маслов, 1934, 1937, 1939; Rewski, 1936, 1937; Swiszczowski, 1937].

Історією Лучеська займався варшавський історик Мар'ян Малушинський [1938], який на підставі повідомлень писемних джерел зробив спробу реконструкції давнішої Луцької князівської волості. Цікавим, проте, на жаль, досі не опублікованим, залишилося здійснене ним у цей період об'ємне дослідження про середньовічний Лучеськ [1939а]. Щоправда, основним недоліком згаданих робіт є характерне для багатьох істориків-архівістів незнання топографії пам'яток археології міста, внаслідок чого дослідниками допущено чимало помилок.

Проблем середньовічної історії Лучеська торкалися радянські історики другої половини XX ст. І. П. Крип'якевич [1984], В. Т. Пашуто [1950], О. М. Рапов [1977], П. П. Толочко [1989], М. Ф. Котляр [1968, 1971, 1985], Л. В. Войтович [1992, 1996] та багато інших.

У післявоєнний час з'являється низка синтетичних праць з історії мистецтва України, де вміщено мистецтвознавчий аналіз окремих архітектурних пам'яток Лучеська [Логвин, 1967а, с. 102—107; 1967б, с. 20—47; 1968, с. 150]. Г. Н. Логвин, зокрема, намагається продатувати початок побудови цегляного замку періодом правління Мстислава Даниловича та Юрія Левовича. Цю думку згодом підтвердив аналіз будівельної технології [Могитич І., Могитич Р., 1990, с. 66].

Спробу теоретично продатувати побудову укріплень дитинця, окольного города та середмістя Лучеська зроблено ленінградським археологом П. Раппопортом [1967, с. 67, рис. 70]. М. Малевська, за власними матеріалами досліджень храму св. І. Богослова та даними розкопок М. Кучерою храму св. Дмитра, доповнила розроблену П. Раппопортом схему розвитку монументального будівництва у місті протягом XII—XIV ст. [Малевская, 1997а; 1997б; 1999б]. Враховуючи використання готичної системи кладки та типологію Верхнього замку, М. Малевська [1999а, с. 87—88] датує його традиційно серединою XIV ст.

Широкі комплексні дослідження існуючих оборонних споруд, вивчення історії забудови та розвитку планувальної структури старожитного Лучеська за даними писемних джерел, іконографічного та картографічного матеріалу здійснили архітектори: київські — Б. Колосок [1976а, 1976б, 1981, 1990 та ін.], О. Олійник [1989, 1994], О. Пламеницька [1998] та луцький — Р. Метельницький [1998а]. Забудову середньовічних церковищ на території Старого міста та Нижнього замку досліджував за письмовими джерелами співробітник ЛДІКЗ Б. Т. Сайчук [1991, 1992, 1998; Троневич, Сайчук, Хілько, 2001].

Вивчення деяких сторін матеріальної культури Лучеська за речовими пам'ятками здійснювалося у таких напрямах: керамічне виробництво [Терський С., 1994б; 1996г; Terski S., 1994], кахлі [Троневич, 1996, 1998], розвиток писемності у місті [Терський С., 1996б; Хілько, 1998].

Популярні виклади ранньої історії Лучеська, що з'являлися протягом 1950—1990 рр. [перелік див.: Михайлюк, Кічий, 1991, с. 4, 6—18], вміщували, як правило, матеріал, зібраний ще істориками XIX ст.

Під час узагальнення раніше здобутих археологічних даних, спираючись на опрацьовані у науково-дослідному відділі ЛДІКЗ писемні джерела, що стосуються середньовічного і новожитнього Луцька, а також на краєзнавчі та історико-архітектурні праці колишніх та сучасних дослідників, було зроблено перші спроби визначити основні етапи розвитку соціально-топографічної структури міста у VIII—XIV ст., його житлової забудови, локалізації князівських садиб, монастирів тощо [Терський С., 1990а; 1991а; 1991б; 1992; 1993а; 1993б; Шеломенцев-Терский С., 1992 та інші публікації автора]. Певним підсумком розроблення проблематики старого Луцька була публікація збірника матеріалів [1998], підготованого до 10-річчя заповідника групою істориків та архітекторів, що сформувалася навколо науково-дослідного відділу ЛДІКЗ. Серія статей С. Терського [1997б, 1998а; 1999г] довершила початок створення ескізу комплексної картини розвитку середньовічного Лучеська за даними писемних джерел та археологічних досліджень. Першу монографічну спробу (з врахуванням зібраних даних) поглянути на окремі сторони історії Лучеська зроблено у книгах П. Троневича [2003а, 2003б]. Проте в них увагу приділено лише конкретним епізодам, пов'язаним із зведенням та функціонуванням замку та його урядів, а також оцінці ролі міста в історії України.

1.3. Історія археологічних досліджень

Тривалий час, навіть після сенсаційних знахідок у давньоримських Помпеях, археологічні розкопки в Луцьку, як і в інших східноєвропейських містах, не проводились. Дослідники, архітектори та художники описували тільки наявні на поверхні, переважно архітектурні, пам'ятки міста.

Перші спроби археологічних досліджень у Луцьку пов'язані з випадковим відкриттям у 1852 р. гробниць, як тоді гадали, луцького єпископа Кирила Терлецького, що знаходилися при церкві св. Івана Богослова у Верхньому замку. У 1854 р. там працював київський археолог Потапов, про результати розкопок якого немає детальної інформації [Рогге, 1978, с. 162]. У 1855—1856 рр. руїни храму досліджувала експедиція

Київської Комісії з вивчення давніх актів. Керівництво розкопками здійснював проф. Микола Іванішев. Метою пошуків була згадана в документах кінця XVI ст. гробниця князя Любарта Гедиміновича та інших "змерлых господарей християнских, великих князей руских" [Левицкий, 1903, с. 72—85]. У наступному році роботи продовжував завідувач музею старожитностей при Київському університеті ім. св. Володимира Яків Якович Волошинський (1821—1865). Він обстежив руїни княжої церкви у пошуках гробниці і виявив у південній частині під підлогою у цегляній камері, перекритій кам'яною плитою, одинарне поховання, ймовірно, фундатора храму. Проте не був визначений час побудови споруди, не встановлено її план та інші особливості, що, безумовно, знецінило результати розкопок [Левицкий 1903, с. 86—87]. Я. Волошинський виконав лише замальовки гробниці, передані на збереження в архів комісії.

Вагоме значення для вивчення стародавньої історії Лучеська мали археологічні знахідки окремих предметів та скарбів, які концентрувалися в музеях та приватних колекціях протягом другої половини XIX — початку XX ст. [Katalog... 1876, s. 71; Антонович, 1901, с. 48—49; Петров, 1915, с. 39, табл. XXI: 23]. Нагромадженню викопних речей сприяла також діяльність історико-культурних товариств. Наприклад, Луцьке Хрестовоздвиженське братство збирало предмети церковного вжитку [Отчет, 1893]. Для їх зберігання було організовано сховище старожитностей ("древнехранилище").

Із створенням в Україні національної історичної школи наприкінці XIX ст. зростає зацікавлення старожитностями Волині, зокрема Лучеська. В "Археологічній карті Волинської губернії" [1901] Володимира Антоновича було систематизовано короткі дані про пам'ятки археології та випадкові знахідки на території міста. Дружина професора Катерина Мельник-Антонович у 1897—1898 рр. проводить перші фахові розкопки курганних могильників VIII—XII ст. в околицях Луцька: поблизу сіл Гірка Полонка, Городище, Крупа, Теремне, Борохів та Піддубці [Мельник, 1901, с. 552—571].

На Святій горі, під курганом Романсівка, де, за переказом, мав бути похований кінь Андрія Боголюбського, вбитий під час невдалого штурму міських укріплень у 1149 р., К. Мельник-Антонович виявила рештки заглибленого середньовічного житла з глиняною піччю [Антонович, 1901, с. 49], як з'ясувалося — VIII—X ст. [Терський С., 1997б, с. 118]. Але й після цього поселенська структура Лучеська залишається поза увагою археологів [Терський С., 1997].

У 1920—1930 рр. Державна служба охорони пам'яток історії та культури здійснює регулярні спостереження за земляними роботами, які велися у Старому місті та на передмістях Гнідава, Красне, Біваки. Роботи провадив спершу Михайло Древко, а згодом — Ян Фітцке. Фахівцям допомагали місцеві краєзнавці: працівник музею Сигізмунд Леський, Левко Чикаленко, викладач гімназії Казимир Пшемиський [Терський С., 1998г]. Саме тоді набуло великого розмаху будівництво, пов'язане із впорядкуванням русел Стиру та Глушця. Добре поставлена пропаганда пам'яток старовини сприяла передачі у фонди відкритого у 1929 р. крайового музею (з 1935 р.— Музею при місцевому Товаристві прихильників наук) випадкових знахідок: скарбів, монет, предметів побуту та озброєння X—XVIII ст. [Fitzke, 1937b, 1937c; Wiadomosci..., 1934, s. 40].

Поряд із рятівними роботами обстежували пам'ятки археології понад р. Стир у приміських селах Вишкові, Кульчині, Жидичині за участю відомих варшавських археологів Романа Якимовича, Стефана Круковського. Найширокомасштабніші археологічні розкопки в місцях новобудов у центрі міста з 1936 р. велися під керівництвом археолога Яна Фітцке, скерованого з Кракова, який обійняв посаду фондового працівника — кустоша у згаданому крайовому музеї (тепер — Волинський обласний краєзнавчий музей, див.: Fitzke, 1938, s. 126; Dzialalność..., 1938, s. 16—18; Охріменко, Терський С., 1993]. Під час розкопок вдалося дослідити десятки заглиблених жител, переважно Княжої доби, що засвідчують рештки колись великих археологічних колекцій, зібраних там, які зберігаються зараз у фондах Волинського краєзнавчого музею та Державного археологічного музею у Варшаві [Rauhut, 1960, s. 244, 255—257]. Документація з цих розкопок, на жаль, не збереглась.

Проведені дослідження вперше дали уявлення про значну міську агломерацію, яка існувала за теперішніми межами Старого міста у Княжу добу. У цей самий період, у зв'язку з реставраційними роботами, які проводились у Верхньому замку у 1933—1934 рр., було частково розкопано залишки фундаментів княжої церкви та палацу [Маслов, 1939, с. 31]. Журнал "Ziemia Wołyńska" за 1939 рік інформував читачів щодо домовленості з інженером Яном Захватовичем про проведення ним розкопок біля Ворітної вежі замку [Sprawa..., 1939, s. 32]. За повідомленням Я. Фітцке, за допомогою чотирьох шурфів, прокопаних на глибину 4 м, поряд з В'їздовою вежею, вдалося виявити рештки валів "часів неоліту", городище XI—XII ст. зі слідами дерев'яних укріплень і валом заввишки 3 м [Fitzke, 1939, s. 103]. У цей період продовжувалися дослідження пам'яток на околицях міста: Я. Фітцке поновив розпочаті К. Мельник розкопки курганного некрополя у Піддубцях [Fitzke, 1939—1948, s. 335—363]. Обстеження городищ біля Луцька (Зміїнець, Жидичин, Підгайці, Новостав, Ярославичі) у 1930-х роках здійснював також О. Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 191—199].

Існування у 1939—1941 рр. радянського концентраційного табору НКВС для цивільних осіб на території Луцького замку та становлення радянської системи на Волині призупинили історичні та археологічні

дослідження міста майже на тридцять років. Зацікавлення науковців луцькою старовиною відновилося під час "хрущовської відлиги", чому сприяла ліквідація тюремного закладу у Старому місті.

У 1967 р. здійснюються невеликі аматорські археологічні дослідження у місті в районі Гнідави [Матвієйко, 1967].

З 1968 р. київський археолог Михайло Кучера разом з місцевим археологом-краєзнавцем Мироном Матвієйком на короткий час відновив професійне археологічне вивчення Лучеська. Вони обстежили рештки фундаментів церкви св. Дмитра в Окольному замку та культурний шар навколо нього, провели розкопки широкою площею на території гнідавського ремісничого посаду [Кучера, 1971, с. 242—245]. Матеріали цих робіт дали можливість вперше обґрунтувати проблему племінного етапу у розвитку міста [Толочко, 1989, с. 66—67].

Фрагментарні археологічні дослідження в зонах новобудов сучасного міста та на приміських поселеннях Лучеська у 1970-х — на початку 1980-х років здійснювалися М. Кучінком, Г. Охріменком та Д. Козаком. Так, під час обстежень території західного схилу Ринкового пагорба М. Кучінком вивчено стратиграфію, зафіксовано будівлі XII—XIII ст. та XV—XVI ст. [рис. 3; Кучинко, 1974, с. 297—298; 1975, с. 312]. В той самий час ним досліджено середньовічний культурний шар в районі вул. Львівської [Кучинко, 1978, с. 347].

Інші споруди XI, XII—XIII, XVII ст. було досліджено Г. Охріменком на території Хмільника та Гнідави (матеріали зберігаються у Торчинському народному музеї). Протягом 1980—1982 рр. вперше проводять

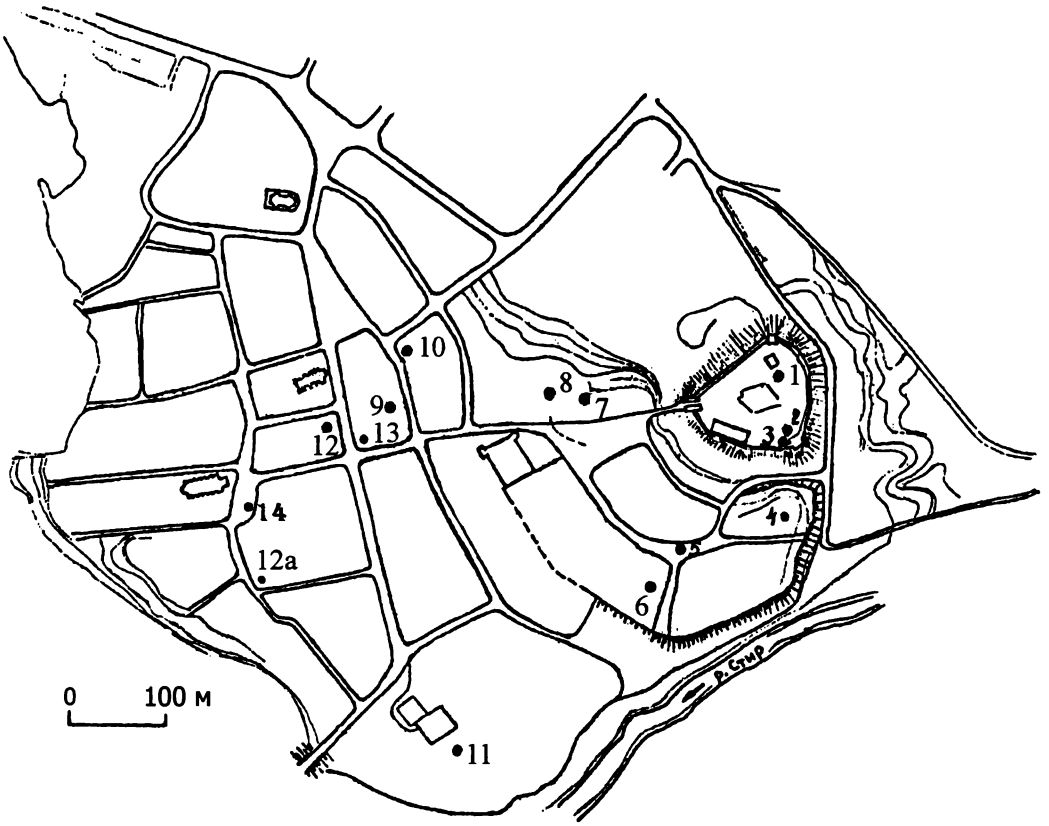

Рис. 3. Місцезнаходження розкопів та шурфів, закладених протягом 1968—1997 рр. на території Старого міста Лучеська та прізвища їх виконавців: 1 — розкоп 1, 1992 р., С. В. Терський; 2 — розкопи 1—2, 1990 р., С. В. Терський; 3 — розкоп 3, 1990 р., розкоп 1, 1991 р., С. В. Терський; 4 — шурф 1, 1988 р., Б. Т. Сайчук; 5 — розкоп 1, 1989 р., С. В. Терський; 6 — розкоп 1968 р., М. В. Матвієйко та М. П. Кучера; 7 — траншея 3, 1991 р., С. В. Терський; 8 — траншея 2, 1991 р., С. В. Терський; 9 — шурфи 1, 2, 1989 р., Б. Т. Сайчук, розкоп 1992 р., С. В. Терський, П. О. Троневич; 10 — розкоп 1992—1993 рр., Б. Т. Сайчук, С. В. Терський, П. О. Троневич; 11 — шурф 1, 1989 р., С. В. Терський; 12 — спостереження за земляними роботами в котловані під магазин меблів (Б. В. Колосок, 1969 р.); 12а — розкоп, 1977 р., М. М. Кучінко; 13 — розкоп 2, 1996—1997 рр., С. В. Терський, М. М. Кучінко; 14 — розкоп 1, 1996, С. В. Терський, В. Семенюк

Fig. 3. Areas subject to study in the Old City of Lutches'k between 1968 and 1997: 1 — excavation 1, 1992, S. Tersky; 2 — excavations 1—2, 1990, S. Tersky; 3 — excavation 3, 1990, excavation 1, 1991, S. Tersky; 4 — pit 1, 1988, B. Saichuk; 5 — excavation 1, 1989, S. Tersky; 6 — excavation 1968, M. Matviyeyko and M. Kuchera; 7 — trench 3, 1991, S. Tersky; 8 — trench 2, 1991, S. Tersky; 9 — pits 1, 2, 1989, B. Saichuk, excavation 1992, S. Tersky, P. Tronevich; 10 — excavation 1992—1993, B. Saichuk, S. Tersky, P. Tronevich; 11 — pit 1, 1989, S. Tersky; 12 — researching a foundation pit, 1969, B. Kolosok; 12a — excavation, 1977, M. Kuchinko; 13 — excavation 2, 1996—1997, S. Tersky, M. Kuchinko; 14 — excavation 1, 1996, S. Tersky, V. Semeniuk

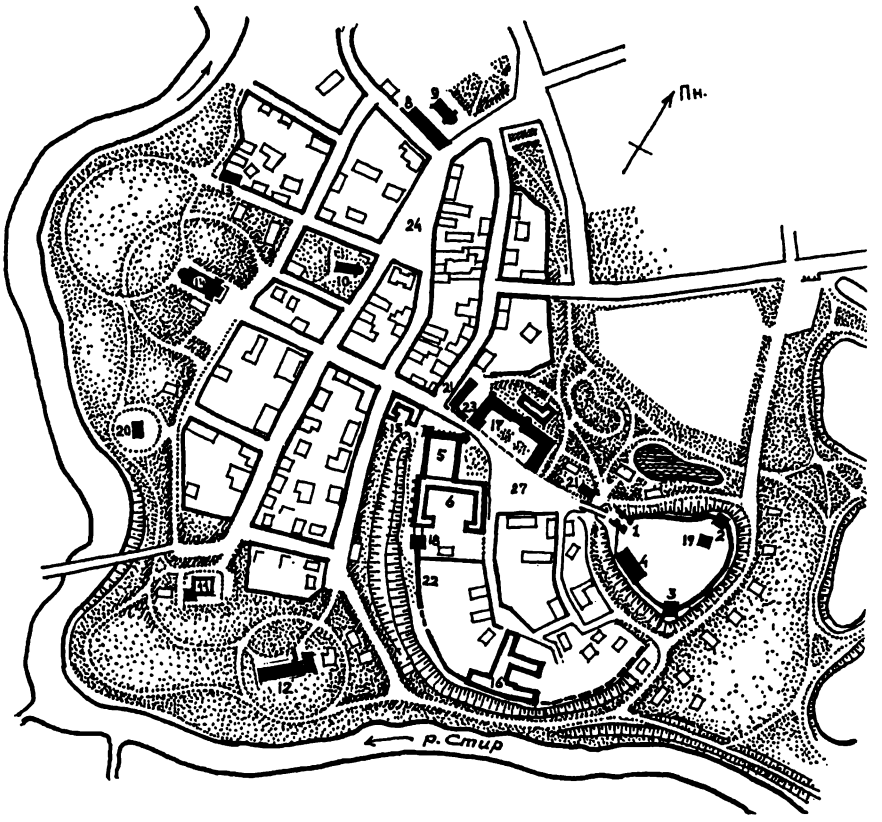

Рис. 4. Луцький історико-культурний заповідник "Старе місто". Позначено існуючі пам'ятки архітектури, виділено квартали давньої житлової забудови середмістя та понижені в період раннього середньовіччя ділянки міської території (за Р. Г. Метельницьким): 1 — в'їздова вежа; 2 — Владича вежа; 3 — Стирова вежа; 4 — шляхетський будинок XVIII ст.; 5 — костел св. Петра і Павла оо. Ієзуїтів; 6 — колегіум оо. Ієзуїтів; 7 — пл. Замкова; 8 — монастир оо. Василіян; 9 — церква Воздвиження св. Хреста; 10 — церква Покрови Пресвятої Богородиці; 11 — синагога; 12 — костел Успіння Пресвятої Богородиці оо. Домініканців; 13 — вірменська церква св. Степана; 14 — монастир оо. Кармелітів, згодом кірха, зараз молитовний будинок ЄХБ; 15 — будинок гімназії XIX ст.; 16 — монастир св. Бригіди; 17 — монастир сестер Шаріток; 18 — вежа Чорторийських; 19 — повітова скарбниця XIX ст.; 20 — кенаса Караїмів; 21 — житловий будинок XVIII ст.; 22 — існуюча ділянка стіни Окольного замку; 23 — дзвіниця костелу св. Трійці; 24 — пл. Ринок

Fig. 4. Lutck Old City Historical Cultural Preserve. Noting existing architectural monuments, including residential housing from the early medieval period (foll. R. Metelnyts'ky): 1 — The Entry Gate; 2 — Vladycha Tower; 3 — Styrova Tower; 4 — XVIII th century residence; 5 — Jesuit Church of St. Peter and Paul; 6 — Jesuit Collegium; 7 — Zamkova Square; 8 — Basilian Monastery; 9 — Church of the Exaltation of Holy Cross; 10 — Church of the Protection of the Virgin; 11 — Synagogue; 12 — Dominican Church of Assumption; 13 — Armenian Church of St. Stefan; 14 — Carmelities Convent, late Evangelic Kirk; 15 — XVIII th century gymnasium building; 16 — Brigittas' Convent; 17 — Charity Nurses' Convent; 18 — the Chortoriyski Tower; 19 — XIX th century county treasury; 20 — Karaims' kenas; 21 — XVIII th century dwelling; 22 — existing wall of the Lower "Okol'niy" Castle; 23 — Belfry of Church of the Holy Trinity; 24 — Market Square

дослідження широкими площами південного приміського посаду X—XI ст. в урочищі Могилки поблизу с. Боратин [Козак, 1983, с. 297—298; 1984, с. 274]. Роботи на південних передмістях спорадично відновлювали у 1983 та у 1986—1988 рр.: відкрито по два заглиблені житла XII—XIII ст. поблизу с. Гірка Полонка та в урочищі Четвертий сінокіс на південь від с. Рованці [Терський С., 1991б, с. 21]. Випадковість та непланомірність цих робіт давали лише окремі уривчасті дані про археологію посаду княжого Лучеська.

Наприкінці 1970 — у середині 1980 рр. вже вкотре цілеспрямованому архітектурному та археологічному вивченню було піддано пам'ятки монументальної середньовічної архітектури Лучеська: Верхній замок і церкви св. Івана Богослова та св. Покрови [рис. 4; Говденко, Кучинко, 1979, с. 319—320; Кучинко, 1988, с. 303—304]. Однак здійснені у ті роки дослідження не внесли цілковитої ясності у питання про час заснування та характер первісних укріплень Лучеська. З'явилася навіть гіпотеза про побудову кам'яного замку ще в XI ст. [Кучінко, 1985, с. 144—145]. Результати розкопок М. Малевської дали змогу продатувати побудову храмів: св. Івана Богослава — 1170-ті рр. та св. Покрови — рубіж XIII—XIV ст. Цими роботами було також встановлено особливості церковної архітектури на ранніх етапах існування [Малевская, 1984б; 1985б; 1986, с. 267; 1987; 1988]. Головним здобутком проведених досліджень було повне розкриття фундаментів собору св. Івана Богослова XII ст. та північної половини фундаментів князівського палацу.

Проте навіть на кінець 1980-х років не було створено цілісної картини історичної топографії, не визначено етапи розвитку та соціально-економічні й культурні особливості Лучеська Княжої доби [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 122—124]. Подібні дослідження у Східній Європі на той час вже стали закономірним явищем [Терський С., 1999в].

Справа вивчення волинської давнини зрушилася з місця наприкінці 1980-х років, коли науково-дослідний відділ Луцького історико-культурного заповідника організував комплексні дослідження

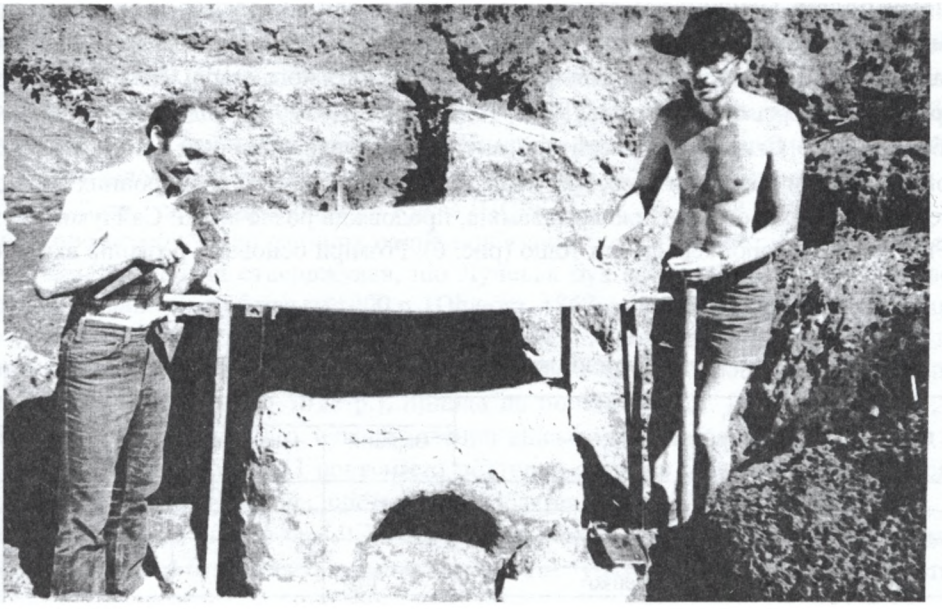

Рис. 5. Розкопки експедиції ЛДІКЗ на Гнідаві. 1987 р. Співробітники — П. Троневич та Б. Сайчук. Фото М. Хілька

Fig. 5. Excavations of the Historical Cultural Preserve at Hnidava. Archaeologists — P. Tronevich and B. Saichuk. Photo M. Hilko, 1987

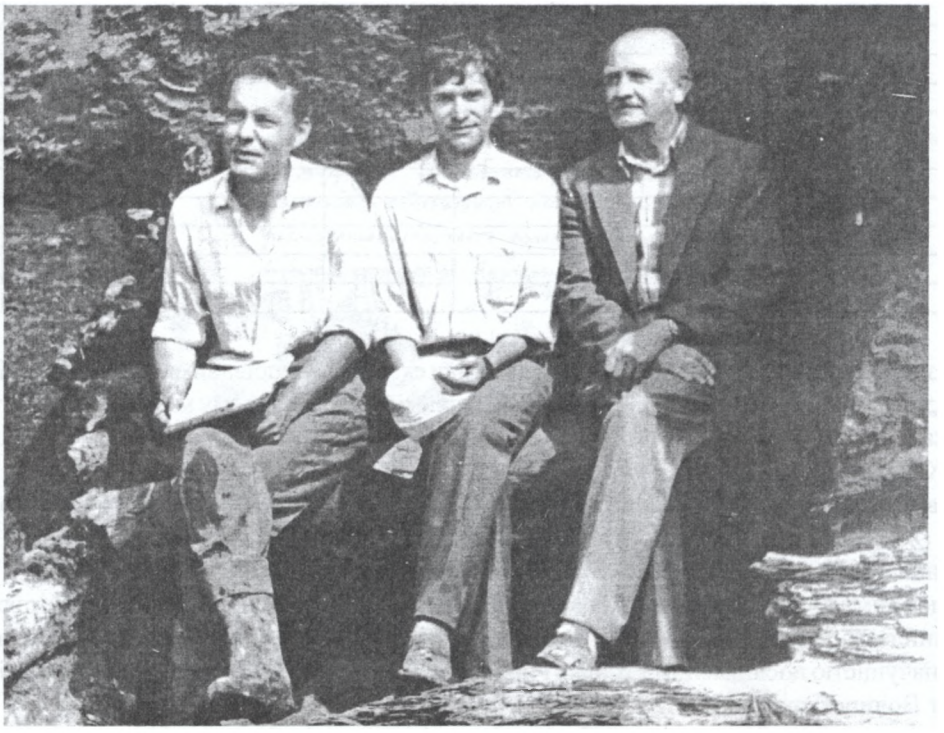

Рис. 6. Розкопки на дні котловану по вул. Караїмській. 1996 р. Співробітники експедиції — В. Семенюк, С. Терський, Р. Метельницький. Фото М. Хілька

Fig. 6. Excavations in a foundation pit at Karaimska Street. Archaeologists — V. Semeniuk, S. Tersky, R. Metelnyts'ky. Photo M. Hilko, 1996

старожитностей Лучеська. З його ініціативи у 1988 р. було укладено правочин про співпрацю з Львівським історичним музеєм. За домовленістю сторін утворена спільна археологічна експедиція мала вивчати пам'ятки (культурні напластування) на території Старого міста та в його околицях. У складі експедиції працювало три загони — "Неолітичний" (керівник Г. Охріменко), "Слов'янський", або "Ранньосередньовічний" (керівник С. Терський) та "Пізньосередньовічний" (керівник — Б. Сайчук*).

Перші розкопки цієї експедиції, проведені вже в 1988 р. Б. Сайчуком на Гнідаві (рис. 5) та колишньому Архімандричому подвір'ї Нижнього замку, мали розвідковий характер. Головною прогалиною в археологічному вивченні княжого Лучеська на цей час було неповне археологічне обстеження території, на якій сформувалося місто, та на той час цілковита недослідженість його старої частини. З метою вирішення окреслених проблем С. Терський протягом 1988—1993 та 1996—1998 рр. здійснив суцільне археологічне обстеження обох берегів р. Стир в межах території, яку займала в ранньому середньовіччі міська агломерація Лучеська, провів розкопки нововиявлених пам'яток, розпочав дослідження оборонних споруд та житлової забудови на території Верхнього та Нижнього замків, продовжив розпочаті Б. Сайчуком у 1989 р. рятівні розкопки на Ринковому пагорбі середмістя тощо (рис. 6). Розміри основних розкопів вказано у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Археологічні дослідження Лучеська у 1968—1998 рр.

Рік	Автори розкопок	Досліджена площа, м^2			
		Верхній замок	Окольний город	Середмістя	Передмістя
1968	М. П. Кучера	–	60	–	980
1970	Г. В. Охріменко	–	–	–	16
1973	М. М. Кучінко	–	–	–	160
1978	М. М. Кучінко, М. М. Говденко	140	–	–	–
1983	М. В. Малевська	65	–	–	–
1984	М. В. Малевська	180	–	–	–
1985	М. В. Малевська	220	–	–	–
1986	М. В. Малевська	210	–	–	–
1986	М. М. Кучінко	140	–	–	–
1987	М. В. Малевська	35	–	–	–
1987	Б. Т. Сайчук	–	12	–	–
1988	Б. Т. Сайчук	–	–	–	24
1989	Б. Т. Сайчук	6	–	32	–
1989	С. В. Терський	–	50	16	100
1990	С. В. Терський	34	–	–	–
1991	С. В. Терський	100	34	–	–
1992	С. В. Терський	50	–	70	–
1993	С. В. Терський	–	–	140	–
1996	С. В. Терський, В. Ф. Семенюк	–	–	1000	–
1997	С. В. Терський, М. М. Кучінко	–	–	80	–
1998	С. В. Терський	–	–	–	90

Поряд із розкопками у 1986—1996 рр. співробітники експедиції заповідника Б. Т. Сайчук, П. О. Троневич, О. О. Виноградов, В. Ф. Семенюк обстежили підвальні приміщення у Старому місті, у результаті чого вдалося зафіксувати найдавніші з відомих сьогодні підвалів (цоколів цегляних будинків), що існували у Старому місті у XV—XVI ст.

Важливе значення для вивчення давнього рельєфу Старого міста мали планомірні геологічні вишукування (250 свердловин), здійснені ЛДІКЗ протягом 1978—1992 рр. та проаналізовані архітектором Р. Г. Метельницьким [1998б].

Внаслідок виконання цих робіт ситуація з вивченням ранньої історії та старожитностей княжого Лучеська докорінно змінилася. За величиною розкопаної та поверхнево обстеженої площі давньої міської забудови, кількістю та значущістю досліджених археологічних об'єктів Лучеськ сьогодні входить до п'ятірки найкраще вивчених міст Волинського князівства (рис. 3).

Проте слід зауважити, що в останні п'ять—сім років територія Старого міста стала зоною підвищеної будівельної активності. А комерсанти від археології узурпували право на нецільове "освоєння" коштів,

---

* Трагічно загинув 12 травня 1996 р.

виділених, відповідно до Закону про охорону пам'яток, на розкопки. Особливо помітно це стало на прикладі земляних робіт на території Святотроїцького собору УПЦ КП у червні 2006 р., коли ковшем екскаватора новітні "археологи" знищили цінні пам'ятки X—XVIII ст. [Терський С., 2006б].

1.4. Історія міста за літописами та документами

На сторінках руських літописів Лучеськ вперше згадується в описі подій 1085 р. (рис. 7), коли один з онуків Ярослава Мудрого, волинський князь Ярополк Ізяславович, виступив проти Великого київського князя Всеволода Ярославовича, але зазнав поразки і був змушений втікати до сусідньої Польщі, а свою матір і дружину (бояр) — залишити у Лучеську. Князь Всеволод Ярославович послав до Луцька сина Володимира (згодом відомого в історії під іменем Мономаха) з військом. Лучани піддалися Володимиру, і він забрав родину, бояр і скарб Ярополка до Києва [ПСРЛ. — Т. 2.— 1908, с. 197].

Відомості про перебіг дещо раніших подій, пов'язаних з містом, зустрічаємо у польських хроніках XV—XVI ст. Так, Ян Длугош стверджував, що Лучеськ був заснований великим київським князем Володимиром Святославовичем близько 1000 р. [Długosz, 1867, s. 43]. За історичною традицією на Волині [Густ. літ.— ПСРЛ.— Т. 2.— 1843, с. 259], як гадають, у Лучеську, було посаджено десятого сина св. Володимира — князя Позвізда [Сендульский, 1873, с. 811]. Час його ймовірного правління у Лучеську, судячи з дат життя (з 988 р.— до 1015 р.), припав на початок XI ст. [Войтович, 1992, с. 16, 24]. За М. Стрийковським, Лучеськ у 1008 р. був захоплений військами Болеслава Хороброго під час походу на Київ [Stryjkowski, 1846, s. 155]. 1073 року місто повторно захопив польський король Болеслав. Він за даними історика XVIII ст. Нарушевича, шість тижнів облягав місто [Сендульський, 1873, с. 811].

Вже перша літописна згадка про Лучеськ наводить на думку про існування в "граді" князівської резиденції. Місто на той час було досить значним населеним пунктом — запасів продовольства та житлової

Рис. 7. Перша згадка про Лучеськ. Лютий 1085 р.
Мал. XIII (XV) ст. Радзивіллівський літопис, арк. 121

Fig. 7. First record of Lutches'k. February 1085. XIII th or XV th century illustration. Radziwill Chronicle, sheet 121

площі в межах його укріплень вистачало для утримання дружини волинського князя. Місто мало вже сформовану міську громаду. "Лучани", як пише літопис, безпосередньо приймають рішення здатися на милість Володимира Мономаха, сина та повноважного представника Великого київського князя, після того, як сюзерен Волині — Ярополк втікає "в ляхи". Отже, міська громада — віче — в Лучеську існувала вже у другій половині XI ст.

Легка перемога війська Великого київського князя над луцькою залогою Ярополка була цілком закономірною, адже володимирський стіл ще з вересня 1068 р. належав Всеволоду Ярославовичу (тоді ще й переяславському князю), а з квітня 1069 р. ця волость перейшла до його сина Володимира Мономаха і залишалася за ним до 1073 р. [Літопис, 1989, с. 474; Корінний, 1992, с. 81].

Тривале перебування на Волині Мономаха підтверджує здогад про існування удільного княжого столу в Лучеську того часу. Літопис повідомляє: "Прийшов Ярополк з ляхів і вчинив мир з Мономахом", після чого останній повернувся назад до Чернігова. Очевидно, поки у Володимирі сидів Давид Ігорович, Мономах протягом 1085—1087 рр. залишав за собою Лучеськ — на той час другий за значенням центр Волині.

М. Грушевський відзначав, що волинці стояли горою за Ігоровичів, вважаючи їх представниками своєї удільної династії. Лучеськ, як і Володимир, піддався Давиду відразу, як тільки він з'явився під стінами міста [Грушевський, 1992 (1905), с. 395—396], тому виокремлення Луцької волості зі складу Волині з метою контролю над володимирським князем з боку Мономаха не було зайвим. Певним підтвердженням його князювання у Лучеську є також літературний переказ про заснування ним монастиря у місті.

З літопису відомо, що Ярополк "...вда всю жизнь свою Небльскую волость, и Деревскую, и Лучьскую и около Киева" Києво-Печерському монастирю [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 492]. На думку О. М. Рапова [1977, с. 84], під "жизнью" Ярополка потрібно розуміти його власні (доменіальні) села, що знаходилися на території цих волостей.

Збереглися дані про те, що Луцький уділ належав протягом якогось часу у 1079—1099 рр. сину володимирського князя Ярополка Ярославу [Войтович, 1992, с. 39; 1996, с. 221]. Близько 1099 р. Великий київський князь Святополк Ізяславович забирає Луцьк від Ярослава Ярополчича і передає його своєму зятю Святославу, зі слів літописця — Святоші, який був сином чернігівського князя Давида Святославовича та онуком володимирського князя Святослава (Миколая) Ярославовича. Давид Ігорович, який в той час облягав Володимир, домовився з новопосадженим луцьким князем про спільну боротьбу зі Святополком Ізяславовичем при наступі останнього на Волинь і залишив Святоші свою невелику дружину. Проте як тільки до Лучеська підійшло військо київського воєводи Путяти, луцький князь "похватав" дружину Давида і сам зі своїм військом приєднався до Путяти, який рухався на підмогу обложеним у Володимирі. Давид Ігорович змушений був зняти облогу міста. Через два місяці Давид повернувся на Волинь із половцями хана Боняка. Після короткочасної облоги Лучеська Святоші довелося покинути Волинь [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 247—248]. Очевидно, Лучеськ зберігав за собою статус адміністративного центру протягом всього XI ст., хоча до середини XII ст. тут і не було окремого удільного князівського столу.

Повідомлення В. Н. Татіщева [1963, с. 131; 1964] про спалення міста Глібом Всеславичем Полоцьким у 1116 р., очевидно, помилкове, оскільки в Іпатіївському літописі з приводу цього йдеться про Слуцьк [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 282]. Проте сам факт походу полоцького князя на Лучеськ — основний опорний пункт його противника князя Володимира Мономаха на західних землях Русі — виглядає цілком ймовірним.

У 1146 р. Волинь остаточно переходить під владу онука князя Володимира Мономаха Ізяслава Мстиславовича, якому судилося закріпити цей регіон за своїм родом майже на два століття. В часи боротьби за Київ поміж князівськими коаліціями у середині XII ст. Волинська земля — плацдарм наступу на столицю, роздроблюється на кілька уділів. Так, у 1148 р. Ізяслав Мстиславович передає Володимирський уділ своєму старшому брату — Святополку, а 1149 року виділяє для молодшого брата Володимира Луцьке князівство. У 1150 р. Святополк Мстиславович отримує також Луцьк.

Щоправда, на думку О. Андріяшева [1887, с. 124], підтриману М. Ф. Котляром [1985б, с. 25], брати Ізяслава Мстиславовича, які правили в Лучеську, вважалися не удільними князями, а великокнязівськими намісниками: вони "держали" і "блюли" місто, але не володіли ним.

У середині XII ст., коли Волинь була ареною запеклої міжусобної боротьби, Лучеськ неодноразово облягали війська коаліції північно-східних князів. Особливо важкою була облога міста військами Юрія Долгорукого під час міжусобиці з волинським князем Ізяславом Мстиславовичем [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 286—395]. Облога розпочалася невдовзі після перемир'я, укладеного під Чемерином. Тоді князь Юрій Долгорукий, порушивши угоду, пішов далі на Лучеськ, а його сини із союзниками — половцями наступали з південного сходу, від Муравиці. Внаслідок фальшивого "пополоху", спричиненого затемненням сонця (рис. 8), південна коаліція змушена була відступити до Дубна, але потім знову пішла "у два шляхи" до

Рис. 8. "Пополох", вчинений затемненням сонця під час походу на Лучеськ. Лютий 1150 р. Мал. XIII (XV) ст. Радзивіллівський літопис, арк. 184

Fig. 8. Fright caused by a solar eclipse during march into Lutches'k. February 1150. XIII th or XV th century illustration. Radziwill Chronicle, sheet 184

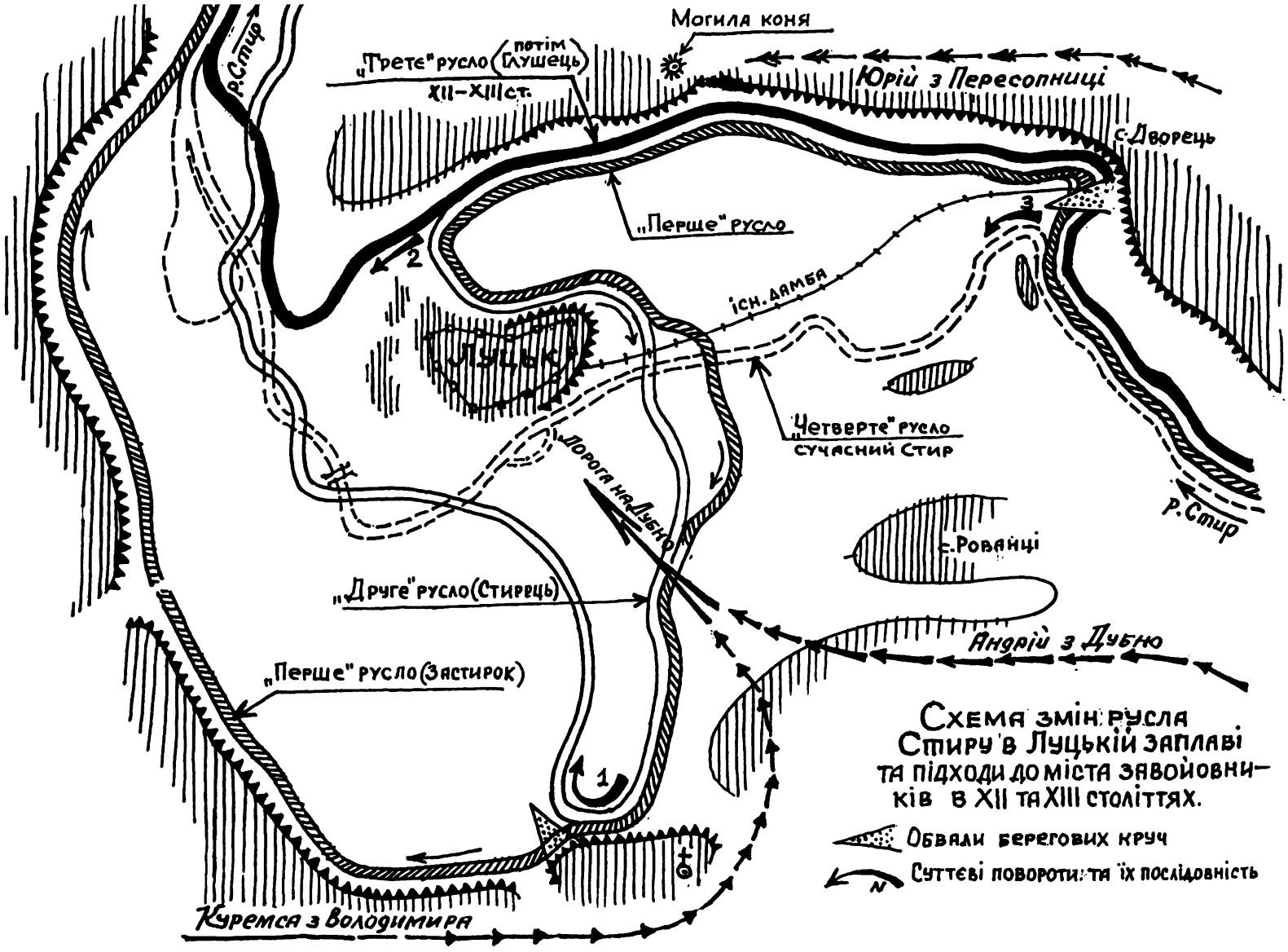

Рис. 9. Військові маневри навколо Лучеська (за Р. Г. Метельницьким)

Fig. 9. Troops maneuver around Lutches'k (foll. R. Metelnyts'ky)

Рис. 10. Лучани кидають каміння на Андрія Юрійовича. Бій під стінами міста. Лютий 1150 р.
Мал. XIII (XV) ст. Радзивіллівський літопис, арк. 185

Fig. 10. Battle under walls of city against Prince Andre Yuriyevych. February 1150. XIII th or XV th century illustration.
Radziwill Chronicle, sheet 185

Луцька (рис. 9). Облога міста, що розпочалася 8 лютого 1150 р., затягнулася на шість тижнів, причому сам "град" коаліція облягала три тижні, так що лучани не могли навіть води з ріки зачерпнути (рис. 10). Очевидно, весняна повінь допомогла обложеним, і 21 березня війська коаліції покинули околиці міста.

Докладний опис згаданих подій, який зберігся у Никонівському літописі [ПСРЛ. — Т. 9. — 1862, с. 181—182], на думку дослідників, взято з оповідання самого князя Андрія Боголюбського [Лимонов, 1967, с. 61—68; Воронин, 1971, с. 23—26].

Об'єднання Києва, раніше захопленого коаліцією, і Волині в одних руках було небезпечним для галицьких князів [Грушевський, 1992 (1905), с. 428]. Тому під час облоги Лучеська в 1150 р. Володимирко Галицький заступився за Ізяслава і допоміг йому зберегти Волинь за собою.

Проте галицький князь сам був не проти розжитися на кошт свого сусіда. Наприкінці серпня 1151 р., повертаючись із Києва з походу на Ізяслава, він зайняв Дорогобуж, вигнавши Мстислава Ізяславовича, і повернув Мстислава Юрійовича на "стіл" у Пересопницю. Мстислав Ізяславович пішов до стрия — Святополка Мстиславовича, у Лучеськ. Володимирко спробував взяти й Лучеськ, але це йому не вдалося: простоявши чотири дні під стінами міста, "нічого не вчинив" і повернувся до Галича [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 403].

Після смерті Ізяслава Мстиславовича та В'ячеслава, що сталося у 1154 р., останній член правлячого в Південній Русі тріумвірату Ростислав Смоленський втрачає Київ. Разом з ним Середнє Подніпров'я залишає Мстислав Ізяславович і сідає у Лучеську, оскільки стіл у Володимирі в цей час зайняв його стрий Володимир Мстиславович. Тоді ж, по смерті батька, брат Мстислава Ярослав був змушений залишити Новгород [Рапов, 1977, с. 156], замість якого спершу отримав Лучеськ, а потім "сів" у Лучеську, разом з братом Мстиславом [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 468, 479].

Ці події прискорили меридіональний поділ Волинської землі на дві частини: західну і східну. Його наслідком стало перетворення Лучеська після 1154 р. на центр окремого князівства [Грушевський, 1992 (1905), с. 385].

Юрій Долгорукий, зайнявши Київ, разом зі стрием Мстислава володимирським князем Володимиром та Ярославом Галицьким навесні 1155 р. взяли в облогу Лучеськ, маючи на меті остаточно витіснити Ізяславовичів з Волині. Але це їм не вдалося. Мстислав, пішовши по військову підтримку "у ляхи", залишив свого брата Ярослава для оборони міста [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 479]. Взимку 1155—1156 рр. Мстислав та Ярослав знову "сиділи" разом у Лучеську [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 482].

Як виявилося, Лучеськ був для Мстислава Ізяславовича лише плацдармом для здобуття Володимира. У квітні 1156 р. Мстислав Ізяславович зненацька напав на свого стрия Володимира, схопив його жону і, "посадивши на вози", одіслав у Лучеськ [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 484], а сам став княжити у Володимирі, аж поки згодом не здобув великокнязівський престол. Втративши Київ, Мстислав Ізяславович залишився сюзереном Волині. Ярослав же продовжив княжити у Луцьку до своєї смерті в 1180 р. З 1170 р. він був сюзереном Волині, і це дало йому змогу тричі короткочасно здобувати Київ [Крип'якевич, 1983, с. 30—33; Войтович, 1991, с. 21].

У ті ж роки було прийнято рішення, що мало зупинити розподіл волинської землі. 1170 р., помираючи, сюзерен Волині недавній Великий київський князь Мстислав Ізяславович взяв присягу з брата Ярослава не виганяти його синів з володимирської частини Волині. Ярослав Ізяславович дотримав слова: у Володимирі став княжити Роман Мстиславович, а Ярослав зберіг старшинство, залишаючись луцьким князем. Так само сюзеренами волинської землі були його сини Інгвар та Мстислав Ярославовичі, які теж княжили у Луцьку. Так, у 1170 р. Волинь остаточно було поділено на Західну (Володимирську) та Східну (Луцьку) частини, причому молодшій гілці дісталася Східна Волинь, хоча сюзереном Волині став луцький князь. На думку істориків, це означало, що волинські князі домовилися застосувати на своїй території загальні правила успадкування земель, прийняті на Любецькому з'їзді-"снемі" у 1097 р. Щоб надалі забезпечити перевагу своїх спадкоємців над волинськими князями, Ярослав Мстиславович свідомо пішов на роздроблення Західної Волині. Тому володимирський князь Мстислав Ізяславович змушений був погодитися на виділення уділів для своїх братів. Одночасно вся Погорина, включаючи Дорогобузьке князівство, об'єдналася під Луцьком [Грушевський, 1992 (1905), с. 366; Войтович, 1996, с. 54]. Це було причиною піднесення Луцька до рівня центру окремої землі-князівства.

За часів Ярослава Ізяславовича Лучеськ, відповідно до свого нового статусу, активно розбудовувався, свідченням чого є досліджені розкопками руїни собору св. І. Богослова на дитинці. До часів правління цього князя у місті М. Грушевський [1992 (1905), с. 385] зарахував заснування окремої єпископії.

Щоправда, у середовищі істориків немає єдиної думки щодо часу заснування Луцької єпископії. Так, польський дослідник Й. Бартошевич [див. Stecki, 1878, s. 141] вказував, що вона згадується вперше за київського митрополита Матфія (1210—1220 рр.). На думку історика церкви Г. Голубинського [1900, с. 572], Луцька єпископія заснована перед татарським нашестям князем Васильком за прикладом Данила, який створив єпископію в Угровську. З цією думкою погоджувався О. Андріяшев [1887, с. 63—64]. В. Іванов — автор праці "Епископы Луцкой епархии" [1891, с. 14] — зараховував заснування Луцької єпископії до 60—70-х років XIII ст. Останню дату підтверджують візантійські джерела, які засвідчують акт створення нової єпископії у середині XIII ст.

Як луцький та володимирський (в час відсутності брата Мстислава) князь Ярослав Ізяславович брав активну участь у важливих для Південної Русі справах, зокрема, часто ходив проти половців. У 1160 р. луцький князь разом з Володимиром Андрійовичем та галичанами завдав поразки половецьким ордам. Згодом спільно з іншими руськими князями на чолі з братом Мстиславом Ізяславовичем здійснював походи у степ з метою перешкодити половцям перекрити Дніпровський шлях у Візантію. З цією метою Ярослав Ізяславович відправлявся зі своєю дружиною назустріч "гречникам" у 1167 та 1168 рр. Особливо успішним був похід у половецькі степи, що відбувся у березні 1168 р. [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 528, 538].

Влітку 1173 р. Ярослав Ізяславович приймав у Луцьку опального сина галицького князя Ярослава Осмомисла — Володимира, за що поплатився двома своїми "градами", спаленими польським військом, найнятим для цього галицьким князем [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 571].

У 1173 р. Ярослав Ізяславович "со всею Волынскою землею" долучився до коаліції подніпровських князів, що облягали Київ. В нагороду за це луцький князь, за домовленістю з Ростиславовичами, зайняв Київ. Проте не втримався там довго, бо був вибитий Святославом Всеволодовичем і втік назад у Лучеськ. Святослав пограбував майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину і покинув Київ. Повернувшись, Ярослав зігнав свій гнів на киянах, котрі "підвели на нього" Святослава, і наложив контрибуцію на Київ.

Але територіальне зростання волості, що залежала від Лучеська, у цей період відбувалося недовго. По смерті Ярослава Ізяславовича його сини розділили Східну Волинь між собою. Всеволод отримав Лучеськ, Інгвар — Дорогобуж, Мстислав — Пересопницю, а Ізяслав, правдоподібно, Шумськ (на думку Л. Войтовича: 1996, с. 54—56, Інгвар відразу "сів" у Лучеську). Між братами незабаром вибухнула міжусобиця, під час якої вони змагалися за право зайняти головний луцький стіл.

Усі вони, як і їх батько, з охотою брали участь у всіх справах Південної Русі [Андріяшев, 1887, с. 66]. У 1180 р. Всеволод та Інгвар Ярославовичі разом зі своїм традиційним союзником Ярославом Осмомислом надали допомогу Рюрику Ростиславовичу для оволодіння Києвом [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 616]. Так, коли у 1183 р. Всеволод Ярославович (у 1167 р. він одружився з донькою Юрія Ярославовича Туровського) був у Луцьку разом з братом Мстиславом [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 630—631], обоє князів приєдналися до походу на половців, організованого великими київськими князями Святославом Всеволодовичем і Рюриком Ростиславовичем. Битва на р. Угол (нині — р. Орель, ліва притока Дніпра) завершилася перемогою Русі. Було пограбовано багато веж і побито половців "без числа". Хан Кобяк і два його сини, а також інші половецькі воєначальники опинилися у полоні [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 631—632]. Завдяки помітній ролі в житті Південної Русі брати Інгвар, Всеволод та Мстислав потрапляють на сторінки "Слова о полку Игореве" [Рыбаков, 1991, с. 130].

У 1186 р. Луцьк знову в межах володінь Інгвара Ярославовича, а самого Всеволода зустрічаємо у Чернігові при дворі Ольговичів як вигнанця [Войтович, 1990, с. 114—115]. Отже, можна припустити, що внаслідок усобиці 1183—1186 рр., Інгвар Ярославович ліквідував Дорогобузьке князівство, а по смерті свого брата Ізяслава в 1195 р. — Шумське князівство, приєднавши їх безпосередньо до Луцька. У східній частині Волині залишився лише один уділ — Пересопницький. Однак, незважаючи на зміцнення власного становища, луцький князь, залишаючись формально сюзереном Волині, змушений був враховувати політику свого двоюрідного брата володимирського князя Романа Мстиславовича.

На думку Л. Войтовича, Роман зважав на існуючий стан речей і номінально визнавав себе васалом Інгвара як володимирський князь. Жестом вдячності з боку Романа Мстиславовича було посадження Інгвара на київський стіл у 1201—1204 рр. Зверхність Романа могла бути de facto, що розуміли сучасники, а de jure він підпорядковувався прийнятим правилам [Войтович, 1996, с. 56].

Після смерті Романа Інгвар Ярославович в коаліції з іншими руськими князями посилав війська спершу до Володимира на Олександра Белзького у 1209 р., а згодом, у 1210 р. та взимку 1211—1212 рр., — до Галича для придушення боярської опозиції та посадження на галицький стіл князя Данила [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 725—727]. Внаслідок зростання сили та авторитету Ярославовичів у липні 1212 р. князь Інгвар знову зайняв київський стіл, а його брат Мстислав став галицьким князем.

Данило та Василько — спадкоємці Романа Мстиславовича, відповідно до існуючого порядку, без заперечень визнавали зверхність Інгвара Ярославовича, а по його смерті — першість його брата, нового луцького князя Мстислава Німого. Сини Інгвара отримали дрібні уділи. На думку Лева Войтовича, Дорогобуж дістався Ізяславові, який у 1223 р. наклав головою у битві на р. Калці*. У цій же битві загинув шумський князь Святослав. У ще одного сина Інгвара — Ярослава, можливо, був уділ у Болохівській землі, яку Роман приєднав до Волині і ціною якої, ймовірно, свого часу купив лояльність Інгвара Ярославовича [Войтович, 1991, с. 18].

---

* Виявлене у 1989 р. князівське поховання у саркофазі поряд з вівтарем соборного храму св. Івана Богослова (див.: додаток 3) приписують князю Ізяславу Інгваровичу [Троневич, Сайчук, 1990], оскільки у черепі похованого збереглося вістря стріли. Ізяслав загинув, очевидно, не відразу, а невдовзі після битви, можливо, по дорозі додому.

По смерті Мстислава Німого у 1226 р. Інгвар став претендувати на батьківський Луцьк як старший серед нащадків Ярослава Ізяславовича. Але Мстислав Німий прагнув зберегти Луцьк за своїм сином. Знаючи, що його син Іван важко хворий і незабаром помре, він заповів Луцьк Романовичам. Це теж було порушенням традиції. По смерті луцького князя Івана Мстиславовича (1226—1227) Данило і Василько у суперництві з Ярославом Інгваровичем та пінськими князями, які, можливо, були пов'язані з Інгваровичами родинними зв'язками, здобули Луцьке і Дорогобузьке князівства й утримали Пересопницьке князівство. "Лучани" при цьому трималися на стороні Ярослава Інгваровича, проте військова перевага Данила та Василька змусила їх здатися [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 751].

Ярослав Інгварович зберіг володіння у Болохівській землі з центром у Меджибожі, а з усієї батьківської спадщини отримав лише маленьке Перемильське князівство. Його нащадками були, очевидно, союзники татар — "болохівські" князі [Baumgarten, 1927]. Згодом, у 1240-х роках, бачимо Ярослава Інгваровича князем у Києві, де його було посаджено на престол Данилом Галицьким [Грицак, 1958, с. 100].

Влітку 1233 р. під час боротьби з Романовичами до Лучеська з боку Дубного наблизилися угорські полки під командою королевича Андрія, проте переправлятися через р. Стир вони не стали і повернулись до Перемиля. Вся луцька волость на той час перебувала в руках Василька Романовича [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 751], проте недовго.

Згодом Данило Романович передав Василькові Західну Волинь з Володимиром, а Лучеськ із Східною Волинню залишалися під його безпосереднім сюзеренітетом як можлива база для боротьби за вплив у Середньому Подніпров'ї. Отже, Лучеськ і надалі залишався столицею Волині, а його сюзерен — верховним феодалом всієї землі. П. Іванов [1895, с. 99, 261] вважав, що з переходом Василька у Володимир, а Данила — в Галич у 1238 р., останній віддав Лучеськ своєму сину Мстиславу*.

Проте, на думку В.Т. Пашуто [1953, с. 92], остаточний розподіл володінь було зроблено тільки напередодні його смерті, оскільки ще навесні — влітку 1240 р., напередодні монголо-татарського вторгнення, Данило пропонував Лучеськ князю Ростиславу Мстиславовичу взамін Києва [Грушевський, 1992 (1905), с. 250; ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 783].

Взимку 1240—1241 рр. центри Волині були захоплені монгольськими військами [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 786]. Про наслідки цього нападу для Волині свідчить опис Володимира, церкви якого після повернення Данила Галицького у 1242 р. з Угорщини були заповнені тілами убитих городян. Очевидно, побоюючись лісів, через які проходив шлях на відрізку Дорогобуж—Володимир, основне військо монголів пройшло південним його відгалуженням через Шумськ — Крем'янець — Перемиль. І надалі монголи ходили на Володимир лише цим шляхом, оминаючи погоринські міста Дорогобуж та Пересопницю, які на той час втратили свою роль та столичний статус.

Перехід через Волинь орд Батия, без сумніву, завдав великих руйнувань Лучеську, проте серйозно не впливав на подальший розвиток міста. Відомо, що навіть Київ, який внаслідок облоги Батия був спустошений, відразу по відході ворожих військ почав відбудовуватися [Ивакин, 1982, с. 69].

Внаслідок геополітичних змін, що наступили після утворення Золотої Орди, Лучеськ опинився неподалік від східного кордону ГВД [Терський С., 2000а]. Хан Куремса, племінник Батия, що був темником улуса на Правобережжі Дніпра, чинив постійний тиск на державу Данила. Особливо загострилися стосунки Данила та Куремси у 1252 р. [Грушевський, 1993 (1905), с. 71]. За цих умов необхідно було зміцнити східні фортеці ГВД, зокрема і Лучеськ. Внаслідок військової кампанії 1254—1255 рр. проти монголів кордон на сході було відсунуто: до складу ГВД повернулися Східне Погориння та Побожжя [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 840]. Проте залучення до походу проти Куремси литовського короля Міндовга виявило справжню ціну союзу Литви та Волині.

Під час спільного походу на монголів восени 1255 р. околиці Лучеська зазнали спустошення від нападу литовців Міндовга. Але тисяцький Юрій Домажирич, Олекса Двірський та інші воєводи організували рішучу відсіч нападникам, і вони змушені були втікати. Переслідуючи загарбників, лучани загнали їх в озеро. "І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх. Велика ж проти Литви була січа", — писав літописець [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 839—840].

Пізньої осені цього ж 1255 р. у момент після смерті хана Батия на Волинь вступило золотоординське військо на чолі з племінником останнього, ханом Куремсою. Завданням Куремси було поставити у більшу залежність від Золотої Орди державу Данила Романовича. Зазнавши невдачі під Володимиром, куди монголи

---

* Проте є підстави вважати, що згаданий Мстислав Данилович помер у дитячому віці (між 1239 р. та 1245 р.), а Данило надав ім'я Мстислав повторно синові, народженому від його зв'язку з сестрою Міндовга, ім'я котрої невідоме [див.: Dabrowski, 1997, s. 230].

підійшли з боку Перемиля, війська противника повернули на Лучеськ. Проте лучани — вийшли назустріч завойовникам у поле і "знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили".

До Лучеська збіглося багато людей з навколишніх сіл, рятуючись від ворога. Місто виявилося неукріпленим та непідготовленим до оборони, сили були нерівними, і монгольське військо, яке, очевидно, отримало підкріплення, влаштувало облогу міста. Вони намагалися взяти його з ходу, проте розлив р. Стир допоміг лучанам. Куремса не зміг перейти ріку (рис. 9). Він намагався захопити міст, проте місцеві жителі "одрубали" його, тобто поставили у вертикальне положення [див. Рожко, Токарський, 1994, с. 265]. Облога тривала. Монголи застосували "пороки" (метавки), які кидали камені на місто, але знявся такий сильний вітер, що камені поверталися назад, на татар. До того ж "пороки" поламалися, і загарбники змушені були зняти облогу Лучеська і відступити. Літописець пояснював невдачу Куремси заступництвом св. Івана (Золотоустого), як вважав перекладач літопису Л. Махновець [Літопис..., 1989, с. 418, прим.] та св. Миколи, в дні святкування пам'яті яких відбувалася облога [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 840—843].

Тимчасове послаблення Золотої Орди внаслідок невмілого правління на Правобережжі хана Куремси та смерті верховного хана Батия змінилося з приходом до влади хана Берке. У 1259 р. Золота Орда послала проти Польщі велике військо на чолі з талановитим воєводою Бурундаєм. Він наказав князям Василькові та Левові знищити укріплення головних міст держави, в тому числі й Лучеська: "Якщо ви єсте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі" [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 849]. Треба було йти на поступки. Укріплення Лучеська було розібрано.

У 1264 р., по смерті Данила, Галицько-Волинська держава фактично роздробилася на декілька володінь. Лучеськ з усією залежною від нього територією отримав Мстислав Данилович [Пашуто, 1950, с. 290]. Брат Данила — князь Василько Романович — утримав у своїх руках Західну Волинь із столицею у Володимирі, яку успадкував його єдиний син Володимир, а наймолодший син Данила — Шварно отримав Холмську землю. Старший син Данила Романовича — Лев зберіг за собою Галицьке, Перемишльське і Белзське князівства. Роман Данилович княжив у Новогрудку, а потім, напевно, у Холмі, де й був похований.

У 1288 р., по смерті володимирського князя Володимира Васильковича, через відверті домагання володимирської спадщини не князь Лев, а Мстислав Данилович отримав Володимирщину. Внаслідок цього майже вся Волинь, за винятком Холмщини та Белзщини, опинилася у володінні луцького князя. Спираючись на повідомлення Плано Карпіні, П. Грицак [1958, с. 123] доводить належність до володінь Мстислава у цей час також всієї Київщини. У 1288 р. Лучеськ відвідував Конрад Мазовецький, який також був васалом луцького князя [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 906—908]. Відтоді Мазовія на тривалий відтинок часу потрапляє під потужний політичний та культурний вплив ГВД.

Волинські князі, на думку Л. Войтовича, взагалі не полюбляли князя Лева через те, що він часто користувався військовою підтримкою ординців під час своїх походів проти поляків, литовців й у Мараморош. А ординці змушували брати участь у цих походах й інших князів, насамперед волинських. Наслідком діяльності князя Лева все ж таки стало об'єднання всіх земель, що становили королівство його батька.

Брат Лева князь Мстислав Данилович помер близько 1300 р. Він був без спадкоємців (син Мстислава Данило востаннє згадується 1280 р.). Після смерті Мстислава луцька земля ввійшла до складу земель Юрія Левовича. Оскільки у 1302—1303 рр. у складі новоствореної Галицької митрополії перебувало Турівське єпископство, можна здогадуватися, що відомий з пізніших джерел факт безпосереднього підпорядкування Турово-Пінщини Лучеську, ймовірно, був досягненням Мстислава Даниловича.

Завдяки тому, що землі королівства Данила Романовича були знову об'єднані, його внук Юрій Левович мав право коронуватися королівською короною. По смерті Юрія I, близько 1308 р., луцький престол посів його син Лев, а брат Андрій одержав решта держави: Володимирську та Галицьку (Руську) землі.

У цей складний час князям доводилося стримувати натиск зростаючої Литовської держави. "Хроніка литовська і жмудська" навіть повідомляє про спалення міста військами Великого литовського князя Гедиміна [ПСРЛ. — Т. 32. — 1975, с. 31]. У 1321 р. луцький князь Лев у складі коаліції інших руських князів, очоленої Станіславом Київським, брав участь у битві з військами Гедиміна на р. Ірпінь. Ця війна завершилася мирною угодою, правдоподібно, скріпленою шлюбом Любарта Гедиміновича з дочкою луцького князя Бушею (можливо, Богуславою, як вважав історик XVIII ст. Я. Яблоновський)*. В. Зіморович, львівський історик XVII ст., називає першу дружину Любарта Гедиміновича по-іншому — Євфімією чи Агафією.

---

* Час появи Любарта Гедиміновича на Волині зафіксовано у грамоті луцькому і острозькому єпископу Єфрему від 08.12.1322 р. про надання сіл соборній церкві Івана Богослова у Луцьку [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 1—4]. Автентичність документа піддавалася сумніву багатьма вченими (І. Шараневич, А. Лонгінов, М. Дашкевич, Д. Щербаківський, М. Грушевський, Н. Яковенко), інші дослідники наполягали на тому, що він справжній [Войтович, 1996, с. 86; Терський С., 1987]. Ґрунтовний аналіз показав, що документ містить дві частини: автентичну, XIV ст. та додану у 1598 р. [Флоря, 2000].

Хоча смерть обох Юрійовичів, що сталося перед травнем 1323 р., мабуть, була несподіванкою для всіх, Любарт Гедимінович поспішив оголосити себе князем володимирським і луцьким і готувався до захоплення Галицького князівства. Його зупинила, ймовірно, інтервенція польського війська влітку — восени 1323 р. [Шабульдо, 1987, с. 26; Войтович, 1996, с. 99]. Литва спізнилася взяти участь у цьому конфлікті. Лише восени її військо виступило на Волинь, на допомогу Любарту, і залишилося зимувати біля Берестя.

Судячи із записів митрополита Феогноста, який у 1330-х роках деякий час жив у Лучеську, Любарт вже перед 1330 р. мав ім'я Димитрій [Приселков, Фасмер, 1916, с. 58, 66—67], яке отримав при хрещенні.

Після обрання галицько-волинським князем Болеслава Тройденовича (Юрія II) у 1324 р. Любарту, очевидно, довелося уступити йому Лучеськ. Проте він зберіг за собою частину Луцького князівства — Брацлавщину та Східну Волинь з центром у Любарі — Любартові [Шабульдо, 1987, с. 34; Войтович, 1996, с. 107].

По смерті Юрія II волинські та галицькі бояри визнали князем Дмитра-Любарта, очевидно, враховуючи його родинні зв'язки з Левом Луцьким*. Галицькі бояри, очолені Дмитром Детьком, теж визнали своїм князем Дмитра-Любарта, про що свідчить і відомий напис на дзвоні собору св. Юрія у Львові з 1341 р. [Болеслав, 1907, с. 79], але встановили певні правила, які обмежували владу луцького князя в Галичині. Гедимін, очевидно, не використовував військові сили для відновлення влади свого сина на луцькому столі. Про це свідчить повна підтримка Любарта з боку волинського боярства та міст [Войтович, 1996, с. 86]. Отже, говорити про завоювання Волині Гедиміном у середині XIV ст. та прилучення її до Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) немає підстав.

Натомість польський король Казимир III після смерті Юрія II, спираючись на підтримку короля Угорщини Людовіка, здійснював планомірний наступ спершу на галицькі, а потім — і на волинські землі. Восени 1349 р. він зненацька з великим військом напав на руські землі і без значного опору опанував головні замки Волині: Володимир, Белз, Берестя. Любарт утримався лише в Лучеську. Цьому, можливо, посприяла надзвичайна укріпленість міста (існування кам'яних укріплень!).

Ставши луцьким князем, Дмитро-Любарт Гедимінович проводив традиційну для волинських князів внутрішню і зовнішню політику (див. розділ 5), виступав під гаслами збереження Галицько-Волинської держави. На думку Л. Войтовича, він не був васалом ВКЛ, а лише обмежився тим, що брав на службу дружини литовських князів, які отримували від нього лени і приймали васальну присягу. Це дало змогу останнім виступати на його стороні, формально не порушуючи миру ВКЛ з Польщею, до якої незабаром відкрито приєдналася Угорщина [Войтович, 1996, с. 102]**.

Ускладнила ситуацію спустошлива чума 1346—1352 рр., яка завдала значних людських втрат містам Золотої Орди, а 1351 року з'явилася на руських землях [Николаев, 1968, с. 8]. Проте ця обставина не відвернула походу Любарта у відповідь на загарбницькі дії Казимира III. Луцькому князю вдалося швидко повернути втрачені замки. У 1352 р., після невдалої облоги Белза угорськими та польськими військами, Казимир III змушений був укласти мирний договір з Любартом та іншими литовськими князями, які прийшли йому на допомогу.

У 1366 р. в ході нової війни з польським королем Любарт втратив частину Волині разом з містом Володимиром та змушений був підписати спеціальну угоду з Казимиром III, яка скасовувала торгові обмеження та встановлювала режим певної залежності луцької волості від польського королівства [Грушевський, 1993 (1907), с. 47—48]. Нагода повернути втрачені землі трапилася Любарту лише в 1370 р., коли помер Казимир III [Joannis..., 1872, s. 643].

У 1377 р. Любарт знову воював за Луцьку волость з угорським королем Людовиком, до якого по смерті польського короля відійшли землі Русі. В результаті поразки Любарт був змушений уступити південно-західну частину з Крем'янцем, Олеським та Лопатином. Цей трактат, як і угода 1366 р., також мав на меті збереження прав на давні торгові шляхи і склади [Грушевський, 1907 (1993), с. 55].

Протягом 1340—1384 рр. Любарт послідовно боровся за збереження Галицько-Волинської держави. Напередодні Кревської унії він помер та був похований у незадовго перед тим оновленому його коштом соборному храмі св. Івана Богослова у Луцьку. Його син Федір був далеко не таким твердим і послідовним у відстоюванні державності Волині. Він перший серед луцьких князів став васалом Литви.

Зі смертю Любарта розпочався процес ліквідації волинської державності шляхом руйнування адміністративно-територіальної структури. Він проходив у руслі ширшого руху, спрямованого на створення єдиного державного організму від Чорного до Балтійського морів. Початком цього процесу стала унія у Крево (1386 р.).

---

* Останнім часом відбувається перегляд поглядів на достовірність окупації Київщини та Волині Великим князем Гедиміном у 1320-ті роки [див. Русина, 1998] та належність першої дружини Любарта до Романовичів [див. Dabrowski, 2002, s. 283].

** Цьому твердженню дещо суперечить факт участі військових загонів з Волині у складі союзних військ ВКЛ із Берестя, Вітебська, Полоцька і Смоленська у битві з німецькими лицарями на р. Стреве 2 лютого 1348 р., в якій загинуло близько 10 000 литовських та руських воїнів [Wartberge, 1863, s. 75—76; Шабульдо, 1987, с. 47].

Спершу Великий князь Ягайло Ольгердович (рис. 11) близько 1385 р. забрав від Федора Любартовича Луцьк, залишивши йому Володимирщину, а в 1392 р. запропонував волинському князеві виміняти решта Волині на Сіверську землю. Федір Любартович не зумів вчинити опір і змушений був емігрувати до Угорщини.

Після того, як у 1385 р. Федір Любартович втратив Луцьке князівство, Ягайло призначив туди намісником сандомирського воєводу Креслава з Курозванок [Długosz, т. 4, 1868, s. 449]. Одночасно з-під юрисдикції волинського князя був виведений його найбільший васал — князь Федір Данилович Острозький, якому Володислав II Ягайло підтвердив володіння спадковими землями, а Федір Любартович зі свого боку гарантував повний імунітет володінь. Князя Острозького було призначено луцьким воєводою і намісником. Очевидно, тоді ж із складу луцької землі було виділено Чорторийськ з округою (для князя Костянтина). У цей час спробу закріпитись у Лучеську зробив тодішній князь городенський та берестейський Вітовт, але це йому не вдалося. Лише 1388 року король, за словами Вітовта-Олександра Кейстутовича, передав йому Луцьке і Володимирське князівства, але так і не видав відповідної грамоти [Шабульдо, 1987, с. 99]. У 1389—1392 рр., до угоди в Острові*, Вітовт, спираючись на ресурси підвладних йому земель, очолював боротьбу тих князів, які чинили спротив Кревській унії [Войтович, 1996, с. 128].

У цей період Федір Острозький залишався намісником короля в Луцьку, тобто знаходився у протилежному таборі [Иванов, 1895, с. 258]. Незважаючи на ліквідацію Волинського князівства, розбудований за часів Любарта Гедиміновича Лучеськ продовжував відігравати помітну роль у Східній Європі. У складі Великого князівства Литовського місто фактично займало становище другої столиці держави. Саме тут протягом 1386—1388 рр. складали присягу на вірність великому князю Володиславу II Ягайлу більшість українських князів [Шараневич, 1863, с. 257]. У 1412 р. Вітовт "в Луцку в Великом постави епископа Турову Евфимия" [ПСРЛ. — Т. 35. — 1980, с. 33, 55].

Для того, щоб пом'якшити спротив процесові включення Волині до складу об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі, у 1392 р. Володислав II Ягайло спеціальною грамотою надав боярам і шляхті луцької землі права, якими користувалися у той час шляхта та бояри львівської землі, що знаходилася під владою польського короля [Шабульдо, 1987, с. 102].

Наприкінці XIV— у XV ст. за містом закріпилася назва Великий Лучеськ. Саме так його іменують у "Списку городів руських дальніх і ближніх", складеному близько 1392 р. при канцелярії московського

Рис. 11. Ягайло (1348—1434). Гравюра XIX ст.

Fig. 11. Yagailo (1348—1434). Print, 19th century

* 5 серпня 1392 р. в маєтку коло Ліди було укладено компромісну угоду короля Ягайла з Вітовтом, за якою останній був призначений пожиттєвим правителем ВКЛ, щоправда без титулу Великого князя. Одночасно Ягайло повернув Вітовту Волинь, звідки остаточно був усунутий князь Федір Любартович [Шабульдо, 1987, с. 100—101].

Рис. 12. Фрагмент мапи М. Кузи (1434 р.) з позначенням розташування Лучеська

Fig. 12. Fragment of a map by M. Kuza (1434) marking the location of Lutches'k

митрополита Кипріяна, у грамотах татарських ханів Вітовту, якими вони зрікалися прав Золотої Орди на руські землі [Грушевський, 1907 (1993), с. 85—86], та в тогочасних літописах.

У цей період місто з'являється на західноєвропейських географічних картах, зокрема на складеній за вказівкою кардинала Миколая з Кузи (помер у 1464 р.). На карті місто позначено як "Lucerh". Її оригінал зберігається у Національній бібліотеці у Флоренції [Buczek, 1935, s. 4, 6; рис. 12].

З часів Вітовта Лучеськ офіційно набуває статусу другої столиці ВКЛ. В цей період у місті реально засновано католицьке біскупство та Домініканський монастир. Вітовт претендує на королівську корону (рис. 13). У 1429 р. в Лучеську відбулася визначна політична подія — з'їзд монархів європейських країн для вирішення питання про оборону Європи від турецької навали. На пропозицію імператора Священної Римської імперії Сигізмунда, у Лучеськ приїхали польський король Ягайло, Великий князь московський Василій II, Великий князь литовський Вітовт, данський король, волоський воєвода, папський легат та ін. Літописець нарахував близько 15 тисяч супроводжуючих (сановників, прислуги, охорони), яких Лучеськ не міг вмістити, і частину їх довелося розквартирувати у передмістях. Це, звичайно, перебільшення. Проте кількість гостей мала бути справді велика, адже йшлося про коронування Вітовта королівською короною. Але корона так і не прибула, а європейські монархи не дійшли згоди з принципових питань, і невдовзі учасники з'їзду роз'їхались [ПСРЛ. — Т. 35. — 1980, с. 58—59].

Прорахунки східної політики Вітовта мали в окремих випадках небажані для розвитку Лучеська результати. У 1399 р., внаслідок поразки його військ у битві на р. Ворсклі, татарські загони спустошили Волинь у напрямі на Лучеськ, попаливши його передмістя ("воюючи даже и до Великого Лучска") [ПСРЛ. — Т. 25. — 1949, с. 229].

Раптова смерть Вітовта у 1430 р. викликала черговий спалах боротьби за перерозподіл Русі вже між претендентом на великокнязівський стіл Свидригайлом (рис. 14) та Польським королівством. Головні військові дії королівські війська несподівано розпочали на Волині, оскільки планували приєднати її до королівства першою.

Велика битва відбулася 31 липня 1431 р. недалеко від Луцька на переправі через р. Стир під Кобілками* [Левкович, 1953, с. 66], де війська Свидригайла було розбито, а сам Великий князь відступив до Степані.

Ян Длугош [1869, s. 416] та автор "Історії Литви" Альберт В. Коялович [1650] згадують, що по відході Свидригайло спалив місто. На це ж вказує і І. Шараневич [1863, с. 356]. Очевидно, оборона слабко укріпленого міста не мала сенсу.

Королівські війська облягли луцькі замки, за мурами яких укріпилося чотиритисячне військо на чолі з воєводою Юршею. Прусський хроніст Петро з Дусбурга [2004, s. 252] зазначав, що "...замок був боронений значнішою шляхтою та рицарством литовським". З обох сторін широко застосовувалася вогнепальна зброя [Długosz, 1869, s. 416]. Зробивши в стінах проломи, поляки почали пробиратися в замок. Зав'язалася рукопашна битва, але через великі втрати король наказав військам відійти. Юрша попросив перемир'я, але, отримавши перепочинок, укріпив замок і продовжив його оборону. У польському таборі звинувачували Ягайла в тому, що він насправді не прагне захопити замок. Через те Ягайло передав керівництво облогою белзькому князю Земовиту Мазовецькому з комісією польських вельмож.

Свидригайло розпочав переговори. Королівське військо, скориставшись з них, спробувало зненацька захопити замки, але це їм не вдалося. Потім облягаючі поставили потужний "порок", який мав зруйнувати укріплення, проте Юрша попросив перемир'я.

Тривала та безуспішна облога Лучеська призвела до деморалізації в польському таборі. Виникли продовольчі труднощі, почали гинути коні. У таких умовах Ягайло змушений був 26 серпня укласти перемир'я зі Свидригайлом: Волинь залишалася у складі Литовського князівства.

Героїчна оборона Лучеська у 1431 р. була оспівана у багатьох творах мистецтва того часу. Цій події присвячено одну з п'єс маршового характеру, авторство якої приписується Рафалу Тарашкові, родом з с. Тараски на Брацлавщині, що у 1430—1440 рр. був музикою при дворі короля польського та угорського Володислава III [Olgebranda, 1901, s. 56—193].

Запеклий спротив волинян Польщі змушував короля маневрувати. Для цього було використано випробувані раніше в інших землях Русі засоби. 30 жовтня 1432 р. польський король, перебуваючи у Львові, мав зустріч з депутацією князів і шляхти луцької землі, яка заявила, що піддається королю та польській короні. У відповідь Ягайло видав їм привілей, за яким князі, шляхта, латинське й православне духовенство, німці, жиди та вірмени зрівнювалися в правах з такими ж верствами і народностями у Польщі [Грушевський, 1907 (1993), с. 211]. Прагнучи прихилити на свій бік городян та посилити західну орієнтацію громади, наступного дня король Ягайло** на папері надав Лучеську Магдебурзьке право.

Проте боротьба за місто тривала далі. Коли стало очевидно, що справу Свидригайла ще не програно, тодішній луцький намісник пінський князь Олександр Ніс у квітні 1433 р. перейшов на бік Свидригайла і

---

* Можливо, Кобилій дворець, що 1580 р. перейшов у руки Ганни Гостської [див.: Wykazy..., 1889, s. 53].

** Оригінал привілею знаходився в архіві Київської археографічної комісії. До нашого часу він не зберігся [див.: Каталог..., 1971, с. 12].

Рис. 13. Печатка великого князя Вітовта (1392—1430)

Fig. 13. Seal of Great Prince Vitovt (1392—1430)

Рис. 14. Великий князь Свидригайло (1430—1451). Гравюра XIX ст.

Fig. 14. Great Prince Svydrygajlo (1430—1451). 19th century print

Рис. 15. Печатка великого князя Сигізмунда I (1440—1519)

Fig. 15. Seal of Great Prince Sigismund I (1440—1519)

відразу очолив похід на Холмщину. Лучеськ, за Длугошем, стає тоді головною базою, звідки здійснювалися рейди українських військ на землі Корони. На початку вересня 1434 р., коли позиції Свидригайла знову ослабли, згаданий луцький намісник вислав через невідомого монаха підданську грамоту до польського короля, і той відправив до міста литовського вельможу Гаштовта, щоб луцьку землю собі відібрати.

Навесні 1436 р. Лучеськом знову заволодів Свидригайло. Щоб втримати місто у своїх руках, Свидригайло у перших днях вересня 1436 р. уклав договір з українсько-польською шляхтою Галичини про військову допомогу, взамін за обіцянку передати у її володіння Волинь. Галицькі та мазовецькі (від белзького князя) полки впустили на луцьку землю. Ця залога допомогла відбити наступ коронного війська на Лучеськ за відсутності Свидригайла. Волинське князівство було відновлене. Комісарами у Луцьку було призначено старосту руського Вінцетія Шамотульського і Яна із Сенни, старосту олеського. Проте реальна влада і надалі залишалася в руках Свидригайла.

Постійні домагання Волині з боку Великого князя Сигізмунда (рис. 15) дали свої наслідки. Самі луцькі бояри, розуміючи його безвихідне становище й поставлені перед альтернативою — вибирати між підданством Короні або Великому князівству Литовському, — перейшли на бік останнього. У січні 1439 р. Сигізмунд писав до прусського магістра: "Луцьк, що поляки були забрали проти своїх записів і присяг та при собі задержали, піддався нам сам, і лучани зажадали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз післали" [Грушевський, 1993 (1907), с. 225—226].

Зі смертю Сигізмунда у 1440 р. Свидригайло повернувся до Лучеська, де його прийняли з "великою честю".

За угодою з новим Великим князем Казимиром, навесні 1443 р. Свидригайло визнав його зверхність та залишився князем у Лучеську. До його уділу належала також вся Брацлавщина, Турівщина та Гомель. До кінця свого життя Свидригайло користувався титулом Великого князя і на своєму дворі у Лучеську завів уряд канцлера, маршалка та раду на зразок польського сенату [Любавский, 1892, с. 70].

Отже, у XV ст. за князя Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича (1430—1452) Лучеськ востаннє стає столицею незалежної держави.

Перед смертю 10 лютого 1452 р. Свидригайло скликав до Лучеська своїх прихильників: князів Юрія Пінського, Радзивілла та Юршу з військом, щоб вони зайняли волинські замки. Так після смерті Свидригайла Лучеськ остаточно переходить до складу Великого князівства Литовського.

Короткий час у 1431—1433 рр. функції князя у Лучеську, на думку Л. Войтовича, міг виконувати князь Дмитро-Сангушко. Належність князя до потомків Дмитра-Любарта Гедиміновича підтверджується Уневським пом'янником. За даними К. Несецького, князь помер у 1449 р. і був похований у Луцьку. Й. Вольф останню згадку в документах про князя Дмитра-Сангушка зараховує до 1455 р. [Войтович, 1996, с. 137; 2000, с. 353].

Боротьба за панування на Волині стала причиною адміністративних реформ. На зміну удільному князівському урядуванню традиційними стають намісники. Вперше намісник (воєвода) під титулом старости згадується у Лучеську в 1431 р. [Długosz, 1868, s. 417, 419]. Намісника призначав Великий князь й наділяв широкими повноваженнями: староста виступав як страж і охоронець королівського замку (граду), що вважався його резиденцією й одночасно центром землі та повіту, очолював суд, що розглядав цивільні й кримінальні справи [Крикун, 1994, с. 81]. На думку М. Грушевського [1993 (1907), Т. 5, с. 317], до утворення Волинського воєводства луцький староста за посадовим рівнем певною мірою відповідав тодішньому воєводі

у ВКЛ. За часів правління Великого князя Казимира (1440—1492) всі луцькі старости походили з числа литовсько-білоруської знаті [Поліщук, 2003, с. 9].

По смерті Свидригайла Казимир віддав місто пану Олізару Шиловичу, який приніс присягу "городъ Лучоскъ держати въерно на короля его милость, къ великому княжеству Литовскому" [АЗР. — Т. 1. — № 53, II]. З цього часу, у зв'язку з ліквідацією удільного столу, з посадових осіб залишилися староста Луцький і маршалок земський, який отримав звання маршалка* Волинської землі; ключник і хорунжий; звання маршалка Волинської землі часто стали поєднувати з посадою старости Лучеська або намісника Володимирського [Любавский, 1892, с. 209].

XV ст. було періодом лихоліть для Лучеська. Окрім виснажливої боротьби за місто між Польщею та українсько-литовськими магнатами, почастішали напади татар на Волинь. Навесні 1453 р. заволзькі татари знищили місто і взяли декілька тисяч волинян у ясир. З кінця XV ст. почалися набіги кримських татар. У 1496 р. сини Менглі-Гірея "со всею ордою Перекопскою", як каже руський літописець, підійшли до міста, спустошили його околиці, спалили церкву і монастир у Жидичині [Краткая..., 1980, с. 123]. У наступному році набіг повторився [Карамзин, 1842, с. 97]. Становище ускладнювалося епідемією. У 1495 р. морова пошесть забрала життя багатьох лучан, серед них — життя єпископа Іони [Краткая..., 1980, с. 123].

Несприйняття мешканцями Лучеська акта 1432 р. та очевидне небажання влади впроваджувати його не вирішувало питання подальшого розвитку Лучеська у державі, політична система якої все більше наближалася до Заходу. Все це викликало потребу в реальному впровадженні Магдебурзького права. Як зазначалося в грамоті князя Олександра 1497 р., місто переведено з права руського, або волинського на німецьке із заснуванням в ньому війтівства. Було дозволено проводити три ярмарки, вибудувати ратушу, воскобійню, лазню, мати власні ваги і міри; міщан звільнено від військової служби. Війт мав право утримувати три корчми, йому діставався традиційний третій гріш від судівництва. Щороку він призначав половину райців, а половину обирали міщани [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 2—3]. У грамоті на Магдебурзьке право зазначалося, що лучани зобов'язані під час військових дій обороняти стіни міста; якщо ж противник зіб'є їх зі стіни, вони повинні відійти в замок і звідти відбивати противника [АрЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — 1869, с. 12—17]. Згідно з грамотою Лучеськ, як і інші міста ВКЛ, володів привілеєм збирати проїзні мита, податок з важниці та воскобійні, помірне та мостове, хоча до надання Магдебурзького права прибуток від ваг йшов у державну скарбницю. Проїзні мита були виключним правом маршалка, ключника та войського** [Довнар-Запольський, 1901, с. 415]. У другій половині XV ст. воно давало найвищі доходи в Україні і в окремі роки становило 2100 коп. грошей — більше ніж київське і брестське разом взяті [Там само, с. 558—662; Троневич, 2003а, с. 71]. На ратушу та войського йшла капщизна від вина [Там само, с. 429]. Спеціальний податок — верховщина — передбачався з будинків, у яких не було корчми [Там само, с. 437].

Щоправда, Магдебурзьке право в Україні було "...своєрідним синтезним утворенням із справді німецького права і права руського" [Гошко, 1993, с. 4]. Як зазначала дослідниця цього питання Т. Гошко, Магдебурзьке право не скасовувало діючого в містах руського права. Очевидно, саме це руське право могло мати певні елементи Магдебургії. Так, за даними з невідомого нам джерела, які подає львівський історик XIX ст. Денис Зубрицький [1844, s. 8—9], вже 1287 р. в Лучеську існувало війтівство, тобто право на самоуправління, але воно, очевидно, стосувалося лише певної частини міської громади.

Запровадження Магдебурзького права повинно було прискорити подальший соціально-економічний розвиток міста, а також вплинути на систему забудови його території.

На завершення століття, 1500 року, під час спустошливого набігу 15-тисячної татарської орди на Волинь було спалено кілька міст, зокрема Лучеськ. Через два роки місто знову постраждало від нападу татарської орди. Багато жителів було вбито або захоплено в полон [Мердер, 1910, с. 13].

Як і інші середньовічні міста, Лучеськ часто потерпав від пожеж. Пожежа 1527 р. була настільки сильною, що довелося відбудовувати не тільки все місто, але й міські укріплення. У 1540 [1538] р. згорів майже весь Лучеськ. Вогнем було знищено документи, земські і міські книги — важливе джерело вивчення історії [Орда, 1897, с. 11]. У пожежі 1571 р. згорів увесь Ринок.

Своє значення політичного та культурного центру України Лучеськ зберігав до другої половини XVIII ст. включно, тобто до моменту входження Волині до складу Російської імперії.

---

* Маршалок Волинської землі відповідав за збір шляхетського ополчення в її межах; ключник, посада ще з князівських часів, завідував князівськими маєтками; незмінним обов'язком хорунжого було у війну, на період якої скликали народне ополчення (посполите рушення), нести хоругву попереду загону своєї землі, він також надавав допомогу воєводі у зборі цих загонів та брав участь у роботі вічового суду [Крикун, 1994, с. 82, 101].

** Войський забезпечував громадський спокій на території, яка йому підпорядковувалась, одразу після того, як шляхта вирушала з неї у складі посполитого рушення; тому під час війни він мав постійно перебувати в міському замку [Крикун, 1994, с. 82—83].

Розділ 2

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА І УКРІПЛЕНЬ. ПРИМІСЬКА ІНФРАСТРУКТУРА

2.1. Природне середовище та доміські поселення

Лучеськ розташований на північно-західній окраїні Волино-Подільської височини, на межі лісостепового Волинського Опілля та Полісся. Його територія входить до складу приполіського лесового горбистого району, який має значні абсолютні висоти. У середньому у межах міста вони сягають 250 м над рівнем моря.

Місто сформувало свою територію в долині р. Стир, в місці, де Волинська височина переходить у Поліську низовину. Тут русло річки утворює вигини, заплава досягає максимального розміру у межах височини. Рельєф берегів у межах міста помірно горбистий, перетятий долинами численних допливів р. Стир. Межиріччя поросло невеликими за площею дубово-грабовими лісами.

Внаслідок прогресуючого освоєння людиною довкілля упродовж останніх кількох тисяч років ландшафт околиць Лучеська зазнав істотних змін. Це підтверджують як геоморфологічні дослідження, так і дані топонімії та свідчення середньовічних документів. Так, ще у XVIII ст. площа, зайнята лісами, була досить значною (рис. 16). У документах згадується ліс на Хмільнику як власність монастиря о. Василіян (грамота Свидригайла). Знаємо про гай на Гнідаві у ті самі часи. Заборольський гай існував ще на початку XVI ст.

Етимологію топоніма "Лучеськ", як прийнято у філології, виводять від назви певних особливостей ландшафту території, на якій сформувався цей населений пункт. Вказаний топонім походить від двох ймовірних понять: "вигин, утворений річкою" та "заплавна лука" [Етимологічний..., 1985, с. 82—83], що повністю відповідає загальному вигляду долини р. Стир у місці, де розташований сучасний Луцьк. Топоніми аналогічного походження не були винятком на Волині: від давнього земляного укріплення отримала назву Пересопниця, від дубового гаю, або болота, ймовірно, з'явилась назва літописного Дубна [Етимологічний..., 1985, с. 53, 98]. Слід погодитися з гіпотезою філологів щодо походження назви Лучеська від позначення поселення, розташованого на лузі. Подібне чергування топоніма Лужище — Лужські — Луцькі (ворота) зустрічаємо, наприклад, у Пскові в XIV—XV ст. [див.: Лабутина, 1985, с. 60]. У X—XIII ст. вживалася виключно назва Лучеськ. Наприкінці XIV — у XV ст. в літописах та документах поступово все частіше місто іменують Луцьком [Словник..., 1977, с. 559].

Природно-географічні умови луцького регіону — помірний з м'якою зимою клімат, велика кількість річок, родючі ґрунти, великі за площею листяні ліси, багата лугова рослинність — сприяли заселенню його території ще в далекому минулому. Луцьк розташований в помірному кліматичному поясі в ділянці лісового атлантико-континентального типу клімату [Климат..., 1988, с. 29]. Клімат і зона поширення основних рослин протягом останніх двох тисяч років в Європі майже не змінилися [Дулов, 1983, с. 6; Природа... 1984, с. 52—53, 139—140]. Дослідження клімату України, проведені І. Є. Бучинським, Г. І. Швецем та іншими вченими, підтверджують ці дані.

Узбережжя р. Стиру було заселене ще з епохи пізнього палеоліту [Fitzke, 1936—1937]. Сліди стабільного перебування людей на цих теренах зафіксовано за доби неоліту — культура лінійно-стрічкової кераміки на Гнідаві [Fitzke, 1937d; Телегин, 1979]. Матеріали неолітичного часу зустрічаються також на острові Лучеськ (Верхній та Окольний замки) та на правобережній частині міста (Хмільник, Яровиця, Фельдшерівка, Вулька). Тимчасові стоянки доби неоліту (культури лінійно-стрічкова та лендельська) займали переважно заплавні підвищення [Кучінко, Конопля, 1981; Охріменко, 1993, 1994].

У мідно-кам'яну добу на Гнідаві та Красному знаходилися поселення лендельської, трипільської культури та культур кулястих амфор, лійчастого посуду [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 111]. В епоху бронзи там розташовувалися поселення городоцько-здовбицької та стрижівської культур. У 1967 р. тут було досліджено

тілопокладні поховання чоловіка, жінки та трьох дітей, що супроводжувалися глиняним посудом, крем'яними ножами, серпами та прикрасами [Свєшніков, 1974, с. 80, 127]. Окремі фрагменти кераміки та цілі багатоорнаментовані посудини стрижівської культури знайдено на дитинці Лучеська під час розкопок М. Малевської та С. Терського (рис. 17). Поселення стрижівської та комарівської культур відкрито на Хмільнику [Колосок, 1976, с. 53], Гнідаві та у Вишкові [Działalność..., 1938, s. 16].

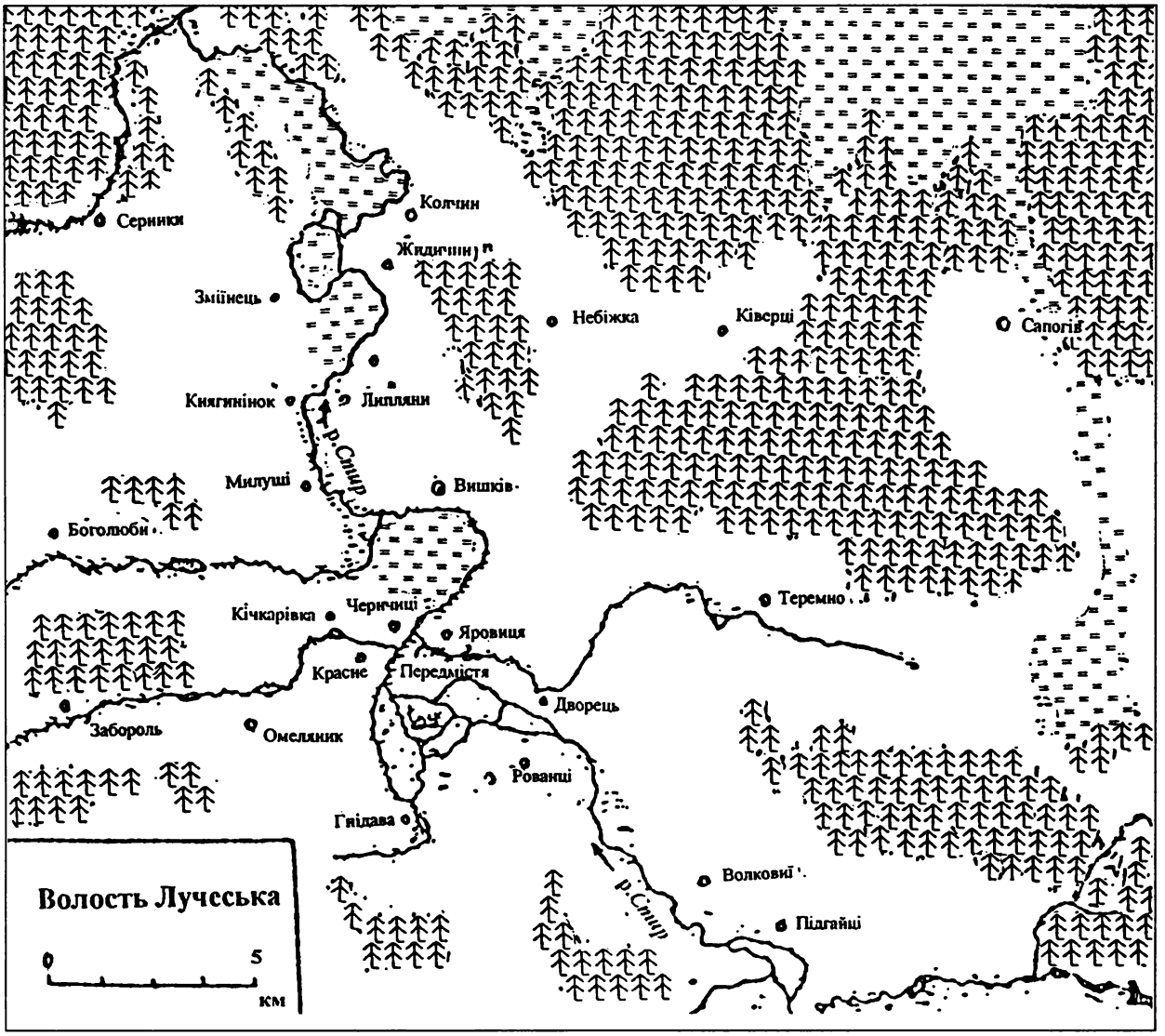

Рис. 16. Мапа князівської волості Лучеська (за писемними джерелами аналіз М. Малюшинського). Гідрографія та лісові масиви нанесені відповідно до "Топографической карты части Волыни и Подолии" (1827 р.)

Fig. 16. Map of Princes' area of Lutches'k (foll. wrote sources and M. Malushynski). Rivers and forests marked in accordance with "Топографическая карта части Волыни и Подолии" (1827)

Поселення ранньозалізного віку відомі на острові Лучеськ — Верхній замок, Архимандриче подвір'я [Терський С., 1991г; Сайчук, 1988], на Хмільнику, Гнідаві, Красному та в урочищі Четвертий сінокіс на околиці с. Рованці [Павлів, 1993, с. 11—30].

Особливого розвитку поселенська агломерація набуває тут в ранньослов'янську добу. Зарубинецькі та пшеворські старожитності знайдено на правому березі р. Сапалаївки (Фельдшерівка), у Гнідаві, Рованцях (урочище Панський город), Липлянах. Споруди вельбарської культури відкрито у Рованцях (урочище Четвертий сінокіс). Знахідки срібних римських монет відомі також з території Гнідави (II ст. н. е.) та Юриздики [Drewko, 1929].

Передвісниками середньовічного міста були поселення VII—VIII ст., які найкраще досліджено на лівобережжі Стиру в урочищах Гнідавська гірка та Четвертий сінокіс поблизу с. Рованці. На обох пам'ятках було досліджено добре збережені заглиблені споруди (розкопки М. Кучери, 1968 р., Д. Павліва, 1989 р. та ін.).

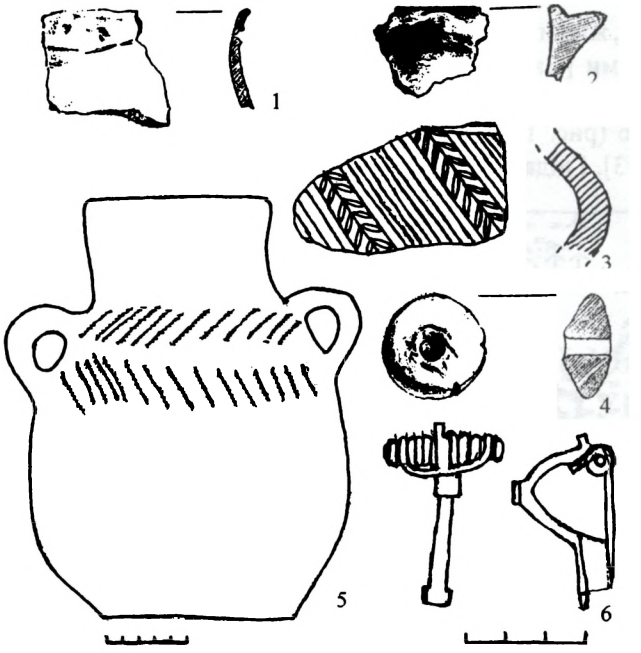

Рис. 17. Археологічні знахідки доісторичного періоду з території Старого міста та його околиць: з-під валу Окольного міста: 1 — фрагмент вінця посуду початку першого тисячоліття до н. е.; 2—4 — кераміка рубежу н. е.; 5 — горщик стрижівської культури (дитинець); 6 — бронзова фібула III—IV ст. н. е. з ур. Четвертий сінокіс

Fig. 17. Prehistoric artifacts found in and around the Old City: under rampart of Lower "Okol'niy" Castle: 1 — Iron Age rim shard; 2—4 — Late Iron Age pottery; 5 — vessels from the Stryzhov Culture (Dytynets); 6 — bronze fibula from the III—IV th century AD from the Fourth sinokis

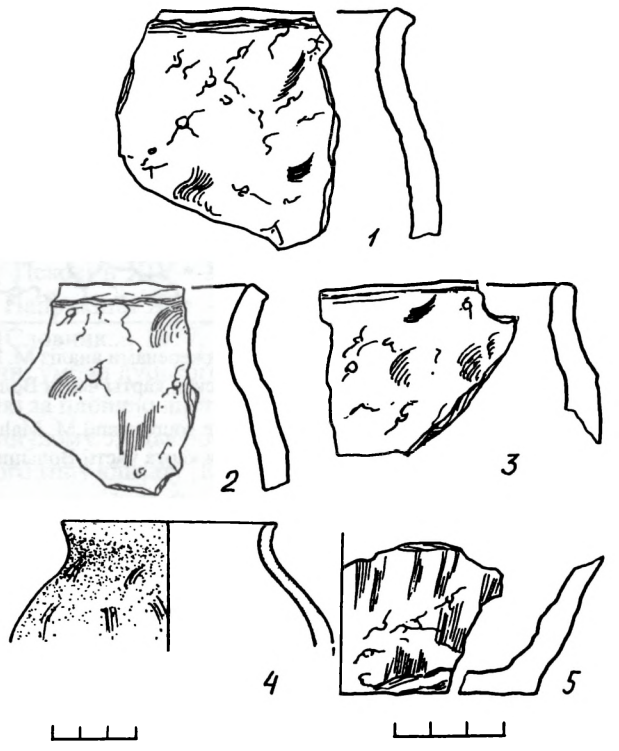

Рис. 18. Дитинець. Ліпна кераміка VII—IX ст. з передматерикового культурного шару

Fig. 18. Dytynets. Ceramics of VII—IX th century found in situ

Консолідації поселенської агломерації сприяли торговельні шляхи. У зв'язку з цим варто згадати синхронний скарб мідних монет, карбованих, ймовірно, у візантійських причорноморських провінціях. Його випадково виявлено в Пулганові у 1926 р. [Cynkałowski, 1961, s. 159—160].

Документ 1448 р. подає топографічне розташування курганних могильників невизначеного часу в околицях Старого міста. Могили знаходилися на правому березі р. Стир [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 36]. Окремі кургани відомі також на Гнідаві та Красному [Антонович, 1901а, с. 48]. Археологічно ці пам'ятки не вивчено.

Значна поселенська агломерація існувала в околицях Лучеська протягом IX—X ст. Вона репрезентована великими курганними могильниками (Лище, Борохів, Піддубці та ін.), які частково було досліджено наприкінці XIX — у першій половині XX ст., та синхронними поселеннями, розвідково обстеженими в останні десять років. За всіма ознаками ці населені місця вже перебували у залежності від поселення на о. Лучеськ [Терський С., 1990а].

Отже, острів, займаючи домінантне становище на оточуючій території, мешканці повинні були заселяти одночасно з найближчими від нього Хмільником і терасами лівого берега Стиру поблизу сучасних Гнідави та Красного. В епоху містоутворення, що тривала на східнослов'янських землях протягом VIII—X ст., згадані урочища становили потужний поселенський комплекс, центр якого, пізніший дитинець (рис. 18), ймовірно, був укріплений. Заманливим є погляд на нього як центр племінного союзу лучан, що утворився внаслідок розпаду дулібського племінного союзу в IX ст. [Грушевський, 1991 (1913), с. 207—208; Нидерле, 1956, с. 155—156]*.

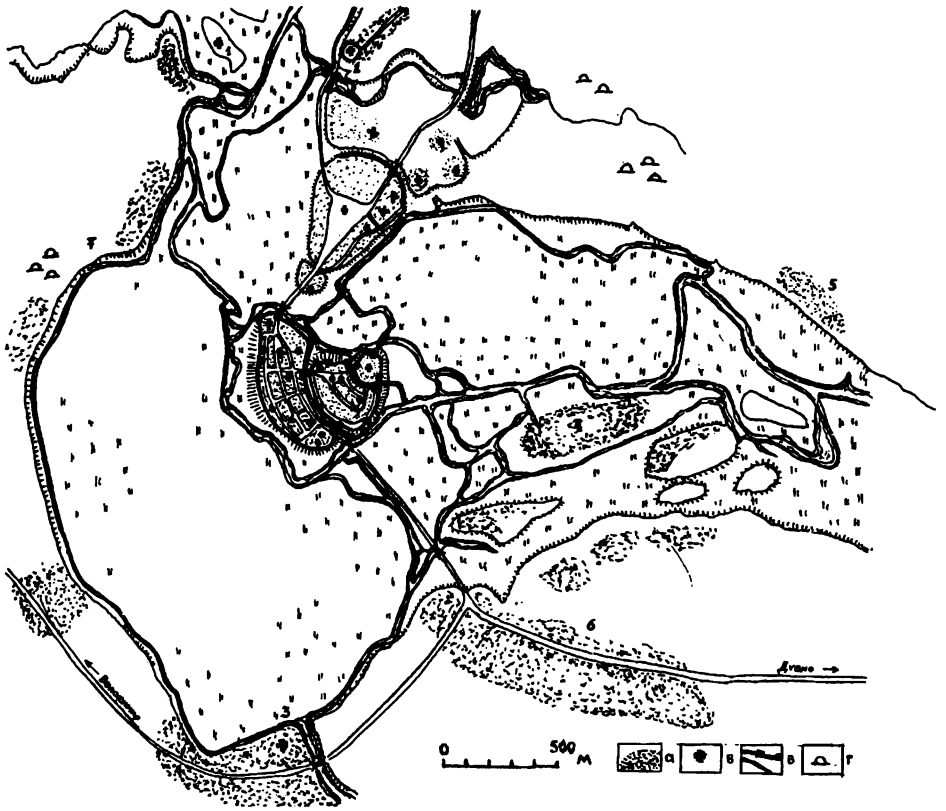

Рис. 19. Територіальна структура Великого Лучеська. Умовні позначення:
а — поселенська забудова; б — церква або монастир; в — укріплення; г — кургани.
1 — Спаський Красносельський монастир; 2 — Яровиця з храмом Вознесіння; 3 — Гнідава з храмом св. Пантелеймона; 4 — Панський город; 5 — Біваки; 6 — Рованці; 7 — Красне

Fig. 19. Territorial scheme of Great Lutches'k. Legend: a — settlement;
б — church or monastery; в — fortification; г — mounds. 1 — Krasnosel'sky Monastery of the Lord's Transfiguration; 2 — Yarovytsa with the Ascension Church; 3 — Hnidava and Church of St. Panteleymon; 4 — Pans'kyj horod; 5 — Bivaki; 6 — Rovantsi; 7 — Krasne

* Останнім часом відбувається перегляд скептичних поглядів радянських дослідників на історичність цього племені, згаданого в кількох джерелах. Так, українські історики тепер вважають, що в трактаті "Про управління імперією" Костянтина Багрянородного слід читати не "ленчани", а "лучани"[див. Дашкевич, 2002], щоправда відзначається довільне використання слов'янських етнічних назв у цьому документі [див. Майоров, 2006].

Варто зазначити, що значний вплив на розташування заплавних поселень, до яких належав первісний Лучеськ, мали кліматичні умови. Вони накладали відбиток на життя людей, змушуючи будувати житло поблизу води в засушливі роки і, навпаки, подалі від неї — в роки паводків, вносити певні зміни в конструкцію жител, споруджувати захисні вали-греблі тощо.

Відомо, що в I тисячолітті н. е. спостерігалася тенденція до підвищеної засушливості, яку однак переривали "вологі" проміжки у VIII, XI, можливо, XIII ст. [Бучинский, 1963, с. 93—94].

Центр міста і головна його складова частина — дитинець, окольний город та укріплений торгово-ремісничий посад займали найбільший острів посеред заплави р. Стир ближче до правого берега. Головне передмістя — Помостичі — охоплювало найближчий мис правого берега р. Стир, відокремлений від середмістя р. Глушцем — рукавом р. Стир. Ці головні укріплені частини середньовічного міста були оточені неукріпленими посадами, що топографічно та економічно тяжіли до міста. Це — правобережні урочища Юриздика, Вулька, Яровиця й ін. та лівобережні — Гнідава, Красне, Рованці (рис. 19).

У процесі історичного розвитку окремі елементи топографічної структури змінювали свій статус та назву. Найголовніші з цих змін відбулися на рубежі XIII—XIV ст., коли територію дитинця та Окольного града зайняли новозбудовані Верхній та Нижній замки, а укріплений торгово-ремісничий посад (аналог Подолу в Києві) послугував основою для формування міста за Магдебурзьким правом.

Отже, Лучеськ, як і більшість міст Русі, мав типову територіальну структуру: дитинець — осередок влади, окольний город поряд з дитинцем і власне місто — головний укріплений посад, що був центром економічного та культурного життя, посади-передмістя (на правому і лівому берегах р. Стиру) та приміську інфраструктуру, яка складалася з княжих дворів, монастирів та інших елементів*.

2.2. Дитинець

Дитинець — це замок, на території якого розташовувались адміністративні та храмові будівлі, жили князь з дружиною, його челядь, духовенство, ремісники, гендлярі. В уяві сучасників дитинець — рівнозначний місту.

2.2.1. Територія, стратиграфія, первісні укріплення. Місцерозташування дитинця княжого Лучеська, на відміну від інших міст Галицько-Волинської Русі, дискусій не викликає. Завдячувати цьому потрібно добрій збереженості луцьких архівів, які накопичувалися після великої пожежі 1540 р. Сприяла консервації первісної структури міської території також спадковість і безперервність у розвитку міста. Однією з причин, завдяки якій історичний центр Лучеська фактично не змінив свого місцерозташування протягом XII—XVIII ст., було, поряд з історичною традицією, функціонування монументальних оборонних та храмових споруд на острові поміж головним руслом р. Стир та його рукавом — р. Глушець.

Історію міста прийнято починати від моменту заснування перших укріплень поселення. Найдавнішою укріпленою частиною багатьох княжих градів традиційно вважається дитинець [Даркевич, 1994, с. 49]. До недавнього часу існувала розбіжність в археологічному ототожненні решток давніх укріплень дитинця в Лучеську. Дехто з дослідників вважав рештками оборонних споруд дитинця XI ст., коли Лучеськ з'являється на сторінках літопису відразу як добре укріплена фортеця, кам'яну стіну, що виконувала роль фундаменту Верхнього замку [Кучінко, 1985, с. 144—148]. Інші ж допускали можливість існування в цей час первісних дерев'яно-земляних укріплень дитинця [Раппопорт, 1967, с. 67]. Були розходження при визначенні його площі: до складу дитинця включали Нижній замок [Колосок, Метельницький, 1990, с. 47].

Археологічні дослідження культурного шару на території дитинця, вперше здійснені С. Терським у 1990—1992 рр. на широкій площі до материка, дали змогу реконструювати первісний рельєф замкового пагорба, визначити етапи його заселення, зовнішні контури дитинця, особливості його дерев'яно-земляних укріплень, топографію забудови**.

З цією метою було розкрито близько 180 м² площі на південній та північній ділянках майданчика неподалік від валу (рис. 20).

---

* Однозначного визначення поняття "місто" стосовно території, центром якої воно було, в княжі часи не існувало. На це звернув увагу ще Микола Костомаров [1995, с. 7—9]. Під "містом" у літописі в одному випадку мається на увазі вся місцевість, що безпосередньо залежала від нього, в іншому — лише князівський замок-дитинець. Автор цієї монографії вважає містом всю поселенську агломерацію (рис. 16 і 84).

** До 80-х років XX ст. дослідження на території Верхнього замку обмежувалися лише верхніми культурними напластуваннями, пов'язаними з монументальним будівництвом XII—XIV ст. і пізніших століть, що значно звужує інформативність робіт М. М. Кучінка у 1978, 1986 рр.— розкрито близько 200 м² площі, та М. В. Малевської у 1982—1986 рр., коли розкопали 675 м² площі.

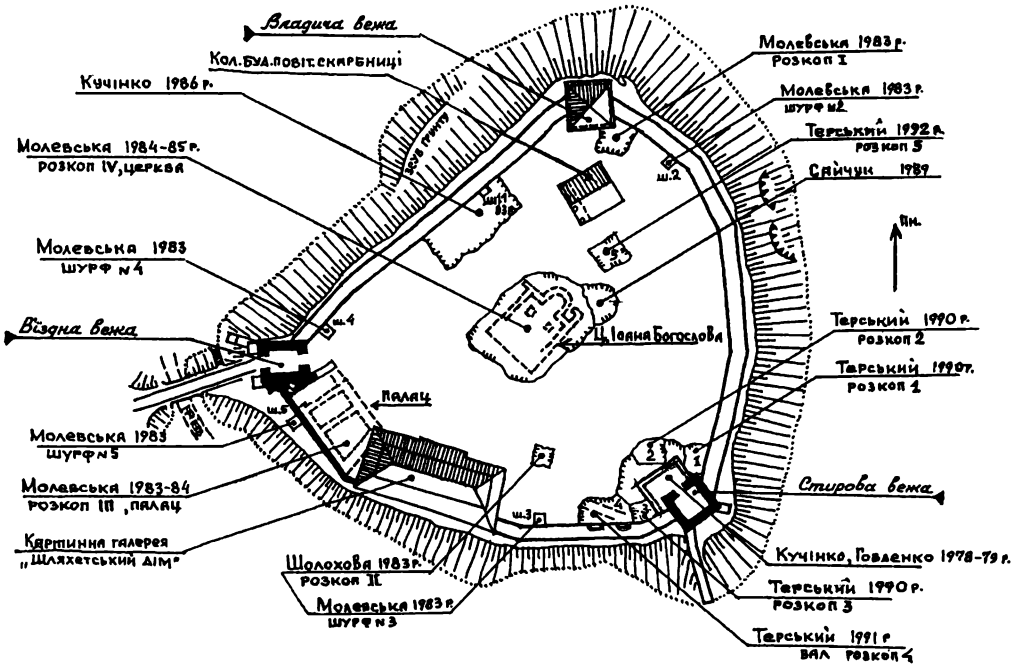

Рис. 20. Верхній замок (дитинець) Лучеська. Ситуаційне розташування розкопів 1978—1992 рр., сучасних будівель та давніх фундаментів

Fig. 20. Upper Castles (Lutches'k dytynets). 1978—1992 excavations illustrated

Потужність культурного шару на північній ділянці становить від 2,5 до 5 м (рис. 21; 22; 23, *а*). У міру пониження первісного рівня майданчика дитинця у південному напрямку потужність культурного шару зростає, досягаючи 7 м на ділянці при напільному валу (рис. 24; 25). У центрі товщина культурних напластувань становить близько 5 м (рис. 23, *б*; 26). Характер залягання різночасових нашарувань на території дитинця такий: XIX—XX ст.— до гл. 1,2—1,5 м, XVII—XVIII ст. — з гл. 1,2 до 2,0 м, XV—XVI ст. — з гл. 1,8—2,7 м, друга половина XIII—XIV ст. — 2,5—3,5 м, XII — перша половина XIII ст. — 3,0—4,7 м, X—XI ст. — 4,5—5,0 м.

Отже, найінтенсивніше наростання культурного шару дитинця відбувалося протягом XIV—XV ст. Внаслідок цього для доступу в "склепи" під Владичою вежею довелося влаштувати "ганок високий, здавна будований" [спалений у 1604 р., див. АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 347].

Зіставлення товщини культурного шару на різних ділянках замчища з сучасним рельєфом свідчить про значно більший ухил майданчика дитинця в давнину. Первісно тут була найвища ділянка піщано-глинистої дюни в заплаві р. Стир (рис. 27; 54).

Наростання культурного шару на майданчику городища супроводжувалося поступовим збільшенням його площі в напрямку пологішого західного схилу. Це, своєю чергою, створювало умови для певної археологічної консервації давніших укріплень, решткі яких по черзі залягали у кільці новіших.

Розкопки 1990—1991 рр. поблизу пізнішої Стирової вежі Верхнього замку дали можливість дослідити розташовані там решткі найдавніших дерев'яно-земляних укріплень. На глибині 5 м від сучасної поверхні, під оборонним валом дитинця кінця X—XIII ст. та культурним шаром X ст. зафіксовано невисокий валоподібний насип, розташований порівняно ближче до центру майданчика. Можливо, він належав решткам оборонних укріплень ранішого городища, зведеного тут протягом VII—IX ст. [рис. 28; Терський С., 1991г, с. 6].

На підставі аналізу даних геологічних свердловин Р. Г. Метельницький виявив розташовану на віддалі 30—50 м від південної лінії укріплень замку западину, що майже навпіл розділяє майданчик дитинця на дві частини: верхню і нижню (рис. 27). Її наявність може вказувати на можливість існування ще однієї лінії укріплень, яка могла бути знівельована не пізніше середини XII ст. — під час підготовки будівельного майданчика для спорудження монументальної будівлі храму св. І. Богослова.

У X ст. згадані укріплення вже не функціонували. Про це свідчать решткі тогочасних будівель, які перекривали первісний вал. Проте поселення, яке розташовувалося в цьому місці, продовжувало зберігати високий соціальний статус, на що вказує виявлена під валом кінця X ст. ювелірна майстерня (рис. 29). На останньому етапі існування, наприкінці X ст., поселення разом з майстернею було спалено. Про це свідчить чіткий щільно спресований шар деревного вугілля, який розмежовував тіло валу та культурний шар під ним

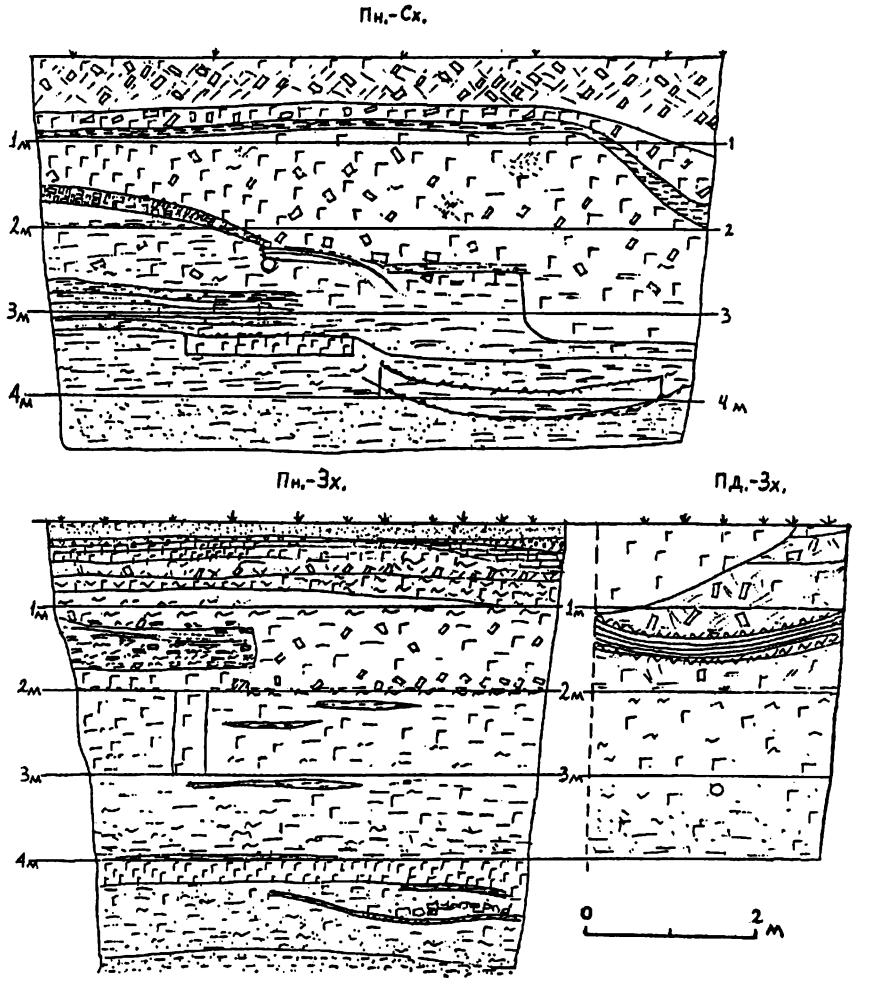

Рис. 21. Верхній замок (дитинець). Стратиграфія на території Владичого двору (розкоп 1992 р.): 1 — темний гумус; 2 — пісок; 3 — глина; 4 — органіка; 5 — горілі шари; 6 — будівельне сміття

Fig. 21. Upper Castle (Dytynets). Stratigraphy on area of the Bishop's homestead (excavation 1992): 1 — deep humus; 2 — sand; 3 — clay; 4 — organic; 5 — burnt layers; 6 — building ruble

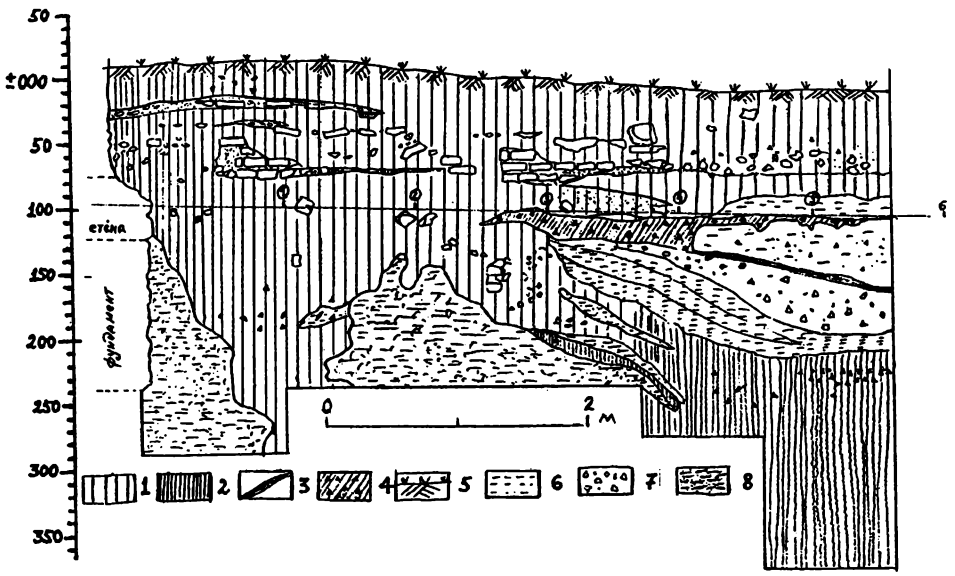
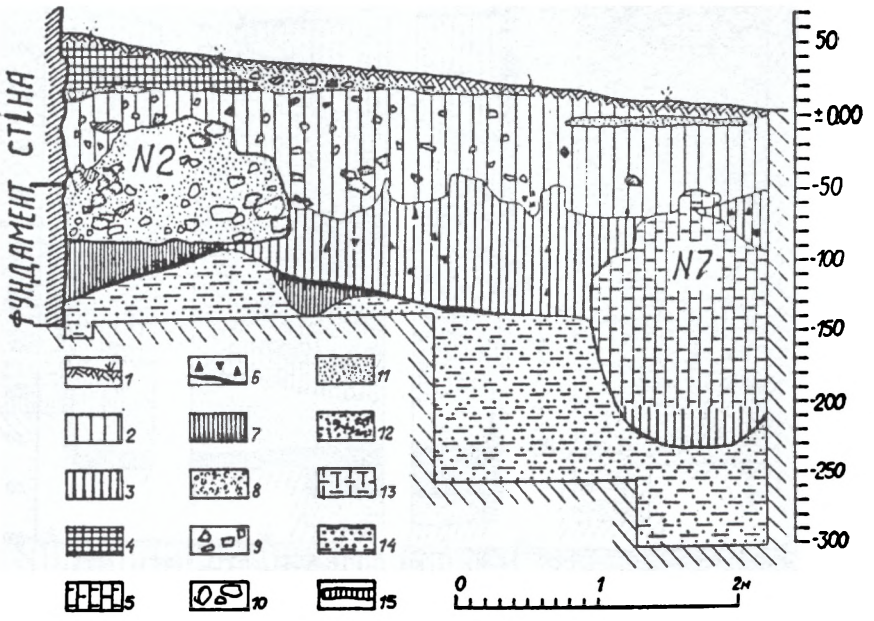
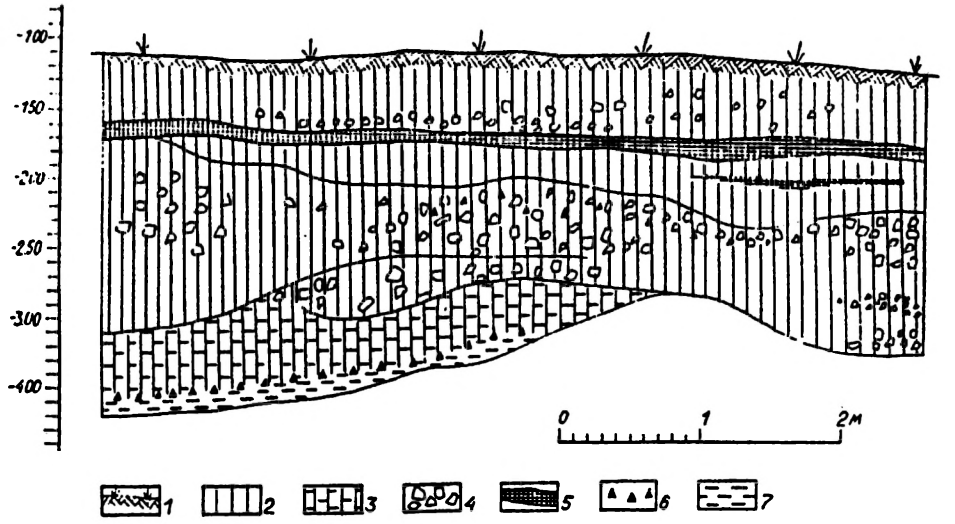

Рис. 22. Верхній замок (дитинець). Стратиграфія північно-східної стіни розкопу 1986 р. при стіні замку: 1 — сіра земля; 2 — темно-сіра земля; 3 — гниле дерево; 4 — вуглистий гумус; 5 — дерновий шар; 6 — глина; 7 — каміння з вапном (?); 8 — материк

Fig. 22. Upper Castle (Dytynets). Stratigraphy of the northeast balk of a wall near the castle, 1986 excavation: 1 — grey soil; 2 — deep-grey soil; 3 — wood fragments; 4 — charcoal mixed with humus; 5 — contemporary surface; 6 — clay; 7 — stones with lime (?); 8 — virgin soil

а

б

Рис. 23. Стратиграфічні перерізи на північній ділянці Верхнього замку:
а — східна стінка розкопу 1983 р. при Владичій вежі та профіль прясла стіни (за М. Малевською):
1 — дерновий шар; 2 — сіра земля; 3 — темно-сірий гумус; 4 — горілий шар; 5 — суглинок;
6 — вугілля та вугільний прошарок; 7 — чорний гумус; 8 — вапно; 9 — цегла; 10 — камінь; 11 — пісок;
12 — розчин; 13 — гумусована глина; 14 — материковий алеврит; 15 — бетонна відмостка; б — східна стінка розкопу 1984 р. на північ від апсиди храму св. І. Богослова: 1 — дерновий шар; 2 — сіра земля;
3 — суглинок; 4 — бита цегла; 5 — горілий шар; 6 — горіле дерево; 7 — глина

Fig. 23. Stratigraphic cross-section of the area north of the Upper Castle:
a — Earth balk of excavation 1983 near Vladycha Tower and cross-section of the wall (foll. M. Malevska):
1 — contemporary surface; 2 — grey soil; 3 — deep-grey humus; 4 — burnt layer; 5 — clay;
6 — charcoal layer; 7 — black humus; 8 — lime; 9 — brick; 10 — stone; 11 — sand; 12 — lime mixed sand;
13 — humus and clay; 14 — virgin soil — aleuvian; 15 — concrete paves;
б — Earth balk of excavation 1984 on North abse of Church of St. John the Apostle , 1984 excavation:
1 — contemporary surface; 2 — grey soil; 3 — clay; 4 — fragments of brick;
5 — burnt layer; 6 — burnt wood; 7 — clay

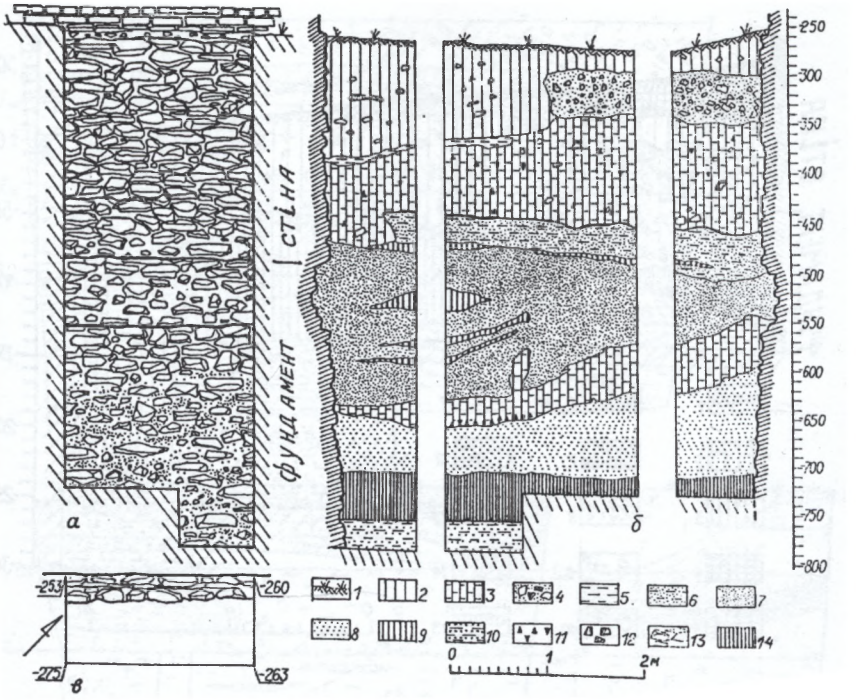

Рис. 24. Верхній замок. Шурф № 4 1983 р. біля північно-західного прясла стіни:
а — переріз кам'яної кладки; б — стратиграфія стінок шурфа:
1 — дерновий шар; 2 — сіра земля; 3 — суглинок; 4 — будівельне сміття; 5 — глина;
6 — глинисто-піщаний шар; 7 — сірий пісок; 8 — жовтий пісок; 9 — чорний гумус; 10 — материк (алеврит);
11 — обвуглене дерево; 12 — уламки цегли; 13 — каміньі; 14 — передматериковий вуглистий гумус

Fig. 24. Upper Castle. Pit No 4 1983 near North-West of the wall:
a — cross-section of stone wall; б — stratigraphy balks of pit:
1 — contemporary surface; 2 — grey soil; 3 — clay; 4 — buildings ruble; 5 — clay; 6 – clay layer;
7 — grey sand; 8 — yellow sand; 9 — black humus; 10 — virgin soil (aleuvian); 11 — burnt wood;
12 — brick fragments; 13 — stone; 14 — humus mixed with charcoal

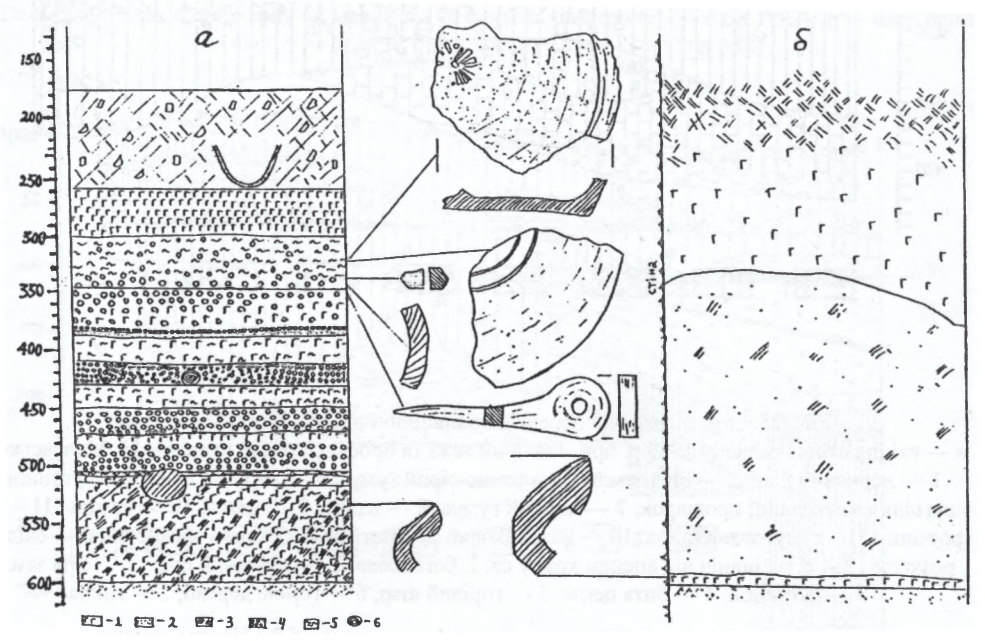

Рис. 25. Верхній замок (дитинець). Стратиграфія у розкопах 1990 р. та знахідки в культурному шарі:
а — профіль східної стінки розкопу № 1; б — профіль західної стінки розкопу № 3:
1 — темний гумус; 2 — пісок; 3 — глина; 4 — органіка; 5 — горілі шари; 6 — дерев'яна балка

Fig. 25. Upper Castle (Dytynets). Stratigraphy in 1990 excavations and artifacts from cultural layer:
a — cross-section of the Earth balk of excavation No 1; б — profile of the West balk of excavation No 3:
1 — deep humus; 2 — sand; 3 — clay; 4 — organic; 5 — burnt layers; 6 — wooden gorge

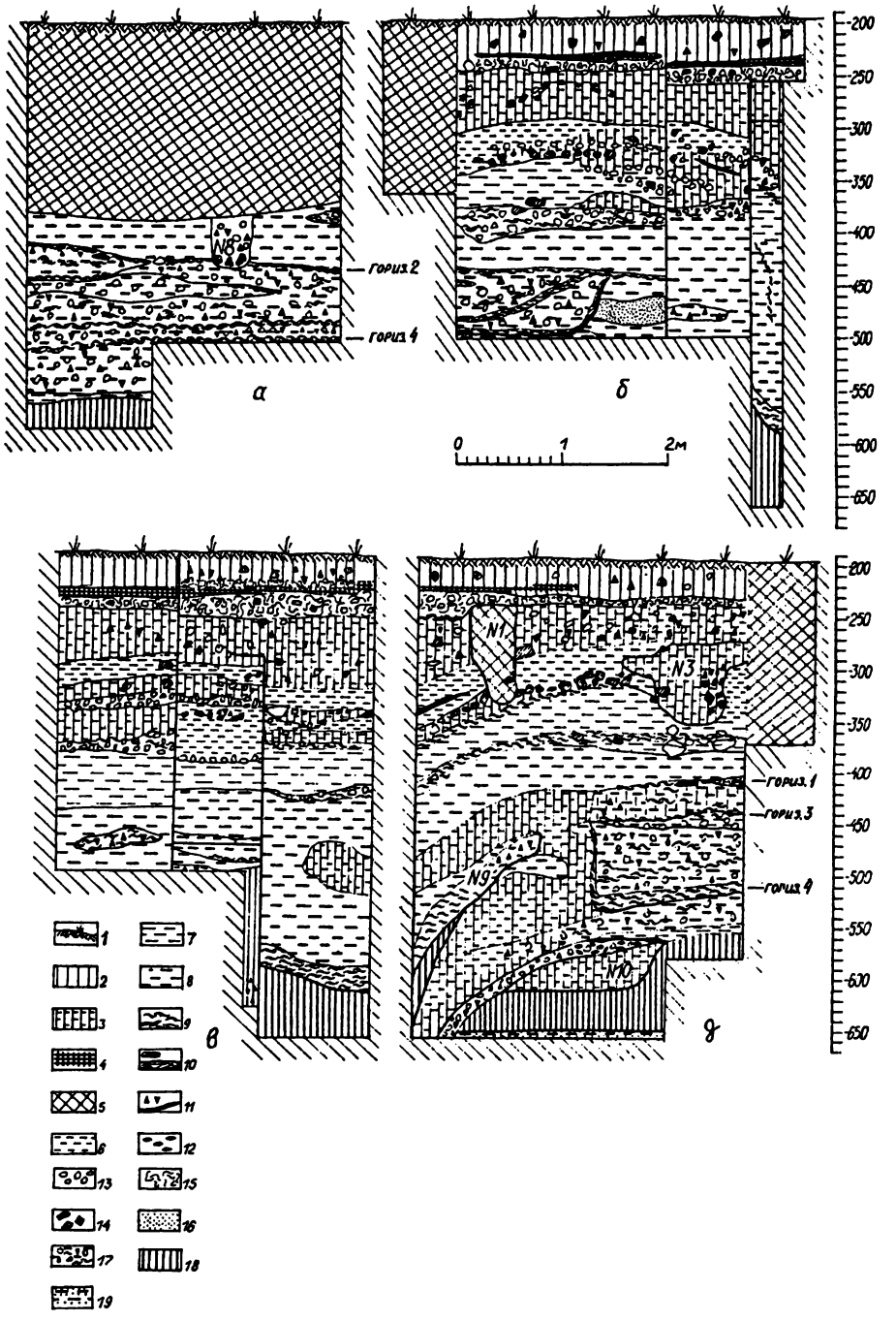

Рис. 26. Верхній замок (дитинець). Розкоп 1983 р. на південній ділянці дитинця. Стратиграфічні перерізи (за М. В. Малевською): а — південної стінки; б — західної стінки; в — північної стінки; д — східної стінки: 1 — дерновий шар; 2 — сірий гумус; 3 — суглинок; 4 — горілий шар; 5 — перекоп; 6 — глина світла пориста; 7 — глина жовта щільна; 8 — глина жовто-зелена щільна; 9 — зотліле дерево; 10 — гниле дерево; 11 — вугілля та вугільний прошарок; 12 — горіле зерно; 13 — крейда; 14 — цегла; 15 — розчин; 16 — пісок; 17 — різнокольорова глина з крейдою, вугіллям та рештками гнилого дерева; 18 — чорний гумус; 19 — глинисто-піщаний материковий грунт (алеврит)

Fig. 26. Upper Castle (Dytynets). 1983 excavations on South area of Dytynets. Stratigraphy profiles (foll. M. Malevska): a — South Balk; б — West Balk; в — North Balk; д — Earth Balk: 1 — contemporary surface; 2 — grey humus; 3 — clay; 4 — burnt layer; 5 — modern pit; 6 — porous clay light; 7 — compact yellow clay; 8 — compact yellow-green clay; 9 — wood fragments; 10 — wood fragments; 11 — charcoal layer; 12 — burnt grain; 13 — chalk; 14 — brick; 15 — lime mixed sand; 16 — sand; 17 — diverse color clay with chalk, charcoal and wood fragments; 18 — black humus; 19 — clayey-sanding virgin soil (aleuvian)

(рис. 25, *б*). Одночасно з цим розпочалося спорудження нового городища, майданчик якого з напільної сторони укріплено потужним і міцним валом-платформою. Під час будівництва валу прокопано або ж поглиблено вже існуючий рів, що мав відокремлювати майданчик дитинця з південно-західної сторони від решти площі острова. Судячи з контурів мису, городище було округлим, у діаметрі мало близько 100 м (площа близько 0,8 га). Форма, розміри та конструкція валу були притаманні багатьом іншим городищам Волині [Шеломенцев-Терский С., 1992; Терський С., 1993д].

Окремо слід зупинитися на конструкції земляного валу-платформи, який вдалося детально простежити під час розкопок 1991 р. В його тілі зібрано численні шматки кераміки X ст. (рис. 28). Вал насипали у три прийоми, на що вказують суцільні вуглисті прошарки, які розділяють пласти ґрунту різного кольору, — отже, відповідають окремим етапам його зведення. Спочатку вал мав висоту близько 1 м, а ширину основи — близько 5 м. Ґрунт для будівництва брали на місці: під час копання рову одночасно насипали і вал. Для зміцнення сипкого глиняно-піщанистого насипу на другому етапі будівництва вал накрили шаром чистої глини. Його поверхня була суцільно та рівномірно випалена на глибину 2—4 см, можливо, від пожежі наземної частини укріплень. Висота валу — 2 м, ширина основи — близько 7 м. На третьому етапі спорудження параметри валу становили 3 м у висоту та 10—12 м — у ширину при основі. На його вершині знаходилися, мабуть, дерев'яні стіни з клітей. Потужність валу не була скрізь однаковою. У місцях, де схил мису був доволі високим та крутим, як на північній ділянці, розміри валу значно зменшувались (рис. 24).

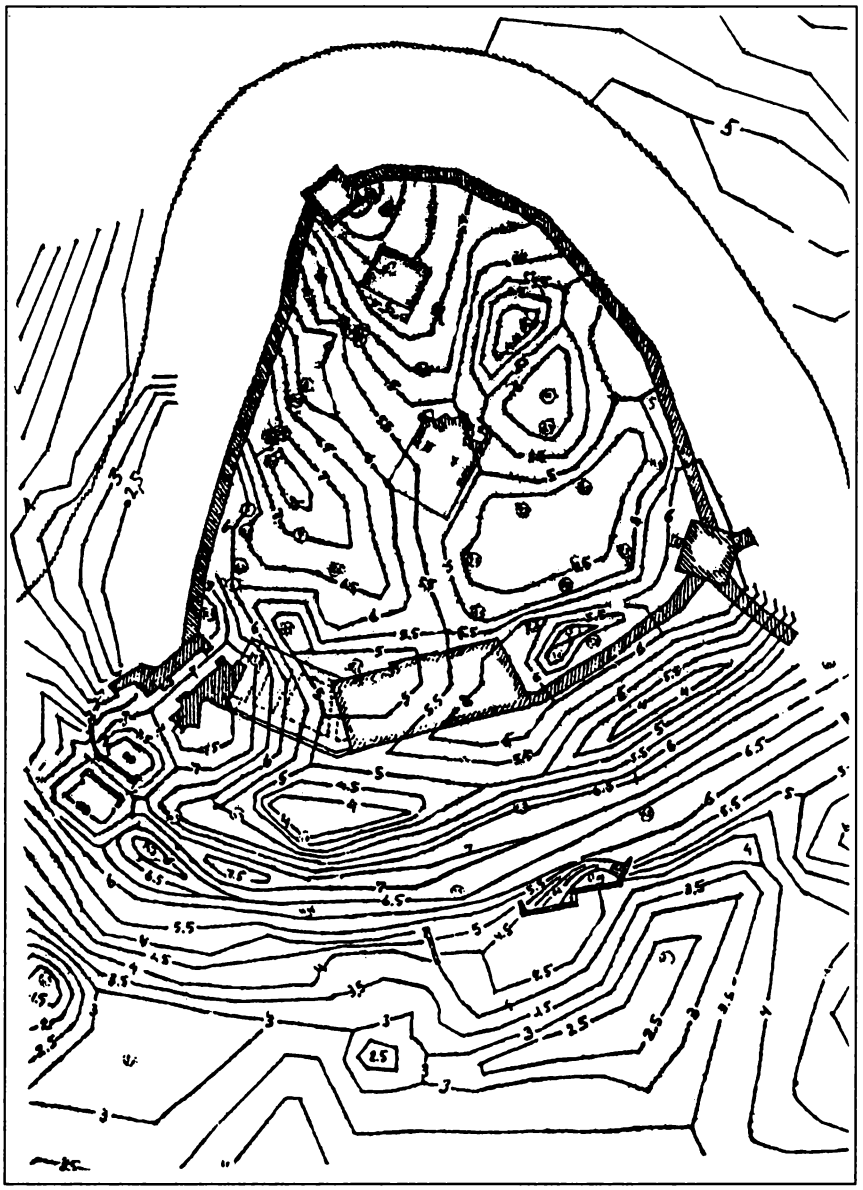

Рис. 27. Первісний рельєф дитинця Лучеська за даними свердловин (за Р. Г. Метельницьким)

Fig. 27. Lutches'k dytynets. Primary relief from bore sample (foll. R. Metelnysky)

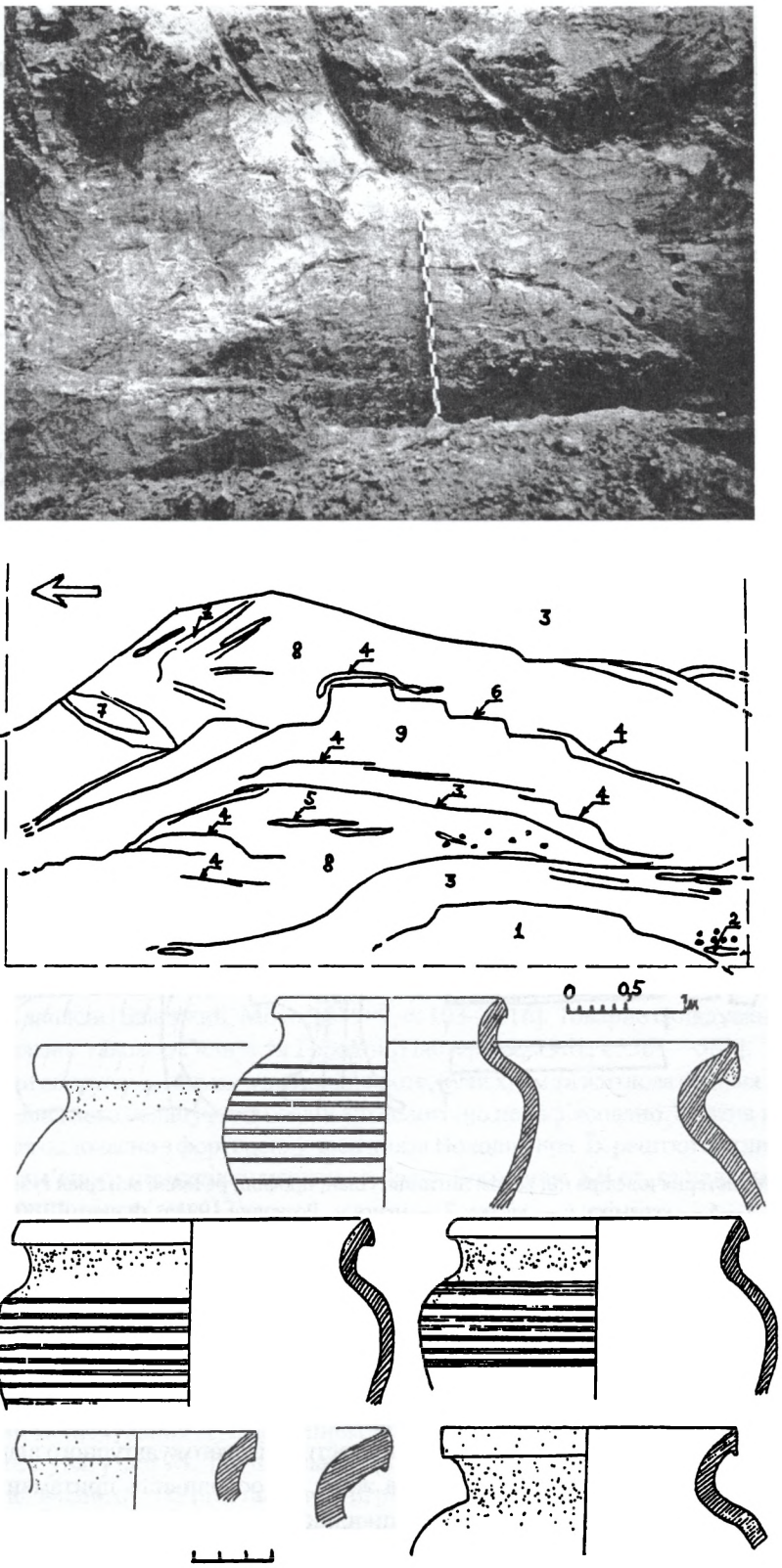

Рис. 28. Фото та прорис перерізу валу дитинця (1991 р.) та керамічний матеріал з насипу:
1 — коричневий суглинок — первісний вал (?); 2 — тверда глина; 3 — гумусний прошарок;
4 — вуглистий прошарок; 5 — жовті прошарки; 6 — цеглистий прошарок; 7 — сірий ґрунт;
8 — сіро-жовтий піщанистий ґрунт; 9 — біло-зелений пісок

Fig. 28. Lutches'k dytynets. Photo and cross-section of the rampart and ceramic material from there,
1991 excavations : 1 — brown clay — first rampart (?); 2 — hard clay; 3 — humus layer;
4 — charcoal layer; 5 — yellow soil; 6 — brick layer; 7 — grey soil;
8 — grey-yellow sanding soil; 9 — white-green sand

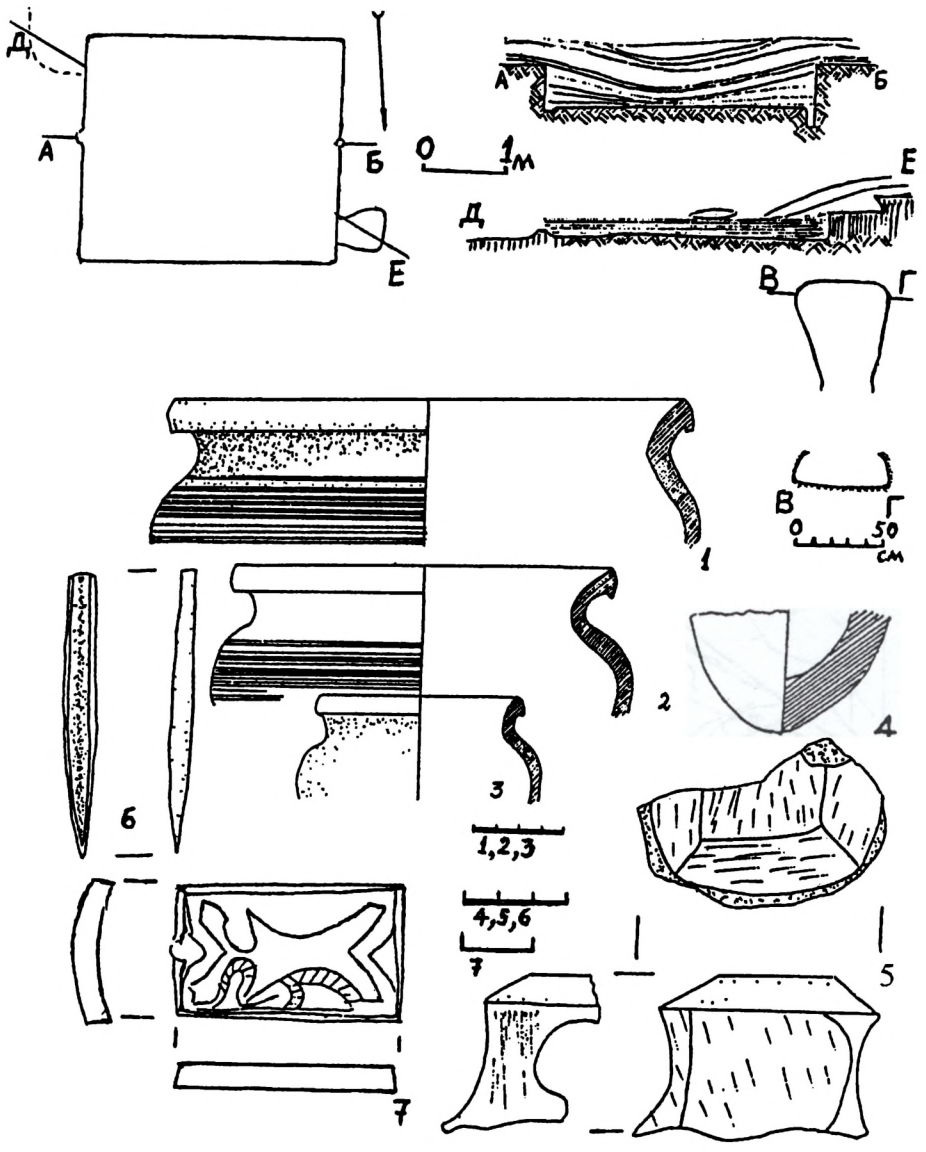

Рис. 29. Майстерня ювеліра під валом дитинця. План, профілі, речовий матеріал із заповнення: 1—5 — кераміка; 6 — кістка; 7 — мергель. Розкопки 1991 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 29. Lutches'k dytynets. Plan and cross-section of the jewelers work-shop under rampart and its inventar: 1—5 — pottery; 6 — bone; 7 — chalk. 1991 excavations. Luck Preserve

Згадані дерев'яні споруди на гребені валу функціонували ще у другій половині XIII ст., про що свідчить керамічний матеріал з їх заповнення. Можливо, саме ці укріплення разом з іншими на Волині довелося знищити у 1259 р. на вимогу хана Бурундая.

Ґрунт понижених ділянок дитинця, а також інших частин міського культурного шару на острові Лучеськ має цінну здатність зберігати органічні рештки. На жаль, ця особливість притаманна насамперед лише культурним шарам XIV—XV ст. — періоду, коли швидкість росту відкладень була найвищою. Рештки дерев'яних конструкцій, предмети зі шкіри та інша органіка не встигали розкластись, як їх поглинав вологий (високі ґрунтові води) та бідний на кисень (його вбирав надлишок органіки) ґрунт.

2.2.2. Топографія забудови майданчика. Про житлову забудову майданчика дитинця у другій половині X ст. та на початку XI ст. свідчать результати розкопів неподалік від сучасної Владичої вежі в 1992 р. [Терський С., 1992]. Тут забудова була досить щільною уже в перший період існування дитинця (рис. 30). Господарські споруди цього періоду у вигляді ям відкрито вздовж західної та північної ділянок при валі. Поряд із південною — напільною частиною валу виявлено землянку з рештками дерев'яного перекриття (рис. 31), що використовувалася як шпихлір [Малевская, 1983, с. 31—32].

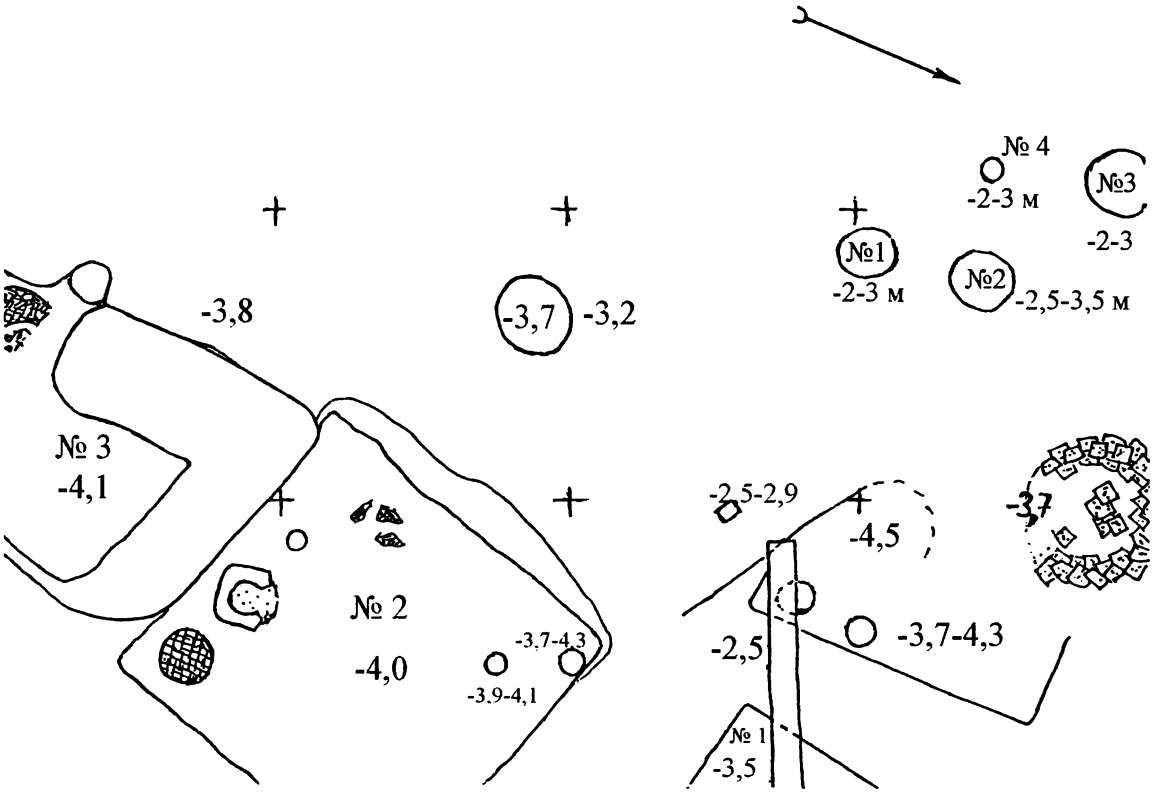

Рис. 30. Дитинець. План передматерикового горизонту розкопу 1992 р. із спорудами X—XII ст. у північній частині майданчика дитинця (глибини вказані від сучасної поверхні)

Fig. 30. Northern part of area of Lutches'k dytynets, 1992 excavations. Plan virgin subsoil level with buildings of the 10th—12th century (depth mark at present surface)

Як відомо, однією із головних функцій дитинців було зберігання державних, а в деяких випадках — громадських зернових запасів [Белецкий, Мокеев, 1989, с. 103—116]. Товарне складування зерна на дитинці археологічно підтверджено також у Галичі та Городні [Пастернак, 1961, с. 561—562].

Найважливішими спорудами міського дитинця, проте, були храм та житлова будівля володаря. Первісних будівель церкви та князівського палацу до сьогодні археологічно не зафіксовано. Можна лише здогадуватися, що їх збудували з дерева одночасно з фортецею у часи князя Володимира. Їх рештки могли бути зруйнованими під час спорудження кам'яного підмурівку церкви св. Івана Богослова XII ст. та палацу XIV ст. при В'їзній вежі, досліджених археологічно (рис. 32).

Певним підтвердженням існування храму XI ст. є наявність поховання, перерізаного підмурівком храму XII ст., виявлене Б. Т. Сайчуком [1991, с. 3], який протягом 1987—1990 рр. здійснював спостереження за впорядкуванням території павільйону навколо залишків храму.

Важливі зміни у забудові дитинця відбулися приблизно в середині XII ст., коли місто перетворюється на великий політичний та культурний центр Волинського князівства.

Побудову першого монументального собору в Лучеську вчені приурочували до утворення окремої єпископії. На можливість заснування Луцької єпископії у 70-ті роки XII ст. за князя Ярослава Ізяславовича або його синів звертав увагу ще М. Грушевський [1905 (1992), с. 385]. Археологічні розкопки храму підтвердили цей здогад вченого*. На підставі стратиграфії культурних шарів, розміру плінфи та відповідно до графіка вірогідного пересування будівельних артілей по містах Русі, розробленого П. Раппопортом, побудова кам'яної церкви на дитинці датується другою половиною XII ст. Присутність керамічного матеріалу XII ст. під фундаментом храму [Малевская, 1987, с. 365] спростовує раніше датування будівлі [Колосок, Метельницький, 1990, с. 88].

Власних будівничих цегляних храмів у Лучеську в цей період, на думку П. Раппопорта, ще не було, отже, князь міг привезти цих майстрів із собою, коли в 1174 р. покидав Київ.

---

* Щоправда, за проведеними В. Яніним [1970, с. 104] дослідженнями свинцевих підвісних печаток (була) з Новгорода, де Ярослав Ізяславович правив 5,5 року, його святим патроном був св. Івана Хреститель (Предтеча). Посвячення храму св. Івану Богослову може бути ще одним доказом на користь ранішого заснування первісного храму.

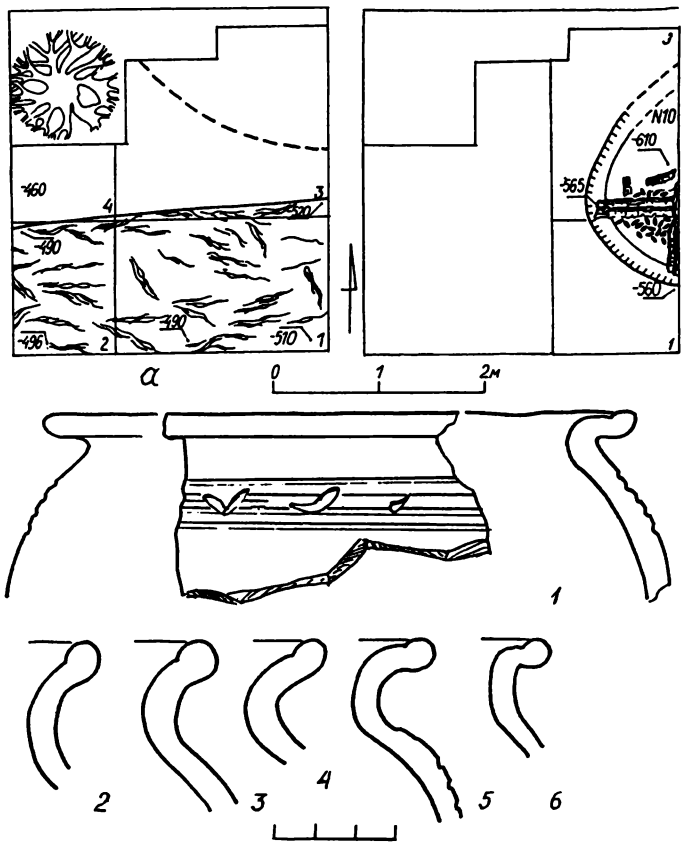

Рис. 31. Верхній замок. Розкоп М. Малевської 1983 р. на південній ділянці дитинця:
а — нижній рівень будівлі № 4 (гл. 2,9—3,2 м); б — план заглибленої споруди № 10 — зерносховища;
в — профілі гончарного посуду із заповнення споруди № 4

Fig. 31. Southern area of Dytynets. 1983 excavations of M. Malevska:
а — lower level (2,9—3,2 m) of building No 4; б — plan deepen building No 10 — granary;
в —vessels from building No 4

Єдина літописна згадка про храм стосується 1288 року, коли князь Володимир Василькович "...в Луцьку єпископію дав хреста великого срібного з Чесним деревом" [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 926]. За реконструкцією Р. Г. Метельницького (рис. 33) та М. В. Малевської (рис. 87), храмова будівля площею близько 180 м^2 була хрестобанною (тобто являла собою чотиристовпну церкву), органічно поєднану з південно-східним вівтарем-каплицею.

Над середохрестям собору височів світловий барабан, навантаження якого переносилося на хрещаті опорні стовпи, що розділяли внутрішню площу на три нави. Середня нава завершувалася вівтарем св. Іоана Богослова, у північній — знаходився другий вівтар із жертовником; південна нава, перегороджена на рівні іконостаса, використовувалась як соборна ризниця.

Описана будівля церкви св. Іоана Богослова функціонувала до 1766 р., коли її стіни було переважно розібрано, а на звільненому місці згодом заклали новий, значно більший храм, який однак, не був збудований (рис. 32).

Розташований у центрі дитинця собор об'єднував у єдине ціле князівську та єпископську влади. Церква та територія навколо неї використовувалися як спільний князівський та єпископський некрополь. Про це свідчать не тільки історичні джерела, але й матеріали археологічних розкопок [рис. 34; Сайчук, 1992, с. 28—29]. Знаємо лише про одне поховання всередині храму, здійснене у цегляній гробниці, перекритій кам'яною плитою, яке було знайдено у 1856 р. Таку саму конструкцію мала гробниця, виявлена у 1990 р., зі східного боку храму поміж апсидами (рис. 35; описи поховань див. у додатку В). З огляду на аналогічний до храмового будівельний матеріал, використаний для спорудження поховальної камери, та стратиграфію залягання гробниці, поховання можна датувати кінцем XII — початком XIII ст. З врахуванням колотих ран, сліди яких збереглися на скелеті, та вістря стріли, що застрягло у черепній коробці (рис. 36), дослідником гробниці Б. Сайчуком висловлено здогад про зв'язок поховання з побоїщем на р. Калці у 1223 р. [Троневич, Сайчук, 1990, с. 16—17].

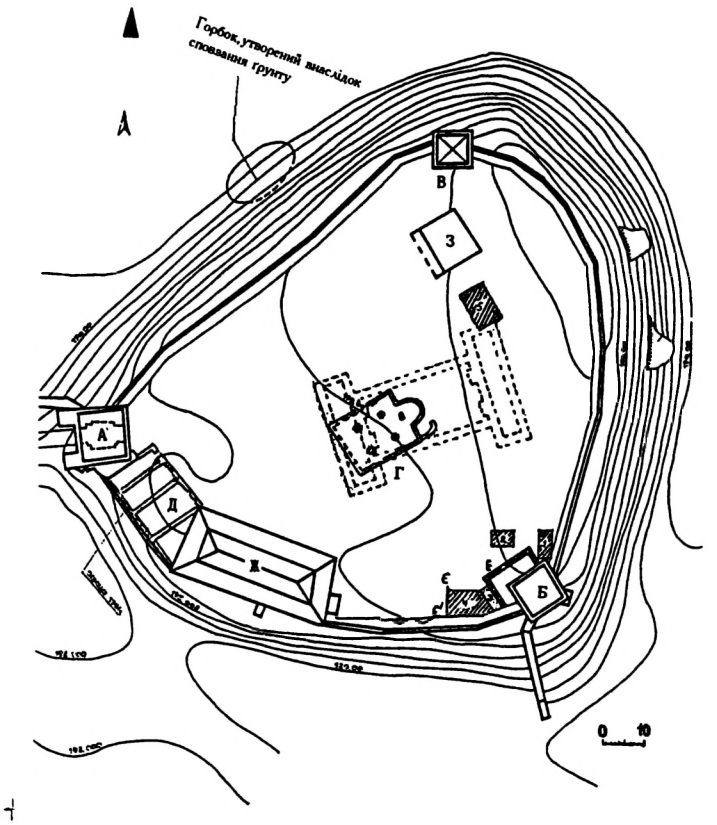

Рис. 32. Верхній замок. План розташування монументальних споруд та розкопів С. В. Терського 1990 р. (1—3), 1991 р. (4), 1992 р.(5): А — В'їзна вежа; Б — Стирова вежа; В — Владича; Г — фундаменти храму XII ст.; Д — фундаменти князівського палацу; Ж — шляхетський будинок XVIII ст.; З — будинок повітової скарбниці початку XIX ст.; Е — бетонна підпірна стінка 1978 р.; Є—Є' — лінія перерізу валу дитинця 1991 р. Пунктиром позначено цоколь храму кінця XVIII ст.

Fig. 32. Upper Castle. Plan location of monumental buildings and excavations of S. Tersky 1990 (1—3), 1991 (4), 1992 (5): A — The Entry Gate; Б — Styrova Tower; B — Vladycha Tower; Г— 12th century Church foundation; Д — Palace foundation; Ж — 18th century residence; З — 19th century county treasury; E — concrete support wall 1978 ; Є—Є' — line of cross-section of Dytynets rampart, 1991. Dot marking ground floor of Church finally 18th century

Рис. 33. Церква св. І. Богослова XIII ст. на дитинці. Реконструкція загального вигляду Р. Г. Метельницького

Fig. 33. Lutches'k dytynets, 13th century. Church of St. John The Apostle. Reconstruction general view by R. Metelnyts'ky

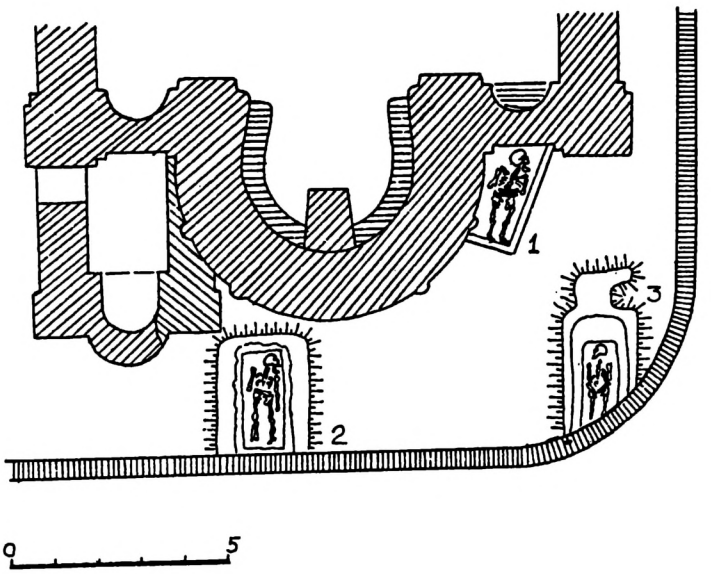

Рис. 34. Верхній замок. Схема розташування поховань за вівтарною стіною храму св. І. Богослова: 1 — XIV—XV ст.; 2, 3 — XIII ст.

Fig. 34. Upper Castle. Scheme location of burial behind altar wall of Church of St. John The Apostle: 1 — XIV th —XV th century; 2, 3 — XIII th century

Рис. 35. Підплитове князівське поховання при храмі св. І. Богослова. Розкопки 1989 р. Фото М. Хілька

Fig. 35. Princes' burial in the stone coffin near Church of St. John The Apostle. 1989 excavations Photo M. Hilko

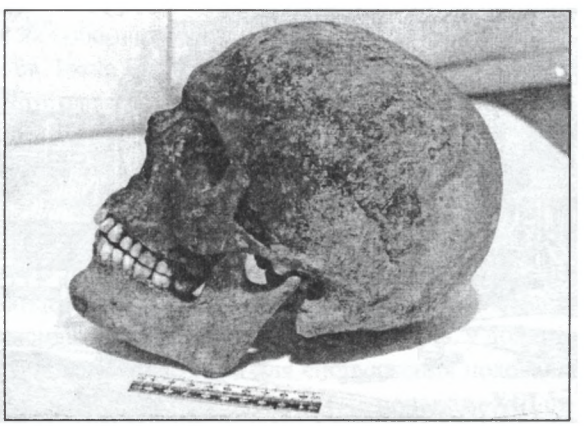

Рис. 36. Череп з князівського поховання при храмі св. І. Богослова. Розкопки 1989 р. Фото М. Хілька

Fig. 36. Skull from Princes' burial near Church of St. John The Apostle. 1989 excavations. Photo M. Hilko

У цій битві, як відомо, загинув один з синів луцького князя Інгвара Ярославовича князь Ізяслав. І хоча на момент смерті Ізяслава у Лучеську "сидів" вже його стрий, князь Мстислав Німий, можна припустити, що він поховав племінника у родовому храмі поруч з його рідними — дідом та батьком.

Ґрунтове кладовище при храмі було досить великим. Воно включало численні поховання XII—XVIII ст., частину яких зафіксовано археологічними спостереженнями у 1982—1992 рр. (рис. 32 і 34). З часом територія кладовища значно зросла, внаслідок чого воно майже впритул підступило до Владичого будинку — резиденції луцьких владик, де мешкали єпископи ("біскупи"). При будівництві нового храму у XVIII ст. значну частину некрополя було знищено.

Дослідження на території колишнього Владичого двору, розташованого у північній половині дитинця відразу за храмом, встановили час заснування першої великої будівлі на цьому місці — XIII ст. Від споруди збереглися фрагменти каркаса — рештки дерев'яних стовпів діаметром 35—40 см, заглиблених на 1 м, вимощена глиною долівка зі слідами дерев'яної підлоги, та фундамент від великої печі діаметром до 2 м, можливо, коминка. Його було складено із нетипових для європейської архітектури майже прямокутних слабко випалених керамічних блоків, що нагадують саман, зі сторонами в межах 17×25 см. Товщина стовпів каркаса та глибина, на яку їх було вкопано, свідчили про масивність будівлі (рис. 37).

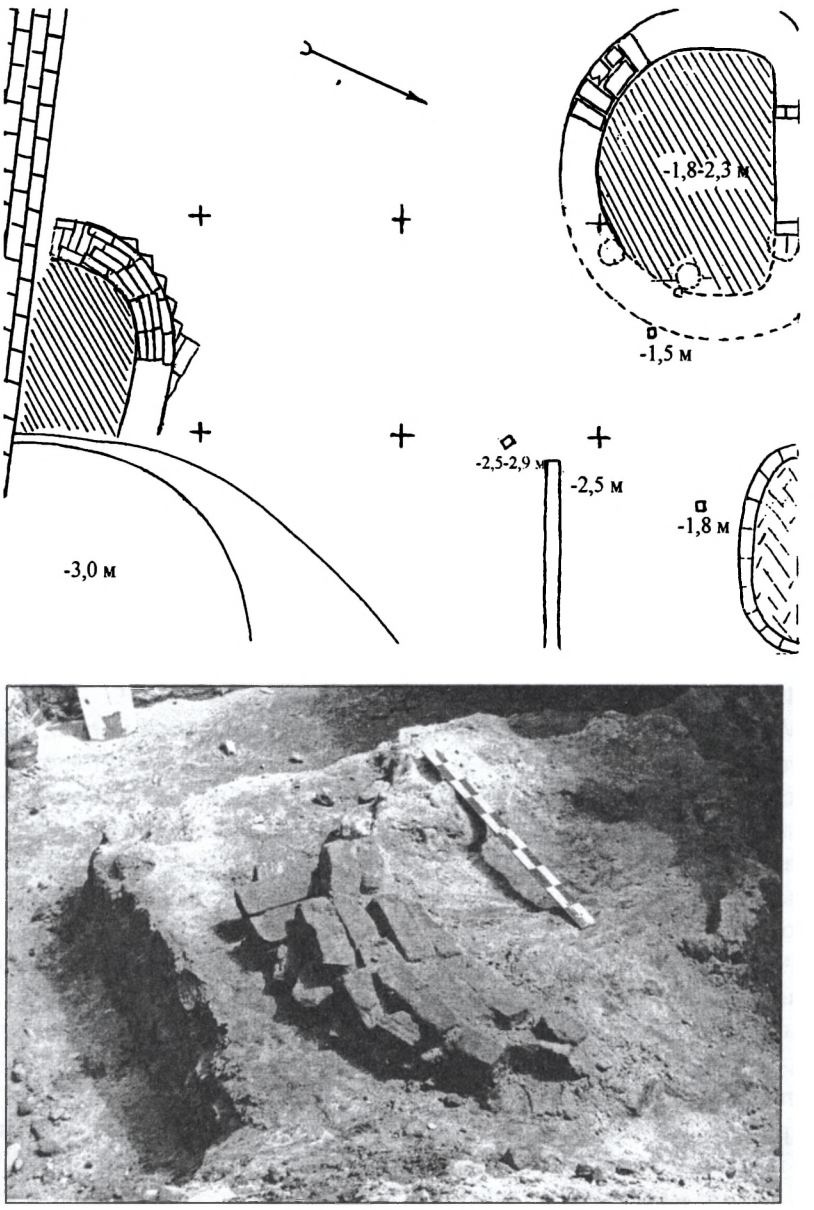

Рис. 37. Верхній замок, Владичий будинок. План горизонту XIII—XVII ст. в розкопі 1992 р. Рештки камінів (південний, перетятий цоколем собору XVIII ст.). Фото М. Хілька

Fig. 37. Upper Castle, Bishop's residence. XIII th—XVII th century profile, 1992 excavations Remains fire-places (south fire-place cut foundation of XVIII th century Church). Photo by M. Hilko

На нашу думку, споруда могла бути першою єпископською резиденцією. Керамічні блоки з фундаменту її коминка, характерні для малозаліснених та степових районів, разом з імпортним скляним посудом, зібраним у будинку, свідчать про значний культурний обмін зі Сходом, що особливо налагодився у Лучеську в період домінування Золотої Орди у Східній Європі.

Описана будівля з каркасом на масивних стовпах проіснувала порівняно недовго. На рубежі XIII—XIV ст. її було спалено, а на звільненому місці закладено новий будинок. У конструкції коминків, влаштованих у новобудові, використано цеглу, за форматом, близьку до найранішого будівельного матеріалу в стінах нині існуючого Верхнього замку. Ця, вже друга з черги, споруда єпископської резиденції, проіснувала з перебудовами до 1760-х років. Її описи знаходимо у всіх люстраціях замку за 1545—1765 рр. [див. докладніше: Терський С., 1992]. Враховуючи інвентар маєтностей луцького єпископа, складеного в 1607 р., "резиденція дерев'яна біскупа руського" мала дві кімнати і сіни, в кожній з яких було по два каминки [Сборник..., 1916, с. 41—86]. Її побудова, очевидно, збіглась у часі із зведенням кам'яного замку, а розібрана вона була перед 1776 р. при закладенні нової соборної церкви, фундаменти якої перерізають культурний шар із рештками владичого будинку.

Окрім монументальних споруд, у XII—XIII ст. на дитинці функціонували інші, досліджені фрагментарно, зокрема у розкопі 2 М. В. Малевської (1983 р., рис. 31). Поряд зі складськими приміщеннями, тут були помешкання обслуги та дружинників.

Отже, дослідження 1992 р. дали змогу остаточно встановити місцерозташування та час заснування однієї з головних житлових будівель дитинця — єпископського палацу XIII ст.

2.2.3. Верхній замок. Луцький замок був першою на Волині мурованою фортецею з кількома вежами. За аналогією з дитинцем Перемишля [Лукомський, Петрик, 1995, с. 121] найдавніша вежа типу донжона могла розташовуватись у системі дерев'яних укріплень дитинця Лучеська на його найвищій ділянці — на місці теперішньої Владичої вежі. Сьогодні немає переконливих даних стосовно спорудження перших кам'яних укріплень Верхнього замку вже за часів Мстислава Даниловича у другій половині XIII ст. Проте, враховуючи подібність кладки стін Верхнього замку з вежами-донжонами, зведеними волинськими князями в цей період у Чорторийську та Кам'янці (на підступах до Берестя), така гіпотеза Г. Н. Логвина [1967а, с. 102—107] виглядає дуже вірогідною.

На думку Л. Маслова [1939], згодом частково підтриману Я. Ісаєвичем [1974], архітектура замку вказує на ймовірний вплив прусських фортифікаторів, а, можливо, й генетичний зв'язок луцької твердині із замком другої половини XIV ст. в Черську (рис. 38).

Ще за попередників Юрія II, князів Андрія та Лева Галицько-Волинська держава зміцнила свої давні тісні контакти з Тевтонським орденом [Шабульдо, 1987, с. 10]. Сама ж ідея здійснення цього грандіозного будівельного проекту могла з'явитися уже в оточенні галицько-волинського князя Юрія II (з народження Болеслава Тройденовича), який, до речі, походив з Черська — столиці Південної Мазовії, прикордонної польсько-литовсько-руської етнографічної провінції, остаточно асимільованої Польщею у XVII—XVIII ст. [Грицак, 1958, с. 149].

Середина XIV ст. — це період поширення кам'яних замків у Східній Європі. Саме в цей час кам'яні фортеці споруджують у столичних містах Пскові, Львові, Вільнюсі, Вітебську тощо.

Враховуючи свідчення, дані королівським люстраторам луцькими "князями, панами і землянами" у 1545 р., можна погодитися з тим, що основні будівельні роботи на замку здійснювалися за часів князювання Любарта, а завершувалися за правління Вітовта та Свидригайла. Відомо, що всі ці князі підтримували тісні контакти з Тевтонським орденом [Грушевський, 1993 (1907), т. 4, с. 142, 194].

Важливу інформацію про час будівництва замкових мурів дають напластування двору. Так, з огляду на дендрохронологічну дату будівлі (про неї йтиметься далі) при Стировій вежі сучасного Верхнього замку, початок спорудження його кам'яного цоколя можемо зарахувати до 1330—1340 рр.

У плані Верхній замок нагадує рівносторонній трикутник з опуклими сторонами, у вершинах якого розташовані башти. Відстань між центрами цих башт становить 100 м [Колосок, 1976, с. 221]. Всі три вежі Верхнього замку в плані чотирикутні (рис. 39).

В'їзна вежа (рис. 40), що знаходиться у південно-західній частині замку, у давнину була обладнана дерев'яним мостом із досконалим механізмом підйому поширеної на Русі конструкції [Рожко, Токарський, 1994, с. 259—278]. Спочатку вежа була триярусною, потім її перебудували на п'ятиярусну. На думку Г. Логвина [1967б, с. 21], цю вежу спорудили першою.

Стирова вежа (рис. 41) розташована у південно-східній частині замку над рікою Стир. Стіни її нижнього ярусу вимурувані з вапняку. У нижньому ярусі є невелике прямокутне приміщення розміром 2,7×3,2 м з циліндричним склепінням, вхід до якого був виявлений у 1978 р. на глибині 3,8 м від сучасної поверхні. Стіни викладено характерною романською кладкою з колотих каменів, широкі шви заповнено щебенем із

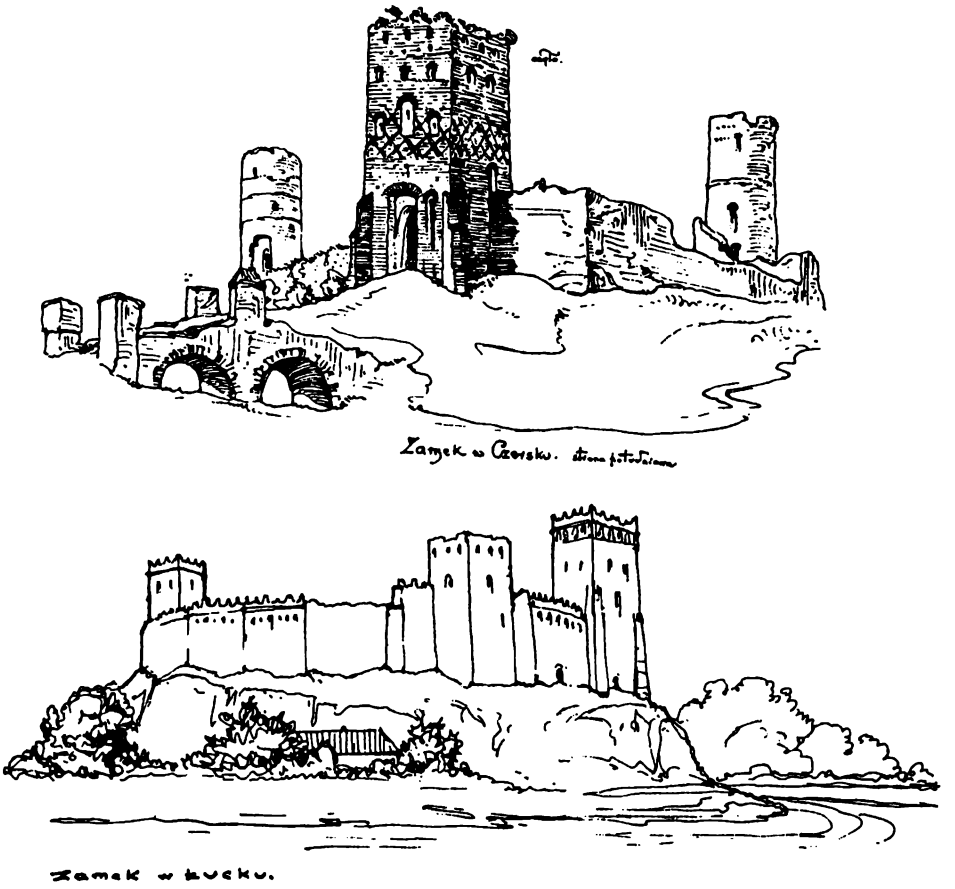

Рис. 38. Середньовічні замки Черська та Лучеська. Прорисовки з старовинних малюнків, виконані у 1911—1915 рр. львівським архітектором Чеславом Туллі
Fig. 38. Medieval Castles of Chersk and Lutches'k. Replica of ancient pictures, by Lviv architect Cheslav Tulli (1911—1915)

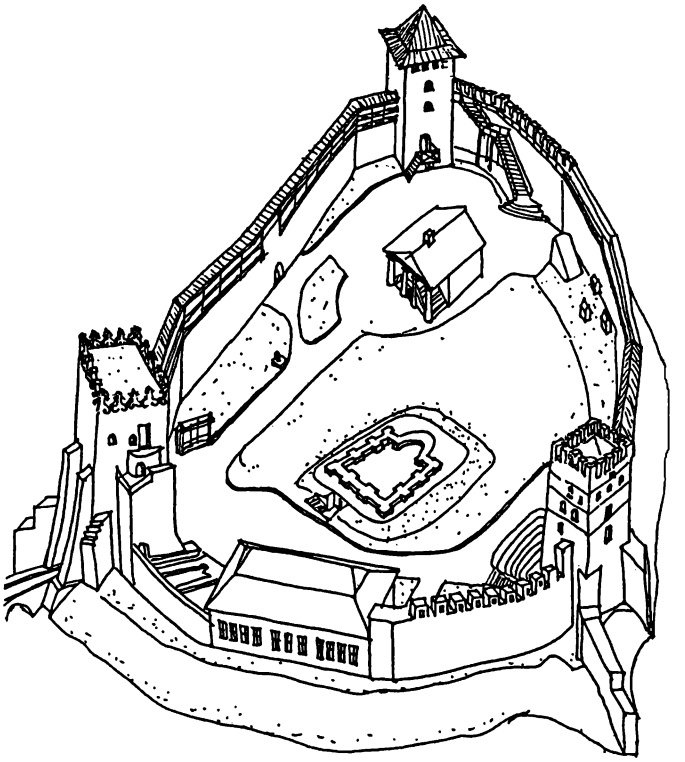

Рис. 39. Верхній замок Лучеська. Сучасний вигляд

Fig. 39. Upper Castle of Lutches'k. Modern view

Рис. 40. В'їзна вежа. Рис. 1865 р.
Fig. 40. The Entry Gate. Fig. 1865

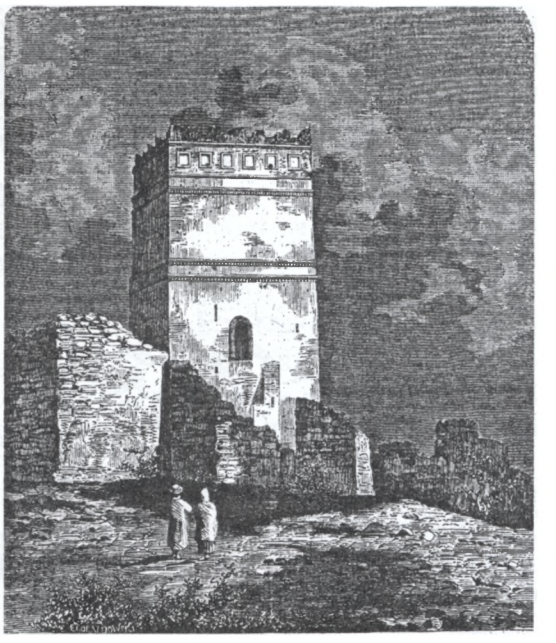

Рис. 41. Стирова вежа. Рис. 1865 р.
Fig. 41. Styrova Tower. Fig. 1865

розчином. Стик кам'яної і цегляної кладок має ламані контури, що дало підстави для твердження про різночасовість будівництва кам'яного та цегляного замків [Говденко, Кучінко, 1979, с. 319—320]. Товщина стін першого цегляного ярусу Стирової вежі — близько 3 м, другого і третього — 2,3—2,5 м, четвертого надбудованого — 1,1 м, п'ятого аттикового — 75 см. На першому ярусі зберігся білокам'яний готичний портал, на другому знаходяться входи у вежу з бокових майданчиків замкових стін, у східній стіні третього — вхід у зовнішню бійницю. Три верхні яруси вежі викладено з тієї ж цегли, що й стіни замку, Владичу вежу і нижні яруси В'їзної. На другому і третьому ярусах, у широких і глибоких підвіконних нішах, знаходилися цегляні лавки-лежанки, в південно-східних кутах обох ярусів збереглися сліди печей, а в товщі кладки — димові канали [Ворон, 1988, с. 13—14]. Очевидно, ці приміщення призначалися для тривалого перебування гарнізону фортеці. Четвертий і п'ятий яруси, що були бойовими, зводилися за князя Свидригайла у середині XV ст. [Троневич, 2002а, с. 46]. У XVII ст. на першому поверсі Стирової вежі розміщувалася скарбниця, а на другому і третьому — архів міських актів. Висота вежі становила 28 м.

Владича вежа розташована у північній частині фортеці. Це єдина вежа замку, якої не торкнулися перебудови XV—XVI ст., мабуть тому, що вона була зведена останньою на найвищій точці замкового пагорба. Її висота — 13,5 м.

Загальна довжина стін Верхнього замку — 240 м, товщина — понад 1 м, висота — 10 м. У верхній частині стін влаштовано амбразури. У муруванні стін використано цеглу, з ошлакованими склоподібними поверхнями. Покладена в шаховому порядку, вона виділяється яскравими барвами, що надає стінам мальовничого вигляду.

Товщина фундаментів замкових стін — 2,5—3,0 м, глибина залягання у зв'язку із сильним падінням материкової поверхні зростає у південному напрямку. Якщо висота кам'яної кладки стіни Владичої вежі дорівнює 0,9 м, її фундаменту — 1,3 м, а потужність культурного шару — 2 м, то під цегляною стіною поблизу Воротної вежі висота кам'яної стіни становить 2 м, потужність фундаменту — 1,8 м, культурного шару — 5 м. Отже, глибина залягання фундаменту досягає при Стировій вежі 8—9 м від сучасної поверхні [Терський С., 1991в, с. 5]. Під час розкопок 1991 р. на захід від Стирової вежі завглибшки 3—4 м при основі замкової стіни відкрито розвантажувальні арки [Терський С., 1991г, с. 2—3]. Від південного та східного кутів Стирової башти відгалужуються два відрізки стіни. Південний відрізок є частиною Окольного замку, а східний, спрямований назовні, на думку Б. В. Колоска, був продовженням земляного валу другої лінії оборони Верхнього замку. Обстеження показало, що кладку вказаних ділянок стін вели одночасно з муруванням башти. Це свідчить про єдиний задум будівництва Верхнього та Окольного замків і другої лінії укріплень Верхнього замку [Колосок, 1976, с. 222—223].

Характерний для стін з городнями земляний вал завдовжки 170 м з прямолінійними відрізками виявив Б. В. Колосок на "Плане города Луцка с обозначением вновь прожектируемой крепости 1807 года". Вал віддалений на 40 м на схід від основних мурів Верхнього замку [рис. 42; Колосок, 1976, с. 222—223; 1990, с. 50].

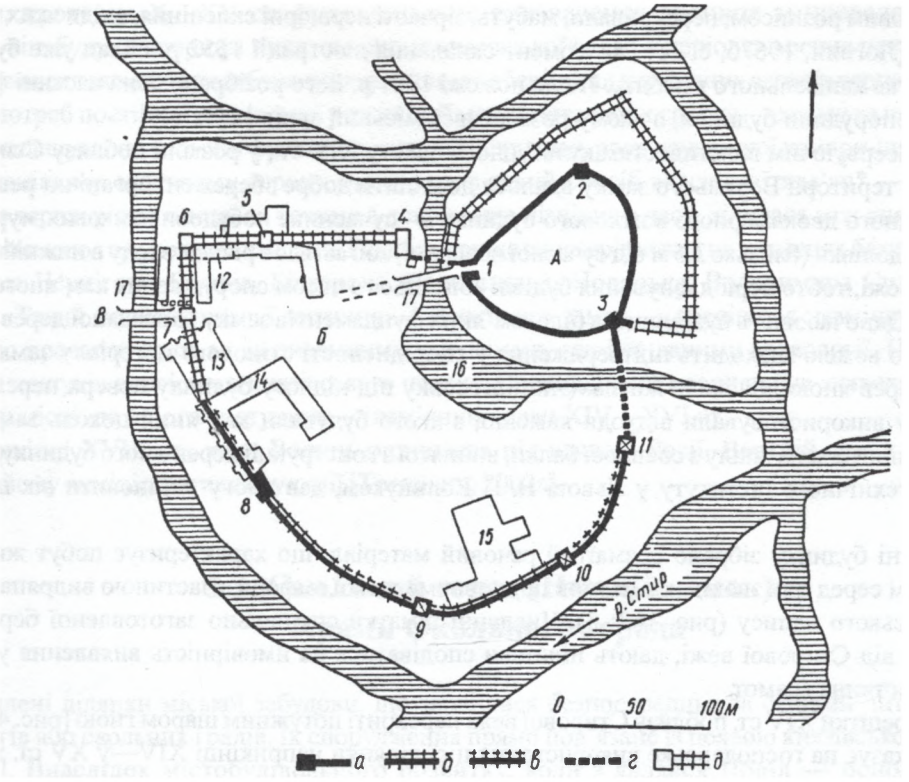

Рис. 42. Реконструкція укріплень Верхнього та Нижнього (Окольного) замків у Лучеську (за Б. В. Колоском):
А — Верхній замок; Б — Окольний замок; В — місто.
1 — Воротна башта; 2 — башта Владича; 3 — Стирова (Свидригайла) башта; 4 — вежа всіх владик; 5 — Пінська вежа; 6 — Перемильська вежа; 7 — Воротна вежа; 8 — вежа Чорторийських; 9 — Свинюська вежа; 10 — вежа Четвертинських (Івана); 11 — вежа Архімандрита; 12 — костьол мурований; 13 — костьол єзуїтів; 14 — колегіум єзуїтів; 15 — кляштор Бригідок; 16 — гавань; 17 — мости над ровами, а, б — муровані стіни та башти, що збереглися; б, в — муровані стіни з городцями; в, г — муровані стіни, що не збереглися; д — дерев'яні вежі та стіни

Fig. 42. Reconstruction of fortifications of Upper and Lower "Okol'niy" Castles in Lutches'k (foll. B. Kolosok):
А — Upper Castle; Б — Lower "Okol'niy" Castle; В — City;
1 — The Entry Gate; 2 — Vladycha Tower; 3 — Styrova (Svidrygayla) Tower; 4 — Nameless Tower; 5 — Pinsk Tower; 6 — Peremyl' Tower; 7 — The Entry Gate; 8 — Chortoriyski Tower; 9 — Svynyukchi Tower; 10 — Chetvertynski (Ivan) Tower; 11 — Archimandryt Tower; 12 — brick Cathedral of the Holy Trinity; 13 — Jesuit Church; 14 — Jesuit Collegium; 15 — Brigittas' Convent; 16 — harbor; 17 — bridges over moat, а, б — remain of wall of stone or brick and towers; б, в — walls of stone and brick; в, г — lost stone or brick walls; д — wooden towers and wall

Про другу лінію оборони Верхнього замку відомо з люстрацій 1545 та 1552 рр. [Памятники, 1859, с. 68: АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. І. — 1886, с. 156]. Її сліди збереглися донині в межах садибної забудови на вул. Замковій.

Понижений майданчик на схід від Верхнього замку разом з вищеописаною другою лінією оборони зберіг свою давню назву "плитниця" у сучасній назві вулиці. На думку краєзнавців, його назва походить від часу побудови кам'яних стін замку. На Плитниці будівельники складували камінь та цеглу, яку доставляли водним транспортом по р. Стир. Посередньо цей здогад підтверджується археологічним матеріалом другої половини XIII ст., зібраним під час спостережень за земляними роботами на вул. Плитниця. З люстрацій XVI ст. знаємо аналогічне за назвою та призначенням урочище поряд із замком у Крем'янці.

Великий обсяг робіт не дав змоги одночасово звести увесь периметр кам'яних укріплень Високого замку. Як показали спостереження за конструкцією фундаменту оборонної стіни від сторони Окольного замку поміж Стировою та В'їзною вежами, цю ділянку укріплень, менш важливу для оборони, вдалося завершити в камені та цеглі лише в XVI ст.

Одночасно з оборонними мурами та вежами зводився і мурований князівський палац, рештки якого досліджено археологічно (див. додаток Б). Він знаходився між В'їзною та Стировою вежами і, за даними люстрацій XVI ст., мав 56 м у довжину, 12 м — у ширину, 20 м — у висоту. Великий зал палацу господаря,

оздоблений фресковим розписом, перекривали, мабуть, зірчасті нервюрні склепіння, сліди яких залишилися на замковій стіні [Логвин, 1967б, с. 21]. На момент складання люстрації 1552 р. палац уже був настільки древнім, що вимагав капітального ремонту. Після пожежі 1781 р. його розібрали, а на частині фундаментів та залишках стін спорудили будинок, в якому розмістився міський архів і суд.

Завдяки консервуючим властивостям культурного пласту XIV ст., у розкопі поблизу Стирової вежі в 1990 р. вперше на території Верхнього замку вдалося дослідити добре збережені органічні рештки основи наземного дерев'яного двокамерного житлового будинку — сучасника побудови замкових мурів (рис. 43).

Рівень його долівки (близько 3,5 м від сучасної поверхні) збігається з рівнем входу в нижній (цокольний) поверх Стирової вежі, тобто період існування будівлі збігається з часом спорудження кам'яного підмурівка Верхнього замку. Одночасовість будівництва білокам'яних фундаментів замку та згаданої дерев'яної будівлі поряд зі Стировою вежею знаходить підтвердження у спорідненості стінового матеріалу замку з каменем вимощення під дерев'яною долівкою житла. (Як підготовку під підлогу будинку поверх перезволоженого культурного шару використовували відходи каменю, з якого будували кам'яний цоколь замкових стін). Дендрохронологічний аналіз спилу з соснової балки, вийнятої з конструкції дерев'яного будинку, проведений професором лісотехнічного інституту у Львові В. Г. Коліщуком, дав змогу встановити вік цієї споруди: 1332±10 р.

У заповненні будинку зібрано розмаїтий речовий матеріал, що характеризує побут жителів замку цього часу. Цінним серед цих знахідок є уламок причорноморської амфори з частиною видряпаного на його поверхні слов'янського напису (рис. 162: 3). Численні шматки спеціально заготовленої березової кори, зібрані неподалік від Стирової вежі, дають підстави сподіватися на ймовірність виявлення у Лучеську в майбутньому берестяних грамот.

Будівельні рештки XIV ст. поблизу Стирової вежі перекриті потужним шаром гною [рис. 43; Терський, 1991в, с. 3], що вказує на господарське використання цієї ділянки наприкінці XIV—у XV ст. та, можливо, цілеспрямовану нівеляцію майданчика.

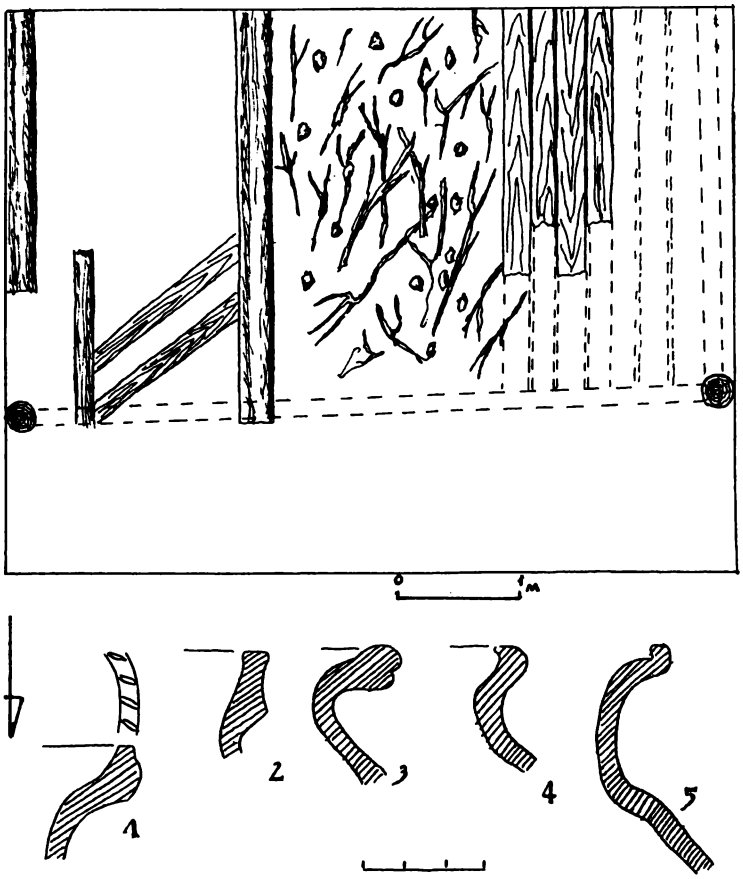

Рис. 43. Верхній замок. Рештки двокамерної наземної споруди першої половини XIV ст. поряд з Стировою вежею та керамічний матеріал з долівки (Розкопки С. Терського, 1990 р.)

Fig. 43. Upper Castles. Remains 2-chamber ground building of first half 14th century near Styrova Tower and ceramic material from the floor (1990 excavations of S. Tersky)

Отже, протягом X—XV ст. функціональне призначення дитинця змінювалося. Спершу — у X—XI ст.— він, будучи опорним пунктом великокнязівської влади у період освоєння нею території Волині, використовувався також для перебування гарнізону та зберігання державних запасів зерна. Побудова у XII—XIII ст. для потреб постійної князівської резиденції монументальних споруд — храму та палаців — вимагала певного перепланування та зміни функцій дитинця. Наприклад, роль дружинної комори-шпихліра могла бути передана давнішому окольному городу, що ставав в такий спосіб власністю зем'ян* — шляхти луцького князівства, а територія дитинця, як бачимо з документів пізнішого часу, ділилася між князем та єпископом, тобто між світською та духовною владами. Подібне явище спостерігається на дитинцях багатьох інших центрів Русі, зокрема Чернігова, Галича, Білгорода, Переяславля, Полоцька, Володимира Суздальського [Куза, 1985, с. 65]. Такий поділ території дитинця — Верхнього замку — зберігався незмінно протягом XIII—XVIII ст., що простежується як за писемними джерелами, так і за даними археології. Ця обставина дещо звужує коло пошуків первісного князівського палацу. Очевидно, він повинен був знаходитися приблизно в тому самому місці, де й його наступник — кам'яний палац XIV—XVI ст.

Наприкінці XVIII ст., коли Волинь опинилася під владою Росії, Верхній замок повністю втратив притаманні йому адміністративні функції [Троневич, 2003а].

2.3. Окольний город (Нижній замок). Храми Окольного города

Укріплені ділянки міської забудови, що зводилися безпосередньо за стінами дитинця, отримували назву острогів або окольних градів. Їх спорудження прямо пов'язане із появою князівської резиденції [Куза, 1989, с. 95]. Внаслідок містобудівельного розвитку, коли з'являвся Поділ — основний ("великий") торговельно-ремісничий посад розвинутого міста, окольний град переходив на становище "малого" посаду [Толочко, 1989, с. 156—157]. Окольний город Лучеська, первісно головний посад міста, найімовірніше, займав територію пізнішого (з середини XIV ст.) Нижнього замку [Раппопорт, 1967, с. 67], або, за термінологією люстраторів XVI ст., "пригородка", "окольного замку". Він являв собою природну ланку між князівським замком-градом та ширшою поселенською територією [Hoczyk-Siwkowa, 1985, s. 50—55].

З документів XVI ст. знаємо, що тут проживали найзнатніші шляхетські роди Волині [Сайчук, 1998]. Ймовірно, що ця традиція зберігалася ще з княжих часів.

Стан дружинників на Волині формувався, очевидно, переважно на базі військових загонів, що репрезентували владу великого київського князя. Їх присутність виразно помітна на прикладі особливостей поховального обряду та супровідного інвентаря курганних могильників в околицях великих центрів Волині.

Зрубні гробниці X—XI ст., досліджені на курганних могильниках в околиці Лучеська (Теремне, Ставок), були одним із варіантів поховального обряду представників правлячих прошарків східнослов'янського суспільства [Моця, 1990а; 1990б, с. 99—100]. На Русі наприкінці I тисячоліття н. е., у часи остаточного соціального розшарування суспільства, розміри поховальних споруд, як і супровідний інвентар, відображали значущість тієї чи іншої особи в суспільстві [Сєдов, 1982, с. 118; Моця, 1993, с. 62—63].

Значне поширення зрубних гробниць на курганних могильниках у регіоні Лучеська та характер поховань свідчать про існування на цій території у X—XI ст. розвинутого прошарку верхівки дружинників.

Волинські бояри за походженням, очевидно, значно меншою мірою були пов'язані з докиївською племінною верхівкою. Можливо, через це їх вплив на політичне життя Волині був значно меншим, аніж в сусідньому Галицькому князівстві. Вже при першій літописній згадці про місто бояри виступають спільно, як дружина волинського князя Ярополка. Імена декого з них відомі з літопису (див. додаток А). Помітно зросло значення луцьких бояр за князя Мстислава Даниловича, у період остаточної структуризації суспільства Галицько-Волинської держави.

Літопис повідомляє, що боярська верхівка здобула на Волині найбільші маєтки за часів князя Мстислава Даниловича. Можливо, це було викликано необхідністю мати з їх боку підтримку в умовах всезростаючої конкуренції з князем Левом Даниловичем.

Отже, принаймні з XIII ст. окольний город Лучеська заселяла князівська обслуга, бояри та дружинники.

Археологічних підтверджень цьому немає, оскільки окольний город сьогодні є найменш вивченою ділянкою старожитного Лучеська. Перші археологічні роботи, розпочаті тут М. Кучерою у 1968 р., було

---

* Зем'яни — термін з документів XIV—XVI ст., яким називали родовитих незалежних бояр-землевласників, які служили "земську службу" [Яковенко, 1993, с. 39—40].

продовжено щойно у 1987—1991 рр. експедицією ЛДІКЗ. Її зусиллями досліджено лише близько 80 м² площі невеликими фрагментами.

Первісний рельєф майданчика Окольного города, за даними археологічних розкопок та геологічних свердловин, являв собою вершину пологого пагорба. Найвищою його ділянкою була територія, яку згодом зайняв храм св. Дмитра. Товщина культурного шару коливається тут від 1 до 5 м і збільшується, подібно як у Верхньому замку, у напрямку з півночі на південь (рис. 27, 44, 45).

Перші стратиграфічні спостереження під час земляних робіт на території окольного города провів ще у 1891 р. Орест Левицький. Він, зокрема, відзначив, що сліди давнього будівництва "у вигляді кам'яних нашарувань різних епох заходять на досить значну глибину" [1891, с. 56].

Товщина та характер культурних напластувань X—XIII ст. у південній частині Окольного города, зокрема в крайньому західному розкопі 1989 р., свідчать про активну життєдіяльність та великі пожежі, які відбувалися тут у другій половині X—XI ст. (рис. 44).

Про заселення південної, пристирової частини Окольного города принаймні з VIII—IX ст. свідчать знахідки ранньогончарної кераміки в розкопі 1968 р. [Кучера, 1971].

Окольний город з південно-західної сторони відокремлювався від решти острова глибоким ровом, званим у документах XVI ст. "перекопом", та валом, що не зберігся, але існував ще у 1816 р., коли його помітив Ю. Німцевич [1858, s. 208—213]. "Мокрий" рів, рештки якого ще й зараз спостерігаються у південній частині та чітко простежуються у геологічних свердловинах по всій довжині, очевидно, мав існувати одночасно з укріпленнями дитинця X—XIII ст. У такому разі первісна планувальна структура міста повністю відповідала загальноприйнятому у слов'ян IX—X ст. типу складних городищ [Lecijewicz, 1989, s. 138]. Як відомо, однією з характерних ознак укріплених пунктів, що в XI ст. йшли по міському шляху розвитку, була їх двочленність [Панишко, 1997, с. 10].

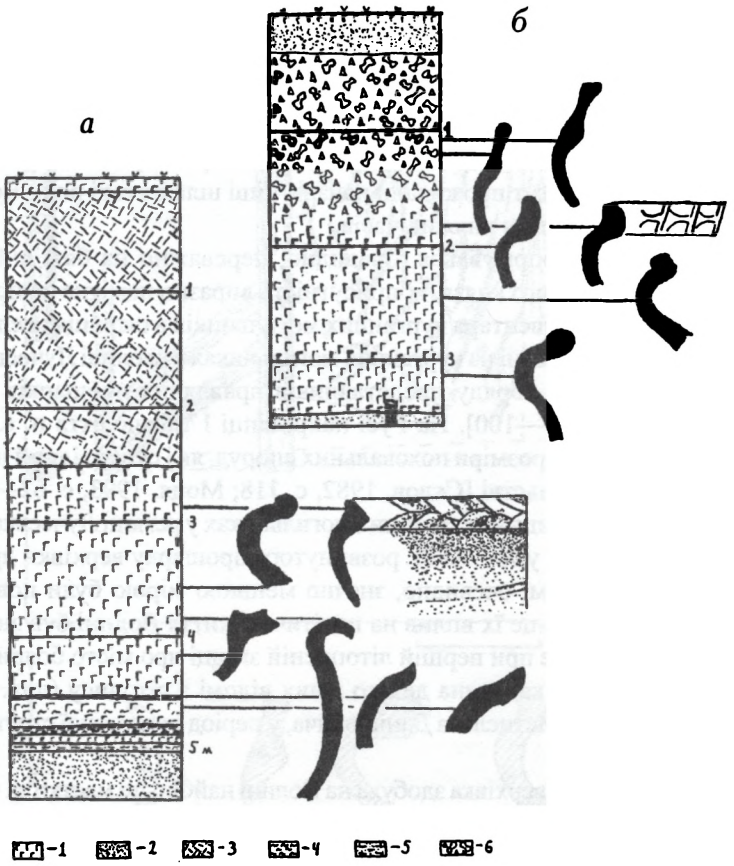

Рис. 44. Стратиграфія у розкопах 1989 р. в Окольному городі (А) та саду Домініканців (Б), а також знахідки в культурному шарі: 1 — чорнозем; 2 — пісок; 3 — будівельне сміття; 4 — попіл; 5 — суміш кераміки та кісток у сірому ґрунті

Fig. 44. Stratigraphy of the 1989 excavations in lower "Okol'niy" Castle (A) and Dominican gardens (Б) and artifacts from cultural layer: 1 — black soil; 2 — sand; 3 — building ruble; 4 — ash; 5 — pottery and bones in grey soil

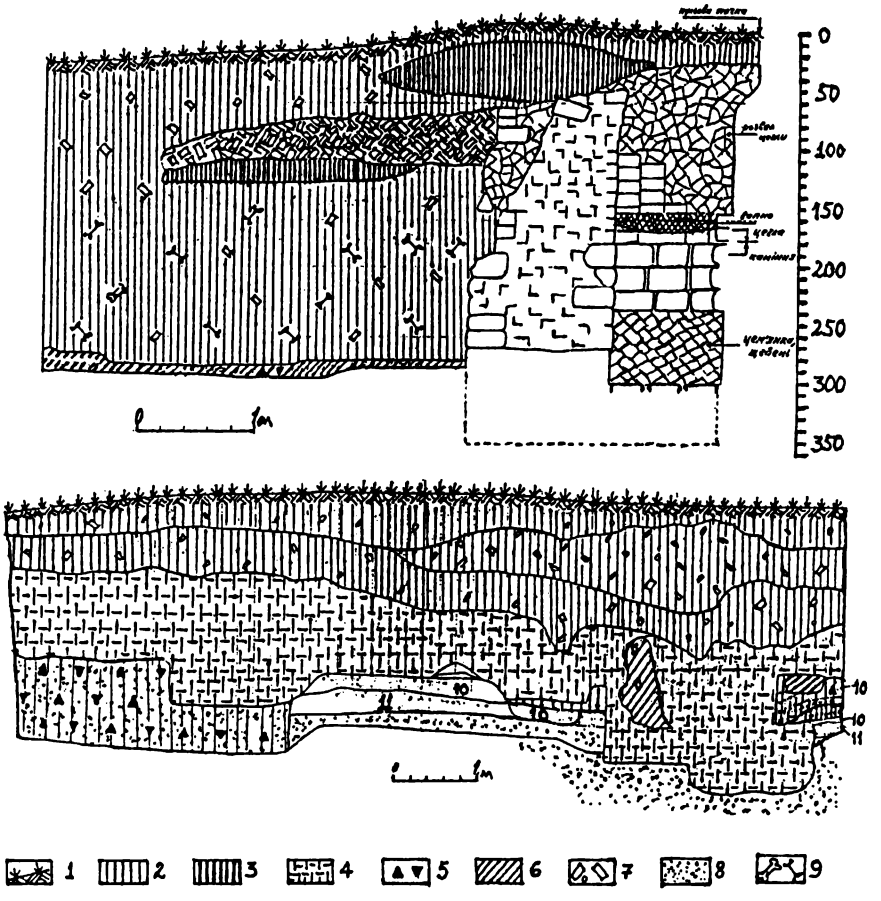

Рис. 45. Окольний город. Стратиграфія стінок у котловані на місці храму св. Дмитра (за М. П. Кучерою):
а — профіль східної стінки; б — профіль північної стінки; 1 — дерновий шар; 2 — сіра земля; 3 — чорна земля;
4 — сіра перемішана земля; 5 — обвуглене дерево; 6 — жовтий суглинок; 7 — щебінь цегли;
8 — білий пісок; 9 — людські кістки з поховань; 10 — темно-сіра земля з окремими вкрапленнями сажі;
11 — сірий пісок з вкрапленнями білого піску

Fig. 45. Lower "Okol'niy" Castle. Balks stratigraphy of foundation pit on place Church
of St. Dmytro (foll. M. Kuchera): a — profile of the Earth balk; б — profile of the North balk.
1 — contemporary surface; 2 — grey soil; 3 — black soil; 4 — grey mixed soil; 5 — burnt wood;
6 — yellow clay; 7 — broken brick; 8 — white sand; 9 — human remains;
10 — deep-grey soil mixed with soot; 11 — grey sand mixed white sand

Враховуючи незначну потужність культурного шару перед в'їздом до Верхнього замку (тепер — Замкова площа) та традицію збереження давнішої планувальної структури, здогадуємося про функціонування тут майдану*. На цій території знаходилась, очевидно, перша торговиця Лучеська.

Певні зміни у забудові Окольного града повинні були відбутися у зв'язку з побудовою укріплень Нижнього замку. З цього часу тут з'являються перші муровані житлові будівлі. До них, очевидно, мала б належати кам'яна споруда перед В'їзною вежею Верхнього замку, на фундаментах якої у 1545—1546 рр. звели житловий будинок. Він більше відомий як найдавніший із збережених житлових будинків міста [Колосок, Метельницький, 1990, с. 92—93]. Для нашого часу споруду врятувала значна потужність фундаменту та стін, оскільки будівля від моменту спорудження мала ще й оборонне призначення.

Наприкінці XIV — у першій половині XV ст. у північно-західному куті вже Нижнього ("Окольного") замку одночасно із його стінами зведено мурована споруду. Згодом, після передачі цієї ділянки католицькій єпископії, та побудови храму впродовж 1425—1427 рр. [Троневич, Хілько, Сайчук, 2001, с. 41] мури згаданої споруди було використано в комплексі будівель костьолу св. Трійці та житлового "будинку костельного мурованого" (рис. 46). Про це свідчить як кладка цокольного поверху сучасного будинку № 17 на вул. Катедральній, досліджена археологічно у 1991 р. до глибини 3 м від денної поверхні [Терський С., 1991г, с. 19], так і готичний характер арок склепіння всередині (рис. 47), виявлений під час реставраційних робіт у 1996 р. Збережена частина кладки

* У люстрації 1618 р. в цьому місці згадано "замковий плац, на якому страчували злочинців" [Найдавніші..., 1986, с. 25].

цеглою-"пальчаткою" розміром 29—30×8—9×14—15 см свідчить про те, що мурований житловий будинок в цьому місці був закладений задовго до 1545 р., тобто часу, коли постали кафедральні споруди, про що є згадка в люстрації [Колосок, 1976, с. 225; Колосок, Метельницький, 1990, с. 90—92].

Будівля 1545 р., яка включала до складу своїх стін рештки ранішої житлової споруди, займала чотири кліті городень* між Перемильською та Пінською баштами Окольного замку та сягала в довжину 14 саженів, тобто 24 м.

Оборонний характер мала, очевидно, вже споруда первісного костелу св. Трійці, у якому на думку Г. Н. Логвина, після перебудови середини XVI ст. по кутах були чотири башти і, судячи з опису, храм повторював архітектуру Успенської церкви у Зимному; однаковим було і розташування обидвох споруд в системі оборонних мурів [Логвин, 1967б, с. 46—47].

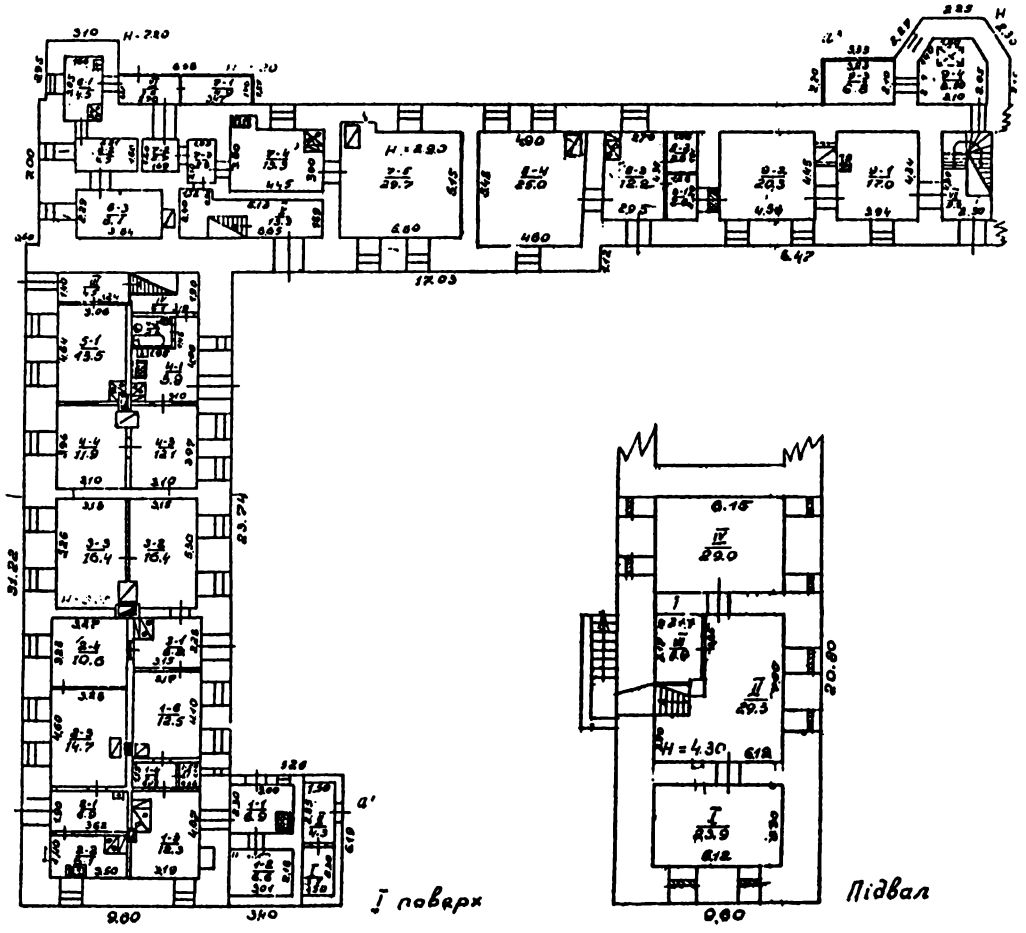

Рис. 46. Окольний город. План частини цокольного приміщення та першого поверху цегляного будинку по вул. Кафедральній, 17

Fig. 46. Lower "Okol'niy" Castle. Plan of the ground floor and first floor brick building at No 17, Kathedralna Street

---

* Городні — прямокутний зруб з балок або брусів, тип оборонної споруди. Ряд городень, щільно поставлених одна до одної торцями, утворювали оборонну стіну. Городні могли засипати поміж стінами землею або камінням; порожні зруби (кліті) використовувалися мешканцями для зберігання домашнього скарбу під час облоги або як склад провіанту (шпихлір) на випадок війни. Будували одноярусні (заввишки 3—4 м) і дво- або триярусні городні. У верхній частині настилали бойову галерею ("бланкування", "вулиця"). Стіна завершувалася "обланками" (літописне "забороло", сучасний бруствер) з бійницями і була перекрита одно- або двосхилим ґонтовим дахом, що підтримувався стовпами [Колосок, 1976а, с. 221, 223]. Городні використовували в оборонному зодчестві з часів Київської Русі. Стіни між вежами Окольного замку в Лучеську було зроблено "великими городнями по чотири і по п'яти сажень" — 6,9—8,65 м [Памятники..., 1845, с. 92], що в два рази перевищували розміри городень X—XIII ст. [Кучера, 1973, с. 128—129]. Городні при мурах являли собою, очевидно, каркасно-стовпову конструкцію.

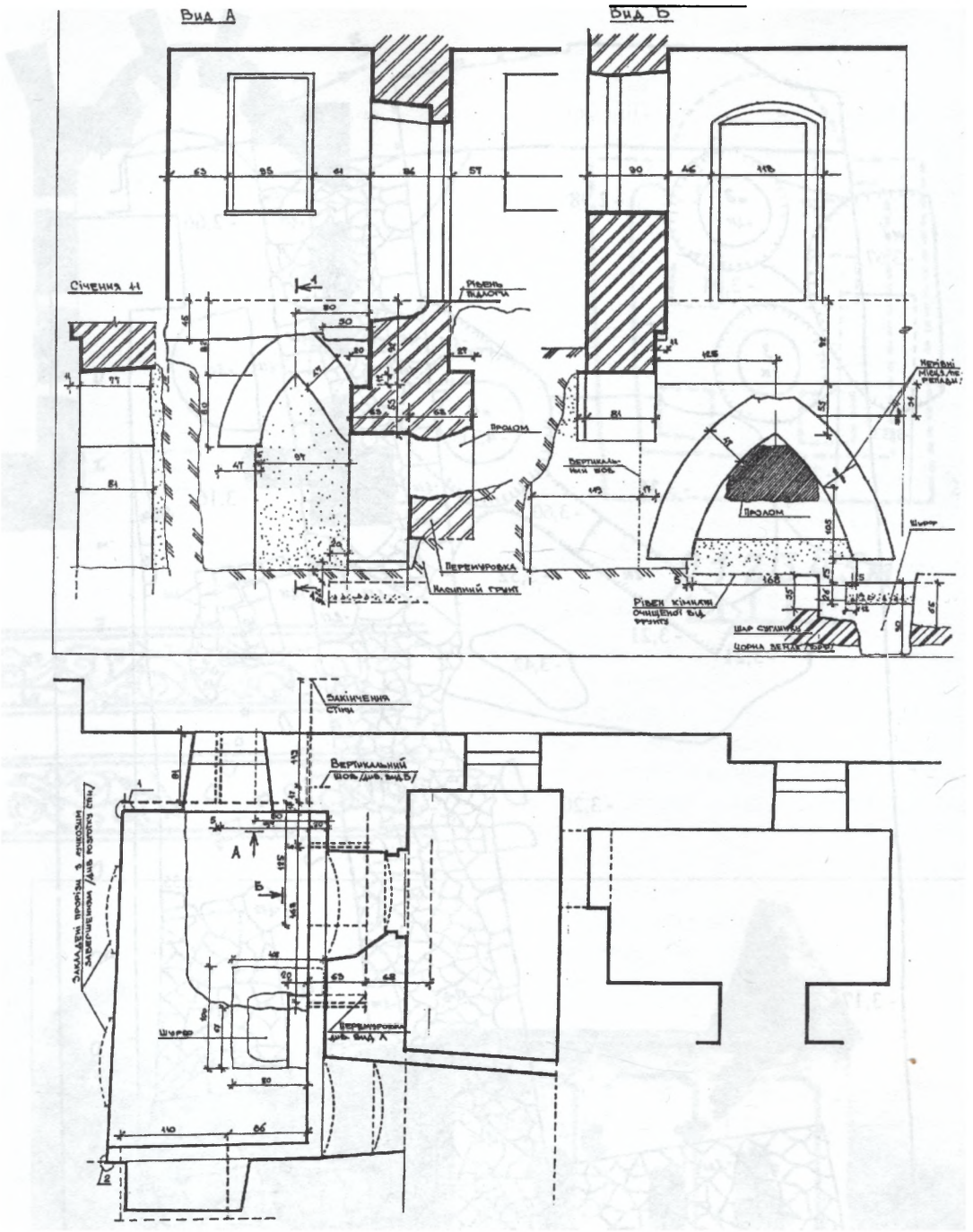

Рис. 47. Окольний город. Решітки готичних склепінь XIV—XV ст. у цокольному поверсі будинку № 21 по вул. Катедральній (за В. Ф. Семенюком): а — профіль; б — план

Fig. 47. Lower "Okol'niy" Castle, building No 21 at Kafedralna Street Remains of a Gothic vault 14th—15th century (foll. V. Semeniuk): a — cross-section of the building; б — plan

Найдавнішим храмом посадської частини княжого Лучеська традиційно вважається церква св. Дмитра, розташована у південній частині окольного города на його найвищій ділянці. Згідно з документом 1523—1526 рр. [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 356], храм було засновано великим київським князем Мстиславом Великим (1225—1232 рр.). Цю інформацію скоригували дослідники XIX ст. [Перлштейн, 1851, с. 33; Левицкий, 1896, с. 30]. На їх думку, засновником церкви міг бути князь Мстислав Данилович. Не виключено, що до заснування церкви насправді мав стосунок син князя Мстислава Великого Володимир (Мачушич), хрестильне ім'я якого було Дмитрій. У 1149 р. він володів луцьким столом [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 389].

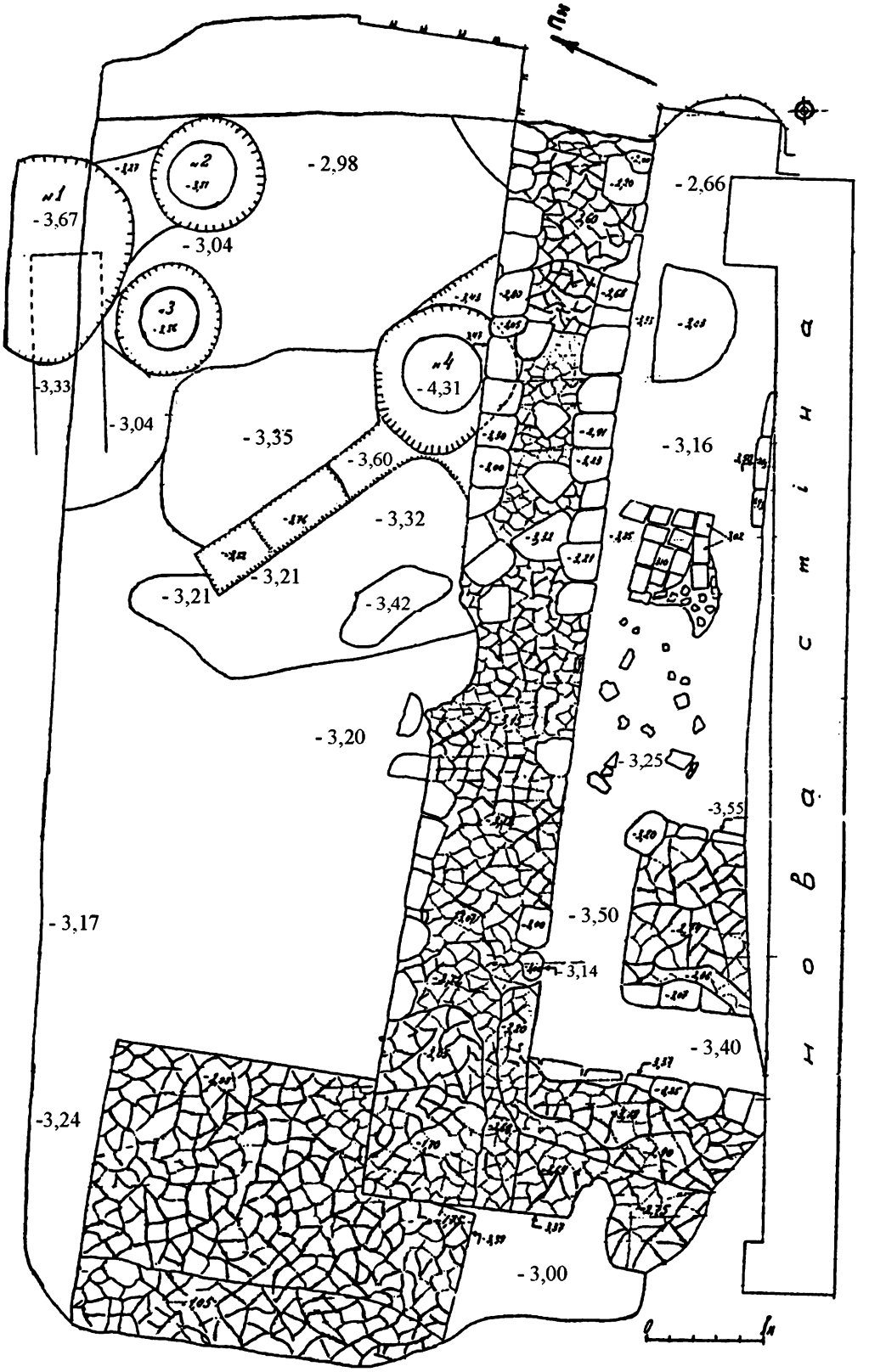
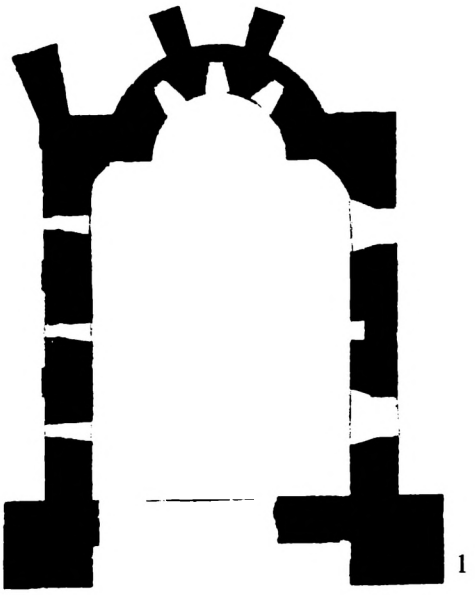
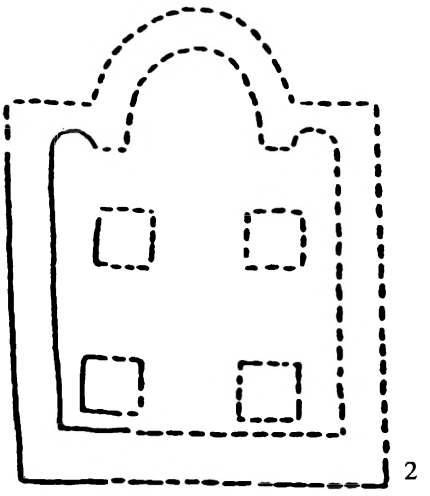

Рис. 48. Окольний город. План археологічних об'єктів у котловані на місці храму св. Дмитра (за М. П. Кучерою)

Fig. 48. Lower "Okol'niy" Castle. Distribution of small finds at the place of Church of St. Dmytro (foll. M. Kuchera)

1

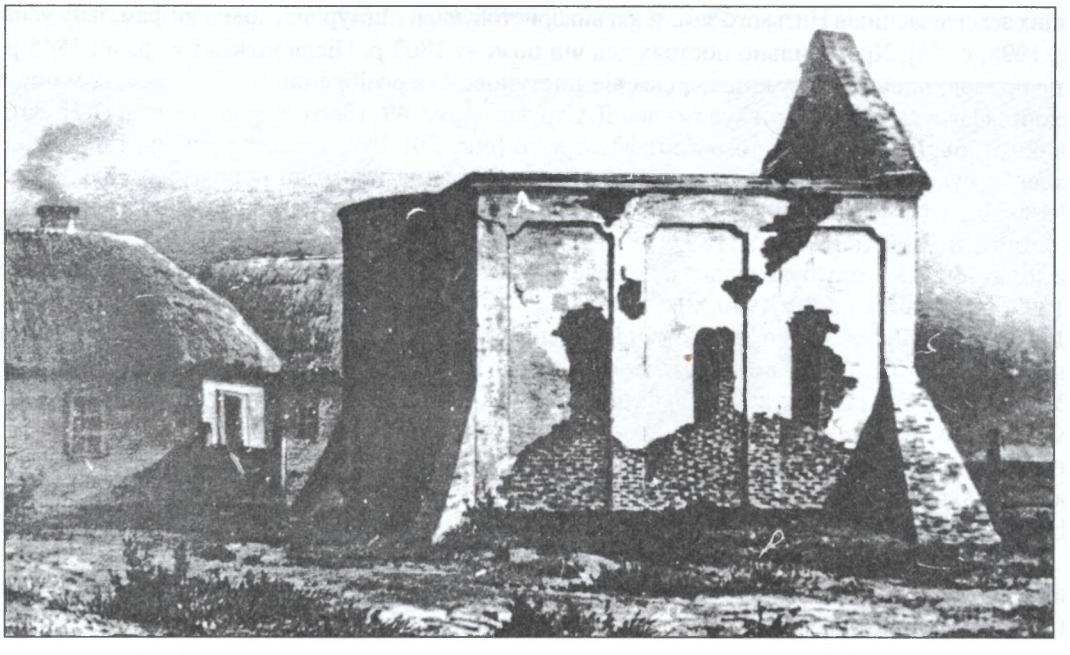

2

0 1 2 3 4 5м

3

4

Рис. 49. Храм св. Дмитра. Зовнішній вигляд (4) та план наземної частини руїн (1866 р.) (1), фрагменти орнаментального розпису (3) (мал. Д. Струкова); 2 — план храму XIII — першої половини XIV ст. (реконструкція М. В. Малевської)

Fig. 49. Church of St. Dmytro. General view (4) and plan ground part of ruin (1866) (1), Fragment of ornamental paint (3) (Fig. D. Strukov); 2 — plan of Church of the 13th—first half of the 14th century (reconstruction by M. Malevska)

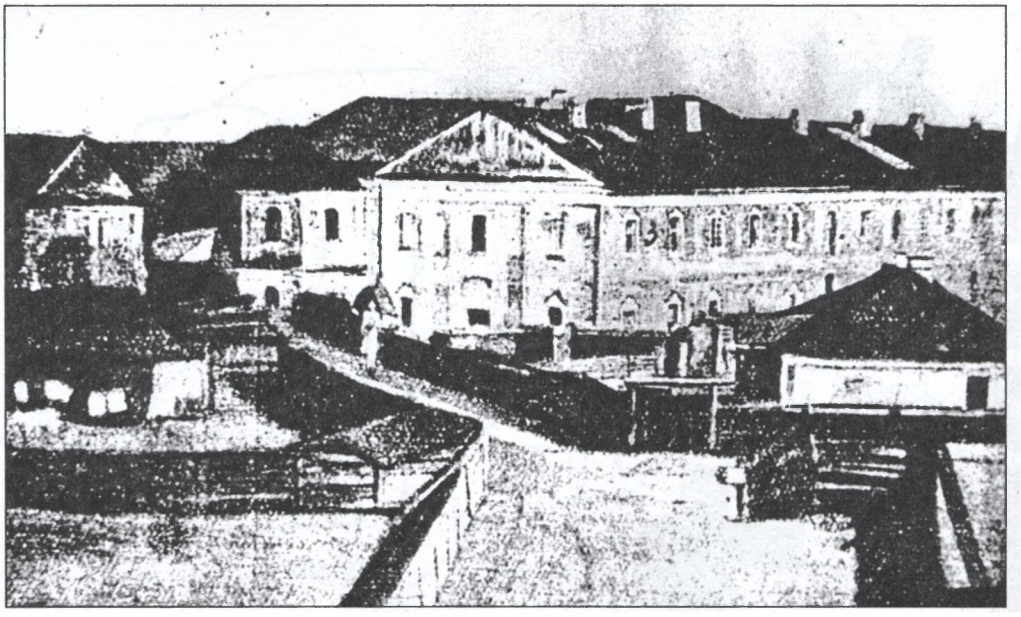

Рис. 50. Храм св. Дмитра та монастир Бригідок. Фото 1860—1870-х рр.

Fig. 50. Church of St. Dmytro and Brigittas' Convent. 1860—1870 photo

Кладовище при церкві, досліджене рятівними розкопками у 1968 р., датується XIV—XV ст. [Сайчук, 1992, с. 29]. Археологічні дослідження М. Кучери [рис. 48; 1971, с. 242—245] показали, що церква була триапсидною і чотиристовпною (рис. 49). Враховуючи зростання політичної ваги Лучеська у першій половині XII ст., припускаємо, що головний храм посаду міг постати саме у цей час. Його будівля спершу, очевидно, мала дерев'яні стіни. Вона могла бути знищена у середині XIII ст. Найімовірніший час спорудження цієї монументальної будівлі — друга половина XIII ст., коли Лучеськом володів князь Мстислав Данилович, відомий з літопису як будівник цегляного "стовпа" у Чорторийську.

Храм неодноразово відновлювали у XVI—XVII ст. заходами розпорядників — панів Гулевичів, найбільших землевласників Низького замку, які використовували підмурівки храму як фамільну усипальницю [Сайчук, 1998, с. 54]. Храм сильно постраждав від пожежі 1803 р. Після пожежі у травні 1845 р. в ньому більше не проводились богослужіння, а сам він поступово був розібраний на будівельний матеріал. Такий стан церкви зафіксували малюнки художника Д. Струкова (рис. 49, 1866 р.), опубліковані П. Н. Батюшковим [Памятники, 1868, с. 1], а також тогочасні фотографії (рис. 50). Руїни храму проіснували до кінця 1860-х років, коли їх було остаточно розібрано під час облаштування території повітової в'язниці [Орда, 1897, с. 11]. У 1891 р., перебуваючи протягом двох тижнів у Луцьку, Орест Левицький [1891, с. 86] не зміг знайти навіть сліду від цієї церкви. У 1893 р. стараннями Луцького Хрестовоздвиженського братства місцезнаходження престолу було відзначено невеликим кам'яним хрестом, оточеним дерев'яною огорожею [Орда, 1897, с. 11; знищений у 1940 р.].

До Княжої доби необхідно зарахувати і побудову трьох інших церков східного обряду, розташованих в Окольному городі (сьогодні не простежуються): св. Петра, св. Якова та св. Катерини [Сайчук, 1992, с. 28—33]. Їхні ділянки поглинула цивільна забудова у XVI—XVII ст., що утруднює локалізацію.

Храм св. Якова, який знаходився неподалік від Свинюської вежі, вперше згадано у грамоті князя Свидригайла у 1449 р. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 182, 207]. У середині XV ст. на його погості було побудовано княжий шпиталь, яким опікувалися за дорученням Свидригайла ченці луцьких монастирів. Опис Луцького замку 1552 р. називає церкву нечинною, а Інвентар Луцького владицтва 1607 р. стверджує, що від церкви св. Якова залишилися тільки сліди мурів. На думку Б. Т. Сайчука [1992, с. 30], місце розібраної церкви у 1618—1619 рр. зайняв палац тодішнього луцького старости князя Альбрехта Радзивілла, будівля якого у 1629 р. була пристосована під монастир Луцького конвенту св. Бригіти.

Храм св. Петра перестав існувати, очевидно, вже у першій половині XVI ст. Його не згадує жодна із збережених пізніших люстрацій луцьких замків. Єдиним джерелом для локалізації храму є інвентар Луцької греко-католицької єпископії з 1607 р. За цим документом, погост колишньої церкви знаходився відразу за мостом, "...як йти від Вишнього замку" [Сборник..., 1916, с. 46]. На старожитні мури вказував доволі помітний пагорб з краю Замкової площі.

Храм св. Катерини, вперше згаданий у грамоті князя Свидригайла 1449 р., Інвентар луцького владицтва 1607 р. локалізує в Окольному замку. У цей час його ділянка вже була забудованою [Сборник, 1916, с. 46]. Б. Т. Сайчук [1992, с. 31—32] вважав, що церква знаходилась над Глушцем, поміж вежами Пінською та

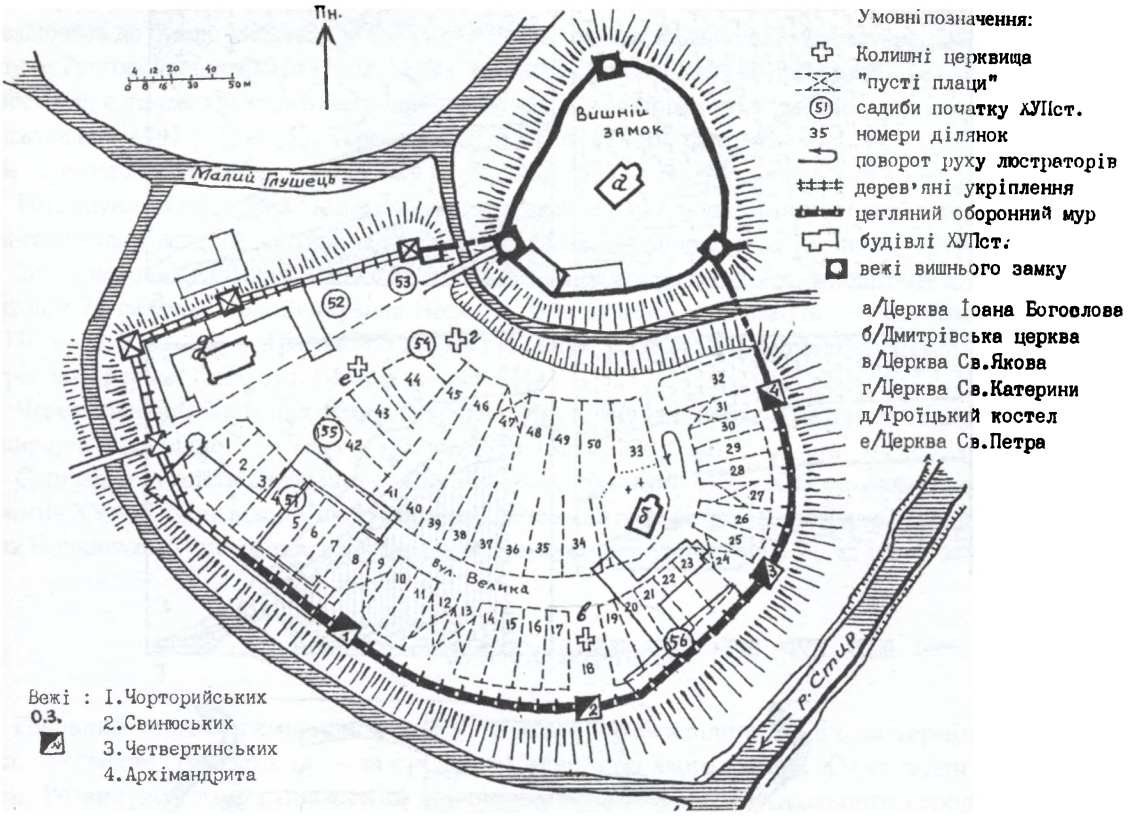

Рис. 51. Планування території Нижнього замку Лучеська у XV—XVII ст.
(реконструкція Б. Сайчука, за матеріалами люстрацій)

Fig. 51. Planning area of the Lower Castle of Lutches'k in 15th—17th century
(foll. materials lustrations and B. Saichuk)

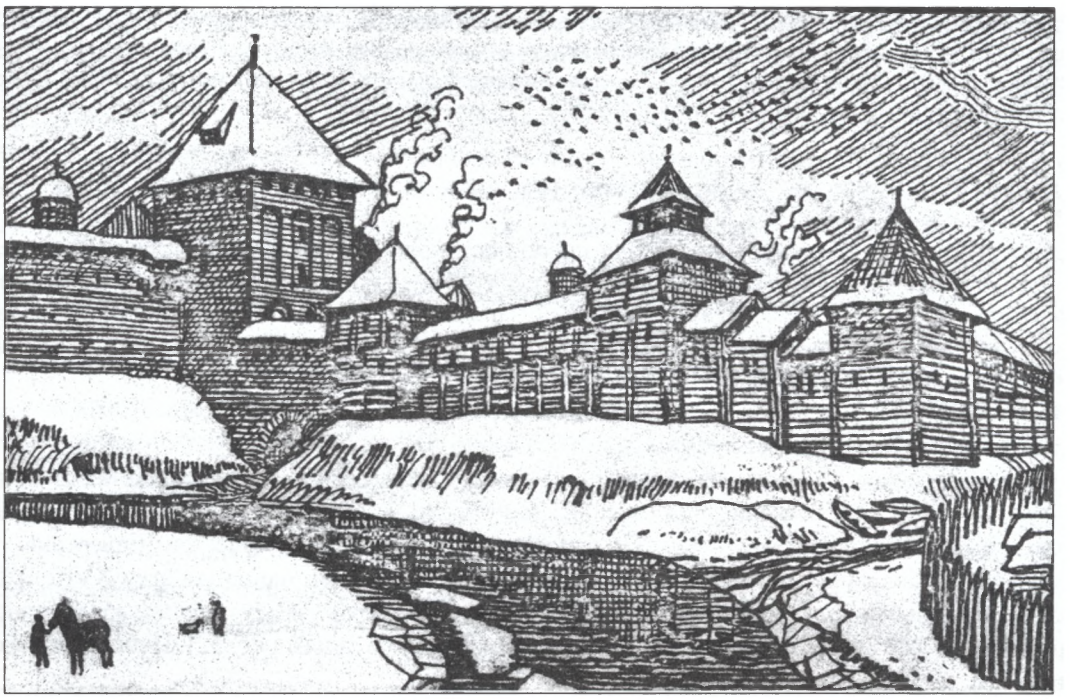

Рис. 52. Нижній замок та В'їзна вежа Верхнього замку від р. Глушець. Реконструкція Р. Г. Метельницького

Fig. 52: Lower "Okol'niy" Castle and The Entry Gate, Upper Castle. Reconstruction by R. Metelnyts'ky

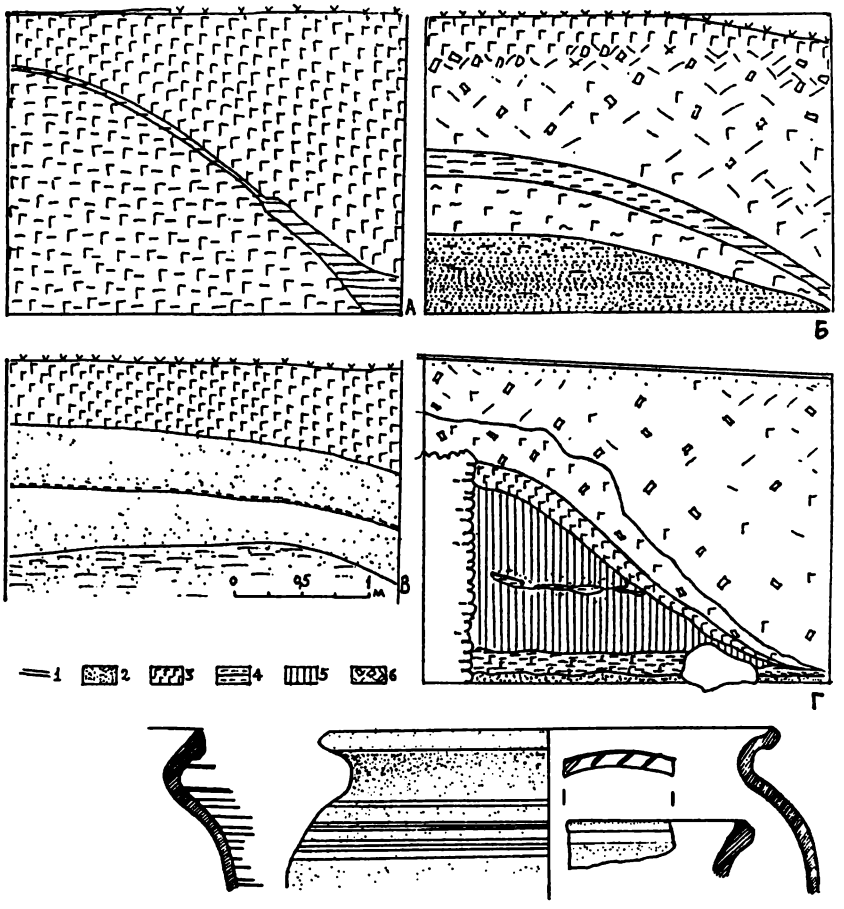

Рис. 53. Решткы земляних валів Окольного города та керамічний матеріал з-під валу. Перерізи: А — при буд. № 35 по вул Д. Братковського (в районі колишньої Перемильської вежі); Б — на території монастиря Шаріток (в районі колишньої Пінської вежі); В — східніше від монастиря Шаріток; Г — в районі вежі Архімадрита. Розкопки С. Терського 1991 р.; 1 — асфальт; 2 — білий материковий пісок; 3 — темний гумус; 4 — суглинок; 5 — сіра земля, підзол; 6 — шматки цегли, будівельне сміття

Fig. 53. Remains of soil rampart of lower "Okol'niy" Castle and ceramic material recovered beneath the rampart. Profiles: A — near building No 35 at Bratkovsky Street (in area late Peremil Tower); Б — on area of the Charity Nurses' Convent (in area late Pinska Tower); B — Earthing Charity Nurses' Convent; Г — near Archimandryt Tower. 1991 excavations by S. Tersky; 1 — asphalt; 2 — white virgin soiling sand; 3 — deep humus; 4 — clay; 5 — grey soil, підзол; 6 — fragments of brick, buildings ruble

всіх Владик. З документа 1589 р. відомо, що вона, як і цѣрква св. Якова, була мурованою [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 207].

Отже, у процесі розвитку міста старий посад поступово набув рис Окольного города, а згодом, у XIV ст. його територію зайняв Нижній замок, де ще у XV—XVI ст. за традицією розміщували головні посадські церкви міста та двори найвпливовіших лучан (рис. 51). Це були типові для східнослов'янських міст зміни в соціально-топографічній структурі, які відбувалися майже синхронно. Так було, наприклад, у Новгородку [Гуревич, 1991, с. 49].

На думку Б. Сайчука [1998, с. 53], трансформація посаду в Окольний замок зі зміною соціального складу населення могла відбутися тільки у другій половині XIV ст.

Нижній ("окольний") замок, що його "князь Любарт почал мурувати, а по нім князь Свидригайло доконував" (опис 1545 р.), мав вісім веж (рис. 42): від півночі — чотири дерев'яні (Всіх Владик, Пінська, Перемильська, Воротна) та чотири мурованні (Всіх Владик, Чорторийських, Свинюська, Четвертинських (Івана) і Архимандрита). Довжина мурованої частини замку [її добудовували ще на початку XVI ст.: Троневич, 2003а, с. 54], включаючи ділянку стіни біля Воротної башти Верхнього замку (близько 35 м), становила 500 м, а дерев'яної — 260 м (так званого "паркану дерев'яного від Глушця", рис. 52). Площа Нижнього замку становила 6 га.

З другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. стіни Окольного замку, що втратив своє військове призначення, почали розбирати для "проспекту", тобто для кращого огляду околиць, про що знаходимо згадку у "Люстрації староств у Волинському воєводстві" 1765 року.

Збереглася лише одна вежа — Чорторийських з рештками кам'яних мурів по обидва боки. Частина мурів була включена до будов, зведених на початку XVII ст.: палацу Радзивіллів, монастиря Бригідок та Єзуїтського колегіуму. Рештки укріплень Нижнього замку: кам'яної стіни в південній частині між вежами Архимандрита та Свинюською, а також земляного валу-платформи під дерев'яними стінами замку з пологого північного боку, досліджували у 1991 р. [рис. 53; Терський С., 1991г, с. 17—19, фото. 18—21]. Техніка будівництва цих стін цілком тотожна до мурів Верхнього замку [Левицкий, 1891, с. 60; Терський С., 1991г, с. 18—19].

Розташування решти веж Низького замку можна встановити за даними люстрації та відповідно до кількості клітей-городень між ними, а також за побіжними згадками у документах [Колосок, 1976б, с. 224—225].

Забудова замку складалася з трьох кварталів, розділених двома головними вулицями, — однією "вдолжину 72 сажень", що з'єднувала Воротні (В'їзні) вежі обох замків — "Вишнього" і "Окольного" [АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. I, с. 164, 165], і другою [Сайчук, 1998, с. 53], що відгалужувалася від першої в бік Дмитрівської церкви (див. вул. Велика на рис. 51).

Через рови біля воріт цих замків було перекинуто мости, "роблені на палях", завдовжки по 20 сажнів і завширшки відповідно 3 і 4 сажені [Колосок, 1976б, с. 224, 226].

Соціальна сутність Окольного града Лучеська протягом XIV—XVI ст. фактично не змінювалася. З документів XV—XVII ст. відомо, що тут проживали та мали городні (клiті) найзнатніші міщанські та шляхетські родини Волинського князівства, коштом яких утримувалися укріплення.

2.4. Середмістя

Головний торгово-ремісничий посад Лучеська — своєрідний поділ, за термінологією середини XVI ст., — "место" (середмістя — за сучасною), мешканці якого з кінця XV ст. жили за Магдебурзьким правом. Розвинувся він на пониженій ділянці острова за межами Окольного города. Його територія сформувалася навколо торговиці перед В'їзною вежею Окольного города.

2.4.1. Початки заселення, система укріплень, стратиграфія та територіальний розвиток. Перші дослідники топографії міста княжих часів П. О. Раппопорт [1967, с. 67] та Б. В. Колосок вважали, що час побудови найперших укріплень середмістя — не раніше XIV ст. Причому останній навіть заперечував існування тут постійної забудови до середини XIV ст. [Колосок, Метельницький, 1990, с. 63; Колосок, 2003, с. 170].

До кінця 1980-х років всі висновки стосовно первісного рельєфу міської території, а отже, й можливостей її освоєння населенням Лучеська робились апріорно або спиралися на дані геологічних свердловин, які лише вказували на загальну потужність культурного шару на території середмістя*.

Систематичні рятівні розкопки спільної експедиції ЛІМ та ЛДІКЗ, проведені у 1989—1997 рр., дали можливість вивчити стратиграфію та простежити забудову цієї частини міста, встановити час побудови перших укріплень. Результати цих робіт остаточно підтвердили факт існування в топографічній структурі Лучеська характерного для князівських столиць так званого Великого торгово-ремісничого посаду, який у багатьох випадках отримував відповідну до свого топографічного розташування назву — поділ, та ототожнити його з відомою за документами XV—XVII ст. територією середмістя [Терський С., 1997в].

Згідно з геологічними дослідженнями центральний пагорб на території середмістя, площа верхнього майданчика якого не перевищувала одного гектара, розташовувався невисоко над рівнем води у р. Стир і міг частково затоплюватися у допоселенський період під час великих повеней [Колосок, 1976а, с. 55—56]. З часом недоступна для повеней поверхня майданчика поступово розширювалася за рахунок навколишніх ділянок, які спочатку мали тимчасову забудову, а в міру наростання культурного шару заповнювалися постійними спорудами. У такий спосіб до XVIII ст. острівна територія з постійною забудовою, центром якої був пагорб перед в'їздом в Окольний город, зросла майже у 20 разів (рис. 54). Цей процес наступу житлових будинків на річкову заплаву триває й у наші дні (рис. 55). Він пов'язаний з будівельними роботами, що розпочалися у Старому місті в 1990-ті роки.

Вершина центрального пагорба від початків формування міста у VIII—IX ст. постійно входила до складу його території. Тому на цій ділянці сформувався потужний культурний пласт завтовшки до 7 м

---

* Під час розкопок М. М. Кучінка (1974, 1978 рр.) розкрито близько 20 м² площі, 6 м² площі розкопано М. В. Малевською (1982 р.). Згадані дослідження на території середмістя обмежувалися лише верхніми культурними напластуваннями, пов'язаними з будівництвом XIII—XIV ст. і пізнішого часу.

(рис. 56: *б*). Найдавніші нашарування тут представлено рештками заглибленого в материковий ґрунт дерев'яного житла з керамікою VIII—IX ст. (рис. 57). Його стіни мали каркасно-стовпову конструкцію, а в куті житла була влаштована глиняно-кам'яна піч, обладнана прямокутною сковородою-"сушилкою" на куполі. Горизонт цього найдавнішого передміського поселення на території Лучеська з ліпною та ранньогончарною керамікою (рис. 58: 11, 12) було виявлено у 1992 р. на глибині понад 7 м від сучасної поверхні [Терський С., 1993в]. Культурний шар цього часу, досліджений на значній площі пагорба, скрізь перекритий шаром річкового намиву* (рис. 56, *б*; 59). Він фіксує значне підняття рівня води у р. Стир протягом IX — середини X ст. Цей здогад підтверджено у спостереженнях над змінами рівня вологості клімату в Європі. Саме у період між 800 та 900 рр. на території Німеччини, Англії та Франції історичні хроніки фіксують часті великі повені, що супроводжувалися збільшенням рівня води в ріках та підняттям вологості клімату [Борисенков, Пясецкий, 1983, с. 59].

Подібні зміни клімату відбувалися і в межах сучасної України. Щоправда, тут вони настали дещо пізніше — у X ст. [Бучинский, 1963, с. 93—94].

Такі погодні умови періодично повторювалися через певні проміжки часу. Так, у Галицько-Волинському літописі повені зафіксовано у 1255 р. на р. Прип'ять [Швец, 1971, с. 22], а в 1259 р. були "води велици" на р. Стир у Лучеську [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 842]. Відсутність на пагорбі характерних піщаних намивів та швидкий ріст культурних напластувань цього часу свідчать про те, що наслідки повеней для його жителів давалися взнаки дедалі меншою мірою.

Розміщення торгово-ремісничих посадів княжих міст на понижених ділянках берега, що могли затоплюватися під час повеней, є типовим явищем. Наприклад, так був розташований київський Поділ, на території якого товщина річкових намивів, що розділяють культурні шари, інколи перевищує 1—3 м [Новое ..., 1981, с. 11]. На заплавних підвищеннях розташовувалися торгово-ремісничі посади літописних Чемерина [Терський С., 2001а] та Заречеська, а також сотні селищ Волині середини X—XIV ст.

Активна життєдіяльність відновилася на пізнішому Ринковому пагорбі наприкінці X ст. у зв'язку з новим етапом у розвитку міста. З цього часу намиви на цій ділянці середмістя вже не фіксуються.

Інколи продатувати культурні горизонти зі спорудами допомагають сліди пожеж. Як відомо, Лучеськ лише упродовж останніх п'ятисот років, добре висвітлених у документах XVI—XIX ст., пережив кілька десятків пожеж, які знищували відразу майже все місто.

Культурні нашарування X—XVIII ст. в розкопі 1992 р. на головному пагорбі середмістя прорізують лише два суцільні чіткі прошарки згарищ — сліди великих пожеж (рис. 56б). Стратиграфічно вони відповідають середині XIII ст.— періоду монголо-татарської навали та першій половині XVI ст., коли, ймовірно, сталася велика пожежа 1540 р., яка знищила майже все місто [Stecki, 1876, s. 87, Орда, 1897, с. 11]. Грандіозні пожежі, після яких місто на деякий час порожніло, сприяли збереженню решток зруйнованих споруд. Варто зауважити, що не завжди археологічний матеріал, зокрема широкий хронологічний діапазон його побутування, дає змогу безпомилково вписати рештки згорілих споруд у відомі дати пожеж.

Особливістю досліджених ділянок середмістя є чудові консервувальні властивості вологого ґрунту. Цьому явищу сприяли, окрім глибокого залягання середньовічних культурних шарів, також наявність значної кількості дубильних речовин у землі, що, як відомо, перешкоджають гниттю органічних решток.

Перебування третього майданчика острова у складі міської території від самих початків Лучеська посередньо підтверджується розташуванням тут мостів. Відтоді мала б постати і необхідність укріплення цієї частини острова. Початок планомірного будівництва укріплень третього майданчика, отже, можна пов'язувати з формуванням нової суспільно-економічної структури міст Західної Волині внаслідок стабілізації внутрішньополітичних умов у першій половині XII ст. [Насонов, 1951].

На думку Б. В. Колоска, середмістя в певний період було укріплене декількома лініями оборони. Проте стратиграфічні спостереження культурного шару вказують на тривалий процес освоєння прилеглої заплавної території, внаслідок чого виникала необхідність в оновленні і певному переміщенні назовні єдиної оборонної лінії подолу — середмістя, що могло відбутися справді в часи Вітовта.

Згідно з повідомленням літопису про облогу міста у 1150 р. "городські стіни" пролягали безпосередньо вздовж краю надзаплавної тераси, у місці, де до них підходила гребля [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 390]. Судячи з опису облоги Лучеська, все місто в цей час мало не менше двох ліній оборони. Спершу в облозі було саме місто, а останні три тижні — лише сам "град", так що "не давали навіть води з ріки зачерпнути".

У цей період укріплення подолу мали б пролягати впритул до краю давньої надзаплавної тераси, яка була зафіксована луцьким архітектором Р. Метельницьким [1998б, с. 33] за даними геологічних свердловин,

---

* На можливість затоплення під час повеней цієї частини острова вказував Б. Колосок [1976а], проте, на думку Р. Г. Метельницького [1998б, с. 35], згаданий піщанистий шар міг утворитися також внаслідок викиду ґрунту під час прокопування рову Окольного замку.

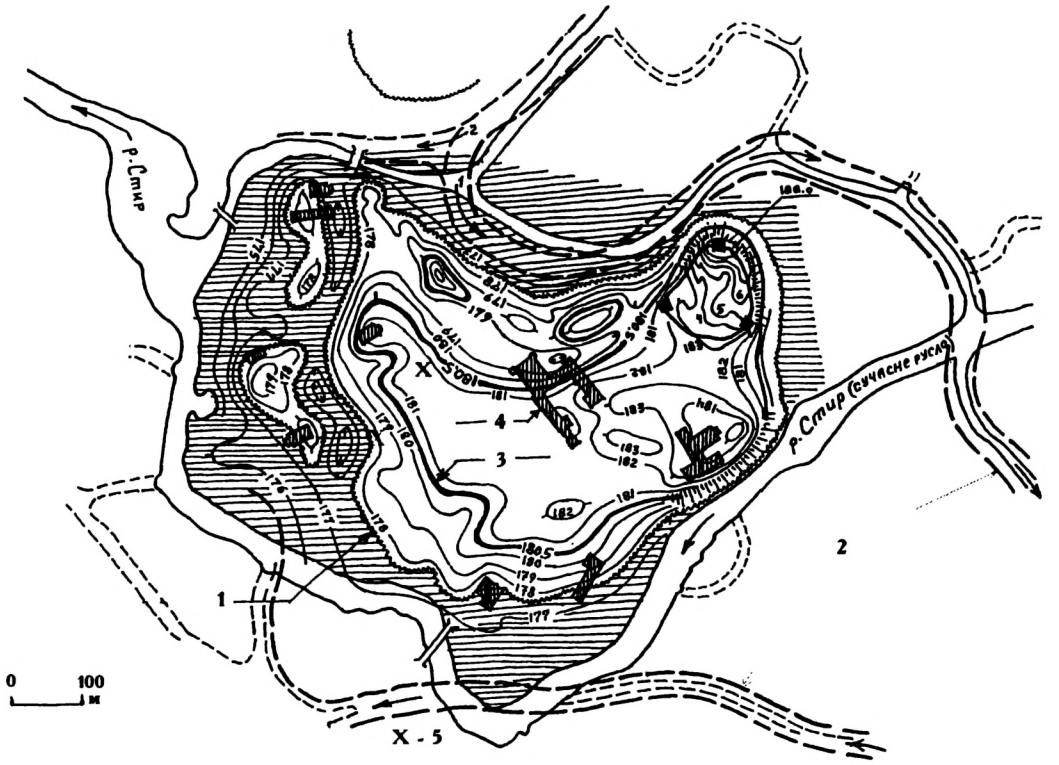

Рис. 54. Рельєф луцького острова до початку антропогенних змін (за Р. Г. Метельницьким):
1 — границя лугу, 177,80 м над рівнем Балтійського моря; 2 — береги давніх русел Стиру;
3 — максимальний рівень повені, 180, 5 м; 4 — місця сучасних пам'яток архітектури; 5 — розкопи 1996 р.

Fig. 54. Relief of Lutck island (foll. R. Metelnyts'ky):
1 — border of meadow, 177,80 м above level sea (Baltic Sea); 2 — bank of old Styr River;
3 — maximal level of flood, 180, 5 м; 4 — place of present architectural monuments; 5 — 1996 excavations

Рис. 55. Луцьк під час повені навесні 1929 р. Фото

Fig. 55. Lutck during flood spring 1929. Photo

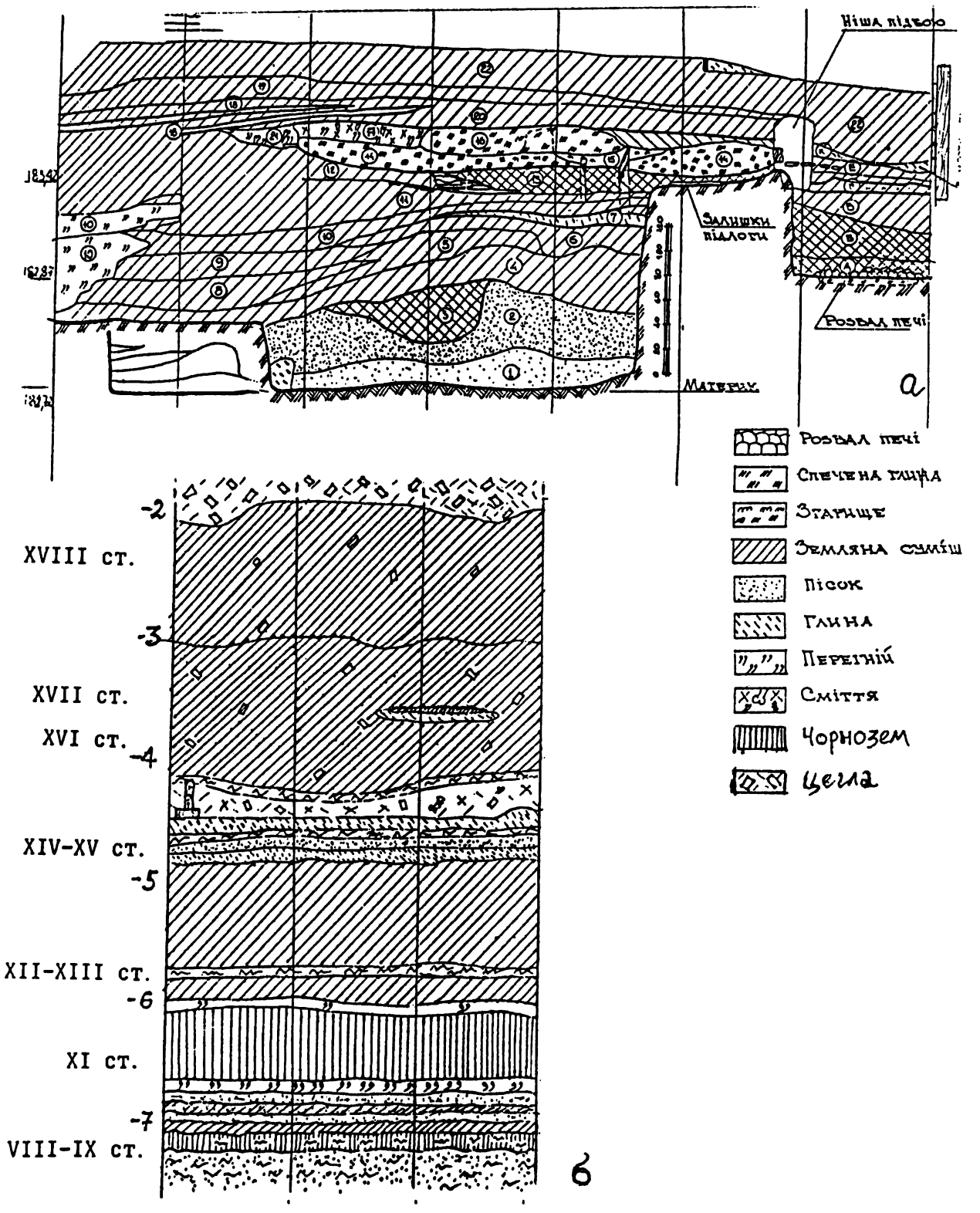

Рис. 56. Лучеськ, середмістя. Ринковий пагорб. Стратиграфічні перерізи: а — східної стінки розкопу 1997 р., глибина вказана відповідно до рівня Балтійського моря (вул. Д. Галицького);
б — західної стінки розкопу 1992 р. (вул. М. Драгоманова, 6)

Fig. 56. Lutches'k, city. Market hill. Stratigraphy profiles: a — Earth balk of 1997 excavations (Danylo Halyckij Street);
b — West balk of 1992 excavations (No 6, Drahomanova Street);

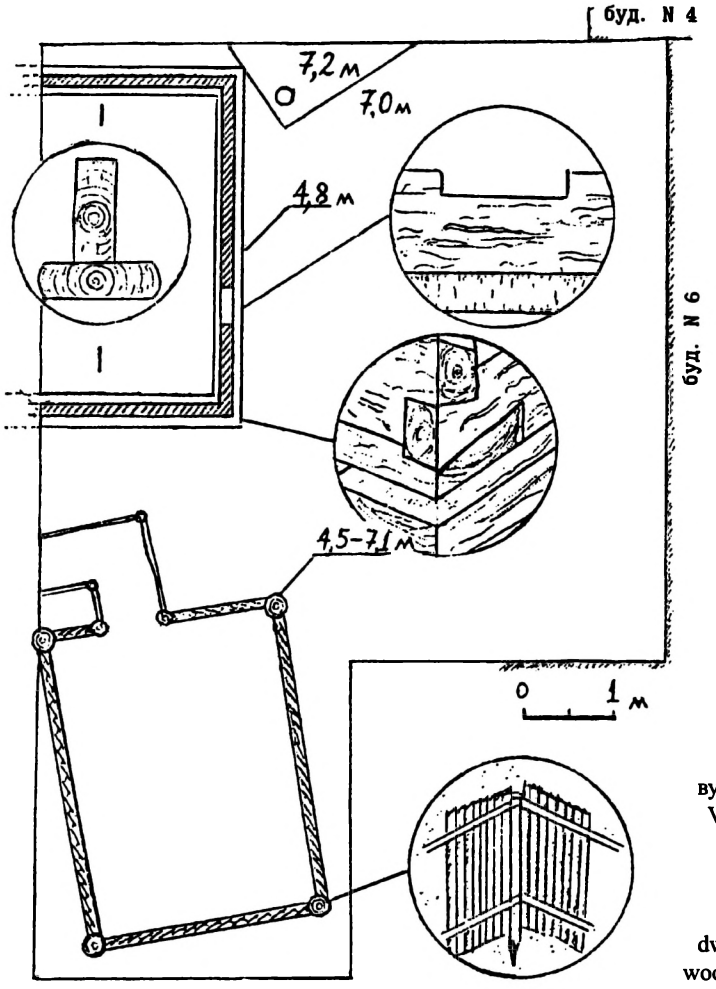

Рис. 57. Середмістя. План розкопу на ділянці по вул. М. Драгоманова, 6 з частиною котловану житла VIII—IX ст. та елементами дерев'яних конструкцій садиби рубежу XV—XVI ст.

Fig. 57. City. Plan of excavation on area at No 6 Drahomanova Street with part of foundation pit of dwelling house of the 8th—9th century and elements of wooden constructions of homestead late 15th— early 16th century

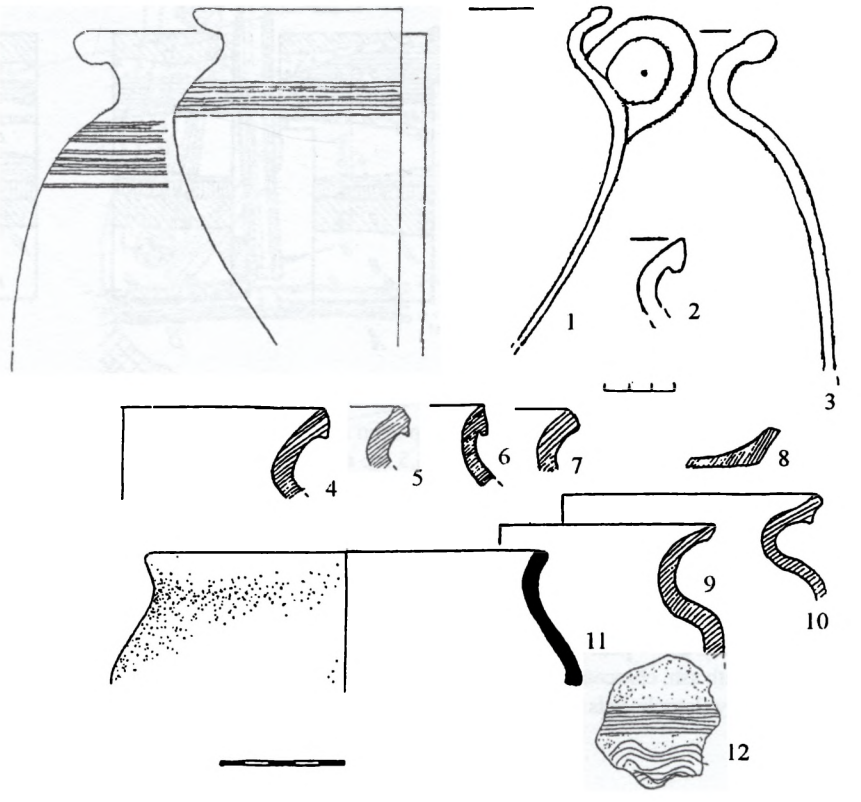
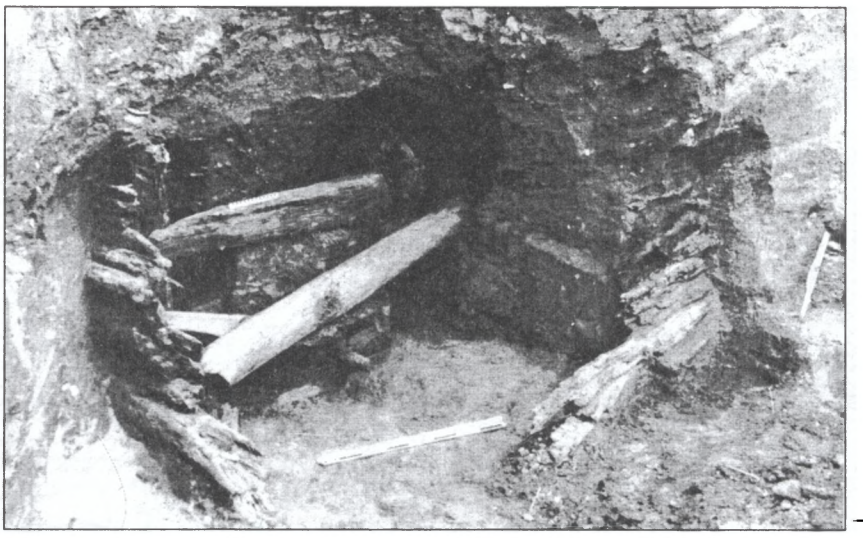

Рис. 58. Профілі ліпного (11, 12) та гончарного посуду VIII—XIII ст. з Ринкового пагорба середмістя. Розкопки 1992 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 58. Market hill. 1992 excavations. Ceramic material of the 8th—13th century (ceramics — 11, 12). Luck Preserve

До рис. 60

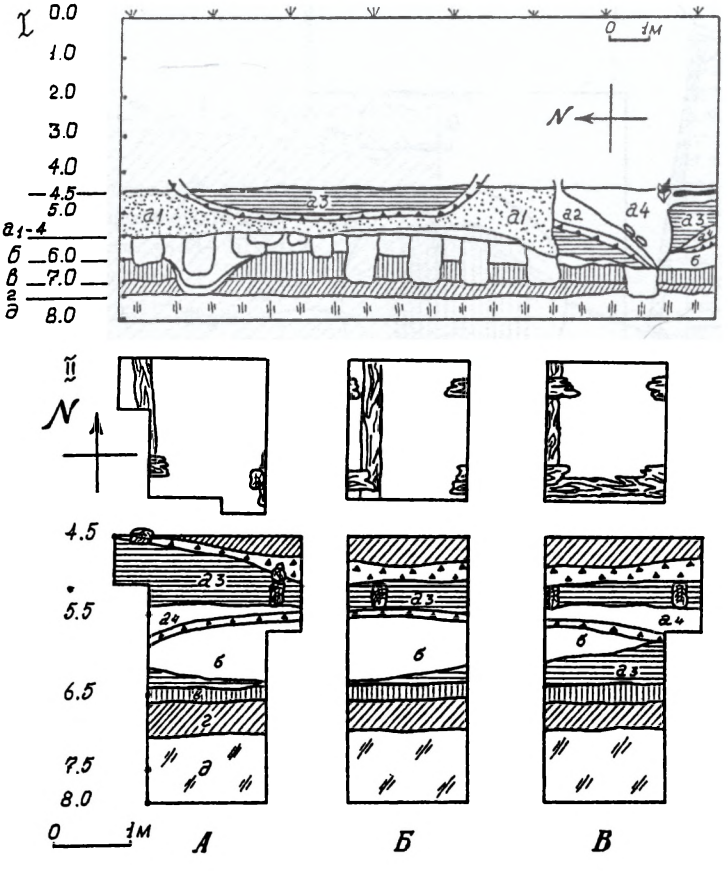

Рис. 59. Лучеськ. Середмістя. I. Профілі могильних ям у стратиграфічному розрізі східної стінки котловану по вул. М. Драгоманова, 13 (від рівня 4,5 м): а1 — торфогумус: рештки рослинного характеру, фрагменти дерев'яних конструкцій (Пд.), відходи шевського ремесла (Пн.); а2 — сіра земля з домішкою попелу, вугілля і спеченої глини; а3 — гумусована земля; а4 — світлий підзол; б — підзол темний з фрагментами кераміки X—XIII ст. (в цей шар впущені найбільш пізні поховання); в — глиняно-піщанистий наплив; г — гумусний шар; д — материковий супісок, глиняний материк; II — план та стратиграфія фрагментів при південній стінці котловану

Fig. 59. Lutches'k. City. I. Profiles of grave pits in profile of Earth balk of foundation pit at No 13, Drahomanova Street (lower of level 4,5 m): a1 — peat-humus: plant remains, Fragments of wood beams (South), shoemakers' waste (North); a2 — grey soil mixed with ash, charcoal and burnt clay; a3 — humus soil; a4 — light soil; б — soil with ceramic fragment of the 10th—13th century (later burials stick in this layer); в — claying-sanding mixture; г — humus layer; д — virgin soil; II — plan and stratigraphy fragment of near South balk of foundation pit

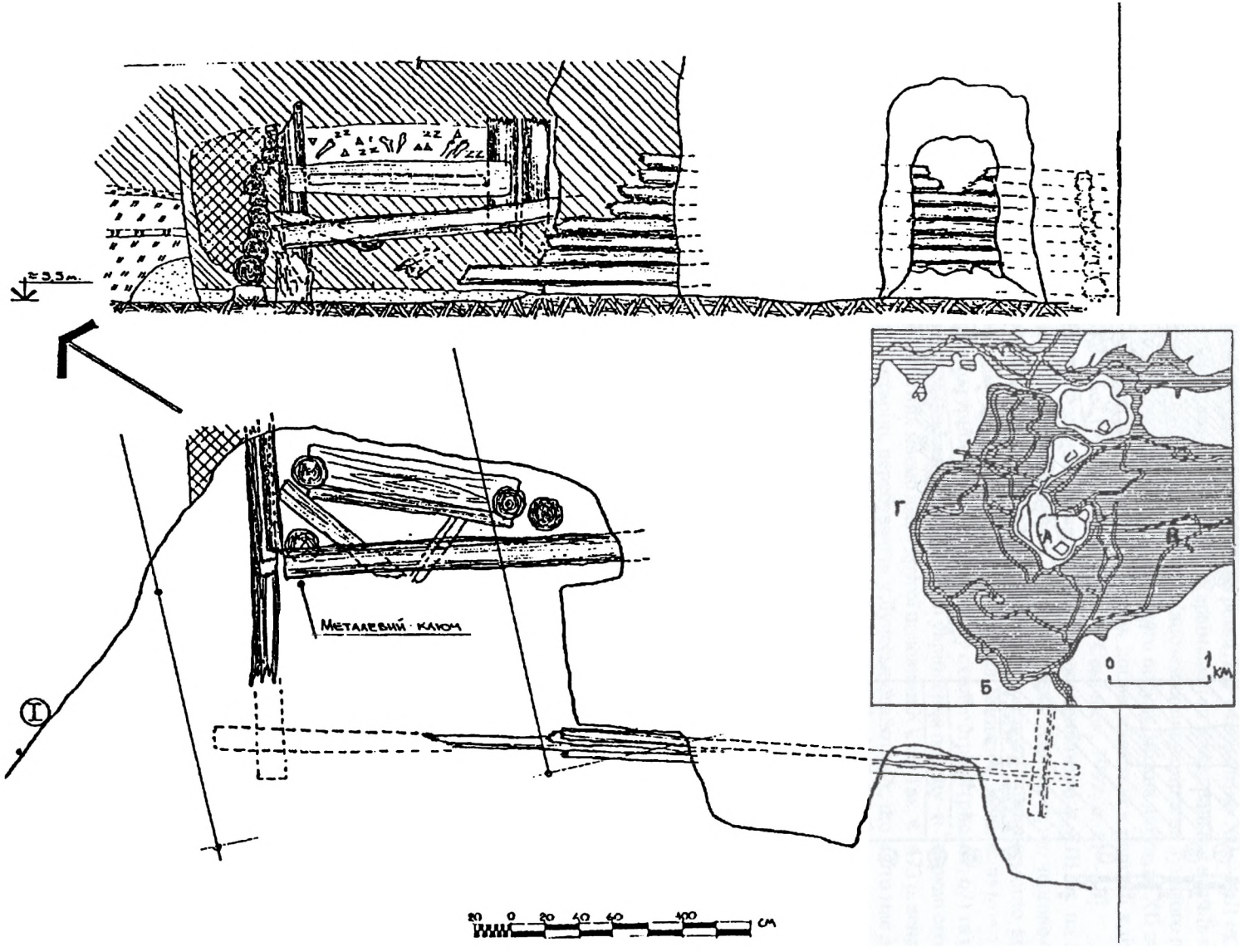
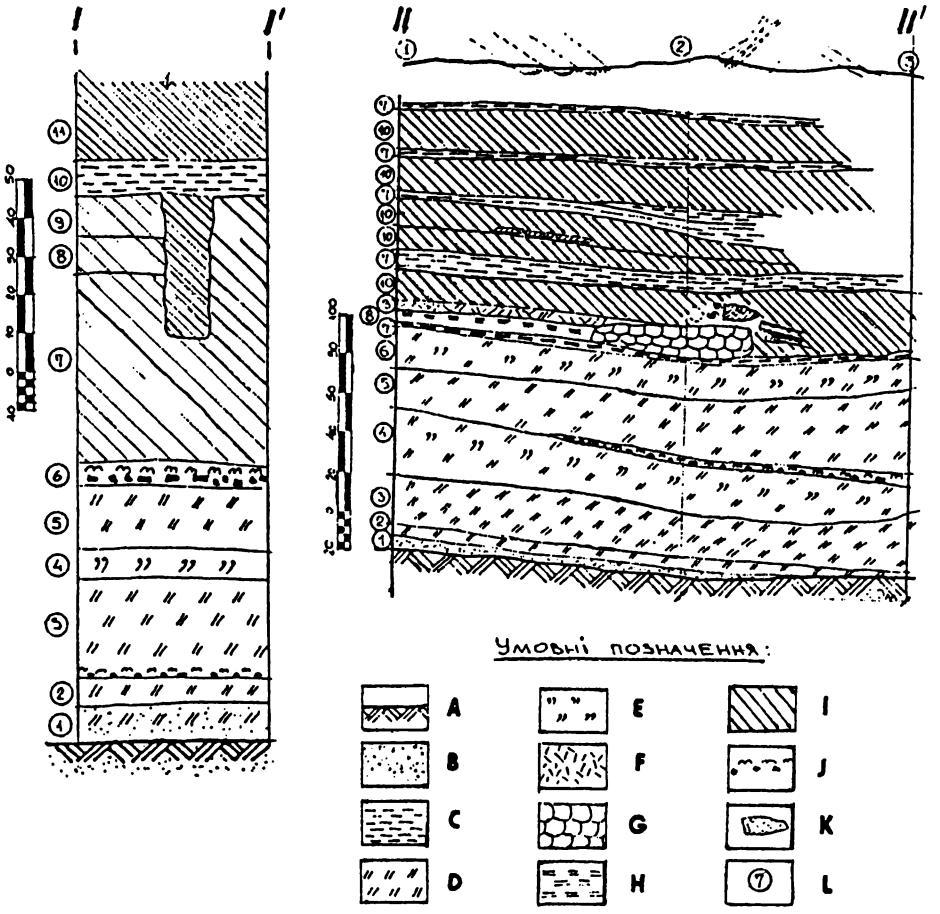

Рис. 60. Решткн дерев'яних конструкцій в насипу валу XII—XIII ст. на Подолі та їх місце в системі оборони міста (А)

Fig. 60. Remnents of wooden defenses, 12th—13th century, Podil suburb and its role in system of city' defense (A)

Характеристика шарів перетину I–I':

Материк — пісок світло-коричнево-сірий, не схожий на пісок з п. А.

1. Шар ґрунту з великою кількістю піску світло-чорно-коричневого кольору.
2. Грунт чорно-сірий (торф'яний) однорідний з крупинами глини 3—5 мм, поверх якого простежується шар вуглин та попелу.
3. Ґрунт перемішаний з піском та вуглинами, ї кістки та дрібні рештки кераміки.
4. Шар перегною.
5. Грунт чорно-торфяного відтінку з вкрапленням вуглин та решток кераміки.
6. Шар згарища.
7. Суміш землі, перепаленої глини, щепи.
8. Суміш піску та землі.
9. Суміш землі, глини, кісток (багато), деревного вугілля.
10. Шар глини з землею та вуглинами.
11. Суміш землі насиченої артефактами.

Характеристика шарів перетину II–II':

1. Сіро-коричневий пісок з вкрапленнями торфу.
2. Грунт сіро-чорний з незначними вкрапленнями вуглин спаленого дерева.
4. Грунт однорідний коричнево-чорний з явною присутністю перегною.
5. Грунт однорідний сіро-чорний з вкрапленням вуглин.
6. Грунт світло-коричневий однорідний з рештками перегною та вкрапленнями вуглин, піску, глини або вапняно-піщаними грудками.
7. Вимостка з глини сіро-коричневого кольору з рештками гниття рослин.
8. Перепалена глина.
9. Сміття із щепи, вуглин, кісток, кераміки, перемішаних з глиною та землею.
10. Грунт світло-коричневий перемішаний з глиною та рештками людської життєдіяльності.
11. Суміші з глини, землі, щепи, вугілля, дерев'яних конструкцій та ін.

Рис. 61. Стратиграфія у західній частині середмістя (котлован 1996 р. на розі Катедральної та Кармелітської вул.): a — материк; b — пісок; c — глина; d — ґрунт; e — перегній; f — сміття; g — розвал печі; h — перепалена глина; i — суміш; j — згарище; k — дерево; l — номер пласта

Fig. 61. Stratigraphy in West part of city (foundation pit 1996 balk Kathedralna and Carmelitska Street): a — virgin soil; b — sand; c — clay; d — soil; e — humus; f — ruble; g — oven remains; h — burnt clay; i — mixture; j — burnt wood; k — wood; l — No of layers

виконаних на схід від вул. Караїмської (рис. 54). Саме по лінії цієї вулиці в різний час зафіксовано ряд зрубних споруд оборонного характеру.

Можливо, до решток цієї найранішої лінії оборони середмістя належали зруби з потужних дубових колод, виявлених південніше від Покровської церкви під час будівництва меблевого магазину в 1969 р. [Колосок, 1976а, с. 55; Колосок, Метельницький, 1990, с. 55], а також під час земляних робіт південніше від лазні в 1977 р. [Охранные..., 1978, с. 347]. На цій ділянці при валі могли влаштувати житлові кліті, оскільки на площі одного дослідженого тоді зрубу виявили піч діаметром 1,7 м з керамікою XII—XIII ст.

В 1996 р. на території будівельного котловану на розі Караїмської та Кафедральної вулиць приблизно по цій же лінії вдалося зафіксувати рештки найдавніших дерев'яноземляних укріплень луцького подолу, які на підставі стратиграфії та речового матеріалу, зокрема гончарного посуду, можна датувати XII ст. (рис. 60; 61). В основі земляного насипу валу на висоту восьми вінець добре збереглися рештки кліті-городні завширшки понад 4 м та завдовжки 4,5 м [рис. 60; Терський С., Семенюк, 1997, с. 11—13].

Згадані укріплення неодноразово зазнавали перебудови. Так, приблизно у XIII ст. на валу було встановлено дерев'яну конструкцію на стовпах, ймовірно, оборонної вежі. Ймовірно, що чергове оновлення лінії укріплень середмістя або ж зміцнення їх на окремих ділянках цегляною стіною могло відбуватися одночасно з будівництвом низького замку у XIV ст. [Колосок, Метельницький, 1990, с. 55].

У зв'язку зі швидким ростом культурного шару на західному схилі острова (рис. 61; 62) та потребами розбудови міста, у XV ст. споруджуються нові дерев'яно-земляні укріплення подолу — "паркан около места". Перші безпосередні письмові згадки про них маємо вже з другої половини XV ст. Так, у 1473 р. венеціанський посол до перського шаха Амвросій Контаріні, перебуваючи у Лучеську, занотовує, що місто має добру, хоча й дерев'яну твердиню [Січинський, 1938, с. 40]. У 1497 р. у грамоті князя Олександра згадано мури (археологічно не підтверджено). Декретом короля Сигізмунда I від 1 серпня 1527 р. луцькі міщани звільнялися на десять років від повинностей через пожежу, але з умовою, що побудують міський мур тієї ж висоти, яку він мав до пожежі [Baliński, Lipiński, 1845, s. 828]. Вони згадуються у люстрації 1545 р. та пізніших. Ця лінія оборони проходила, очевидно, дещо західніше від попередньої і була досить потужною. На користь цього свідчить, зокрема, згадка в одній з люстрацій про незаконне будівництво в "стіні парканові" будинків поважних міщан Лучеська. З нею можна пов'язувати конструкцію з покладених у ряд великих колод, виявлену у шарі XV—XVII ст. поздовж котловану під громадський центр общини Євангельських Християн Баптистів, що на вул. Караїмській, у 1996 р. [Терський С., Семенюк, 1997, с. 5].

Будівництво нових укріплень було тісно пов'язане з необхідністю захисту території навколо об'єктів, споруджених на освоюваних площах. Не виключено, що до їх числа могла належати також Покровська церква.

"Парканом" називали також другу лінію оборони Верхнього замку та північної частини укріплень Нижнього замку, за свідченням французького мандрівника П'єра Шевальє, автора "Історії війн козаків проти Польщі", дерев'яні укріплення краще витримували гарматну стрілянину, ніж кам'яні. Очевидно, окремі ділянки дерев'яно-земляних оборонних споруд середмістя та передмість мали спрощену конструкцію, відому з тієї ж "Історії": "Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть легко загорітися" [Шевальє, 1960, с. 44].

Захищена площа луцького подолу в межах цієї лінії оборони могла займати близько 15 га, перевищуючи в такий спосіб майже вдвічі краще укріплену територію замків (рис. 63). Подібні швидкі темпи зростання головного торгово-ремісничого посаду, наприклад, у Києві, визнаються показником відносної самостійності населення цієї частини міста [Сагайдак, 1991, с. 3].

Вже в середині — другій половині XIII ст. відбувається активне освоєння під міську забудову заплавних площ, прилеглих до укріпленої частини середмістя з півдня та заходу. Так, у розкопі 1989 р. на південній частині острова виявлено рештки паль, забитих у піщаний ґрунт заплави, насичений культурними відкладеннями XIII ст. Зібрані в цьому місці разом з іншим археологічним матеріалом кістяні "лощила" свідчать про можливий зв'язок виявлених будівельних конструкцій зі спорудами, пов'язаними з обробкою шкіри [Терський С., 1990б, с. 4—5]. Вже у XV ст., як показали розкопки у котловані на вул. Караїмській [Кучинко, 1975, с. 312], капітальна житлова забудова середмістя поширювалася далі на захід, охоплюючи ділянки вздовж існуючого зараз берега. Цей процес безпосередньо вказує на час перенесення лінії укріплень ближче до західного краю острова.

Лінія найдавніших укріплень, очевидно, не виходила за межі центрального пагорба. Розбудова латинського та інших національних кварталів середмістя за межами цього пагорба мала б відбуватися паралельно з будівництвом останньої за часом лінії укріплень, яка замінила попередню та охопила прилеглу з заходу до центрального пагорба підвищену територію, відокремлену зі сходу промоїнами [рис. 54; 63; Метельницький, 1998б, с. 33].

Так, у 1427 р., а можливо, ще у 1378 р. на цій території споруджують вірменську церкву св. Степана [рис. 64, 65; Колосок, Метельницький, 1990, с. 56]. Це свідчить про побудову лінії укріплень середмістя, яка пролягла вздовж берега р. Стир, вже на початку XV ст.

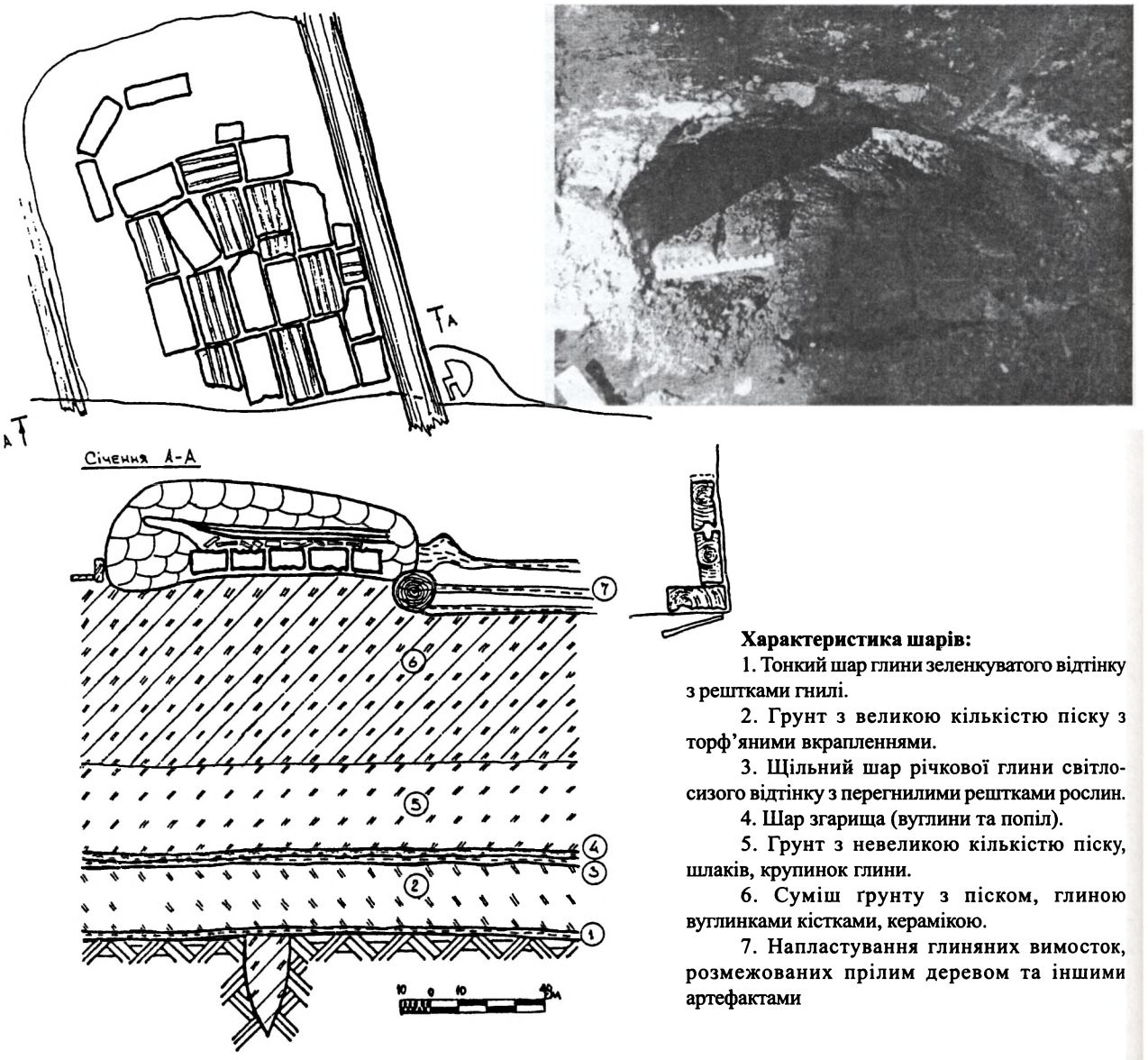

Рис. 62. Середмістя. Південно-західна околиця. Стратиграфічні перерізи та рештки споруди початку XV ст. поряд з валом. Розкопки 1996 р.

Fig. 62. City. South-Western side. Stratigraphy cross-section and remains of buildings of the beginning of 15th century near rampart, 1996 excavations

Вірменська церква св. Степана та розташована поряд невідома церква, використана згодом під костел св. Якова, очевидно, відразу були забезпечені кам'яними мурами, оскільки храми знаходилися майже на лінії укріплень середмістя (рис. 63). Сусідня ділянка укріплень, одна з найбільших за довжиною (25 сажнів), мала будуватися "вірменським попом" [АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — 1886, с. 174—175].

В останні десятиліття XIV ст., очевидно, за межами тодішніх укріплень середмістя, на понижених ділянках берега вкінці Троїцької вулиці, неподалік від однойменної церкви, було збудовано Домініканський монастир (рис. 65: 20). Перша згадка про нього зустрічається у фундаційній грамоті короля Ягайла 1390 р. Монастирський храм Успіння, ймовірно, вже у XIV ст. був мурованим [Колосок, Метельницький, 1990, с. 110—111].

Приблизно в цей самий час недалеко від переправи, що провадила зі Старого міста на Гнідаву, споруджують будівлі оборонного характеру, зокрема синагоги, що замикали прибережні укріплення острова з півдня. Рештки оборонного цегляного муру між синагогою та монастирем Кармелітів було помітно ще наприкінці XIX ст. [Левицький, 1891, с. 61].

Ймовірно, що нова лінія оборони зводилася вже у часи Вітовта (1388—1430). Вона захищала територію навколо новозбудованих національних кварталів середмістя — Латинського, Жидівського (єврейського), Караїмського та Вірменського. Час її спорудження можна уточнити за написом, зробленим в часи Казимира Ягеллончика (1440—1492) на стіні синагоги. Літери читав свого часу В. Б. Антонович [Левицкий, 1891, с. 61].

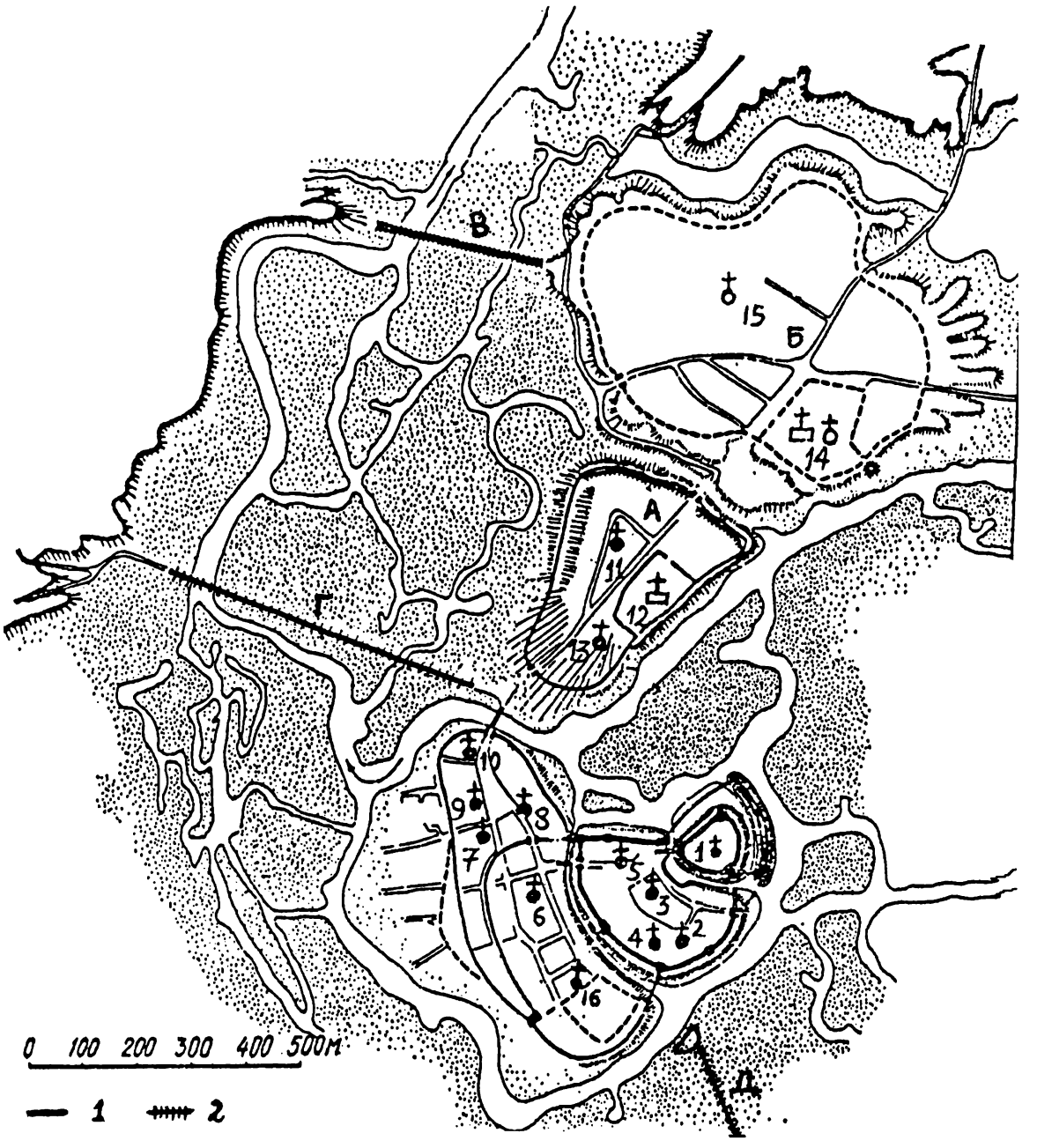

Рис. 63. Схема розташування оборонних споруд, гребель (за Б. В. Колоском) та церков (за С. В. Терським):
1 — св. І. Богослова; 2 — св. Дмитра; 3 — св. Петра; 4 — св. Якова; 5 — св. Катерини; 6 — св. Миколи;
7 — св. Покрови; 8 — св. І. Хрестителя; 9 — невідома церква, посвячена згодом як костел св. Якова;
10 — св. Духа; 11 — св. Параскеви П'ятниці; 12 — Монастир Успіння Пречистої Богородиці; 13 — св. Михайла;
14 — св. Георгія та монастир за статутом св. Василія; 15— св. Воскресіння; 16 — св. Трійці;
А — передмістя Помостичі (Хмільник); Б — Юриздика; В — ймовірне розташування греблі, збудованої Любартом;
Г — "Великий земський міст" (за Б. Колоском), шлях на Володимир; Д — Великий земський міст (за С. В. Терським),
шлях на Володимир та Дубне; 1′ — оборонні укріплення; 2′ — греблі-мости

Fig. 63. Scheme location of defensive buildings, dams (foll. B. Kolosok) and Churches (foll. S. Tersky):
1 — St. John The Apostle; 2 — St. Dmytro; 3 — St. Peter; 4 — St. Jakob; 5 — St. Katherine; 6 — St. Nicholas;
7 — Church of the Protection of the Virgin; 8 — St. John the Baptist Church; 9 — unknown Church, late St. Jakob;
10 — St. Spirit; 11 — Church of Holy Great-Martyr Parascevia (Friday); 12 — Monastery of Assumption;
13 — St. Michael; 14 — St. George and Basilian Monastery; 15 — of the Christ's Resurrection; 16 — Holy Trinity;
A — suburb of Pomostych (Kchmilnyk); Б — Jurysdyka; B — possible location of dam, building of Lubart; Г — "Great nobles
bridge" (foll. B. Kolosok), route on Volodymyr; Д — "Great nobel bridge" (foll. S. Tersky), route on Volodymyr and Dubno;
1′ — fortification; 2′ — dam-bridges

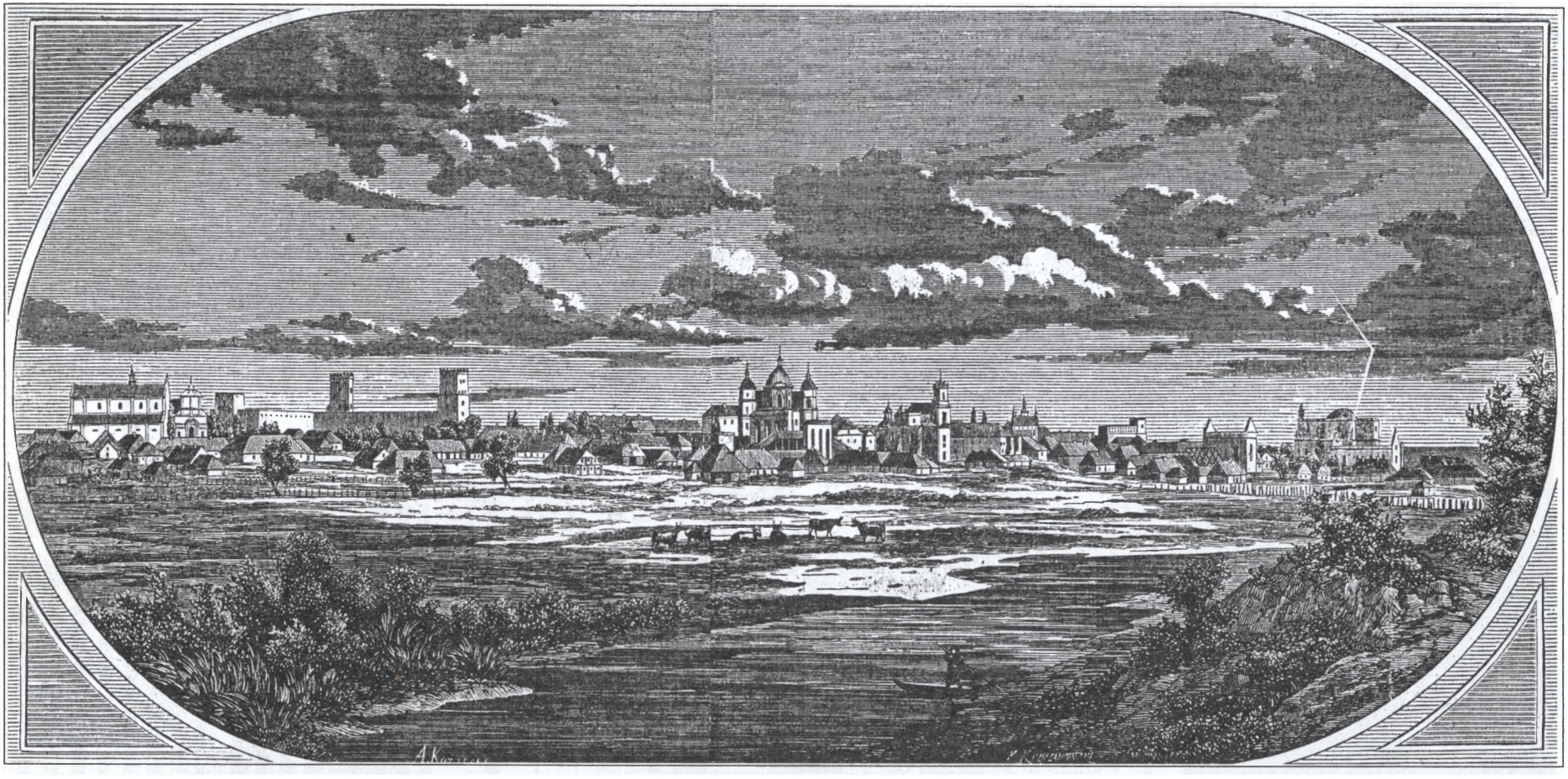

Рис. 64. Панорама середмістя із заходу. Рис. 1865 р.
Fig. 64. General view of city with West-side. Fig. 1865.

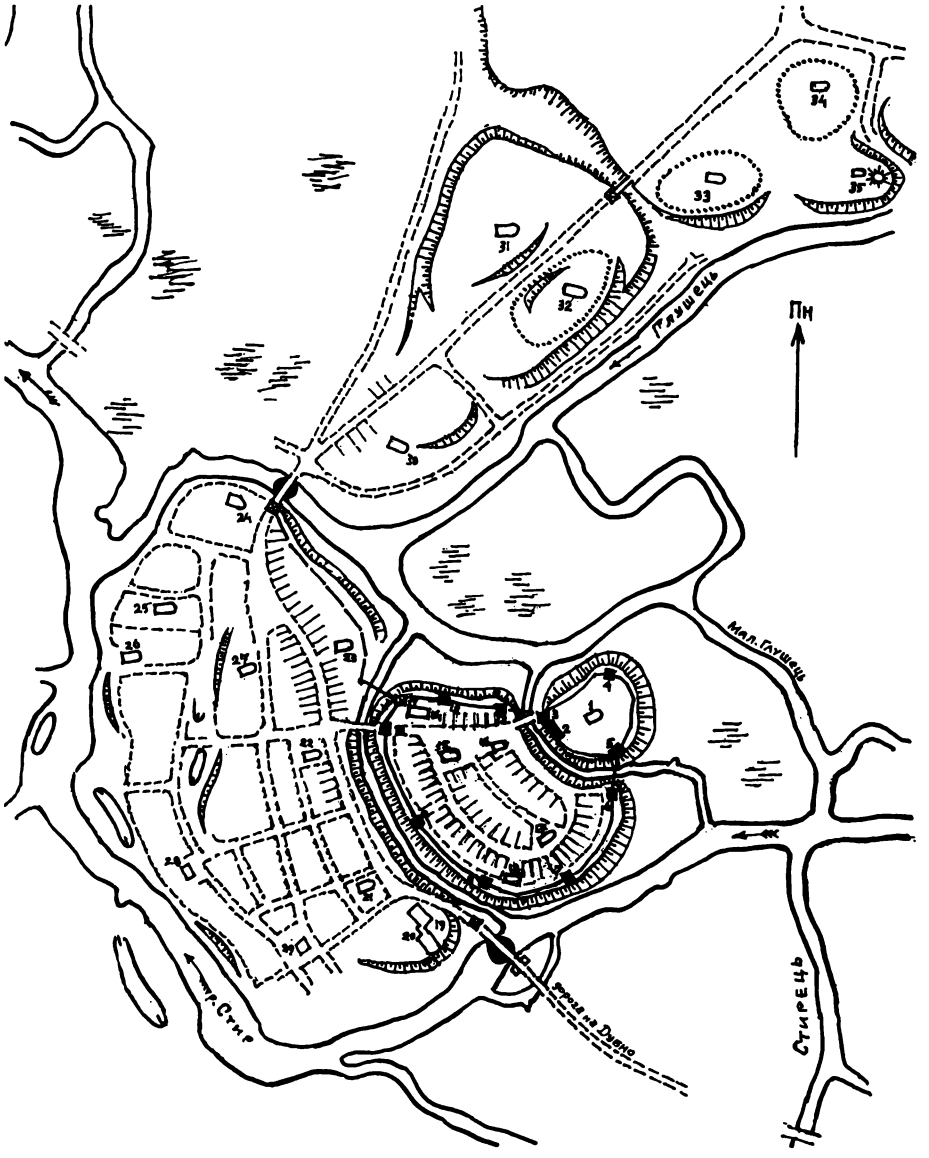

Рис. 65. Старе місто та Передмістя Лучеська у першій половині XV ст. (на топооснові 1852 р.) із врахуванням первинного рельєфу (рис. Р. Г. Метельницького): 1 — церква св. І. Богослова; 2 — княжий палац; 3 — В'їзна вежа Верхнього замку; 4 — Владича вежа Верхнього замку; 5 — Стирова вежа Верхнього замку; 6 — Архімадрича вежа Нижнього замку; 7 — Четвертинських вежа Нижнього замку; 8 — Свинюська вежа Нижнього замку; 9 — Чорторийських; 10 — Воротня вежа Нижнього замку; 11 — Перемильська вежа; 12 — Пінська вежа; 13 — вежа Нижнього замку — сучасний житловий будинок (вул. Катедральна, №); 14 — римо-католицька кафедра св. Трійці; 15 — Церква св. Петра; 16 — св. Катерини; 17 — св. Дмитра; 18 — св. Якова; 19 — Успіння Богородиці оо. Домінікан; 20 — монастир оо. Домінікан (?); 21 — св. Трійці; 22 — св. Миколи; 23 — св. І. Хрестителя; 24 — св. Духа; 25 — костел св. Якова; 26 — св. Степана (вірменська катедра); 27 — Покровська; 28 — кенаса Караїмів; 29 — синагога; 30 — св. Михайла; 31 — св. Параскеви П'ятниці; 32 — Свята гора (монастир Пречистої); 33 — монастир св. Василія; 34 — погост костелу св. Хреста; 35 — курган — "могила коня князя А. Боголюбського"

Fig. 65. Old City and Suburb of Lutches'k in first half of 15th century (on the base of map 1852) with take into account primary relief (Fig. R. Metelnyts'ky):
1 — Church of St. John The Apostle; 2 — Princes residence; 3 — The Entry Gate, Upper Castle; 4 — Vladycha Tower, Upper Castle; 5 — Styrova Tower, Upper Castle; 6 — Archimandrit Tower of Lower Castle; 7 — Chetvertynski Tower of Lower Castle; 8 — Svynyukchi Tower of Lower Castle; 9 — Chortoriyski Tower; 10 — The Entry Gate of Lower Castle; 11 — Peremyl' Tower; 12 — Pins'ka Tower; 13 — Tower of Lower Castle — existing dwelling house (No, Kafedralna Street); 14 — Roman-Katholic Kathedral of Holy Trinity; 15 — Church of St. Peter; 16 — Church of St. Katherine; 17 — Church of St. Dmytro; 18— Church of St. Jakob; 19 — Assumption of Dominican; 20 — Dominican Convent (?); 21 — Holy Trinity Church; 22 — St. Nicholas Church; 23 — St. John the Baptist Church; 24 — Church of St. Spirit; 25 — Roman-Catholic Church of St. Jakob; 26 — Church of St. Stefan (Armenian Cathedral); 27 — Church of the Protection of the Virgin; 28 — Karaims' kenas; 29 — Synagogue; 30 — Church of St. Michael; 31 — Church of Holy Great-Martyr Parascevia (Friday); 32 — Place Svyata hora (Monastery of Assumption); 33 — Basilian Monastery; 34 — Place of Church of Holy Cross; 35 — mound — "burial of chorse by Prince A. Bohol'ubski"

Згідно з даними люстрацій XVI ст. укріплення середмістя на більшій своїй протяжності так і не було перебудовано у цеглі [вал на ділянці Братського монастиря згаданий у документі 1627 р., див. АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 594]. Тут дотримувалися того самого принципу, що й в Нижньому замку: більш надійною цегляною стіною зміцнювалася лише лінія оборони, яка була найбільш вразливою на випадок військових дій, оскільки вона межувала з південною частиною заплави р. Стир. У північній частині додатковим захистом для середмістя повинні були бути штучна водойма при греблі та укріплення Помостича. Різницю у будівельному матеріалі укріплень середмістя можна пояснити також і тим, що оборонні споруди навколо кварталів національних меншин, які постали внаслідок діяльності Вітовта, зводили за участю держави, а решта укріплень середмістя побудувало саме місто. Проте ще наприкінці XVI ст., за свідченням сучасника, оборонні споруди міста, як і більшість будинків, були дерев'яними [Gvagninus, 1611].

2.4.2. Система забудови та комунікацій. Переправи, греблі та мости. Можна припустити, що систему забудови та комунікацій, відому за документами XVI—XVII ст., новожитний Лучеськ значною мірою успадкував ще з княжих часів. Про це свідчить планування вуличної мережі*.

У документах XVI—XVII ст. також згадується про двоє основних воріт середмістя: Стирові і Глушецькі. З документа 1573 р. відомо, що лише вони вели в середмістя. Брами стояли на лінії укріплень і були, мабуть, дерев'яні. Головними структурними осями середмістя були вулиці Велика та Троїцька, які розходилися врізнобіч від Глушецьких воріт та йшли через Ринок. Троїцька (тепер — вул. М. Драгоманова) йшла паралельно до стіни Окольного замку та з'єднувала Глушецькі ворота зі Стировими. Вулиця Велика (фрагмент сучасної вул. Данила Галицького) пролягала паралельно до найдавнішої лінії укріплень середмістя Лучеська (рис. 63).

В документі 1571 р. згадується про Троїцьку (Стирову) браму перед Кривим мостом через р. Стир. Від цих воріт було прокладено греблі-"мости": Глушецький та "Великий земський міст", що вели відповідно до право- та лівобережних передмість.

Головною ділянкою середмістя була торговиця, яка виникла на перетині основних вулиць Ринкового пагорба — Великої та Троїцької, і зайняла проміжок між воротами Окольного замку та Глушецькими. Отже, початок формування тут Ринкового майдану прийнято пов'язувати з функціонуванням в'їзду в Окольний город (згодом — Нижній замок). Подібна закономірність у розташуванні торговиці помічена у багатьох тогочасних містах Європи та Азії. У містах Київської держави торговиці, як правило, знаходилися поряд з рікою — важливою торговою артерією [Тихомиров, 1956, с. 248]. Ринок був економічним "серцем" міста, місцем зборів міщан.

Першу згадку про Ринок у Лучеську знаходимо в записах Литовської метрики за 15 січня 1498 р. [РИБ.— Т. 20]. Його обриси, очевидно, збігались із сучасними і становили витягнутий чотирикутник розмірами приблизно 40х80 м. Торговиця була обставлена, очевидно, по кутах церквами: Покрови Богородиці [згадана Ринковою в документі 1625 р.: Колосок, 2003, с. 151] та безіменною церквою, яку пізніше використовували як костел св. Якова — з заходу, св. Духа (св. Лазаря з 1570 р.) — з півночі, храмами шевського кварталу: І. Хрестителя та св. Миколи — зі сходу та півдня (рис. 63). Північно-східна сторона Ринку добре фіксується фундаментами цегляних будівель кінця XV—XVI ст.

Принаймні вже з кінця XV ст. існували також інші вулиці в ринковій околиці, названі в люстраціях 1629—1648 рр., такі як "вулиця з Ринку до вірменської церкви", Караїмська, Равинська та ін. [Баранович, 1930, с. 30]. Вони перетинали простір, відвойований у заплави завдяки спорудженню вже згадуваної "стіни парканової".

У цей час вулиці середмістя вже вимощували. На сьогодні археологічно досліджено лише невелику ділянку мощення провулка поряд з Ринком [Терський С., Семенюк, 1997, с. 15—16, рис. 25—26]. У люстрації 1545 р. записано, що міщани "повинні по місту мостити".

Здійснені археологічні розкопки через їх фрагментарність не дають змогу зробити однозначних висновків стосовно планування міста. Щоправда, велика щільність забудови Ринкового пагорба у XIII—XV ст. дає можливість припустити відсутність у його плануванні класичних садиб. Тісні вулички без садів і городів, як це було у Бересті, Новогородку та Ізборську, нагадували дослідникам планування західноєвропейських міст [Лысенко, 1985, с. 176; Гуревич, 1991, с. 50; Сєдов, 1982, с. 119].

Існування міста на острові зумовлювало потребу в греблях та мостах. Час їх появи у Лучеську не встановлений. Найранішу згадку про них маємо з 1150 р. [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 390]. На Волині археологічно засвідчено поширення практики спорудження гребель, що слугували потребам сполучення заплавних городищ з берегом у X—XIII ст. [Терський С., 1993д, с. 45].

---

* В містах Княжої доби найдавнішими є вулиці й дороги, які мають вигляд гілки з відгалуженням під кутом близько 30° [див.: Красовский, 1984, с. 98—99].

Судячи з відомих документів XVI—XVII ст., шляхи, які сполучали о. Лучеськ з правим та лівим берегами р. Стир, починалися від третього майданчика (середмістя).

Вірогідно, що Глушецький міст, перекинутий на правий берег, міг існувати ще в XII ст. До нього мала б провадити гребля, згадана під час облоги міста у 1150 р. [Колосок, 1976б, с. 219—220]. На думку Б. Колоска [1976б, с. 221], саме цей міст згадується в літописі під 1259 (1257) р. в описі облоги Лучеська Куремсою [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 842]. Інакше вважає Р. Метельницький [1998а]. Враховуючи, що основна частина війська Куремси поверталася з-під Володимира, дослідник справедливо зауважує, що обидві згадки стосуються греблі, яка сполучала місто з лівим берегом р. Стир та дорогою на Володимир. Міст, який городяни "обрубали", мав бути звідним, з противагою [див. Рожко, Токарський, 1994, с. 265].

На нашу думку, одні лише комунікаційні потреби великого міста обґрунтовують існування двох гребель, які сполучали його складові частини на обидвох берегах р. Стир, вже у XI—XII ст.

Цей "Великий земський міст" — основний шлях через заплаву р. Стир, згідно з люстрацією 1545 р., провадив від "моста міського, від Стира до пустої гаті через все оболоння" і був "зроблений не клітьми і не міцною зв'язкою, а просто на стовпах" [Памятники, 1858, с. 101, 120]. Назва мосту пояснювалася тим, що 165 його городень утримували в порядку за кошти зем'ян — землевласників Луцького повіту [Там само, с. 119]. Ця обставина підтверджує велике значення мосту для всього Волинського краю.

Очевидно, його мала на увазі грамота Казимира Ягеллончика, підтверджена 06.02.1498 р. великим князем Олександром, яка звільняла луцьких міщан від обов'язків утримувати греблю: "сипати став і гатити на Стиру", до чого їх зобов'язував староста Олізар Шилович [АрЮЗР. — Ч. 5. — Т. І. — 1869, с. 19].

На думку Б. Колоска, цей міст провадив на Красне [Колосок, Метельницький, 1990, с. 48]. Проте з документів XVI—XVII ст. відомо про одночасне існування лише двох чинних переправ через р. Стир. Наприклад, в люстрації 1598 р. згадано "перевоз на Стыру з обох сторон: ку Гнидаве и ку Красному" [Найдавніші..., 1986, с. 22], що вказує, на думку П.Троневича [2005, с. 80], що "Великий земський міст" діяв лише до кінця XVI ст.

Ця основна гребля, як видно з планів міста початку XIX ст., з'єднувала Стирову (Троїцьку) браму на "Кривому мості" з Гнідавою та була основною дорогою на Дубно, інша ж вела до переправи на Володимир. Цей останній шлях, як свідчить документ 1598 року*, починався від мису правого берега неподалік від церкви св. Афанасія. На таке розташування греблі вказує, між іншим, постанова вального сейму**, якою р. Стир, "що обмиває місто", оголошували вільною портовою рікою, а міщанам дозволяли направляти міст у двох місцях: з одного боку, через р. Стир і Стирець, а з іншого, — через Глушець [Stecki, 1878, s. 89]. У XVI ст. існував ще один недобудований міст через заплаву р. Стир від Яровиці до Красного, що його "князь Люборт почал сипаті" (рис. 63). "І єслі би оная гребля засипана, тогдиби оба замкі і место всє кругом обліло і от всіх сторон от нєприятеля велікая безпечност была", — свідчили ревізори в 1545 р. [Памятники, 1858, с. 122]. Ними ж була встановлена проектна довжина греблі — 180 сажнів (311,5 м). На підставі цієї відстані Б. В. Колосок [1990, с. 57] розміщає греблю Любарта на трасі сучасної вул. Т. Шевченка — у найвужчому місці заплави р. Стир, ширина якого відповідає наведеній у люстрації віддалі.

Греблі, що їх насипали впоперек заплави, не були довговічними. До того ж їх можна було легко зруйнувати, як це було у 1430 р., коли Свидригайло "мост раскидал" [ПСРЛ.— Т. 32.— 1975, с. 82]. Очевидно, з цієї причини їх археологічні рештки не вдається локалізувати.

2.4.3. Церкви середмістя. Важливими елементами планувальної структури середмістя були храми. Найдавнішою потрібно вважати церкву св. Миколи, оскільки вона займала найвищу його ділянку. Храм знаходився за квартал від східного кута торговиці (рис. 63: 6). Цим його розташування нагадує ситуаційний план однойменного храму середмістя Львова XIII ст. Св. Микола відомий як покровитель купців. Заступництво св. Івана та св. Миколи за міщан під час облоги Лучеська ханом Куремсою [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 842] трактується Л. Махновцем лише як покровительство святих — Івана Золотоустого та Миколи Мирлікійського, у дні яких відбувалася облога [Літопис..., 1989, с. 418, прим.]. Але передусім, на нашу думку, це пов'язано з тим, що головними храмами луцького дитинця та подолу були церкви св. Іоана Богослова та св. Миколи Мирлікійського. Враховуючи топографічну ситуацію в XIII ст., храм, поза сумнівом, повинен був вже існувати. До речі, св. Микола відомий як символ герба Лучеська у XVI—XVIII ст. [Baliński, Lipiński, 1845, s. 833; Swiszczowski, 1939, s. 11]. Храм вперше згадано у люстрації 1545 р. У 1617 р. будівля

---

* Скарга пана Григорія Котельницького на міщан луцьких: "Маючи потребу пильную до Володимира ехати, пошел есьми за Глушец до перевозу..." [АрЮЗР. — Ч. 3.— Т. 1.— 1863, с. 141—144].

** Тобто загальнодержавного сейму, що постав у ВКЛ наприкінці XV ст. на основі обласних сеймиків. На вальному сеймі були присутніми не тільки пани, але й неурядова шляхта земель та повітів — всі, хто володів землею на правах лицаря.

згоріла і її віддали в оренду "чоловікові богобойному Романові Левоновичу", про що розповідається у документі 1627 р. А через декілька років луцький підкоморій князь Григорій Четвертинський заніс у суд протестацію про те, що цей "богобойний" чоловік з руїн древньої церкви будинок для корчми будує і без церемоній викидає зі склепів "труни з тілами зацних старожитних" покійників [Левицкий, 1891, с. 49]. З цього документа відомо, що будівля храму була цегляною, а в її крипті здійснювали обряд поховання.

Сьогодні з давніх храмів подолу збереглася лише церква св. Покрови (рис. 66). В акті гродського суду від 16 жовтня 1637 р. її фундатором названо князя Вітовта: "церква од святое памяти короля Вітовта фундована" [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 734]. 1583 року стара будівля була знищена [Маслов, 1939, с. 20]. Новий храм вперше згадано в акті 1584 р. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 60].

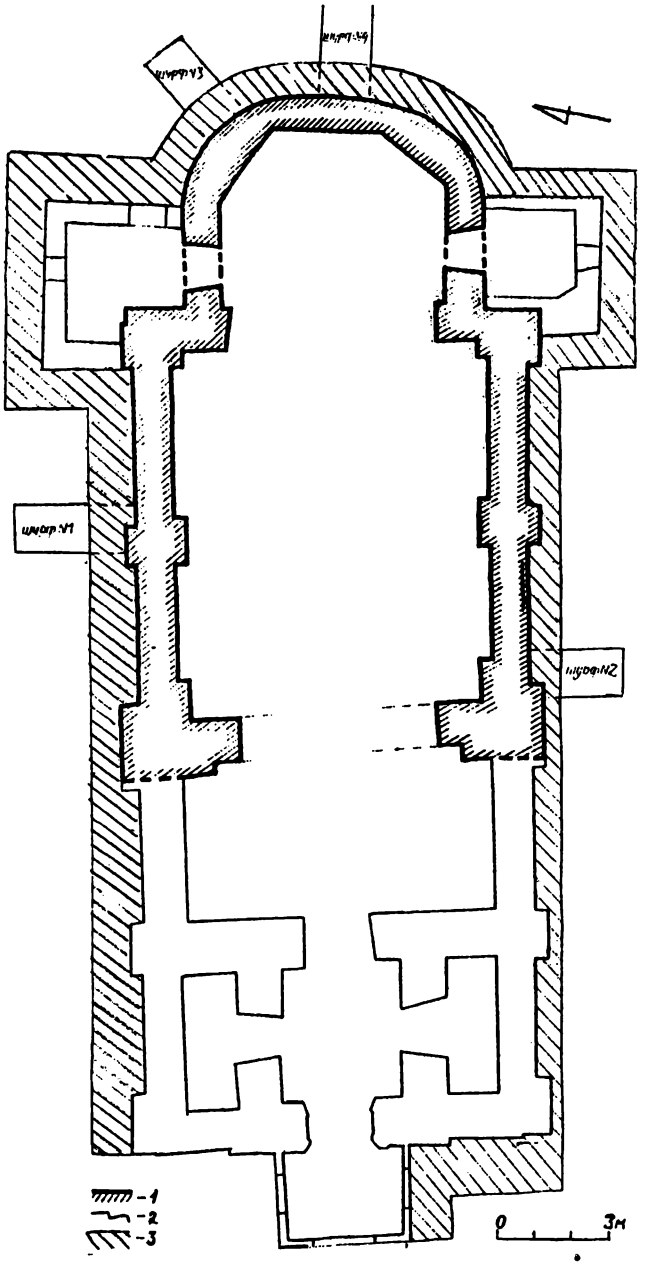

Рис. 66. Середмістя. Храм св. Покрови:
1 — основний об'єм будівлі XIV—XV ст.; 2 — прибудова кінця XIX ст.;
3 — бетонна відмостка

Fig. 66. City. The Church of the Protection of the Virgin:
1 — early constructions of 14th—15th century; 2 — later 19 th century building;
3 — concrete deposit

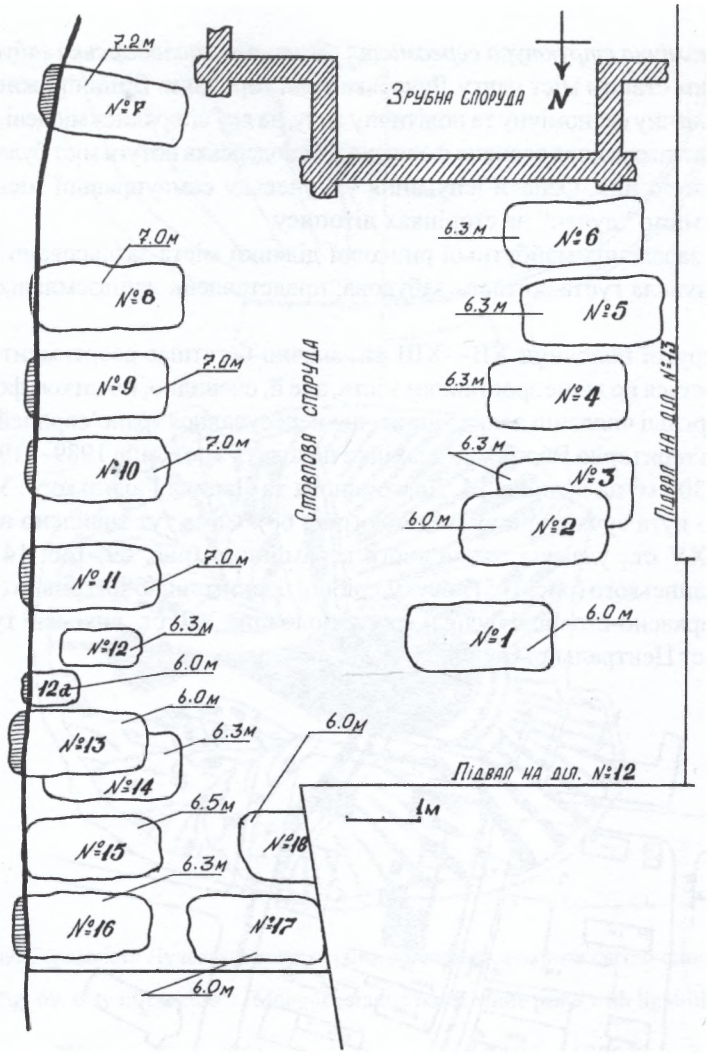

Рис. 67. Середмістя. План розташування поховань XIII—XV ст. при храмі св. І. Хрестителя. Розкопки 1992—1993 рр.

Fig. 67. City. 13th—15th century burials near St. John the Baptist Church, 1992—1993 excavations

Вікову історію сусідньої церкви св. Трійці, що стояла над ровом Окольного замку наприкінці вул. Троїцької, неподалік від Домініканського монастиря, можемо простежити за документальними згадками протягом 1570—1710 рр. Церкві належало поле на острові недалеко від Старого міста. Поле називалося Троїцним, а у 1607 р.— Заболоттям. Ним володів Ян Крашевський [Сборник..., 1916, с. 28].

У північно-західній частині середмістя, поруч з Вірменським кварталом знаходилася безіменна церква, віддана згодом під костел св. Якова Апостола. Вперше храм згадано у 1545 р. у фундаційній грамоті Сигізмунда Августа [Каталог..., 1971, с. 32]. У 1781 р. костел згорів, а в 1858 р., через 10 років після закриття, його продали на злам. На візантійський (тобто український) характер архітектури цієї будівлі звернув увагу Т.-Ю. Стецький [1876, s. 205]. Про використання костелом колишнього приміщення, можливо, Вірменської церкви свідчить також східна орієнтація храму [Сендульский, 1872, с. 412].

У північно-східній частині середмістя поряд з оборонними укріпленнями під час археологічних досліджень експедиції заповідника в 1992—1993 рр. виявлено невідому досі храмову ділянку, зі східної сторони прилеглу до "шевського ґрунту", і за сукупністю даних ідентифіковану з церквою св. Іоанна Хрестителя [Сайчук, 1993, с. 146—147]. Пустий плац на місці церкви на Ринку фігурує у документах під 1584 та 1607 рр. Сліди храмової ділянки виявлено під час спорудження приватного офісу на ділянці № 13 по вул. М. Драгоманова на глибині 4—4,5 м. Тут досліджено дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвіниці і 19 поховань за християнським обрядом у дерев'яних домовинах (рис. 59, 67).

Фіксація решток храму і могильника на східному куті площі Ринок довершила реконструкцію будівельної композиції цієї частини Старого міста.

2.4.4. Соціально-економічна структура середмістя. Житлово-господарська забудова луцького Ринку. Найчисленнішим суспільним станом міст рангу Лучеська були городяни. Вони проживали на середмісті.

Городяни становили значну економічну та політичну силу, на яку спиралися місцеві князі та їх намісники, зокрема, у прагненні приборкати свавілля великих феодалів. Господарська потуга міст була важливим чинником розвитку земель, що тяжіли до них. Ознаки існування у Лучеську самоуправної міської громади бачимо вже при першій згадці про місто "лучан" на сторінках літопису.

Початок постійного заселення майбутньої ринкової ділянки міста зафіксовано археологами з кінця X ст. У той час тут вже існувала густа житлова забудова, представлена напівземлянковими та наземними спорудами.

Вже, починаючи з другої половини XII—XIII ст., значно багатшає асортимент знахідок на пагорбі поряд з Ринком, що пояснюється не лише зростанням міста, але й, очевидно, початком формування торговиці, яка залучала до місцевої торгівлі численні валки купців, що пересувалися транс'європейським торговельним шляхом Захід — Схід через територію Волині. Ці знахідки походять з розкопів 1989—1993 та 1996—1997 рр. загальною площею понад 300 м^2 на вулицях М. Драгоманова та Данила Галицького. Усі вони розташовані поблизу південно-східного кута сучасної площі Ринок (рис. 68). Саме тут знайдено найбільше імпортних предметів у шарах XIII—XV ст.: уламків полив'яного керамічного (рис. 69; 146; 147 та кольорове фото 7—8) та скляного золотоординського (рис. 145) посуду, срібної човникоподібної гривни (рис. 148), шкаралупи кокосового горіха тощо. Каркасно-стовпові будівлі другої половини XIII ст., виявлені тут, є конструктивним типом, характерним для міст Центральної Європи.

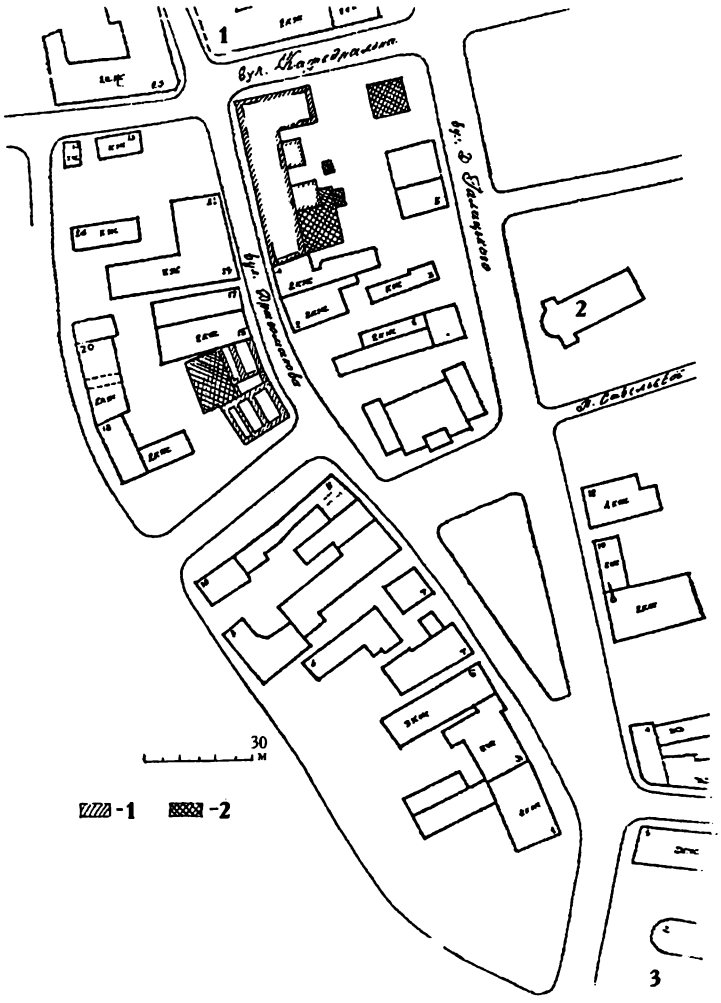

Рис. 68. Середмістя. Ринковий пагорб. План-схема розташування розкопів у котлованах та церков:
1 — св. Миколи; 2 — св. Покрови; 3 — Хрестовоздвиженської
Примітки: 1 — розкриті археологічно фундаменти підвалів середньовічних будівель; 2 — розкопи

Fig. 68. City. Market hill. Plan of foundation pits and Cherches: 1 — St. Nicolas; 2 — Protection of the Virgin; 3 — Brats'ka
Legends: 1 — archaeological basement of medieval buildings; 2 — excavations

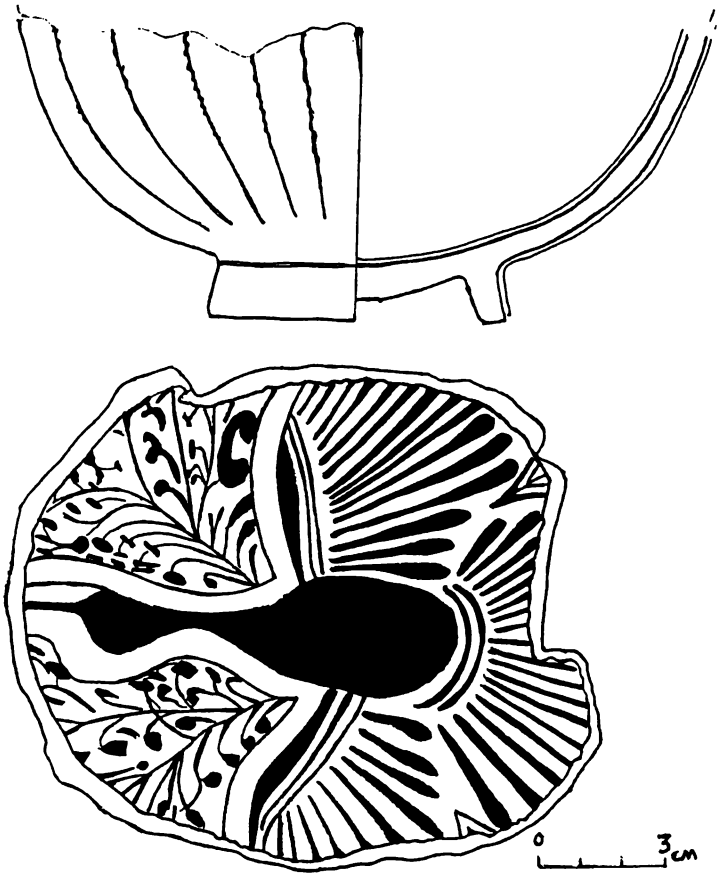

Рис. 69. Середмістя Лучеська. Золотоординська миска, покрита світло-синьою поливою

Fig. 69. City of Lutches'k. Mongol ceramic bowl, white paste with light-blue glaze

Наземна споруда XIV ст. (рис. 70), досліджувана в 1996—1997 рр., була частиною невеликого купецького двору, власник якого торгував зі Сходом, а також могла використовуватися для складування товару. Для зведення її стін було використано специфічну каркасну конструкцію на масивних соснових брусах. Перекриття будівлі заповнене великою кількістю глиняно-солом'яної суміші, спиралося на стовпи, розташовані по кутах [Терський С., Семенюк, 1997, с. 20—24]. Ймовірним є запозичення цієї конструкції з Півдня [Терський С., 1999б, с. 52].

Не виключено, що в цьому кварталі був торговий двір купців, пов'язаних з торгівлею східним крамом. Згідно з визначеним спеціальним розпорядженням влади порядком — так званим "правом складу", східні купці повинні були зупинятись і торгувати на Ринку в середмісті у визначений час. Певним підтвердженням цьому є зібрана в заповненні згаданої споруди значна колекція золотоординського полив'яного посуду (див.: Розділ 4).

У XV ст., коли внаслідок занепаду Золотої Орди торгівля зі Сходом скоротилась, характер використання цієї ділянки змінився. Рештки описаної споруди XIV ст. накрив погріб, що містив типовий господарський інвентар: два вулики-дуплянки, цебрик, кахлі, дерев'яний посуд, виточений на верстаті (рис. 112).

Згодом, у XVI—XVII ст., на цьому місці стояла кузня (у розкопі 1996 р. траплялися характерні виробничі шлаки), згадки про яку зустрічаємо в багатьох люстраціях, наприклад, від 15 червня 1598 р.: "...идучи зъ замку околного до места по правои руце пляц, на котором кузня и иншие халупы" [Найдавніші..., 1986, с. 22].

Подібна трансформація відбувалася також на сусідній ділянці, поряд з воротами Окольного замку, де в XIV ст. стояли будинки заможних мешканців. Про це свідчить багатий побутовий інвентар та предмети озброєння. Серед цих будівель — одне двокамерне житло каркасно-стовпової конструкції з дерев'яною підлогою (рис. 174), у заповненні якого зібрано рештки золотарського виробництва: шматки тиглів, мідний, залізний та свинцевий шлаки [Сайчук, 1990, с. 17—19].

Як вдалося встановити в процесі досліджень 1989—1992 рр., уже принаймні з рубежу XIV—XV ст. цю частину периметра Ринку зайняв "шевський ґрунт", на що, крім документа 1658 р. [Луцьку..., 1985, с. 286], вказують також археологічні знахідки.

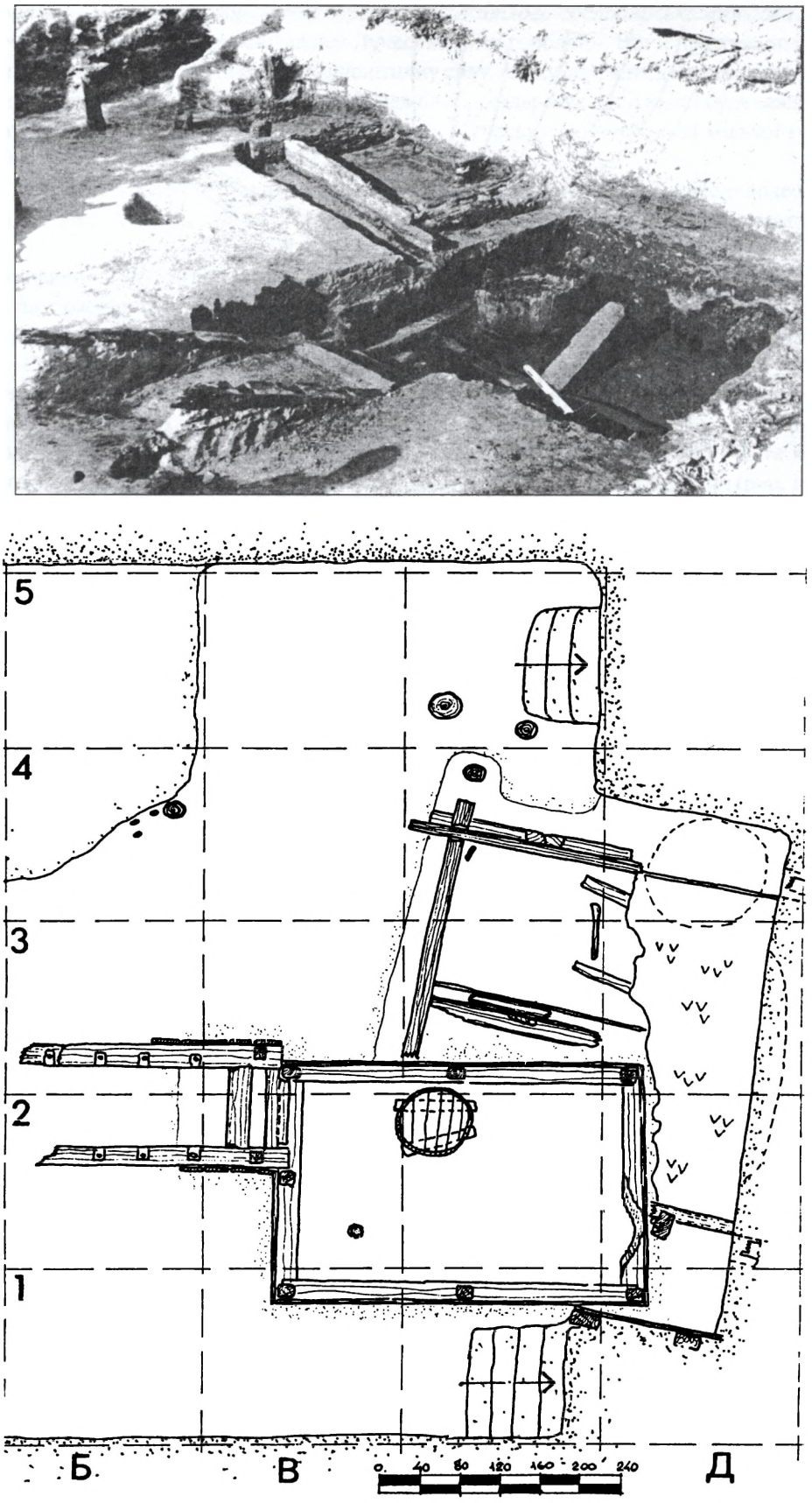

Рис. 70. Середмістя. Фото та плани решток дерев'яних споруд XIV—XV ст. на ділянці по вул. Д. Галицького (за С. Терським та В. Семенюком). Вказана лінія перетину, поданого на рис. 56а. Розкопки 1996 р.

Fig. 70. City. Photos and plans of wooden buildings of 14th—15th century at Danylo Halyckij Street (foll. S. Tersky and V. Semeniuk). 1996 excavations

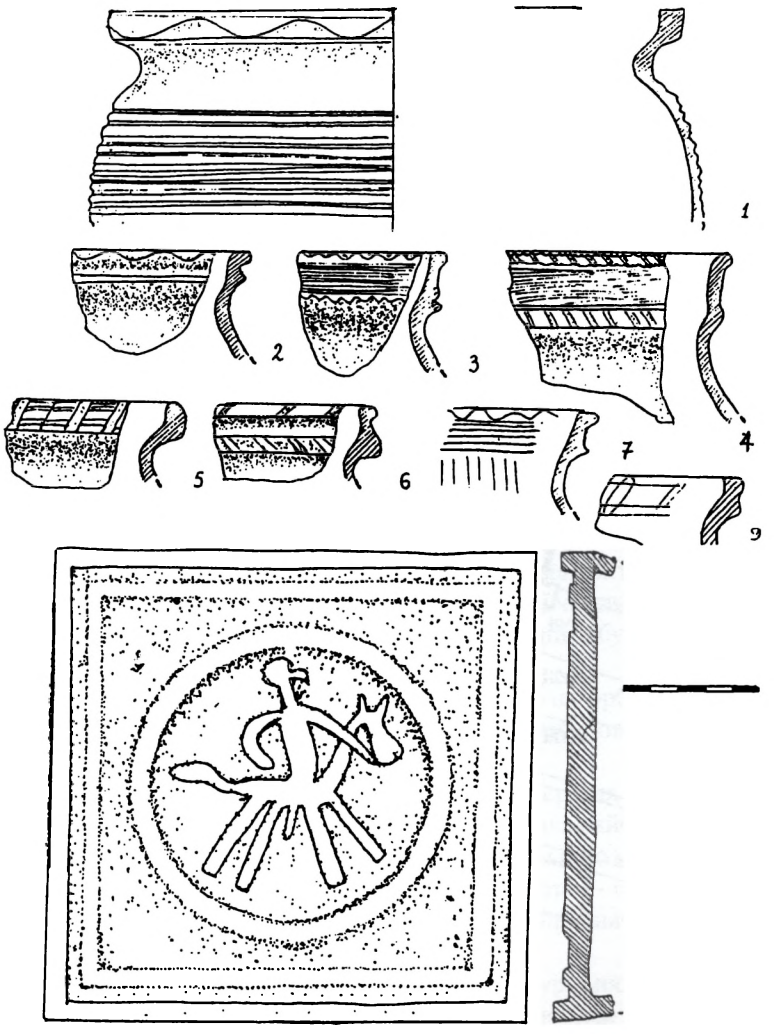

Рис. 71. Середмістя Лучеська. Профілі гончарного посуду та коробчаста кахля з вимостки долівки споруди другої половини XV — початку XVI ст. Розкопки 1992 р.

Fig. 71. City Lutches'k. Pottery and stove tile of late 15th — early 16th century, 1992 excavations

Рештки забудови вулиці шевців на глибині 4—5 м нижче від сучасної поверхні знаходились у потужному шарі органічної маси, яка складалася з прошарків відпрацьованої дубильної суміші та значної кількості обрізків вичиненої шкіри і фрагментів шкіряного взуття, що дають можливість реконструювати цілі вироби.

Численні рештки дерев'яних будівель шевського кварталу пов'язані саме з культурними пластами XIV—XVI ст. Серед них — зрубне житло та пивниця (рис. 57), що разом становили частину садиби шевця. Зруб поставлений з чотиригранних тесаних брусів, зрізи їх косі, з'єднані в замок, долівка глиняна, з численними шматками посуду, коробчастих та мископодібних кахлів (рис. 71, 107 *б*). Цікавими знахідками є дерев'яні ґонти, дерев'яна обкладинка книги зі слідами застібок та завіс, діжка. Оригінальна конструкція стін простежена у пивниці: кутові дубові стовпи, прямокутно стесані, загострені знизу, з'єднувалися поперечними балками, що притискали до ґрунтових стін обшивку з клиноподібних у перерізі дубових дощок, які заходили одна на одну, як риб'яча луска (рис. 57).

Шевський ґрунт межував із погостом церкви св. Іоана Хрестителя, що, очевидно, виконував функцію цехового храму. Істориками зауважено, що цехи мали багато спільних ознак із пізнішими релігійними братствами. Єднання навколо певного храму допомагало вирішувати професійні конфлікти та давало підстави для діяльності цеху. Саме у XV ст. у містах ВКЛ розповсюджується привнесений з Польщі звичай створювати католицькі парафіяльні братства [Поздняков, 1997, с. 294].

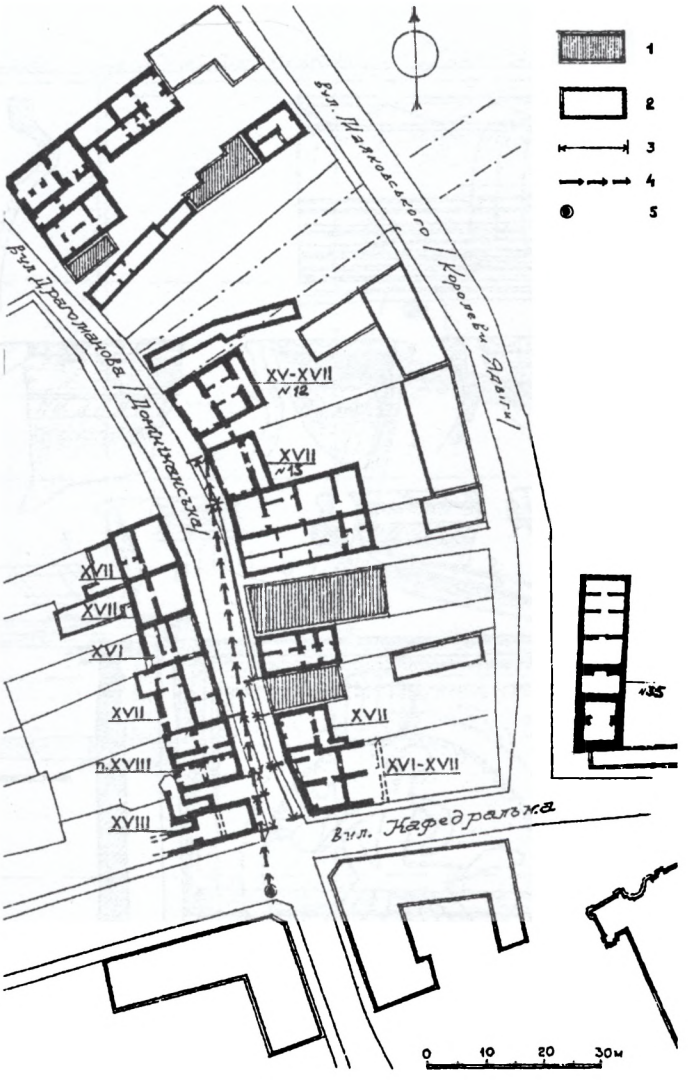

Рис. 72. Схема розташування фундаментів кам'яних будинків XV—XVII ст. в районі Ринку Лучеська (за Б. Т. Сайчуком, П. О. Троневичем та О. Пламеницькою): 1 — необстежені пивниці; 2 — існуючі будинки; 3 — межі будинків за аквареллю К. Войняківського; 4 — точка зору К. Войняківського

Fig. 72. Distribution of 15th—17th century stone foundations, Market Square (foll. B. Saichuk, P. Tronevich and O. Plamenytcka): 1 — unexcavated cellar; 2 — present buildings; 3 — buildings depicted in K. Vojniakivski's water-color; 4 — K. Vojniakivski's view point

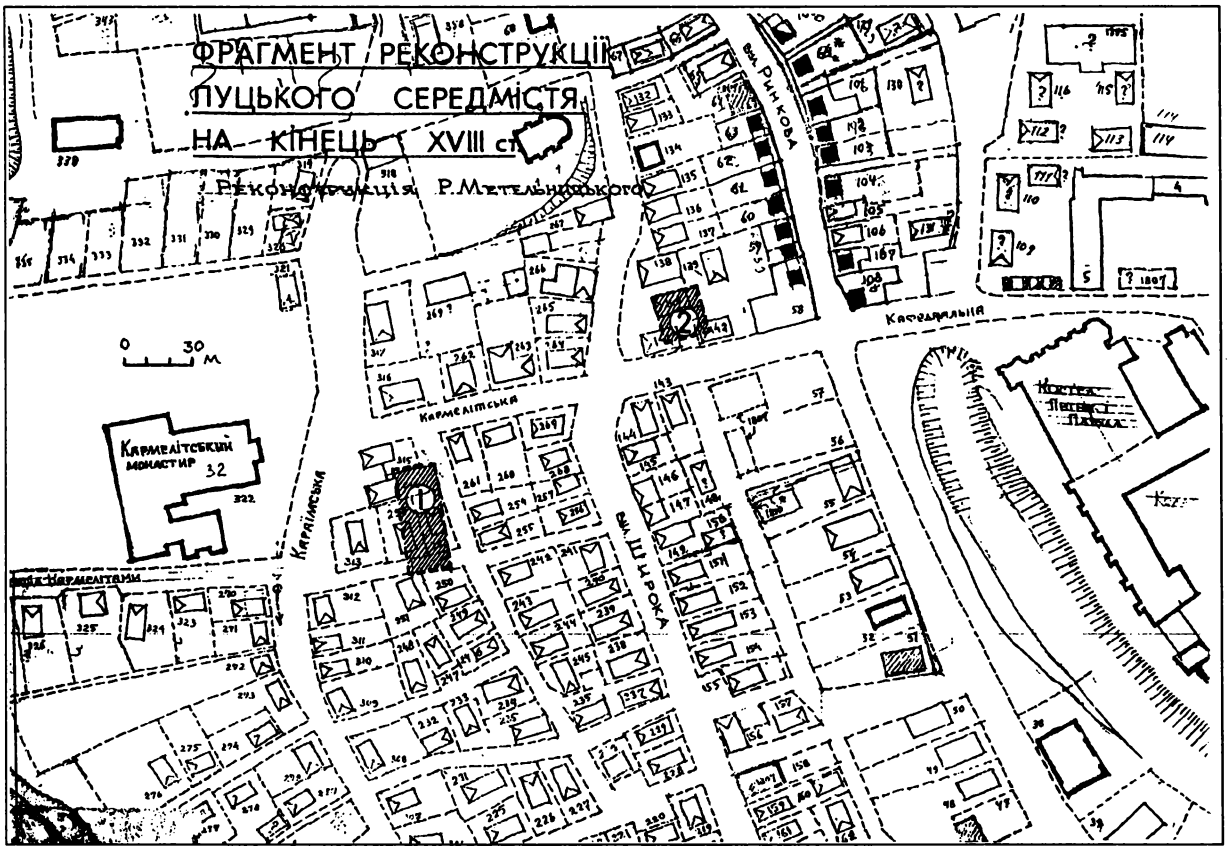

Рис. 73. Фрагмент реконструкції забудови Луцького середмістя на кінець XVIII ст. з вказівкою розкопів 1996 р. (за Р. Г. Метельницьким)

Fig. 73. Fragment of reconstruction building of city Lutsk on finally 18th century (foll. R. Metelnyts'ky)

Забудова східного і західного кутів Ринку вже у XIII—XIV ст., згідно з археологічними даними, вказує на час завершення формування головного торгового осередку Старого міста. Три інших храми середмістя, за історико-топографічними розрахунками, були зведені в той самий час. Поява католицьких храмів, вірменської церкви, кенаси та синагоги у XIV—XV ст. в околиці Ринку середмістя відображає процеси економічного розвитку Лучеська та поступове включення його в систему зв'язків між Сходом та Заходом.

Зростання Лучеська протягом XIII—XIV ст. сприяло розбудові подолу. Його значення як основного укріпленого торгово-ремісничого посаду Лучеська з Ринком помітно зросло в цей час.

Запровадження Магдебурзького права мало великий вплив на розвиток міста та системи його забудови. Так звана локація передбачала певне перепланування його центральної частини. Це було неважко здійснити, оскільки перед 1432 та 1497 роками внаслідок описаних військових дій забудова середмістя була повністю зруйнована.

Проте археологічно встановлено орієнтацію будівель Ринкового пагорба чітко паралельно до сучасної вуличної мережі, що підтверджує факт запровадження регулярної забудови цієї частини середмістя вже принаймні з другої половини XIII ст.

Облаштування міста за західними зразками сприяло появі перших цегляних житлових споруд у середмісті. Найдавніші з них з'явилися вздовж Троїцької вул., яка займала найбезпечнішу ділянку середмістя, а також з прилеглого боку Ринкової площі. Тут, як і в районі Домініканського монастиря — у нових кварталах поряд з укріпленнями, влаштованими Вітовтом протягом XV—XVI ст. — споруджують низку кам'яниць. Від деяких з них збереглися двоповерхові підвальні приміщення, що призначалися для складування товару (рис. 72; 73).

Навряд чи зміщення соціальних ролей у територіальній структурі княжого Лучеська, про які йшлося вище, можна датувати серединою XIV ст., коли місто включили до системи Велицького князівства, як про це пишеться в літературі [Колосок, Метельницький, 1990, с. 63]. Археологічні дослідження Ринкового пагорба свідчать про безперервний містобудівний процес на території середмістя, починаючи з VIII—X ст. Процес переходу ролі головного торгово-ремісничого посаду від Окольного града до подолу розпочався з моменту побудови укріплень навколо відкритого торгово-ремісничого посаду у XII ст. Щодо пізнішого часу, то відомо, що цей регіон з центром у Луцеську був одним з найрозвиненіших, які перебували у сфері політичного впливу князівства [Заяць, 1999, с. 274].

Рис. 74. Фрагмент плану міста Луцька 1852 р.

Fig. 74. Fragment of the plan of city of Lutsk 1852

Рис. 75. Луцеськ, Старе місто (передмістя Помостичі та Юриздика).
Ситуаційний план розташування рятівних археологічних розкопок у місцях земляних робіт (1 — Г. Охріменко, 2—7 — С. Терський): 1 — вул. Короленка, 1 (1971 р.); 2 — вул. П'ятницька (М. Горького), 16 та Кривий Вал (1997—1999 рр.); 3 — вул. Гаврилюка (1998 р.); 4 — вул. Градний узвіз, 2 (1998 р.); 5 — вул. Б. Хмельницького (1999 р.); 6 — вул. Градний узвіз, 5 (2006 р.); 7 — вул. П'ятницька (М. Горького), 30 (2006 р.)

Fig. 75. Lutches'k, Old city (suburb of Pomostych and Jurysdyka). Scheme of location saving archaeological excavations (1 — G. Ochrimenko, 2—7 — S. Tersky): 1 — No 1, Korolenko Street (1971); 2 — No 16, Piatnytcka Street (Gorkogo) and Krivy val Street (1997—1999); 3 — Havriluka Street (1998); 4 — No 2, Hradny uzviz Street, (1998); 5 — B. Kchmelnicki Street (1999); 6 — No 5, Hradny uzviz Street, (2006); 7 — No 30. Piatnytcka Street (Gorkogo) (2006)

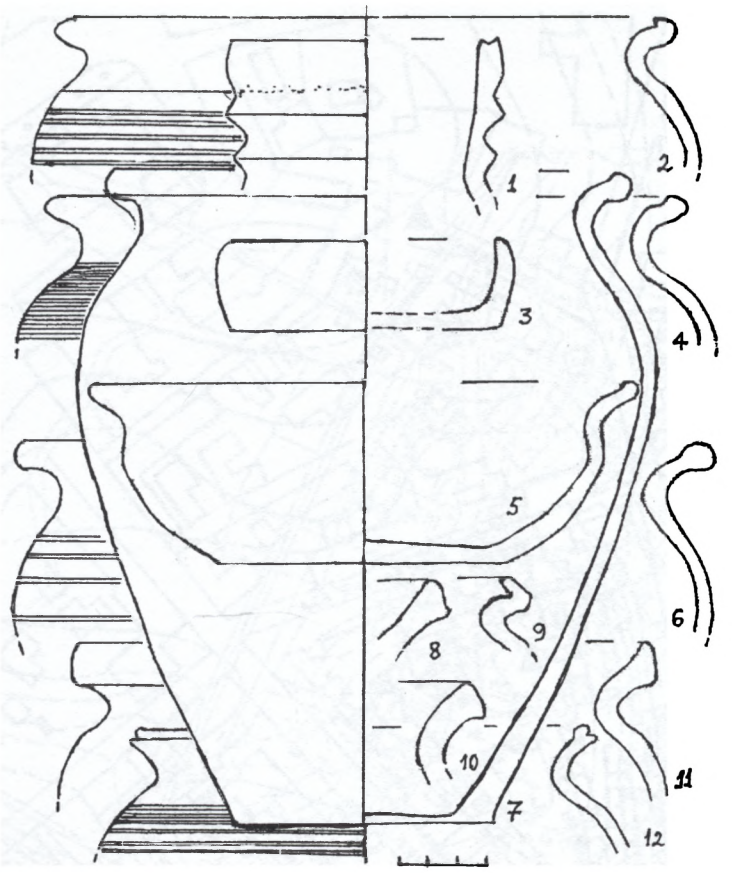

Рис. 76. Передмістя Помостичі. Гончарний посуд із заповнення споруд другої половини XIII ст. Розкопки 1998 р.

Fig. 76. Suburb of Pomostych. Ceramic material from buildings of the second half 13th century, 1998 excavations.

Отже, протягом XIII—XIV ст. на західному майданчику острова, на базі неукріпленого торгово-ремісничого посаду — подолу формується типове середньовічне місто [Колосок, Метельницький, 1990, с. 63—64]. Детальніше вивчення його початків у майбутньому дасть змогу аргументувати розбудову міст Галицько-Волинської держави за західним зразком та запровадження в цей час міського самоврядування.

2.5. Передмістя

2.5.1. Правобережні передмістя. Найхарактернішою ознакою територіальної структури міста є його розташування на обох берегах ріки. Найважливішим був правобережний посадський район, розміщений на віддалі близько 300 м від Старого міста (рис. 2; 19; 63; 74; 83). Серцевина його — урочище Хмільник або Помостиче. Обидві назви відомі з документів XV ст. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1.— 1859, с. 181—182]. Посад знаходився на мисі, обмеженому з напільного боку глибоким яром, що відокремлював його від урочища Юриздика, яке, своєю чергою, було захищене з півночі долиною р. Яровиці [Колосок, Метельницький, 1990, с. 57—58, 62]. Площа Помостича сягає 20 га, Юриздики — близько 30 га. Територія цих урочищ полога, найвищі ділянки — Градна та Свята гори — розташовані вздовж східного урвистого краю, що підвищується над заплавою на 5—8 м (рис. 65).

З огляду на зручну для заселення топографію, територія урочищ завжди становила єдиний поселенський комплекс з прилеглою острівною частиною заплави. Саме так було у VIII—X ст., у період формування міста, на що вказують вже згадані результати археологічних досліджень 1898 р. та 1936—1939 рр. [Терський С. В., 1991б, с. 20—22]. Хоча матеріали цих розкопок не збереглися, враховуючи опубліковані описи, можна припустити існування у цій частині передмістя у VIII—XI ст. доволі густої житлової забудови, репрезентованої рештками напівземлянкових споруд. Одна з них досліджена у 1971 р. Г. Охріменком на Юриздиці у котловані під Будинок дитини на вул. Короленка, 1 (рис. 75, 135). На рубежі X—XI ст. тут була майстерня ювеліра

[Терський С., 1991б, с. 20]. Щільній забудові у X—XI ст. за даними досліджень автора у 2006 р. сприяв плоский рельєф вершини Градної гори.

Споруди другої половини XIII ст. досліджено неподалік від зовнішнього валу у котловані під прибудову на вул. П'ятницькій, 17 [Терський С., 1999а, с. 7—8]. Тут виявлено багатий керамічний комплекс (рис. 76) та сліди залізообробної діяльності. Культурні напластування цього часу за даними спостережень за земляними роботами у 1999 та 2006 рр. фіксуються вздовж всього краю плато. Неукріплену частину території урочищ у певний період, можливо, ще у XV ст. використовували для сільськогосподарських потреб, на що вказує хоча б вищенаведений топонім "Хмільник".

Помостиче та Юриздика були забезпечені незалежними системами природних та рукотворних укріплень. Про це свідчить наявність трьох воротних веж: з півдня — Заглушецької, з півночі — Владичої та безіменної — на Юриздиці. Перші писемні згадки про укріплення Помостича датуються серединою XV ст. Це, очевидно, "Градна гора" з привілею Свидригайла [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 181—182]. Вже у середині XIV ст. ця територія мала доволі надійні укріплення, оскільки прилеглі з півдня стіни Окольного замку були залишені дерев'яними.

За даними археологічних розкопок автора у 1998 р., формування фортифікаційної системи правобережних посадів Лучеська необхідно зараховувати до другої половини XIII—XIV ст. Додаткове ескарпування крутих від природи схилів до рік Стир та Глушець робило непотрібним насипання валів на цих ділянках периметра передмістя.

Єдиний земляний вал Помостича (тепер південна сторона вул. Кривий вал), що пролягав впоперек мису, досліджувався у 1998 р. на вул. П'ятницькій поряд з будинком міськради. Будучи завширшки 25 м при основі (рис. 77), він включав дерев'яні кліті*. Протягом XVII ст. ці оборонні укріплення неодноразово перебудовували та добудовували. Вздовж них йшов глибокий рів. Остаточний занепад укріплень Помостича настав наприкінці XVIII ст., коли після приєднання Волині до Росії на валу почали забудову. Цей процес поступової нівеляції валу фіксується двома заглибленими спорудами кінця XVIII ст. [Терський С., 1999а, с. 17]. Проте, на плані 1795 р. (рис. 2) обриси валу ще показані досить чітко.

Прилегле з півночі до Юриздики передмістя Яровиця, очевидно, не мало рукотворних земляних захисних ліній [Stecki, 1878, s. 56]. Їх роль виконували круті схили з північного боку. Певне оборонне призначення мав також став неподалік від устя р. Яровиці (рис. 19), про який є документальна згадка з XV ст.

Дискусійним залишається питання про місцерозташування В'їзної брами на північних укріпленнях посаду. На думку Б. Колоска [1990, с. 58], її слід розміщувати по трасі сучасної центральної вулиці Помостич (тепер — Л. Українки), П. Троневич вважає, що первісна брама знаходилася більше на захід — по лінії вул. П'ятницької напроти старого іудейського кладовища.

З документа 1608 р., окрім цих воріт, знаємо також про "Нову браму при св. Хресті" [Торгівля..., 1990, с. 246], яка знаходилася на лінії валів передмістя Помостичі і слугувала як головний митний пост при в'їзді у місто з півночі.

2.5.2. Храми Правобережжя. Раннє освоєння території Помостича та Юриздики знаходить підтвердження в поширеній традиції, за якою під час остаточної християнізації населення Лучеська дохристиянські святилища поступилися місцем Пречистенському монастирю на Святій горі та Василівському — на Градній. Щоправда, жителі околиць ще довший час продовжували поклонятися саме тим місцям, де стояли ідоли [Шеломенцев-Терский С., Шеломенцев-Терский В., 1990, с. 130]. Рештками цих культових дохристиянських об'єктів могли бути курганоподібні насипи та кам'яний чотиригранний стовп, згадані в деяких документах та краєзнавчих дослідженнях XV—XX ст. З найбільшим курганом Юриздики, так званою Романсівкою, історична традиція, що веде свій початок від першої половини XIX ст., пов'язує літописне повідомлення про поховання коня князя Андрія Боголюбського під час облоги міста 1149 (1150) р.: "...князь Андрій, жалкуючи за бойовим конем, звелів погребти його над Стиром" [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 391]. Курган, який розкопувала у 1898 р. К. Мельник, зберігався ще у 1920—1930 рр. [Orłowicz, 1929, s. 125]. У 1940-х рр. всю площу південніше собору, де був курган, вирівняли під зведення житлово-господарських будівель.

На важливе значення правобережних посадів вказує існування на їх території, згідно з документами XV—XVI ст., шести церков, двох монастирів та костелу св. Хреста [Терський С., 1995а], що був спалений у 1431 р.** Монастирі, як стверджено у грамоті князя Свидригайла 1429 р. [АрЮЗР. — Ч. I. — Т. I. — 1859, с. 181], заснували князі Володимир Мономах та Василько Романович у XII—XIII ст.

---

* Виявлену розкопками автора кліть у 1999 р. повинна була досліджувати місцева Рятівна археологічна служба Інституту археології НАН України, проте кошти, виділені для цієї мети міськрадою, традиційно використали не за призначенням.

** Сучасник цих подій польський хроніст Я. Длугош [1869, s. 416, 422] згадує, що католицький храм св. Хреста на передмісті знаходився на правому березі р. Стир "в долині навпроти замку". Щоправда, "костел св. Крижа на Предместию", згаданий у документі 1634 року (АрЮЗР.— Ч. 1.— Т. 6.— 1883, с. 681), мав би стояти на пагорбі, де невдовзі було закладено Бернардинський монастир.

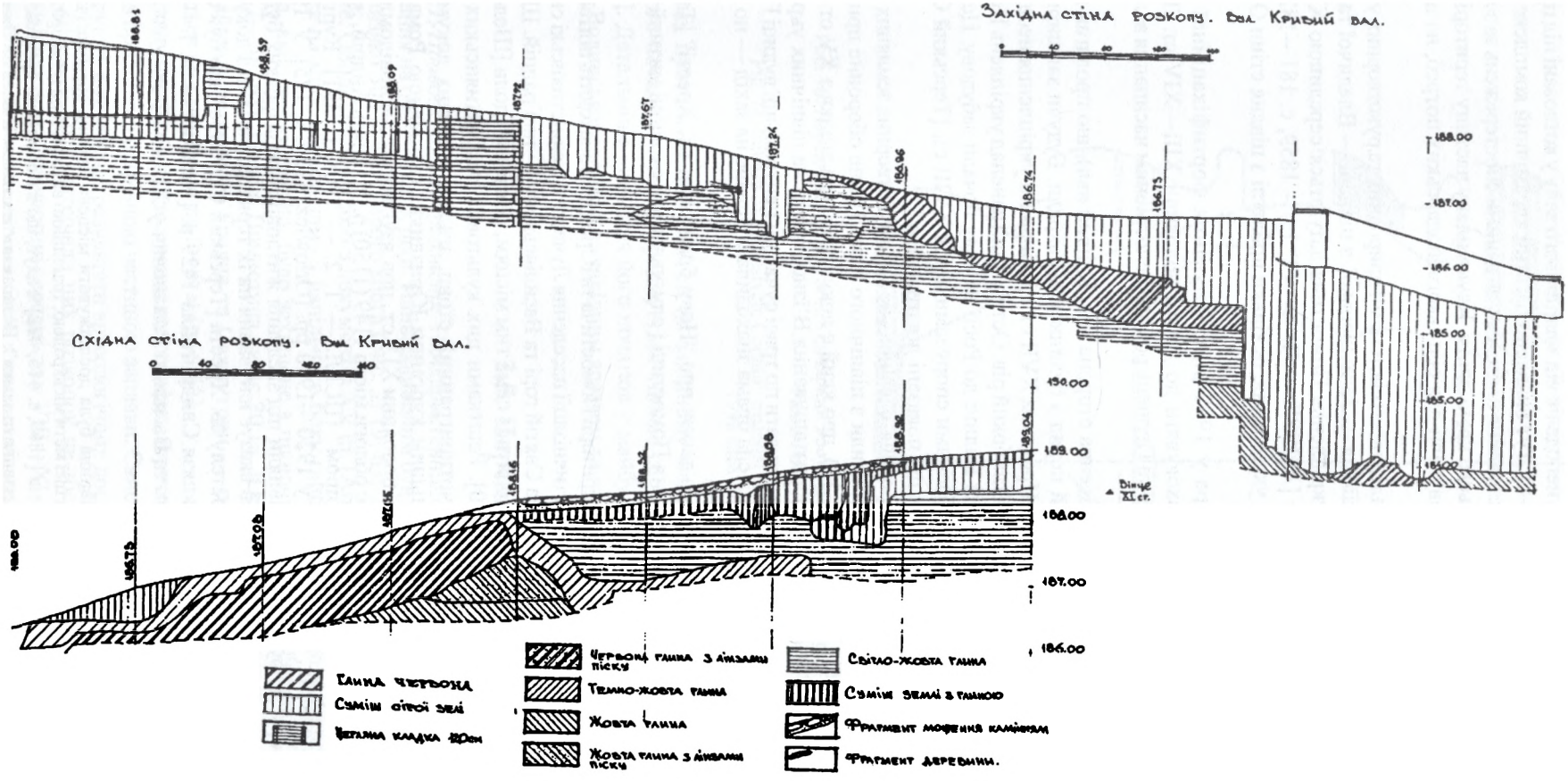

Рис. 77. Лучеськ, передмістя Помостичі (вул. М. Горького—Кривий вал). Стратиграфічні перерізи західної стінки Траншеї I та східної стінки Траншеї II із рештками валу-платформи. Розкопки 1998 р.

Fig. 77. Lutches'k, suburb of Pomostych (Gorkogo-Krivy val Street). Stratigraphy profiles of Western balk of Trench I and Earth balk of Trench II with remains of rampart-platform, 1998 excavations

Архітектурною домінантою Помостича була приміська торгова площа, яку прикрашали церква св. Параскеви П'ятниці та монастир Пречистої Богородиці. Торговиця розташовувалася в місці відгалуження від вулиці, що провадила гребенем мису від Глушецького мосту до Пречистенського монастиря і, очевидно, збігалась з теперішнім бульваром Л. Українки та вул. М. Горького, яку колись називали П'ятницькою, а на початку XIX ст. — Торговою [Перлштейн, 1851, с. 54].

Зберігся опис Пречистенського монастиря з 1583 р., де йдеться про його переведення з чоловічого на жіночий [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 183—184]. З цього опису відомо, що монастирський храм Успіння [Троневич, Хілько, Сайчук, 2001, с. 27] стояв "обшарпаним", очевидно, був дерев'яним. Всередині церкви знаходилися чотири муровані гробниці [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 183—184].

Церква св. Параскеви П'ятниці, що згадується в історичних джерелах протягом 1583—1723 рр. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 162, 220], була, очевидно, одним з найдавніших храмів Помостича. За аналогією з містами Звенигородом Галицьким, Черніговом, Львовом її появу у Луцьку можна датувати приблизно XIII ст. Перенесення головного торгу від стін храму св. Миколи на площу перед храмом св. П'ятниці, як це помічено в інших руських містах того часу [Гейда, 1995, с. 22], у Лучеську навряд чи відбулося.

Найімовірніше, торг Помостича від моменту виникнення мав свою певну спеціалізацію, яка не суперечила діяльності головного Ринку на острові. Як відомо, Параскева П'ятниця була покровителькою сільського населення, сприяла сільському господарству [Филатов, 1971, с. 186—187]. Отже, приміський ринок використовували переважно для торгівлі сільськогосподарськими продуктами, вирощеними на міській околиці. Подібне співіснування міського та приміського ринків зустрічаємо у багатьох слов'янських містах [див.: Hensel, 1987, s. 443, rys. 331 (Щецін)].

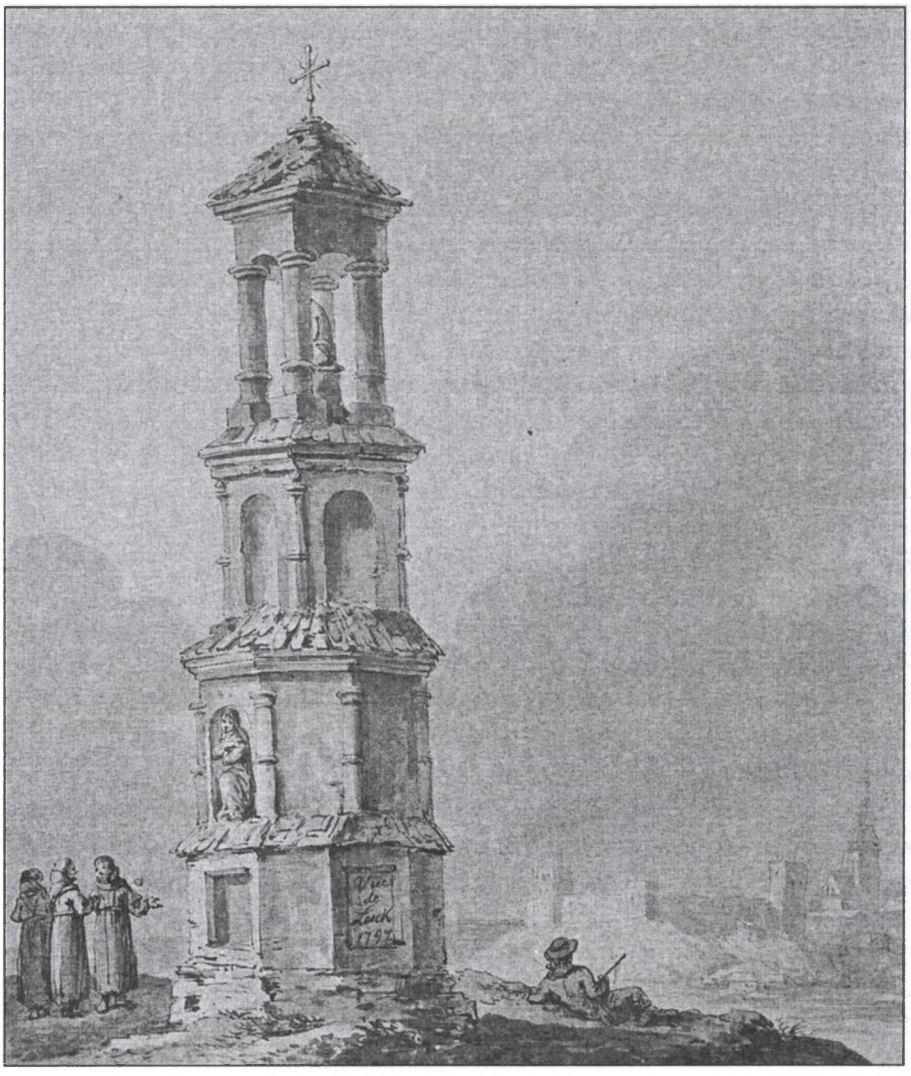

Рис. 78. Акварель К. Войняковського, 1798 р.

Fig. 78. K. Vojniakivski's water-color, 1798

Мурований храм св. Михайла, що стояв на березі р. Глушець неподалік від пізнішого монастиря тринітаріїв, згадується до 1718 р., починаючи з 1583 р. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 162]. Ще одна церква — св. Різдва, як відомо з люстрації з 1552 р., була на Святій горі поряд з монастирем Пречистої Богородиці [АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — 1886, с. 174].

На острові при впадінні р. Глушець до Стиру, поміж середмістям та Помостичами знаходився храм св. Афанасія, вперше згаданий у 1538 р. [Сборник..., 1916, с. 28].

Розташування храмів Юриздики вздовж валу Помостича, ймовірно, вказує на заселеність у середньовіччі насамперед південно-західної частини урочища. Це підтвердили спостереження у котлованах поряд із сучасними СШ № 1 та Троїцьким собором, де виявлено споруди X—XIII ст. (див. додаток Б).

На Градній горі та на її відрогах слідом за А. Войнічем прийнято розміщувати Василівський монастир. Археологічні спостереження автора у 2006 р. не виявили поряд із Троїцьким собором достатньо потужних відкладень та решток монастирського кладовища XII—XV ст., що дозволяє припускати про місце розташування монастиря на сучасній вул. Пушкіна (за Інвентарем луцького владицтва 1607 р.). Поряд з монастирем, за даними Я. Перштейна, також співіснували храм св. Юрія та костел св. Хреста.

Храм св. Юрія, за цими ж даними, існував у середині XV ст. — на початку XVI ст. і був ліквідований у середині XVI ст. Його заснування, як і Святоюріївського у Львові, можна зарахувати до часів правління Юрія Львовича (1301—1308), якому також належав і Лучеськ.

Посвячення передміського костелу — св. Хреста, першого католицького храму Лучеська, — нагадує посвячення храму оо. Францисканців XIV ст. — першого костелу львівського середмістя [Trajdos, 2001, s. 445—447].

Про місцезнаходження костелу св. Хреста фундації короля С. Баторія (за Я. Перлштейном), як дізнаємося з хроніки Бернардинського монастиря [Rewski, 1936a], довший час нагадувало старовинне кладовище з кількаярусною капличкою Скорботного Христа XVI ст., вигляд якої зберігся на акварелі К. Войняковського 1798 р. та малюнках Г. Потоцької 1819 р. (рис. 78).

Храм св. Воскресіння на валах у західній частині Юриздики неподалік від сучасного поштамту фігурує у документах 1597—1617 рр. [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 236; Левицкий, 1891, с. 69].

На Яровиці, що займала правий берег однойменної правої притоки р. Стир напроти Юриздики, головним і, очевидно, єдиним храмом була церква св. Вознесіння (1621—1657), при першій згадці звана "старожитною" [Сайчук, 1991, с. 30]. Вона стояла на пагорбі посеред давнього кладовища над р. Сапалаївкою (Яровицею), знесеного рядянською владою у 1990 р.

Цвинтарі існували, очевидно, при кожному храмі. Середньовічні поховання відкрито під час земляних робіт на Святій та Градній горах [Drewko, 1929], при валі по вул. П'ятницькій [Терський С., 1999а, с. 17].

Посвячення церков правобережної частини міста дає змогу за аналогіями з іншими містами Галицько-Волинської держави вичленувати найдавніші та, очевидно, найзначніші храми. Подібно, як у Львові та Звенигороді, церква св. П'ятниці розміщувалася на приміському торжищі [Терський С., 1995а, с. 461]. Гіпотетична церква св. Георгія з монастирем увінчували, як і у Львові, найближчий до середмістя високий пагорб (рис. 63). Приблизно таке саме ситуаційне розміщення церков св. П'ятниці та св. Георгія було у княжому Володимирі. Церкви Різдва та Воскресіння у Львові XV ст., як і в Лучеську, стояли неподалік від П'ятницького передмістя на Підзамчу. Очевидно, така подібність у розташуванні храмів не була випадковою. Володимир, Великий Лучеськ та Львів у XIV—XV ст. були найбільшими українськими містами. Їх назви фігурують поряд одна з однією у багатьох документах цієї доби. Кількість церков Помостича вказує на значну вагу цього посаду (або ж передмістя, за термінологією діловодів XVI—XVII ст.) у структурі міста, що цілком підтверджують археологічні матеріали Княжої доби.

Населенню Яровиці та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі р. Яровиці (Сапалаївки) та р. Стир, очевидно, належали курганні могильники Вульки та Вишкова. Археологічні матеріали з випадкових розкопок у 1930 роки дали притаманний XI—XII ст. речовий матеріал [рис. 138: 1—3, 13, 23, див.: Rauhut, 1960, s. 244].

Неукріплені поселення X—XV ст. тягнулися густим ланцюгом на північ від Яровиці, вниз вздовж берега р. Стир. Частина їх обстежена, зокрема в урочищі Бабине коліно та в інших місцях [рис. 19; див.: Терський С., 1990б, с. 11].

2.5.3. Лівобережні передмістя. Найкраще дослідженим в археологічній площині серед лівобережних посадів Лучеська є урочище Гнідава. Вперше назву урочища Гнідава зустрічаємо у переліку митниць середини XV ст. [Торгівля..., 1990, с. 65].

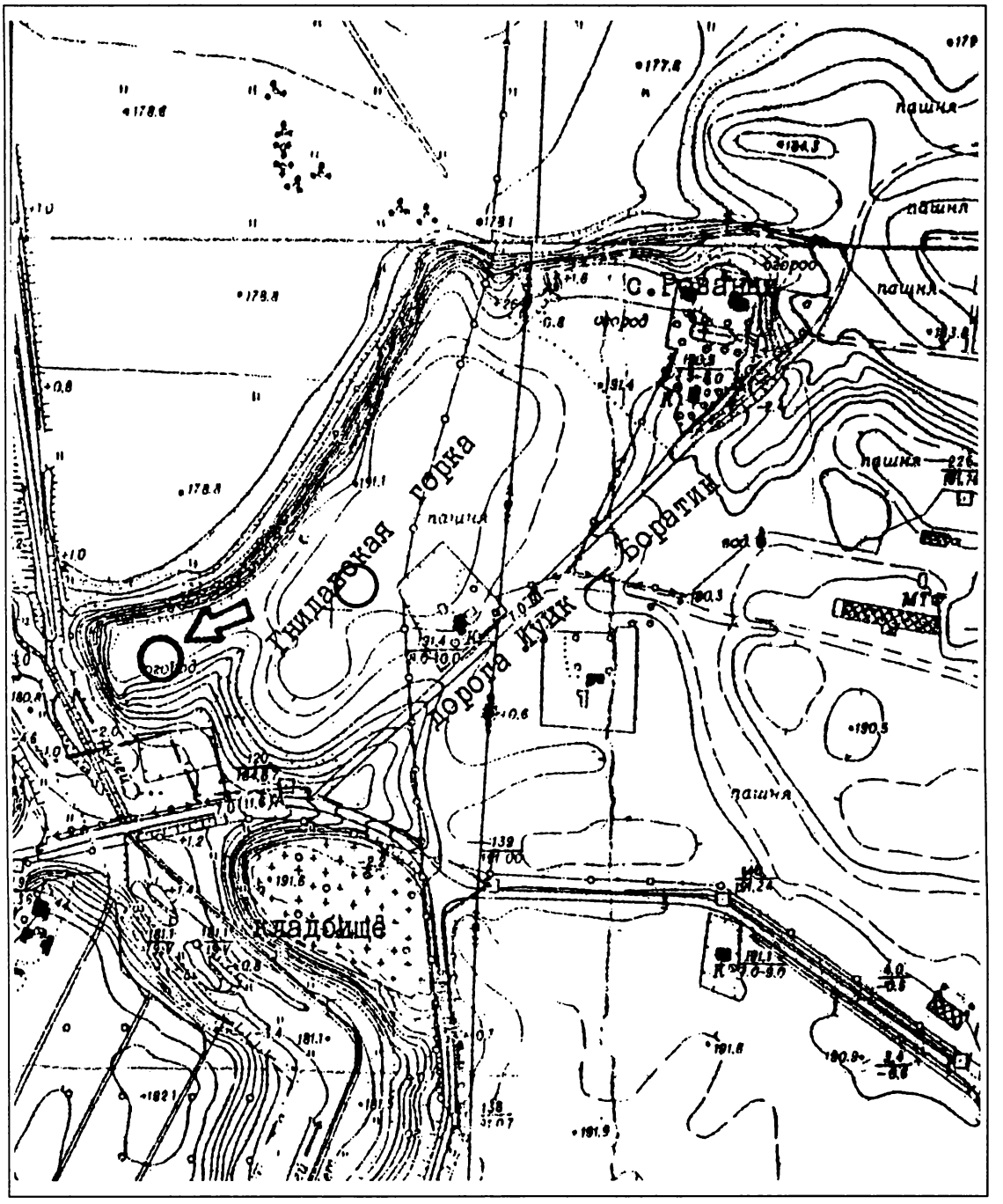

Рис. 79. Гнідава. План ур. Церковна гірка з позначенням розкопів 1988 р. (стрілка) та 2006 р.

Fig. 79. Hnidava. Plan of Place Tcerkovna hill noting 1988 (arrow) and 2006 excavations

Як і Хмільник, з напільної сторони урочище частково захищають природні укріплення — болотиста долина та круті береги р. Грудки (Застирка, рис. 79). Високий берег Гнідави, зручний для поселення, приваблював людей вже в добу неоліту. Вони перебиралися сюди із заплавних стійбищ у періоди зростання рівня води у ріці. Археологічними дослідженнями 1938, 1968—1972 та 1988 рр., проведеними Я. Фітцке, М. Матвієйком, М. Кучерою, Г. Охріменком, М. Кучінком та Б. Сайчуком на площі понад 1000 м^2, підтверджено майже безперервне заселення урочища у бронзову та залізну добу. У слов'янський період поселення, розташоване на Гнідаві, як і інші групи поселень у долині р. Стир, було фактором містотворчих процесів [Терський С., 1990а]. На це може вказувати етимологія назви "гнідава", "гнідий" від "чорний". Саме чорним кольором за давніх часів позначався захід: а в даному випадку — західне передмістя*.

Частина з досліджених М. Кучерою п'яти жител та чотири виробничо-господарські споруди IX—X ст. становили садибу (дворище) патріархальної сім'ї [Кучера, 1975]. Виробничі приміщення з нішеподібними печами, ймовірно, були пекарнями. Відомі аналогії до цих споруд з інших поселень Волині. Вони свідчать про зародження спеціалізованого промислу, що передував появі на Гнідаві ремісничого посаду. Дані археологічних розвідок в околицях Церковної гірки на Гнідаві, здійснених С. Терським у 1989 р., свідчать також про забудову сусідніх понижених берегових терас у наступні століття (рис. 80). Забудова Церковної гірки поновилась у XII—XIII ст. Район зберігав свою ремісничу специфіку протягом усього пізнішого періоду існування, на що, окрім численного речового матеріалу (рис. 81), вказують споруди з виробничими печами, розкопані М. Матвієйком [1968] та Б. Сайчуком [1987], а також документи XIV—XVIII ст.

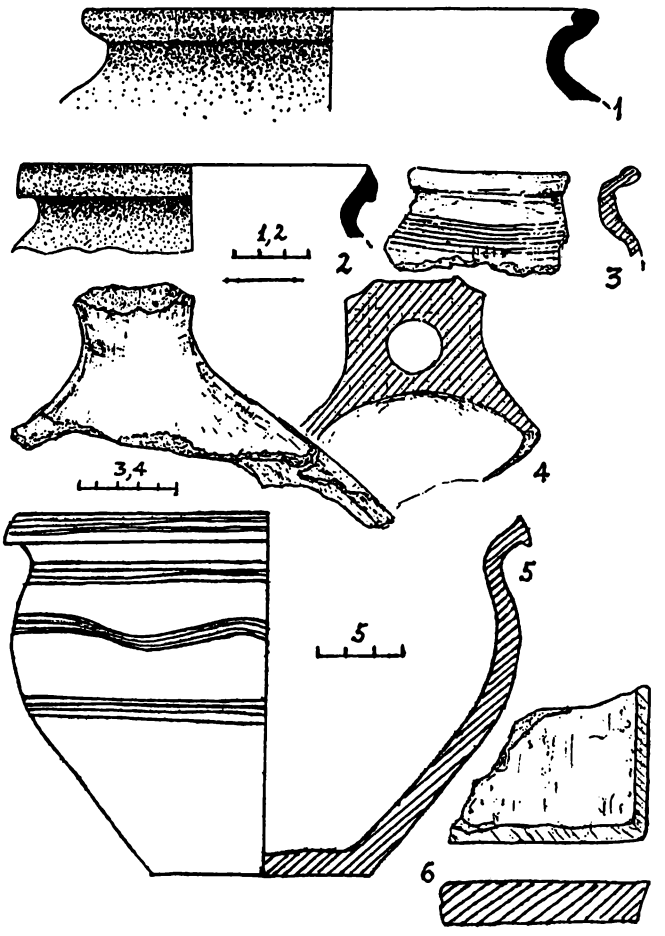

Рис. 80. Гнідава. Матеріали розвідок, кераміка:
1, 2 — пункт "Гнідава-4"; 3—6 — ур. Церковна гірка

Fig. 80. Hnidava. Surfaces ceramic material:
1,2 — site "Hnidava-4"; 3—6 — Place Tcerkovna hirka

* Аналогічно, західне передмістя княжої Пересопниці мало назву Жуків [Терський С., 2003а, с. 35], що також натякала на чорний колір.

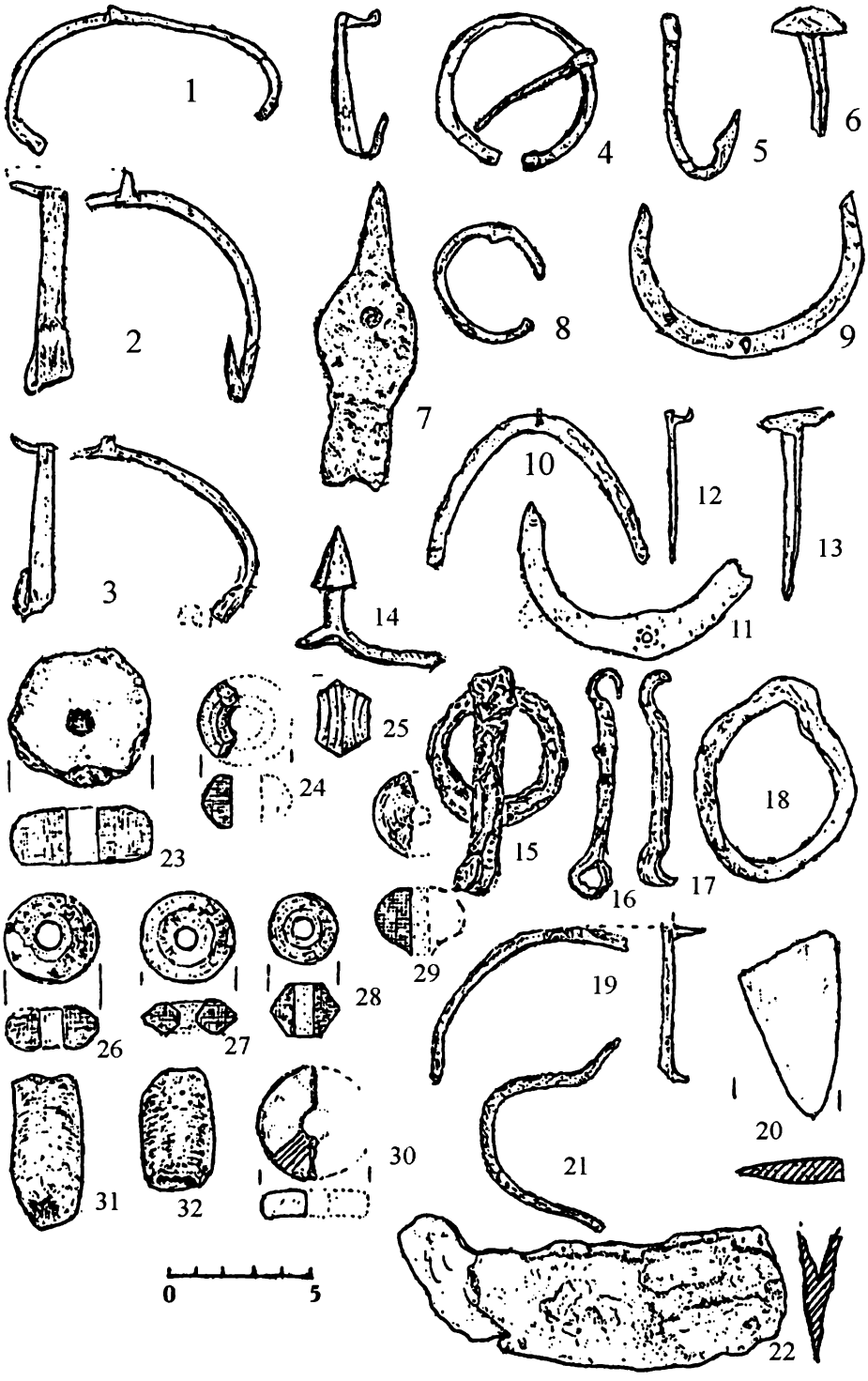

Рис. 81. Гнідава. Ур. Церковна гірка. Матеріали розвідок 1967 р., залізо (1—22), вапняк (23—30), кераміка (31—32)

Fig. 81. Hnidava. Place Tcerkovna hirka. Materials of 1967 surfaces investigation, iron (1—22), limestone (23—30), pottery (31—32)

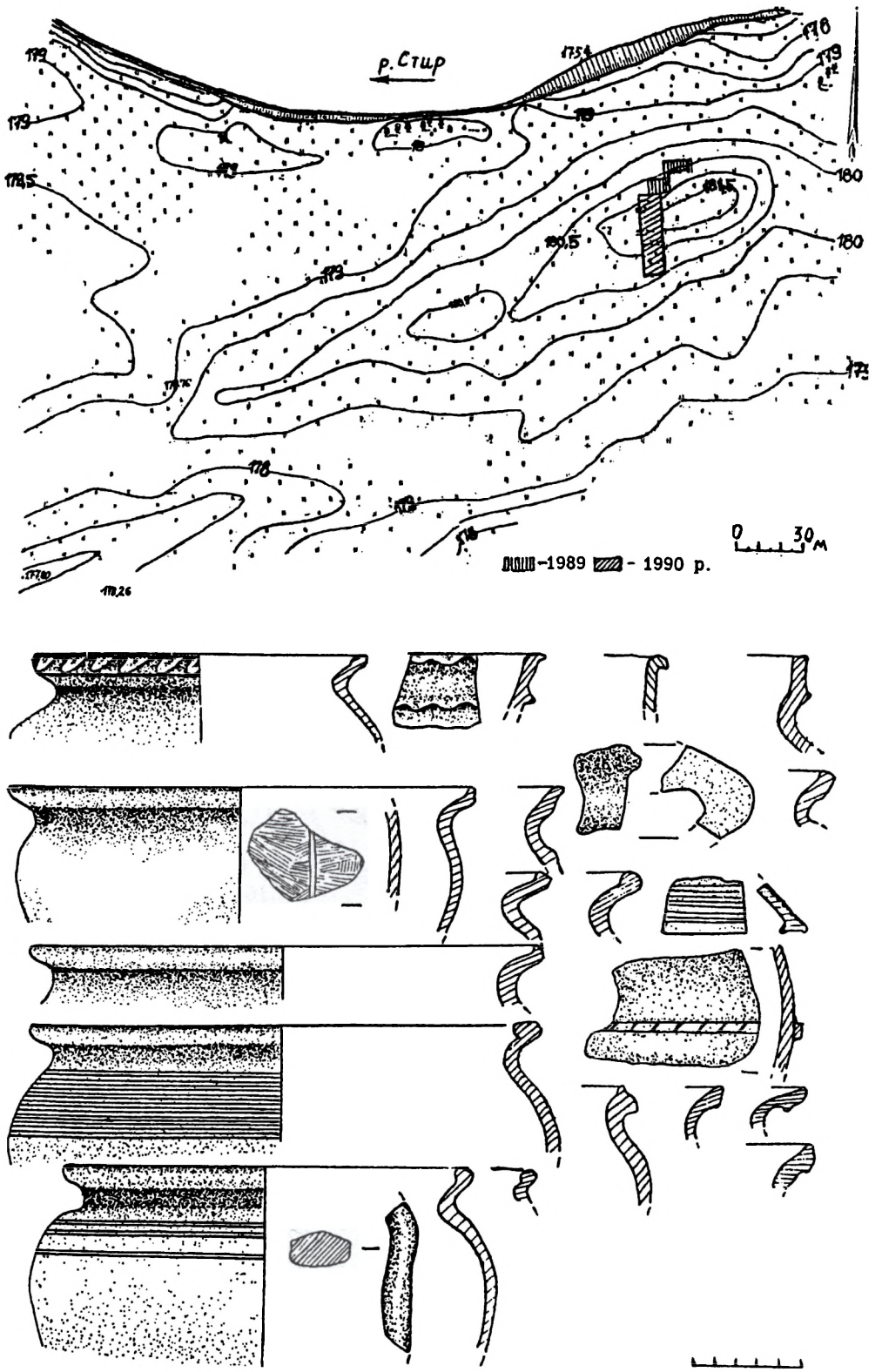

Рис. 82. Рованці. План головного пагорба в ур. Панський город з позначенням розташування розкопів 1989 і 1990 р. та профілі середньовічної кераміки з культурного шару

Fig. 82. Rovantsi. Plan of main hillock at place Pans'kyj horod with marking location of 1989 and 1990 excavations and medieval pottery from cultural layer

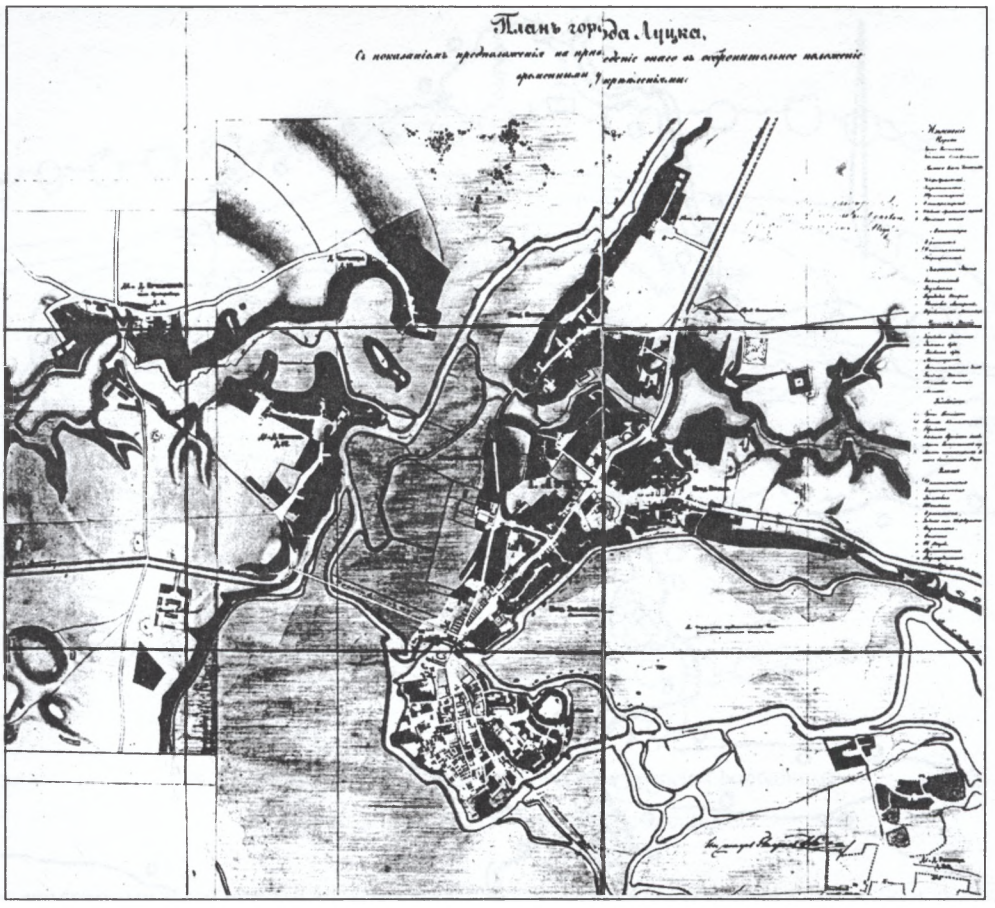

Рис. 83. План Луцька 1855 р.

Fig. 83. Plan of the city of Luck, 1855

Соціально-культурним центром Гнідави у ті часи була територія Церковної гірки, яку увінчував храм св. Пантелеймона. Перша згадка про цю споруду є вже у люстрації 1545 р. Церква перебудовувалася у 1648 р., а в 1779 р. її дерев'яну будівлю було перенесено на нове місце, обабіч. До сьогодні на території приватної садиби зберігається хрест, що навіки закарбував розташування давнього храму.

Дату заснування храму не з'ясовано, проте, враховуючи знахідки полив'яних керамічних плиток на Церковній гірці, можна припустити про його побудову вже у XII—XIII ст. Як відомо, християнське ім'я Пантелеймон мав володимирський князь Ізяслав Мстиславович (1135—1152), у волинському уділі якого Лучеськ займав друге за значенням місце після Володимира. Під час суцільного обстеження околиць Старого міста експедицією під керівництвом автора у 1989 р. було зафіксовано приблизно за 0,7 км на схід від замку поміж парком ім. Л. Українки та с. Рованці заплавні ділянки міської забудови X—XIX ст. загальною площею понад 30 га (рис. 19: 4). Вони відомі серед місцевого населення як урочище Панський город.

Заплавні поселення були типовими для рівнинного волинського ландшафту. Вони археологічно обстежені у 1986—1991 рр. Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею і досліджені розкопками на значній площі [Терський С., 1993г]. У сухі кліматичні періоди підвищення у заплаві використовувалися для постійного проживання. В інший час на них переважно розміщувалися виробництва, що потребували великої кількості води.

На найбільшому підвищенні напроти дитячого пляжу у парку ім. Л. Українки (рис. 82) розкопками 1989 р. досліджено напівземлянкове житло кінця X ст., рештки частково заглиблених будівель XII—XIII ст., вимощені глиною долівки, що належали наземним житлам середини XIII — початку XIV ст., та погріб наземної споруди початку XV ст., який використовували для складування продукції гончарної майстерні. Виявлені в ньому понад двадцять тонкостінних посудин призначалися, безсумнівно, для продажу на ринку [рис. 130; Terski S., 1994, s. 197—209].

Поселення в урочищі Панський город мало цілком міський характер уже в XII—XIII ст. Про це свідчать як ремісничі знаряддя, так і предмети завезені здалека, у значній кількості зібрані під час розкопок.

Своїм розквітом посад в урочищі Панський город зобов'язаний, мабуть, тому, що тут на лівому березі р. Стир проходив давній дубенський шлях, ще позначений на планах міста першої половини XIX ст. (рис. 83).

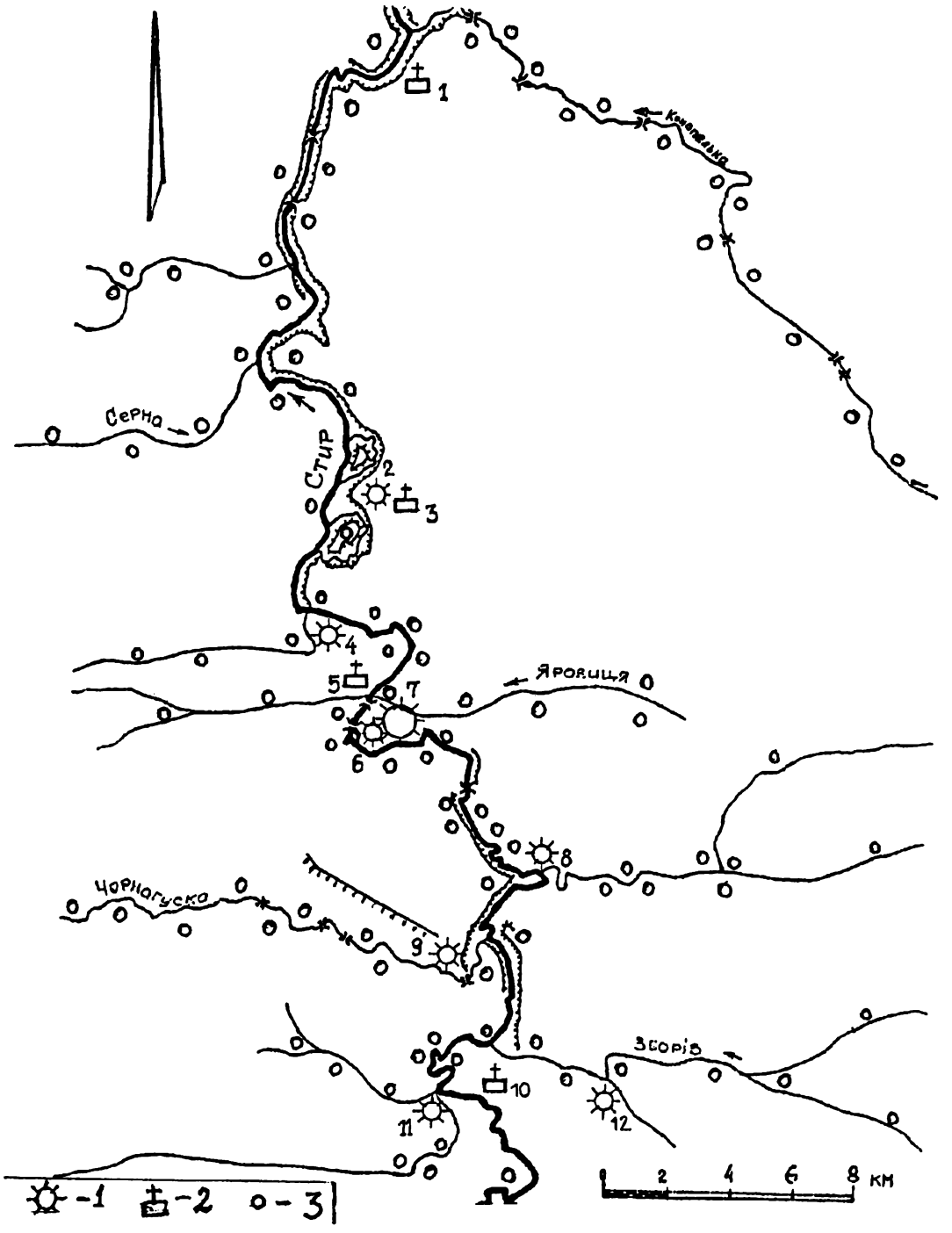

Рис. 84. Мапа розташування передмість, укріплень, сільських поселень та монастирів Великого Лучеська XII—XIV ст.: 1 — с. Старі Дубища. Монастир Введення в храм Пречистої Богородиці; 2 — с. Жидичин, городище XI—XIV ст. в ур. Святий Дух (княжий двір); 3 — монастир св. Миколи; 4 — с. Зміїнець, городище в ур. Княжий двір; 5 — с. Чернчиці-Красне, монастир св. Спаса; 6, 7 — замки, середмістя та передмістя Лучеська; 8 — с. Крупа, городище XI—XIII ст.; 9 — с. Боратин, Новостав, довгий вал та острівне городище XI—XIII ст.; 10 — с. Чекно, монастир Чесного Хреста; 11 — с. Мстишин, городище-княжий двір XII—XIV ст.; 12 — с. Ярославичі, городище-княжий двір XII—XIV ст.; 1′ — укріплення; 2′ — монастир; 3′ — неукріплене поселення

Fig. 84. Map location of suburbs, fortifications, settlements and monasteries of Great Lutches'k of 12th—14th century: 1 — village Stari Dubyshcha. Monastery of the Presentation of the Virgin Mary; 2 — c. Zhydychin, hillfort of 11th—14th century at place Saint Spirit (Prince homestead); 3 — Monastery St. Nicholas; 4 — village Zmiyinets, hillfort at place (Prince homestead); 5 — village Chernchyci-Krasne, Monastery of Transfiguration; 6, 7 — Castles, city and suburb of Lutches'k; 8 — c. Krupa, hillfort of 11th—13th century; 9 — modern villages of Boratyn, Novostav, large rampart and hillfort of 11th—13th century; 10 — village Chekno, Monastery of the Exaltation of Holy Cross; 11 — village Mstishin, hillfort-Prince homestead of 12th—14th century; 12 — village Yaroslavichy, hillfort-Prince homestead of 12th—14th century; 1′ — fortification; 2′ — Monastery; 3′ — settlement

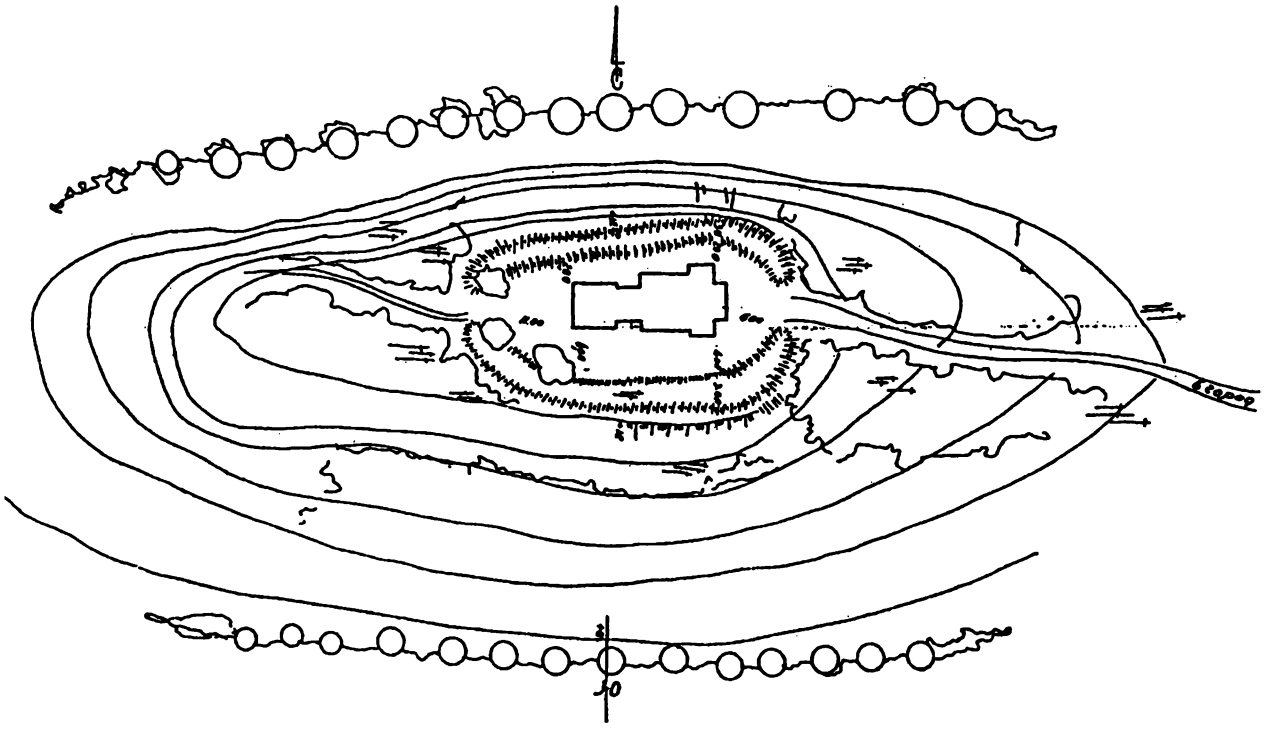

Рис. 85. Острівне городище у Чернчицях (за Георгієм Бородіним)

Fig. 85. Chernchyci hillfort (foll. G. Borodin)

Густо заселеними були сусідні з Гнідавою та Панським городом високі береги вниз за течією р. Стир з лівого та правого боку (рис. 19; 84). Від поселень залишилися урочища Біваки і Четвертий сінокіс [Rauhut, 1960, s. 235; Івановський, Павлів, 1988, с. 103—105].

Серед важливих посадських районів Лучеська, що безпосередньо межували зі Старим містом, було урочище Красне поряд з пізнішим селом Чернчиці з відомим Спаським монастирем (рис. 19; 84). Зберігся його опис, складений луцьким єпископом Олексієм у 1429 р. [АЗР. — Т. 1. — 1863, с. 45—47]. За традицією місцезнаходження монастиря визначається територією неподалік від місця злиття Стиру зі Стирцем. Там ще наприкінці XIX ст. на крутому березі р. Стир можна було бачити обкладений каменем хід у підземелля, які пов'язували з давнім монастирем [Антонович, 1901а, с. 48].

Найімовірнішим місцерозташуванням Спаського Красносельського монастиря вважається острівне городище в колишньому с. Чернчиці [рис. 83; Терський С., 1995а, с. 461]. Останнім часом цей здогад широко підтримується [Троневич, Хілько, Сайчук 2001, с. 38; Колосок, 2002].

Майданчик площею до 1 га неправильної чотирикутної форми, видовжений зі сходу на захід та обмежений крутими схилами заввишки до 10—12 м, досі зайнятий старим кладовищем. Існуючі сліди земляних валів належать до укріплення середини XIX ст. [рис. 85; Колосок, 2002]. На місці, де до 1983 р. стояла дерев'яна церква 1787 р., знайдено рештки брускової цегли XIII—XIV ст. [Терський С., 1997б, с. 125; 1998б, с. 22; 1999г, с. 254].

Востаннє Красносельський монастир згадується у документах 1565—1566 рр. [Торгівля..., 1990, с. 110; АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 56]. За поданою в цих документах інформацією він знаходився на Кічкарівці (тобто в Чернчицях) або ж поряд. Отже, Красносельський та Чернчицький Спаські монастирі — це одна і та сама монаша обитель [див.: Терський С., 1995а; Шеломенцев-Терський С. В., 1999а, с. 99].

Численні напівземлянкові споруди, виявлені в Красному під час земляних робіт в 1930 роки, датуються періодом раннього середньовіччя [Fitzke, 1938; Пелещишин, 1961, с. 149]. До цього періоду можна зарахувати кургани, зафіксовані там у XIX ст. [Антонович, 1901а, с. 48]. Цегельні, що діяли в Красному довший час, повністю спотворили давню лінію берега та знищили сліди прибережної забудови Княжої доби. З документа 1518 р. відомо про Жукове дворище в Красному, яке належало Петру Михайловичу Головні [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 372].

Урочище Пристань на північ від Красного — Чернчиць займало помітне місце у структурі лівобережних районів княжого міста, про що свідчать розкопки розмаїття підйомного матеріалу (кераміка, предмети озброєння, бронзові вироби), зроблені на цій ділянці узбережжя р. Стир співробітником археологічної

експедиції Луцького історико-культурного заповідника Борисом Баєром наприкінці 1980 років. Розкопки в урочищі Пристань у 1989 р. дають змогу датувати цю пам'ятку кінцем X—XVI ст. [Терський С., 1990б, с. 11; Фонди Львівського історичного музею).

2.6. Приміська інфраструктура

Ланцюг поселень VIII—XIV ст., зафіксований у вигляді майже суцільної смуги на обох берегах р. Стир на віддалі понад десять кілометрів від Старого міста [Терський С., 1988, 1989, 1990а; 1990б; 1993б], становив господарську округу Лучеська з князівськими та боярськими садибами, монастирями. Їх супутниками були сільські та ремісничі поселення. Дотепер залишилися сліди від деревоземляних укріплень, характерні матеріальні рештки у культурному шарі, а також топоніми (рис. 84).

З розвитком міської агломерації до неї потрапляли городища-сховища X—XI ст. — центри сільських общин. Одні з них занепали ще у X ст., як і городище поблизу с. Лище Луцького району (розкопки М. П. Кучери, 1970 р.), інші, як і городище у с. Крупа [Конопля, Івановський, 1997, с. 39—41], стали опорними пунктами князівської влади. В околицях городищ, як правило, існували значні курганні могильники X—XI ст., які частково досліджені К. Мельник [1901, с. 479—576].

З утвердженням у середині XII ст. удільного княжого столу відповідне місце у структурі передмість Лучеська займають князівські та боярські двори.

Літопис знає один з них — на ім'я Гай, забудований "різними хоромами, і церква в нім пречудова, що красою сіяла" [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 908]. Цей двір спробували локалізувати в урочищі Церквище у с. Підгайці при впадінні р. Бутир до р. Стир [Перлштейн, 1852, с. 17—21]. Городище, що існувало там, неодноразово обстежували, зокрема, у 1930 роки. О. Цинкаловський та Габріель Леньчик [1938, s. 37]. Але сьогодні воно вже не існує через сільську забудову [Кучінко, Охріменко, 1991, с. 79].

На південній околиці Лучеська існували й інші княжі двори. Вздовж давньої дубенської дороги історична традиція розміщає двір Ярослава Ізяславовича — у с. Ярославичі Млинівського району Рівненської області [Братчиков, 1880], де виявлено городище XII—XIII ст., рештки якого були перекриті руїнами замку XVII ст. У 1519 р. цей великокнязівський маєток, який перед тим належав Немирі Товпижинському, було передано Сигізмундом I у власність Богушу Боговитиновичу [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 294—296]. В околиці Ярославичів над р. Стир поміж селами Чекно та Яловичі принаймні з XIV ст. [Терський С., 1995а; 1997б, с. 126] існував монастир Чесного Хреста, в 2-ій пол. XV ст. переданий великим князем у власність князю Івану Дмитровичу Крокотці [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 108—109]. У документах середини XVI ст. фіксується його занепад [1554 р., монастир опустів, а церква використовувалась як парафіяльна; 1572 р.: АрЮЗР.— Ч. 8.— Т. 6.— 1911, с. 384; Горін, 2004*: остання згадка — 1612 р.]. Як пам'ять про монастирський храм, у с. Чекно Млинівського р-ну ще й дотепер стоїть однойменний костел, збудований у 1733 р. на кошти поміщика Соболевського. Його вівтар орієнтований на схід, як у православної церкви [Теодорович, 1889, с. 1006].

У с. Мстишині Луцького р-ну на лівому березі р. Стир, на укріпленому поселенні XII—XIV ст. площею близько 1 га, локалізовано двір одного з луцьких князів на ім'я Мстислав [Терський С., Терський В., 1991, с. 23; Терський С., 1995а, с. 461]. На посаді південніше від городища знаходилась давня церква св. Миколи. У XV ст. Мстишин переходить у приватні руки.

Князівські двори мали б існувати також нижче від міста на р. Стир. Так, городище трикутної в плані форми розміром 160×170 м [Антонович, 1901, с. 50], що знаходилося на території сучасного с. Зміїнець Луцького району і було зруйноване у 1936 р. [Fitzke, 1936, s. 162], можна пов'язувати з укріпленнями княжого заміського двору [Терський С., Терський В., 1991, с. 22—23]. На користь цього свідчить сусідній топонім "Княгинінок" та наявність культурного шару XII—XIII ст. в його околицях [Терський С., 1990б, с. 10]. Ще у 1545 р. с. Княгинінок відробляло різні повинності на користь Луцького замку [Памятники..., 1845, с. 82—84].

Своєрідним центром північної околиці міської агломерації Лучеська був Жидичин з монастирем св. Миколи, який у 1227 р. відвідував князь Данило Галицький зі своєю свитою [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 750—751]. М. Малушинський виводить заснування монашої обителі з відомого літописного факту надання волинським князем Ярополком Ізяславовичем Луцької волості (окремих сіл — за О. М. Раповим) у володіння Києво-Печерському монастирю [Małuszyński, 1939a, s. 10; ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 492].

Великі будівельні роботи велися у монастирі у 1507—1508 рр. на кошти князя К. І. Острозького. Очевидно, тоді на зміну дерев'яному було зведено кам'яний храм, про що в описі монастиря 1586 р. згадано:

---

* Цьому досліднику були невідомі публікації в АЮЗР та наші розвідки про Чеснохрестський монастир.

"Подле церкве мурованое, церковь деревяная пустая и верх (купол) упалый" [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1, с. 232, 233].

Ймовірно, що існуюче поряд з монастирищем городище XI—XIII ст. [Раппопорт, 1967, с. 38—39, рис. 36] в урочищі Святий Дух було рештками княжої фортеці — двору, під захистом якого розвивався монастир. У XIX ст. записано переказ про церкву св. Духа, яка мала існувати там раніше [Самоквасов, 1880, с. 17]. Етимологія топоніма "жидичин" свідчить про його походження від особистого імені [Етимологічний..., 1985, с. 59].

Подібне сусідство княжих дворів з монастирями в цей час було досить поширеним явищем (як приклад — Видубичі під Києвом). У процесі суспільного розвитку державні (великокнязівські) маєтки поступово переходили у володіння ближніх бояр. Такою мала б бути доля, наприклад, двору у Мстишині, оскільки пізніше в документі 1352 р. — одному з договорів Любарта Гедиміновича з польським королем серед урядовців Лучеська зустрічаємо ім'я Івана Мстишинського. Прізвище цього боярина недвозначно вказує на його родовий маєток [Терський С., Терський В., 1991, с. 22—23].

Давнішою боярською садибою поряд з Жидичином міг бути сусідній Колчин — сучасний Кульчин. Під такою назвою село неодноразово згадано у документах XVI ст. [Торгівля.., 1990, с. 122]. Назва села походить від імені Колчя. Таке ім'я мав отрок (молодший дружинник) луцького і волинського князя Давида Ігоровича [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 236, 239]. Боярським двором міг бути також розташований південніше від Лучеська, біля Вербяєва і Мстишина, Дем'янів, згаданий у фундаційній грамоті 1526 р. серед маєтків, наданих храму св. Дмитра князем Мстиславом [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4, с. 357].

Традиція існування в околицях Лучеська укріплених феодальних дворів у XV—XVI ст. набула подальшого розвитку. Так, у люстрації Луцької єпископії 1607 р. фігурують с. Теремне з замком та церквою Воздвиження св. Хреста, с. Полонка з замком і церквою (деякі з цих неіснуючих тепер укріплень досліджені М. П. Кучерою у 1970 р.). Документи XV—XVI ст. свідчать про важливе значення, яке продовжував зберігати двір Мстишин [XV ст. — АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 27; 1547 р. — ibid. — С. 37—38].

Доказом життя єдиного соціального організму на значних просторах навколо Старого міста, мабуть, можна вважати єдину інженерну систему оборони передмість, яка існувала принаймні для південної околиці Лучеська, найдоступнішою для частих нападів степових кочівників. На її функціонування вказують сліди розораного валу поблизу сіл Гірка Полонка і Боратин, виявлені у 1989 р. Згадки у документах XVI ст. [див.: Терський С., 1993б, с. 121] про вал як вже про суто топографічний орієнтир підтверджують, що його звели набагато раніше. У сукупності з ярами та річковими долинами він захищав поселення та землеробську округу Лучеська. Приблизно цим періодом — періодом активізації кочових наскоків на територію Волині — можна датувати спорудження валу в межиріччі р. Стир та її притоки р. Чорногузки.

Певні оборонні функції виконувало також острівне городище XI—XIV ст. у теперішньому с. Новостав Луцького р-ну, яке контролювало долини рік Стир та Полонка (Чорногузка) у місці злиття [Терський С., 1990в, с. 10; 1993д, с. 53, рис. VIII]. З документів XVI ст. відомо, що тут пролягав шлях з Лучеська до м. Дубно. Наприкінці XIV ст. с. Новостав належало до великокнязівських володінь. Вперше село згадується 6 лютого 1393 р. у зв'язку з тим, що великий князь Вітовт подарував млин з прилеглим ставком у Новоставі Домініканському храму Лучеська [Stecki, 1876, s. 199].

Отже, протягом XI—XV ст. топографічна структура Лучеська постійно розвивалася відповідно до політичного зростання міста. Уявлення про цей процес маємо завдяки археологічним дослідженням.

Розділ 3

БУДІВЛІ ЛУЧЕСЬКА

3.1. Храмова архітектура

Одним з компонентів архітектурного образу міста є пам'ятки храмової та житлової забудови.

Як бачимо з попереднього розділу, у Лучеську перші храми з'являються вже у XII ст. Станом на кінець XV ст. в межах штучно укріпленої території міста існувало 9 дерев'яних (по три в середмісті, Помостичах, Юридиці) та 11 цегляних (один на дитинці, по п'ять в окольному городі та середмісті) християнських храмів. Сьогодні з них повністю або частково археологічно досліджено рештки трьох монументальних споруд (св. І. Богослова на дитинці, св. Дмитра в окольному городі та Покрови в середмісті), а також один дерев'яний храм св. І. Хрестителя в середмісті.

Найдавнішою монументальною будівлею княжого Лучеська вважається церква св. І. Богослова. Її споруджено у 1175—1180 рр. за часів правління князя Ярослава Ізяславовича.

За результатами архітектурно-археологічних досліджень 1982—1987 рр. М. В. Малевської церква св. І. Богослова являла собою майже квадратну в плані 11,3×10,3 м, одноапсидну, одноглаву, чотиристовпну будівлю з невеликою каплицею, яка прилягала зі сходу до південного плечика (рис. 86). Її довжина з апсидою — 19,25 м, ширина — 13,25 м, відстань між потужними східними підкупольними стовпами — 3,7 м, товщина стін — 1,4—1,5 м [Малевская, 1997а, с. 19].

Церква складена з плінфи двох основних форматів (28—29×20—23×5—6,5 см та 28—30×14—15×5—6,5 см) на розчині вапна з домішками цем'янки. Деякі ділянки її стін та підкупольні стовпи збереглися на висоту до 2 м, інші пошкоджені під час будівництва нової церкви у XVIII ст.

Храм мав, очевидно, три входи, про конфігурацію яких можна судити на підставі решток одного з них. Він частково зберігся у північній стіні. Фасади церкви членувалися двоуступчастими лопатками, апсида була прикрашена тонкими напівколонками (рис. 86, 87).

У вівтарній частині церкви по периметру апсиди збереглася лава для кліру (завширшки 46 см, заввишки 48—50 см), а в центрі — прямокутна основа під єпископське крісло (1,4×1,10 м). Престол давнього храму був складений з плінфи, як і синтрон. Він нетрадиційно зміщений вліво. Згодом цей престол майже повністю сховався під встановленим над ним пізнішим престолом. Залишилася тільки основа заввишки 30 см від підлоги і завдовжки 1,05 м.

З плином часу висота приміщення значно зменшилася — рівень підлоги піднявся на 2 м (рис. 88: а). У землі прекрасно збереглися чотири горизонти підлоги з керамічних плиток, покритих зеленою та жовтою поливою. На деяких плитках є графічний малюнок [рис. 91; Малевская, 1986, с. 267]. Стратиграфія з великою точністю відобразила процес регулювання долівки храму стосовно поверхні замкового двору.

Початкова підлога церкви досліджена лише на площі апсиди, де не збереглися пізніші настили. Вона була складена з погано випаленої плінфи на шарі глини 4—5 см. Оскільки на цеглинах немає слідів стирання, можна здогадуватися, що поверх них було покладено полив'яні керамічні плитки із скошеними краями, фрагменти яких знайдено під час розкопок. Плитки другої за чергою підлоги квадратні, завтовшки 2, 5 см, переважно з поливою зеленого кольору із стороною 17—18 см.

Розмір початкових фундаментів храму у плані — 13,5×18 м (рис. 89). Фундаменти храму потужні — завтовшки 0,9 м. Вони мурувані з необробленого каменя-черепашника на такому самому вапняно-карбонатному розчині рожевого кольору, як і стіни храму.

Церква св. І. Богослова має певні особливості, які відрізняють її від синхронних храмів.

До них належить, зокрема, влаштування напівциркульних ніш (діаметром 1,4 м) у товщині північного та південного плечиків з їх внутрішньої сторони. Розташовані на висоті 0,8 м від поверхні фундаменту, вони, очевидно, замінювали собою бокові апсиди та відігравали роль жертовника і діаконника.

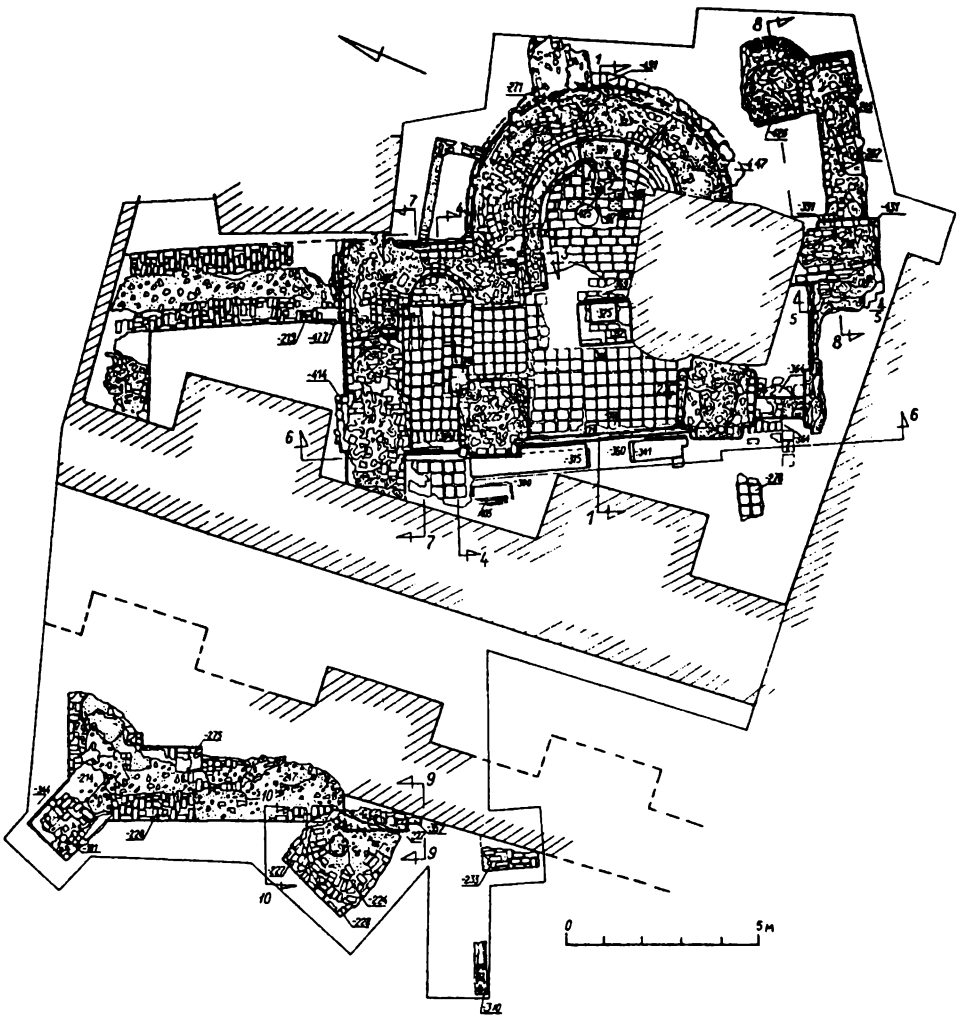

Рис. 86. Церква св. І. Богослова в Луцьку XII ст. Обмірний план (за М. В. Малевською)

Fig. 86. Plan of Church of St. John The Apostle of the 12th century (foll. M. Malevska)

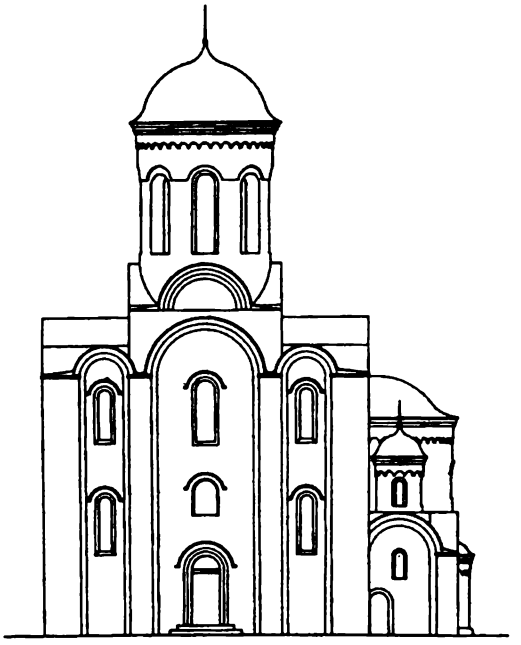
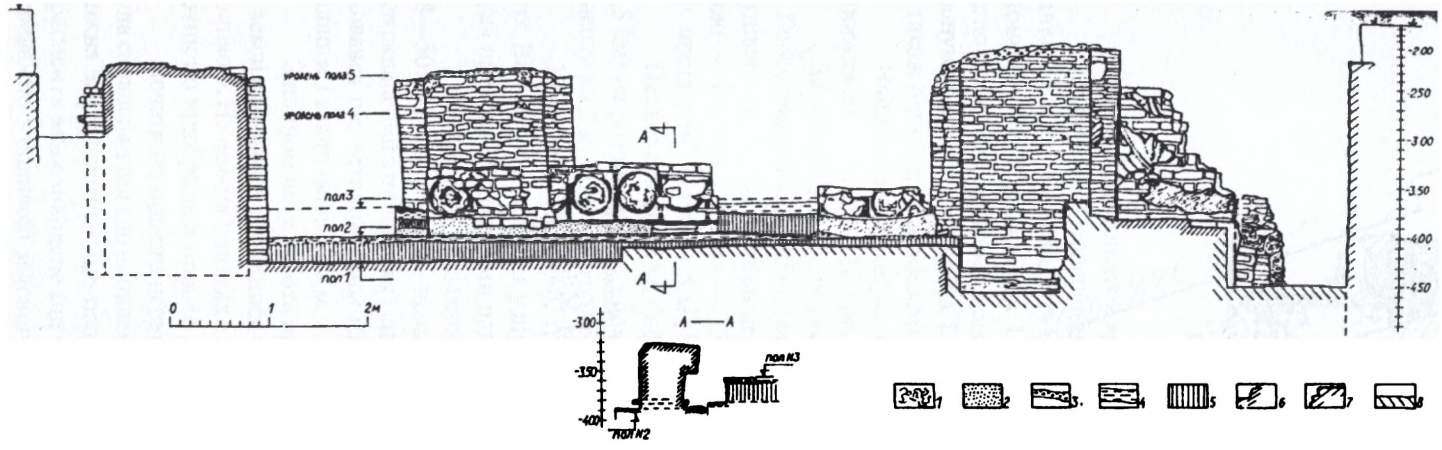

Рис. 87. Церква св. І. Богослова. Реконструкція М. В. Малевської

Fig. 87. Church of St. John The Apostle. Recontruction by M. Malevska

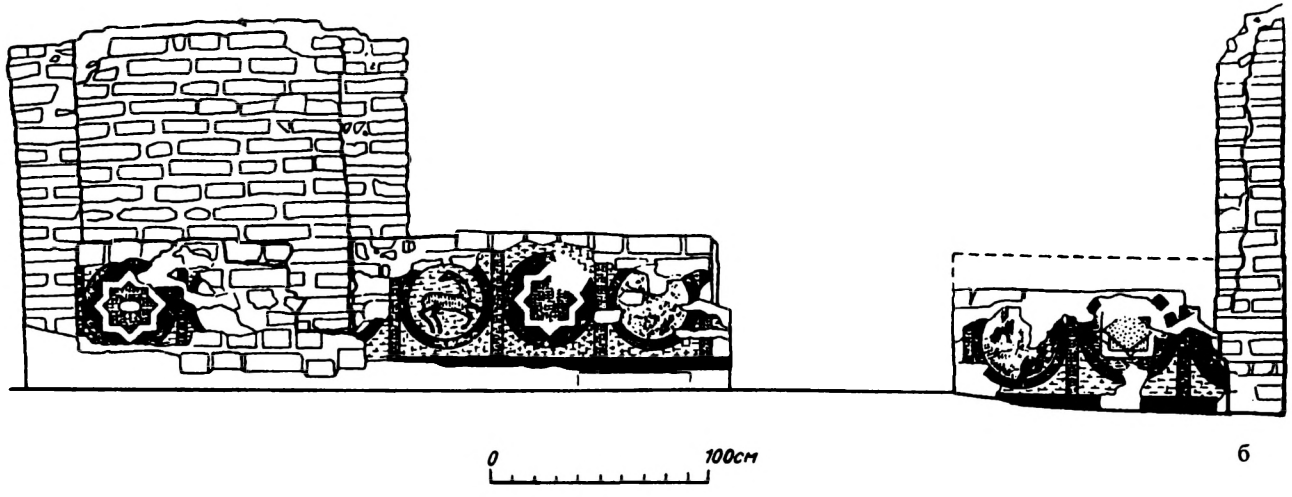

Рис. 88. Поперечний переріз церкви св. Івана Богослова (а). Вигляд на схід (б—б): 1 — розчин XII ст.; 2 — пісок; 3 — шар розчину під другу підлогу; 4 — шар глини; 5 — земляна підсипка між підлогами; 6 — кладка і підлоги XII—XIV ст. в розрізі; 7 — кладка XVIII ст. в розрізі; 8 — некопаний ґрунт (за М. В. Малевською); перший шар фрескового розпису на західній стороні вівтарної перегородки церкви св. І. Богослова (б). Кінець XIII—початок XIV ст. Схема (за М. В. Малевською)

Fig. 88. Cross-section of the Church of St. John The Apostle (a). View of East (б—б): 1 — lime mixed sand, 12th century; 2 — sand; 3 — layer lime mixed sand under second floor; 4 — layer of clay; 5 — soil between floors; 6 — wall and floors of 12th—14th century in cross-section; 7 — 18th century wall in cross-section; 8 — unexcavated area (foll. M. Malevska); First layer of fresco paint on West side of altar partition Church of St. John The Apostle (б). Finally 13th—beginning of the 14th century. Scheme (foll. M. Malevska)

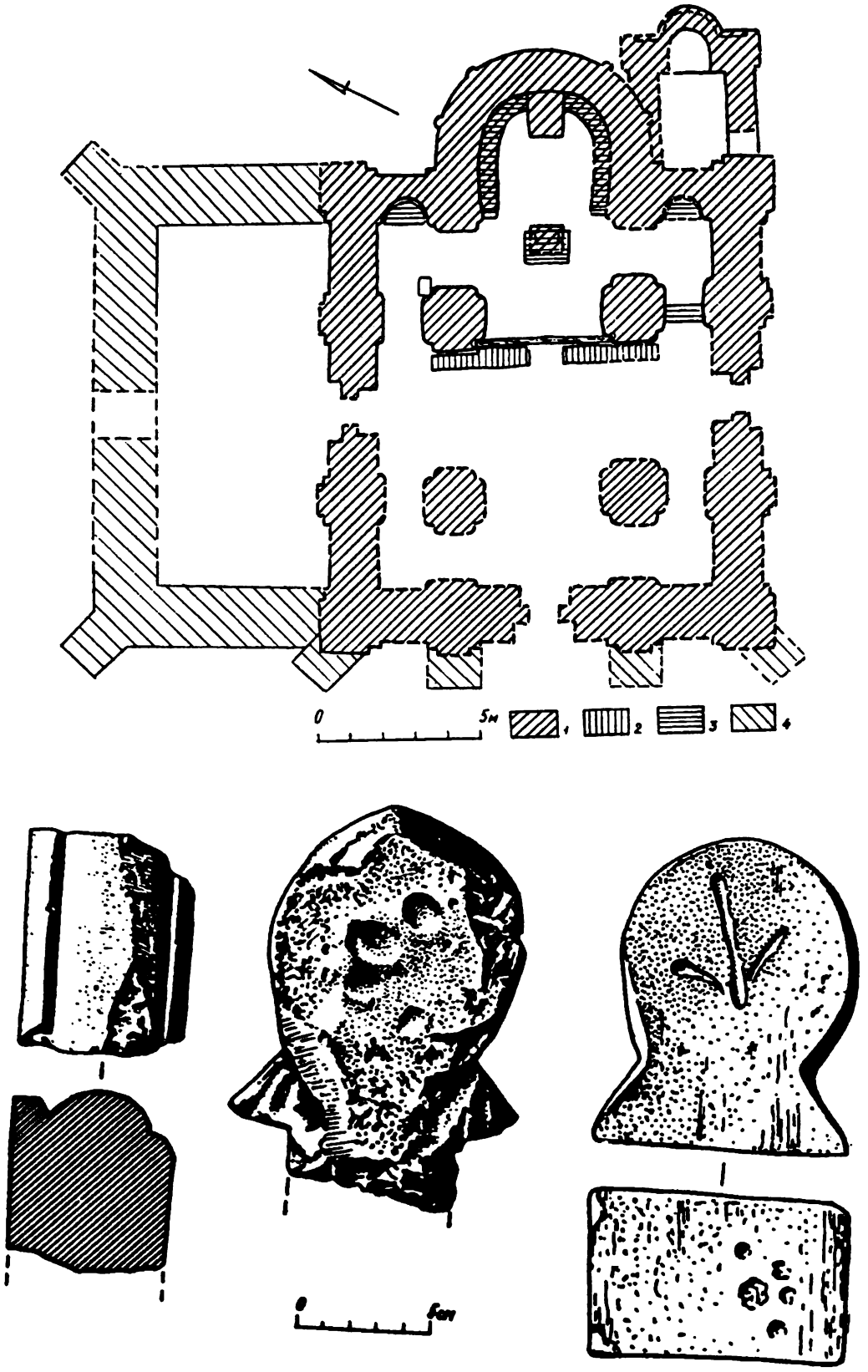

Рис. 89. Церква св. І. Богослова. Схематичний план-реконструкція: 1 — церква XII ст.; 2 — вівтарна перегородка кінця XIII—початку XIV ст.; 3 — доповнення другої половини XIV ст.; 4 — прибудова кінця XV — першої половини XVI ст.; 5 — зразки лекальної цегли (за М. В. Малевською). Фонди ЛДІКЗ

Fig. 89. Church of St. John The Apostle. Scheme-plan-reconstruction: 1 — Church of 12th century; 2 — altar partition finally 13th—beginning of the 14th century; 3 — complement of the second half of 14th century; 4 — building of the finally 15th— first half of 16th century; 5 — samples Lekal brick (foll. M. Malevska). Luck Preserve

Незвичайними є також східні підбанні стовпи храму, що мають хрестоподібну форму із заокругленими кутами і виділяються масивністю (1,95×2 м). Ще однією особливістю (окрім скругленості кутів) є наявність маленьких ніш на сторонах, повернутих до вівтаря, що більше ніде в домонгольському зодчестві не зустрічаються. Вони розташовані приблизно на тій самій висоті, що й півциркульні ніші у східній стіні, але мають прямокутну форму з гострокутним або трапеціеподібним завершенням (рис. 90). Їх висота становить 32—36 см, ширина — 30—38 см і глибина — близько 25 см. Жодних ознак використання ніш не виявлено. Ймовірно, вони призначалися для зберігання предметів культу, необхідних під час ритуальних обрядів. Аналогічну нішу було виявлено у вівтарній частині церкви на північній стіні на схід від лопатки із заокругленими кутами, що відповідає хрестовині північно-східного підкупольного стовпа.

Своєрідність храму полягає також у тому, що спочатку його інтер'єр не був тинькованим, про що свідчать численні графіті на прошарках цементівки та ребрах плінфи (рис. 162: 6, 7; 163). Стінний живопис з'явився тут пізніше, упродовж XIV—XV ст., коли Лучеськ перетворився на один з центрів Литовсько-Руської держави.

Ще однією відмінною особливістю церкви св. І. Богослова є декоративне оформлення її фасадів, про що можна судити на підставі уламків фігурної цегли двох типів, знайдених в розвалі храму. З цеглин, які мають на торці заокруглену "голівку", могли бути викладені бровки над віконними отворами і порталом. Цеглини з тонким профілюванням торця, можливо, слугували для оформлення кіотів над порталами. Але особливий інтерес викликають декілька цеглин, вкритих зеленою або коричневою поливою. Одна з цих знахідок із зеленою поливою на торці, на думку М. Малевської [1994, с. 95], належала напіварці аркатурного пояса, який міг прикрашати барабан купола і апсиду. Подібні полив'яні архітектурні деталі використовували і під час оздоблення Успенського храму у Дорогобужі [Малевская, Пескова, 1996, с. 58—60]. Ці знахідки свідчать про зародження нового живописного прийому оформлення фасадів саме на Волині, після чого він поширився і на гродненську архітектурну школу [Раппопорт, 1993, с. 54].

Каплиця при церкві, дещо незвично розташована на схід від південного плечика, являла собою маленький безстовпний одноапсидний храм, від якого збереглася південна половина заввишки від 0,3 до 1,6 м. Його довжина разом з апсидою — 4,8 м, ширина — 4 м, товщина південної стіни — 1 м. Храм та каплицю було збудовано одночасно, про що свідчить однаковий розмір цегли та аналогічний розчин (рис. 89: 5).

Будучи одноапсидним храмом, церква св. І. Богослова майже не має аналогій серед пам'яток давньоруського зодчества. У короткому переліку будівель цього типу вона була другою після дорогобузької Успенської церкви.

В архітектурі храму проявилися нові стилістичні особливості. Вони полягали у відсутності нартекса та в наявності лише однієї апсиди. Звертає на себе увагу своєрідний прийом заокруглення підкупольних стовпів та лопаток на внутрішніх стінах, що, безумовно, змінювало характер споруди. На думку дослідника архітектури П.О. Раппопорта [1993, с. 52], після виконання роботи в Лучеську ті самі майстри збудували церкву в Турові. Їх манера відрізняється від київської школи. Розстановка підкупольних стовпів, за якої бокові нефи стають дуже вузькими, наводить на думку, що зодчий намагався створити композицію з високо піднятим верхом.

Рис. 90. Церква св. І. Богослова. Ніша на підкупольному стовпі. Фото

Fig. 90. Church of St. John The Apostle. Niche on undercupola pillar. Photo

Інтер'єр церкви протягом декількох століть її функціонування неодноразово зазнавав змін. Наприкінці XIII — на початку XIV ст. було настелено другу підлогу, після чого перед східними підкупольними стовпами встановили вівтарну перегородку. Вона складалася з низького цегляного парапету і прилягаючої до неї зі східної сторони дерев'яної конструкції (рис. 89).

Цегляні стінки вівтарної перегородки з трьох сторін були двічі покриті фресковим живописом. Обидві стінки розчленовані червоними вертикальними лініями на шість прямокутників, в кожний з яких вписано коло коричневого кольору діаметром 44—45 см. Під ними при підлозі проходить чорна горизонтальна смуга. У кожному колі вміщено зображення, з яких читалися лише три на північній стінці і одне — на південній (рис. 88б).

На північній стінці дві композиції однакові: у коло вписана восьмикутна зірка на чорному фоні, на ній — червона зірка меншого розміру. У ще одне коло закомпоновано зображення коня в профіль з повернутою назад головою. Лошатко рожевого кольору на темно-сірому фоні. Між кругами і лініями розгранки фон світло-синій. На південній стінці парапету на другому від входу до вівтаря колі на сірому фоні вміщено квадрат, обведений вузькою бузково-червоною лінією, на ньому — рожевий квадрат, майже перекритий сіро-голубим фоном. На думку М. Малевської, перший розпис вівтарної перегородки є імітацією полілітії — прийому прикрашення храмів інкрустацією, виконаною кольоровими каменями [Малевская, 1994, с. 98]. У візантійському зодчестві такий прийом використовувався для декорації нижніх частин стін. Єдиною аналогією вівтарної перегородки луцької церкви є цегляний вівтар у південно-східній каплиці церкви св. І. Богослова у Смоленську 1160—1170-х рр. [Воронин, Раппопорт, 1979, с. 125—126, рис. 57—59].

Другий розпис вівтарної перегородки луцької церкви, що добре зберігся на торцях стінок, повернутих до проходу у вівтар, і, частково, на західній стороні, має суто орнаментальний характер.

Із східної сторони до парапету прилягала дерев'яна конструкція, визнана М. Малевською за рештки основи для розміщення ікон, тобто іконостас. Його фіксація у луцькій церкві є додатковим доказом існування вже у XIII ст. доволі високої вівтарної перегородки, що мала декілька регістрів ікон [Чукова, 1996, с. 42—45]. При цьому не можна не підкреслити її особливої своєрідності, яка полягала у поєднанні низького цегляного парапету, покритого фресковим розписом, з іконостасом, що підносився над ним.

У другій половині XIV ст., очевидно, за Любарта Гедиміновича, інтер'єр церкви знову був докорінно перебудований. Підлога за допомогою земляної підсипки, шару глини та розчину була піднята на 25—40 см. Покладені в розчин великі (зі стороною 23—24 см і 28—29 см, товщина близько 3 см) полив'яні керамічні плитки добре збереглися на значній площі на схід від вівтарних стовпів та між ними (рис. 91). Одна з них — круглої форми діаметром 25 см із прокресленими ялинками по периметру (рис. 91: 5).

Оскільки третя підлога виявилася на одному рівні з поверхнею синтрона і на 70 см закрила нижню частину престолу, виникла необхідність їх поновлення. На початкову лавку поставили нову з брускової цегли на вапняно-піщано-карбонатному розчині. Лицева вертикальна поверхня нової лави оздоблена однотонною фрескою сіро-синього кольору, а на верхній горизонтальній поверхні покладено керамічні плитки.

Новий престол за розмірами дещо переважає перший (1,35×1,10 м) і відрізняється від нього своєю конструкцією: він не суцільно цегляний, а утворений трьома стінками і відкритий на схід. Це престол-ковчег, що міг використовуватися як шафа для церковної утвар і книг [див.: Чукова, 1991, с. 8—10].

Одночасно з новим престолом і синтроном у південній наві на третій підлозі було споруджено перегородку між південно-східним стовпом і відповідною йому внутрішньою лопаткою, яка відокремила вівтарну частину храму від приміщення для вірних. З двох сторін простінка фрагментарно зберігся фресковий розпис, що імітує підвішені рушники. Рушник був декорований червоними трилисниками та світло-зеленими ромбами. Прийом прикрашання нижніх частин стін імітацією підвішених рушників відомий на Русі з другої половини XII ст. і має романське походження [рис. 92; Орлова, 1976, с. 185—186].

Фресковий розпис, безперечно, покривав і верхні частини стін та склепінь, про що яскраво свідчать численні уламки фресок, знайдені у потужному шарі розвалу храму, який лежав на другій підлозі. Серед них переважали однотонні шматки тла — синього, чорного, сіро-бузкового, зеленого, сірого, коричневого. Багато фрагментів з червоною смугою, яка розмежовує композиції. На деяких з них зустрічаються зображення складок одягу та його орнаментації.

Особливий інтерес викликає зображення обличчя Ісуса Христа, зібране з кількох шматочків та відновлене в Лабораторії з реставрації монументального живопису Державного Ермітажу (рис. 93). Ці уламки було знайдено на підлозі в північно-східному куті церкви. Фігура Христа могла входити до композиції, можливо, "Зішестя в пекло", намальованої на північній стіні храму.

За живописною манерою виконання, прийомом моделювання форм, поворотом фігури в три чверті, одягом, що вільно спадає, зображення є зразком нового напрямку в давньоукраїнському живописі, який виник у середині XIV ст. під впливом візантійського мистецтва палеологівського стилю і, зокрема, у результаті контактів з мистецтвом периферії Візантійської імперії — Македонії, Сербії, Болгарії [Малков, 1980, с. 135—160; Крылов А., Крылов О., 1994, с. 109].

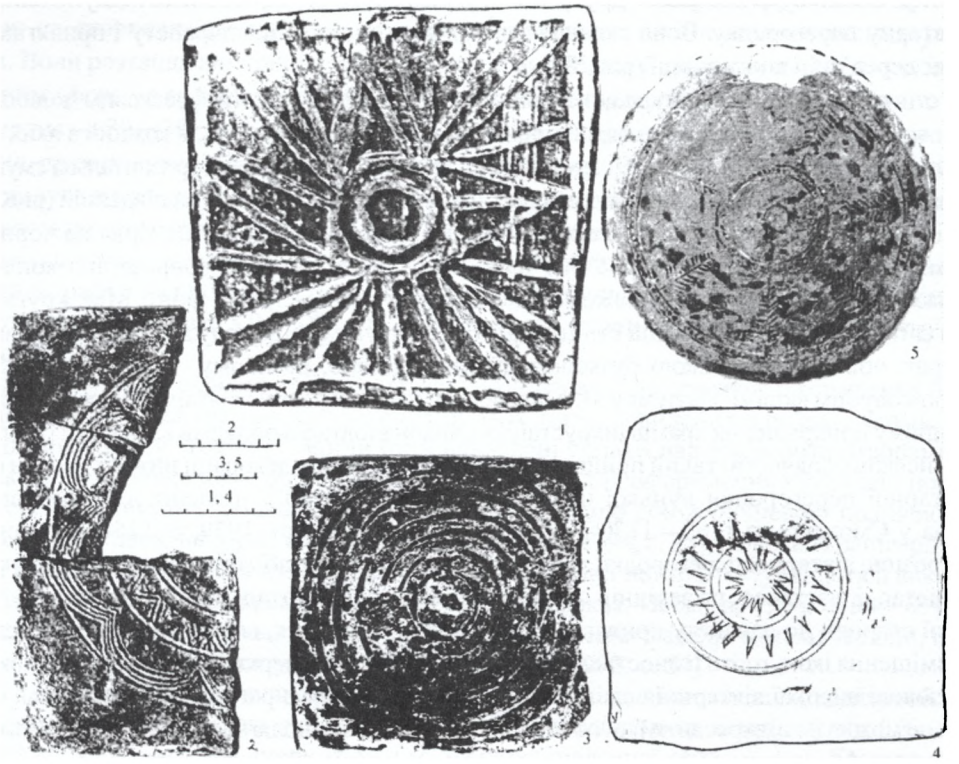

Рис. 91. Церква св. І. Богослова. Зразки рельєфних полив'яних керамічних плиток з підлоги: 1, 5 — 70-ті рр. XIV ст.; 2 — світло-зелена полива, XV—XVI ст.; 3 — темно-зелена полива XV—XVI ст. (будівельний розвал у північному нефі над 5-ю підлогою); 4 — коричнева полива, XIV—XV ст. (князівський палац?). Фонди ЛДІКЗ

Fig. 91. Church of St. John The Apostle. Samples of relief glazed pottery floor tiles: 1, 5 — 1370—1380; 2 — light-green glaze, 15th—16th century; 3 — dark-green glaze of 15th—16th century (buildings remains in Northern nave over 5th floor); 4 — brown glaze of 14th—15th century (Princes' palace) Luck Preserve

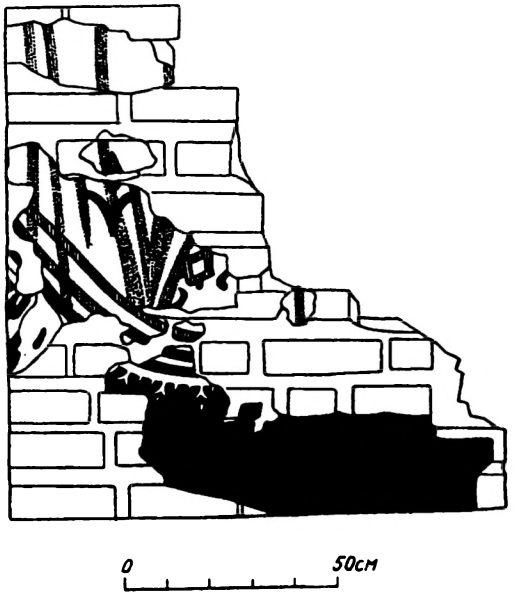

Рис. 92. Церква св. І. Богослова. Фрагмент фрескового розпису другої половини XIV ст. на західній стороні простінка, що відділяє південний неф від вівтаря

Fig. 92. Church of St. John The Apostle. Fresco fragment of the second half of 14th century, Western wall between South Nave and altar

Рис. 93. Церква св. І. Богослова. Образ Христа
(фрагмент фрескового розпису другої половини XIV ст.)

Fig. 93. Church of St. John The Apostle. Portrayal of Christ
(fresco paints fragment of the second half of 14th century)

Що стосується зовнішнього вигляду храму, то істотним доповненням було лише спорудження великої прибудови з північної сторони церкви, яка відповідала довжині північного фасаду (15 м) і мала ширину 7 м. Судячи з характеру цегли, готичної техніки кладки і стратиграфічних даних, її побудову можна зарахувати до XV ст. або першої половини XVI ст. У той самий час, очевидно, було встановлено контрфорси для зміцнення західної стіни церкви.

Про зовнішній вигляд храму у XVI ст. знаємо з документа 1591 р.: церква мала позолочений хрест з ланцюгом над банею, на мурі поверх вапняного тиньку — намальований образ св. І. Богослова; дах було покрито ґонтом. Приблизно у цей самий період, за даними археологічних розкопок, відбулося значне руйнування храму, яке прискорило його остаточний занепад [Малевская, 1997а, с. 30—32].

Наступною монументальною спорудою Лучеська після церкви св. І. Богослова був храм св. Димитрія, який згідно з даними розкопок, здійснених під керівництвом М. П. Кучери та реконструкції М. В. Малевської, має розміри 10×13 м. Судячи з малюнка та плану храму 1860 років (рис. 49), наземна частина будівлі зазнавала протягом свого існування пізніших перебудов. Ширина фундаменту на дослідженій ділянці — 1,2 м. Фундамент храму заглиблений в материковий пісок. В окремих місцях в материку простежено сліди від ровів, в які закладали фундамент. По краях фундамент складено з одного ряду плит світло-сірого вапняку та пісковику, забутованих всередині уламками цегли та поодинокими каменями. Його висота — 1,6 м. Плити майже квадратні, хоча є й неправильної форми. Товщина плит становить 10—25 см. Поверхня їх, як правило, рівна. Особливо гладку поверхню мають зовнішні бокові грані плит. Стіни храму збереглися на висоту 1 м від долівки. У цегляній кладці зустрічаються поодинокі кам'яні плити. Долівка храму знаходиться на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Від неї зберігся шар вапна завтовшки 18 см, який перекриває земляну засипку фундаменту. На ранніх етапах функціонування храму його долівка була вкрита керамічними плитками з коричневою поливою, фрагменти яких зустрічались під час розкопок [Кучера, 1968, с. 2—8].

Храм св. Димитрія, судячи з реконструкції плану, зробленої М. Малевською [1997б, с. 267], був невеликою, квадратною в плані будівлею, що мала чотири потужні стовпи, центральну апсиду, що виступала назовні, та дві бокові, слабко виражені в товщі східної стіни. Відсутність зовнішніх лопаток — ознака, що поєднує храм св. Димитрія із синхронними йому храмом св. Георгія у Любомлі та церквами Новгорода: Різдва Пресвятої Богородиці на Перині та св. Миколая на Липні (1292 р.), дала можливість М. Малевській здогадно реконструювати аналогічні трилопатні завершення стін та відповідну їм конструкцію склепінь. Щоправда, храм св. Димитрія міг мати ще динамічніше вирішення верху, оскільки його підкупольні опори були такими самими потужними та широко поставленими, як у його попередників (Успенської церкви у Дорогобужі та церкви св. І. Богослова на дитинці Лучеська), і завдяки цьому могли нести високий барабан

великого діаметра. Саме ці ознаки — сувора центричність, стовпоподібність і вертикальна спрямованість композиції, на думку дослідників давньоруської архітектури, були характерними для різних шкіл руського зодчества напередодні нашестя Батия [Малевская, 1997б, с. 266].

Монументальне храмове будівництво у Лучеську набуло особливого розмаху протягом XIII—XIV ст. Цим часом слід датувати муровані будівлі храмів окольного міста та частину храмів середмістя. Муровані храми, як на це вказують археологічні знахідки будівельного матеріалу на давніх церквищах, споруджували у цей час також за межами власне міста. Проте основним для всього середньовічного періоду у Лучеську було дерев'яне храмове зодчество.

Дерев'яне будівництво має глибокі корені на етнографічній українській території [Січинський, 1926, с. 127]. Науковці здогадуються про те, що незвичайність форм домонгольської дерев'яної культової архітектури походить з дохристиянського храмового будівництва слов'ян [Брунов, 1944, с. 44—67]. Дерев'яними, очевидно, були перші християнські храми Лучеська, які згодом перебудовувалися з довговічнішого матеріалу. Ще у XVI ст. дерев'яними залишалися більшість храмів середмістя та посадів-передмість Лучеська. Про особливості храмового дерев'яного будівництва можемо говорити на підставі розкопок храмової ділянки на східному куті Ринку середмістя, яка за сукупністю даних ідентифікована з церквою св. Іоана Хрестителя [Терський С., 1998д].

Рештки будівельного горизонту із збережених дерев'яних конструкцій на рівні нижніх вінець споруди залягали на глибині 4,5—5,5 м від сучасної поверхні. У межах храмової ділянки досліджено рештки тризрубного храму, дзвіниці та 19 різночасових поховань.

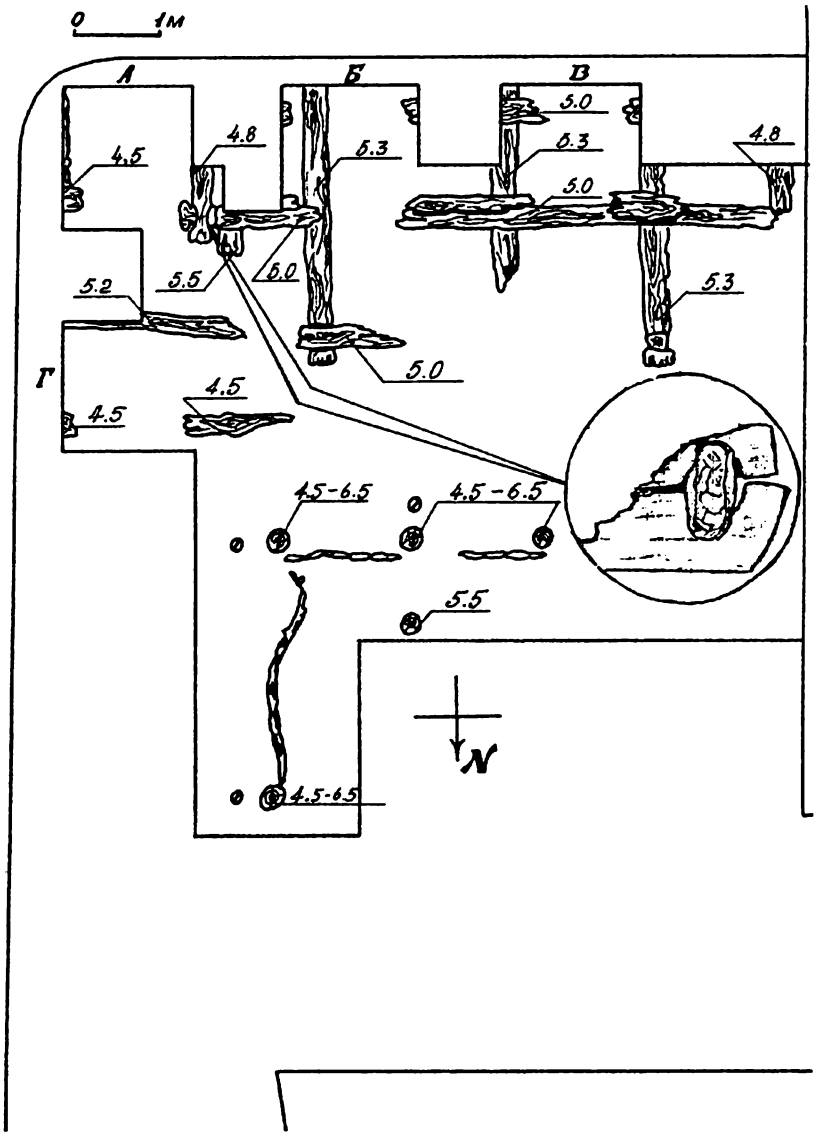

Рис. 94. Середмістя. План решток дерев'яної тризрубної церкви св. І. Хрестителя та дзвіниці каркасно-стовпової конструкції, XIV ст.

Fig. 94. City. Plan of remains of wooden 3-frame St. John the Baptist Church and Belfry post-frame dwelling construction, 14th century

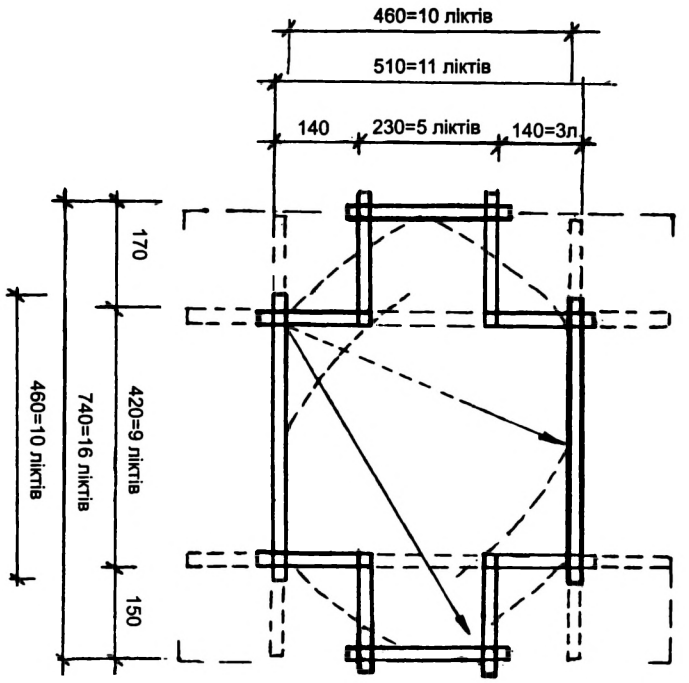

Рис. 95. Середмістя. Реконструкція плану дерев'яної тризрубної церкви св. І. Хрестителя XIV ст. (за С. Терським та І. Могитичем)

Fig. 95. City. Reconstruction of plan of wooden 3-frame St. John the Baptist Church of 14th century (foll S. Tersky and I. Mohytych)

Рис. 96. Середмістя. Погост церкви св. І. Хрестителя у XIV—XV ст. Реконструкція загального вигляду Р. Г. Метельницького за даними розкопок 1992—1993 рр.

Fig. 96. 14th—15th century city. Place of St. John the Baptist Church. Reconstruction of general view by R. Metelnyts'ky from data of 1992—1993 excavations

Храм XIV ст. загальною довжиною близько 7 м зведений з тесаних, прямокутних у перерізі брусів, з'єднаних "в замок" з випуском кінців. Він складався з прямокутного входу ("бабинця"), що мав розміри 1,5×2,3 м, прямокутної нави розмірами орієнтовно 4,6—5,0×4,2 м та прямокутного святилища розмірами 1,7×2,6 м (рис. 94). Згідно з реконструкцією плану церкви, зробленою І. Р. Могитичем, храм було побудовано на квадраті 4,6×4,6 м (10×10 ліктів, рис. 95), а вузькі (5 ліктів) та коротенькі (3,5 ліктя) вівтар та бабинець ховалися під широким піддашшям [Могитич І., 1999, с. 7].

У храмі було облаштовано дерев'яну підлогу, яка спиралася на чотири ряди легар, покладених вздовж та упоперек храму.

Дзвіниця каркасно-стовпної конструкції прямокутна в плані і має розміри 3,0×3,0 м. Стовпами слугували вертикально поставлені палі діаметром 20—25 см. Їх нижня частина, загострена на чотиригранну піраміду, була заглиблена приблизно на 1,5 м. З внутрішнього боку стовпів прилягали зотлілі дошки, поставлені на ребро. Вони були огороджувальною конструкцією споруди. Виявлено також стовпи меншого діаметра — 15—18 см, які розміщувались із зовнішнього боку в ряд паралельно до стін на відстані 20—25 см один від одного. Досліджена дзвіниця (рис. 96) має аналогії серед втрачених пам'яток дерев'яної архітектури Волині дещо пізнішого часу [Цинкаловський, 1935, с. 114—116].

Цінність виявлених споруд для історії української культури полягає в тому, що сьогодні це єдині з відомих пам'яток дерев'яної храмової архітектури XIV ст., які поєднують добре вивчене в натурі храмове будівництво XVI—XVII ст. з пам'ятками XII—XIII ст., дослідженими археологічно. Виявлений розкопками 1992—1993 рр. тризрубний храм є найдавнішим із збережених, принаймні на рівні нижніх вінець, споруд цього типу.

Храми, що були своєрідними громадськими центрами, споруджувалися на кошти громади із застосуванням найпередовішої будівельної технології, були домінантами в середовищі переважаючої житлової забудови.

3.2. Житла та господарські споруди

Житлове будівництво Лучеська — це важливий показник майнового стану, побуту, культури його мешканців. На житло у великому місті неминуче накладає відбиток його складна соціально-топографічна структура.

Археологічні дослідження Лучеська у XIX — першій половині XX ст. майже не залишили для нас істотної інформації про середньовічне житлове будівництво. Упродовж 1968—1997 рр. в межах міської агломерації було досліджено понад 50 жител VIII—XV ст. Житлові будинки VIII—IX ст. відкрито на території майбутнього середмістя (1), на Гнідаві (1) та у Рованцях (1), житла X—XI ст. — на дитинці (8), у середмісті (2), Помостичах (1) та на Гнідаві (6); житла XII—XIII ст. — на дитинці (2), у середмісті (2), Рованцях (5); 7 споруд XIV ст. і 6 споруд XV ст.— на території середмістя.

Тип житла та його основних складових частин змінювався як під впливом природного середовища, так і внаслідок культурних міграцій. Важливим чинником, який впливав на розвиток житлового будівництва, були температурні коливання. Так, велике поширення напівземлянкових будівель до рубежу XI—XII ст. та їх повторне будівництво наприкінці XIII ст. на приміських поселеннях Лучеська пов'язане, очевидно, не лише з новими культурно-історичними впливами, але й відображає певне коливання клімату. Саме упродовж XII—XIII ст. на території Східної Європи відбувалося відчутне потепління [Брукс, 1952, с. 282; Борисенков, Пясецкий, 1983, с. 129—130], яке у XIII ст., а особливо в його кінці, змінилося черговим похолоданням [Борисенков, 1982, с. 25; Борисенков, Пясецкий, 1988, с. 175—176, 260—270]. Галицько-Волинський літопис записав про це під 1283 роком: "...бысть зима люта велми, мор велик. И учиниша всю землю пусту" [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 894]. У 1284 р. картина повторилася: "Зима люта и студена зело" [Швец, 1971, с. 34, 162]. "Малий льодовиковий період", який розпочався відтоді і тривав до XIX ст. [Борисенков, Пясецкий 1988, с. 175—190], ще в XIV ст. змінюється короткочасним потеплінням і зменшенням зволоженості [Костин, 1965, с. 71]. Часті екстремальні явища накладали відбиток на життя поселення, змушували вносити певні зміни в конструкцію жител.

Розміри котлованів заглиблених жител X—XI ст. в середньому становили 3×4 м (рис. 97—103, 160). Конструкція стін у них була переважно зрубною, про що свідчить відсутність стовпових ям на долівці по кутах котлована. Споруди з каркасно-стовпною конструкцією стін найбільше з'являються у середмісті. До інших особливостей належить повторне підмазування долівки під час ремонту окремих будівель (Гнідава, середмістя).

У конструкції печей помітне співіснування різних будівельних технологій. Це явище можна пояснити формуванням населення міста з представників різних регіонів Волині та вихідців з інших земель. Переважна

більшість печей була споруджена з глини (рис. 98). Лише в одному випадку піч в житлі на урочищі Панський город була викопана в материковому супіску (рис. 160), а піч у наземній споруді на дитинці була складена з плиткоподібного каменю насухо (рис. 168).

Піч у житлі № 1 у середмісті мала дерев'яний каркас та ліплений з білої глини корпус. У житлі № 2, дослідженому там же, ліплений з білої глини корпус печі був наповнений шматками керамічного посуду та залізного шлаку. Конструкція останньої печі нагадує опалювальні пристрої у житлах X ст., виявлених під валом дитинця (рис. 97; 98; 99: 2).

Можна погодитися з думкою дослідників про те, що серед котлованів від споруд неправильної форми напівземлянками слід вважати тільки заглибленіші та більші за площею, решта ж — є залишками від наземних будівель, зокрема об'єктів господарського характеру. Наземна частина таких жител була, ймовірно, зрубною, а в менших об'єктах господарського характеру надбудова могла складатись із простих навісів [Будинский-Кричка, 1990, s. 108]. До подібних споруд господарського призначення належать, очевидно, напівземлянки з нішами-печами, виявлені на Гнідаві (розкопки М. П. Кучери).

Дах будівель в окремих випадках накривали очеретом, як це бачимо на прикладі споруди XI ст. з дитинця (рис. 100—103) та споруди XIV ст. з Гнідави. Багатші споруди покривали гонтом. З XIV—XV ст. для покриття монументальних споруд почала застосовуватись черепиця із світлої глини завширшки 18 см, завдовжки понад 25 см (можливо, 48 см за львівськими аналогіями), на верхній площині – чотири вдавлені поздовжні смуги, на нижній – трикутний гак, датується XV—початком XVI ст. Нею було покрито, зокрема, князівський палац у Верхньому замку (фонди ЛДІКЗ № 326/30, 38), а уламки зібрано у ямі поруч із піччю для випалу вапна на Градній горі [Терський С., 2006б].

Будівлі Лучеська обладнували дерев'яними замками-засовами, про що свідчать знахідки ключів до них (рис. 133).

Починаючи з XII—XIII ст., житлові споруди в Лучеську, як і в інших містах Русі, стають наземними. У Лучеську поки що виявлено лише рештки глиняних долівок з печами, які не дають достатньої інформації для об'ємної реконструкції самих споруд.

Наслідком монголо-татарської агресії була певна архаїзація матеріальної культури Волині. У житловому будівництві це відобразилося у повторному поширенні заглиблених споруд. Одна з них, досліджена в розкопі 1996—1997 рр. в середмісті, мала каркасно-стовпну конструкцію стін.

Заглиблені житла, інколи на глибину не менше 1 м, переважають протягом другої половини XIII—XIV ст. не лише на Волині. Вони відомі у всій лісостеповій зоні [Шекун, 1987, с. 435].

Печі цього періоду найчастіше мали прямокутну форму.

Житлове будівництво XV—XVI ст. у різних районах Лучеська добре висвітлено у писемних джерелах.

Багатшими дерев'яними спорудами забудовувався Верхній замок. Збереглися описи будівель, на середину XVI ст. вже досить старих. Поміж Стировою вежею та господарським палацом знаходився "дім дерев'яний, що в стіні стоїть". Він мав "дві світлиці на підклітях соснових: між ними сіни дошками побиті; перед сіньми ґанок. Ті ж хороми синдети криті — покриття все погнило. Біля того дому приставлена світлиця, напроти комора на підклітях — між ними сіни". "Коло них, на іншій стороні хором — світличка на поклітах, а навпроти ганок синдето крито — і ці хороми старі; кухні дві дерев'яні: одна з них драницями крита, обидві погнилі" [Інвентар 1552 р., див.: Луцьку..., 1985, с. 33]. Судячи з опису, ці будівлі були досить давніми. Їх споруджено не пізніше ніж на початку XVI ст.

У протилежному кінці Верхнього замку, біля Владичої вежі, стояли дім владики ("біскупа"), а коло нього при самій стіні — будинок для духовенства.

З опису 1604 р. знаємо про світлиці, "избы белыя, печи в них", "оконные стекляницы в оловяном переплете (оболоны)", а також кухню, що були на Владичому дворі [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — 1883, с. 346—348]. Інвентар 1607 р. згадує два погреби, дерев'яну лазню та великий будинок з двома "ізбами", кімнатою з кахляною піччю та ґанком (балконом?) на горі [Сборник..., 1916, с. 28, 45—46].

Інший характер мала забудова середмістя Лучеська. Так, у документі 1576 р. зустрічаємо описи дворів: "В месте Луцком: двор над Стыром з будованнями: напервей свитлиця з сеньми, напротывку комора, а на верху того дома схованє, гридня з сеньми з коморою, друга гридня з сеньми, стайня некрита; в Жидовській вулиці будинок Батків, в которому сам Батко мешкав: напервей светлица великая, з нее, прибок сени, светлица, напротивко сеней кухня глинянка, пивниця лихая, стайня и комора водле стайни. Дом Атабиевский над Стыром: напервей пекарня от улицы з сеньми над Стыром, издебка черная. Сеньцы и коморка, напротывку комор над Стыром непокрытых лихих". Там же зустрічаємо опис майна єпископа пинського і турівського Андрія Русина [АрЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — 1859, с. 56].

Будинки, які мали декілька житлових приміщень-світлиць, нерідко належали кільком власникам [Сас, 1989, с. 38] і були порівняно недорогими [Małuszyński, 1939, s. 6].

Певну уяву маємо з люстрації 1552 р. також про забудову приміських осель [АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. І. — 1886, с. 171—172]. "Дворець Гнидава: будованнє в ним: светлиц две по три сажни і комора до одной

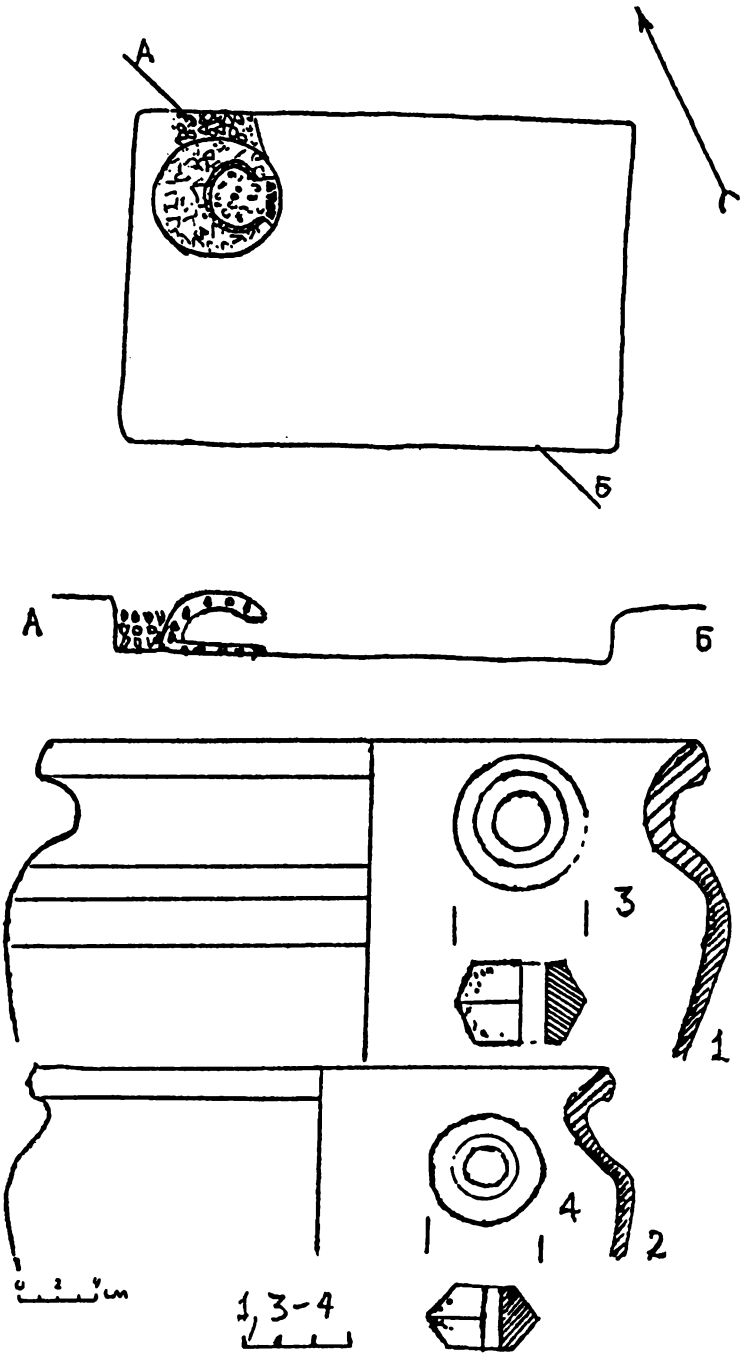

Рис. 97. Споруда № 2 X ст. під валом дитинця Лучеська (розкоп 1991 р.): план і профіль та речовий матеріал з її заповнення: 1, 2 — кераміка; 3, 4 — крейдяний вапняк. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 97. Plan and cross-section of the building No 2 of 10th century under rampart of Lutches'k dytynets (1991 excavations): and its inventar: 1, 2 — ceramic assemblages; 3, 4 — chalk limestone. Luck Preserve

Рис. 98. Дитинець Лучеська. Розкоп 1991 р. Піч X ст.
Фото М. Хілька

Fig. 98. Lutches'k dytynets. 1991 excavations. Remains of the oven of 10th century.
Photo M. Hilko

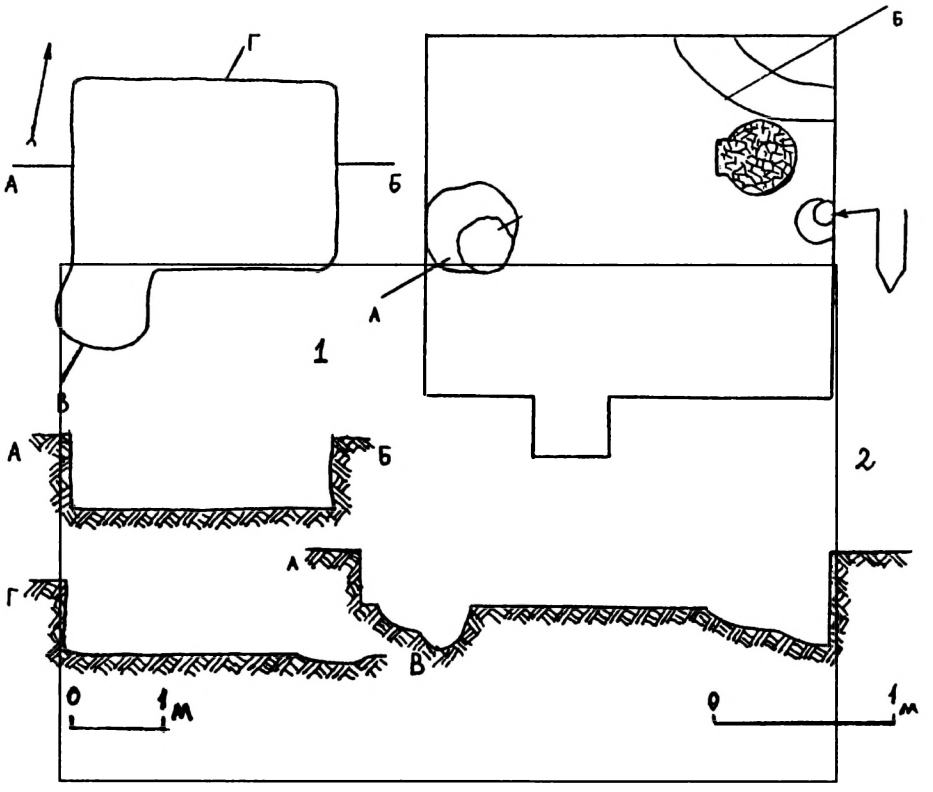

Рис. 99. Споруди № 3 і № 4 X ст. під валом дитинця
Лучеська (розкоп 1991 р.). План і профілі

Fig. 99. Lutches'k dytynets. Plan and cross-section of the buildings No 3 i No 4
of the 10th century under rampart, 1991 excavations

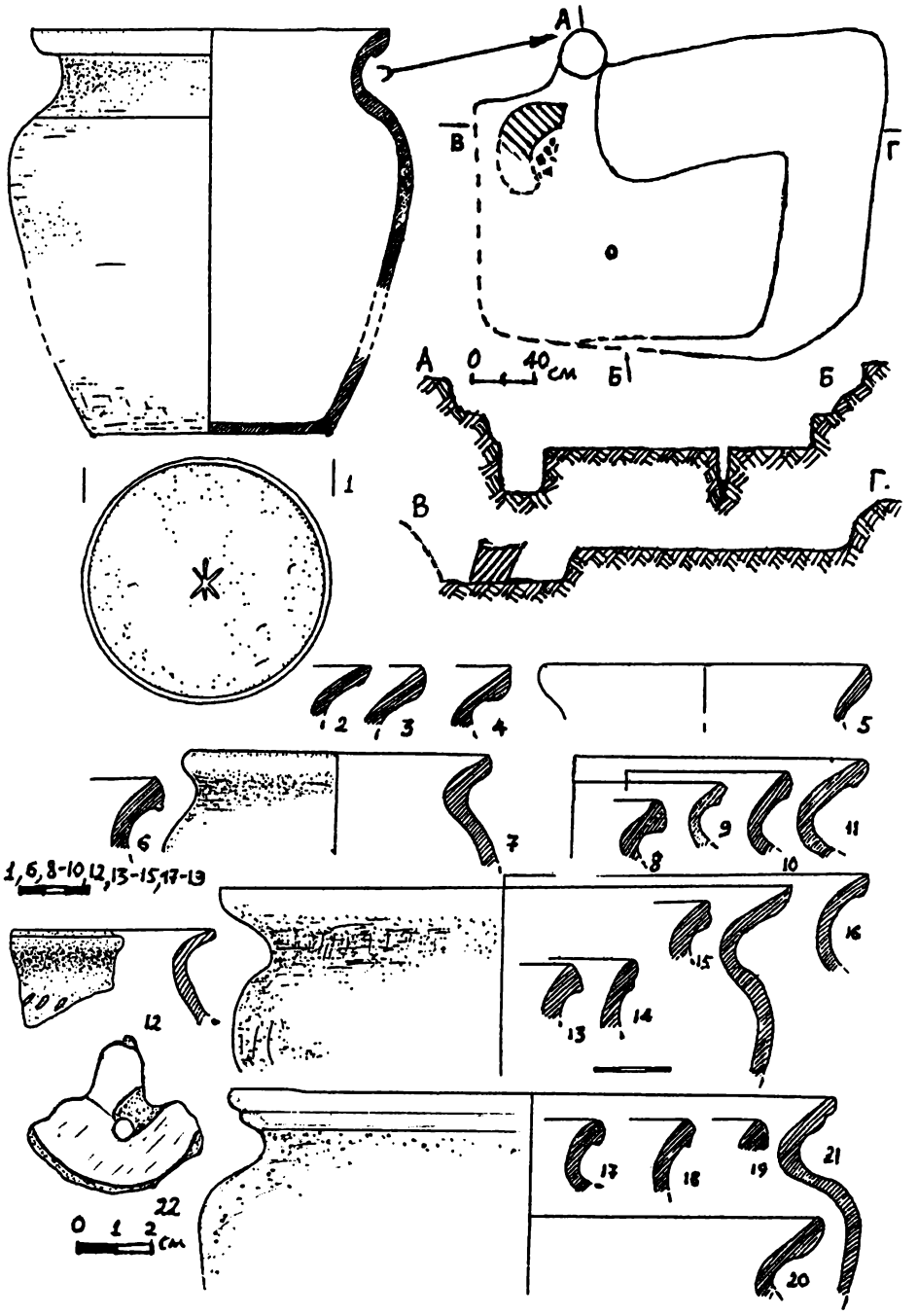

Рис. 100. Споруда № 3 XI ст. на північній ділянці дитинця Лучеська (розкоп 1992 р.). План і профілі. Речовий матеріал із заповнення: 1—21 — кераміка; 22 — кістка. Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 100. Northern area of Lutches'k dytynets (1992 excavations). Plan and cross-section of the building No 3 of 11th century. Inventar: 1—21 — pottery; 22 — bone. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

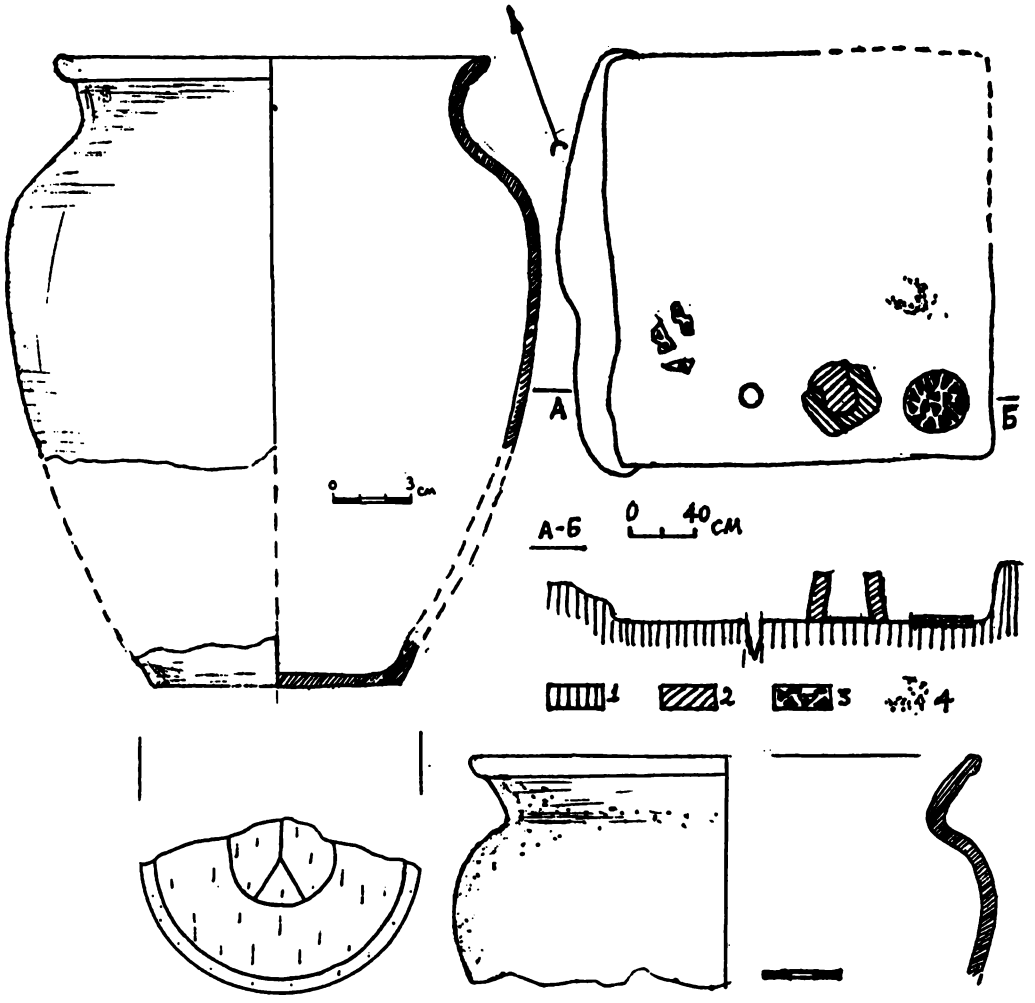

Рис. 101. Споруда № 4 XI ст. на північній ділянці дитинця Лучеська (розкоп 1992 р.). План і профілі. Речовий матеріал із заповнення. Фонди ЛДІКЗ: 1 — перемішаний суглинок; 2 — піч, ліплена з глини; 3 — черінь печі; 4 — скупчення кераміки

Fig. 101. Northern area of Dytynets of Lutches'k (1992 excavations). Plan and cross-section of the building No 4 of 11th century. Inventar. Luck Preserve: 1 — mixed clay; 2 — remains of the oven; 3 — bottom of a furnace; 4 — potsherds accumulation

светлици приоблена, а сеней помеж светлиц немає, два зрубы по половицы зрублено. То все згныло. Погреба два, клети две, кухня, издебка на дворе, где гуси и курицы сидят. Огорожено плотом з лозы, а ворота не накрыты. Дворец Красне: светлыц две, одна протыв другой по три сажени: в ных печи и лавы, и двери з защипками, а сами покрыты добре, а сеней меж нымы немає". Там само згадана "изба чорная, кухня плетена з лозы, глиною обмазана; возле избы черный повет з лозы сплетеный, что возы ставят; лазня" [АрЮЗР. — Ч. 7. — Т. І. — 1886, с. 172].

Археологічні розкопки уможливлюють детальніший розгляд окремих сторін житлового будівництва XIV—XV ст.

У прийомах житлобудування XIV—XV ст. в Лучеську широко використовували надбання попередніх століть. Це насамперед заглиблені споруди з похилими входами, які були відомі вже у XI—XII ст. [Шекун, Веремейчик, 1987, с. 436—437]. Дощаті підлоги на соснових переводинах зустрічаємо у Звенигороді в XII ст. [Свешников, 1987, с. 408—409].

Репрезентаційні палацові будівлі, подібно до храмів, оздоблювались декоративними плитками до підлоги та фресковим розписом. Мабуть одночасно з вимощенням долівки храму св. І. Богослова у 1370-і рр. орнаментована плитка застосовується і в князівському палаці. З його підлоги могла походити полив'яні плитки з так званими солярними знаками, виявлені, як покриття галереї на замковій стіні у 2006 р.(рис. 91: 4).Її розміри – 15×15 см, товщина – 4–5 см. Плитки з церкви, теж з прямокутно стесаними краями, мають більші розміри. Концентричні орнаменти на окремих з них, з паралельних та перпендикулярних штрихів нанесених коліщатком нагадують орнаментацію посуду XIV—XV ст. (рис. 91: 2).

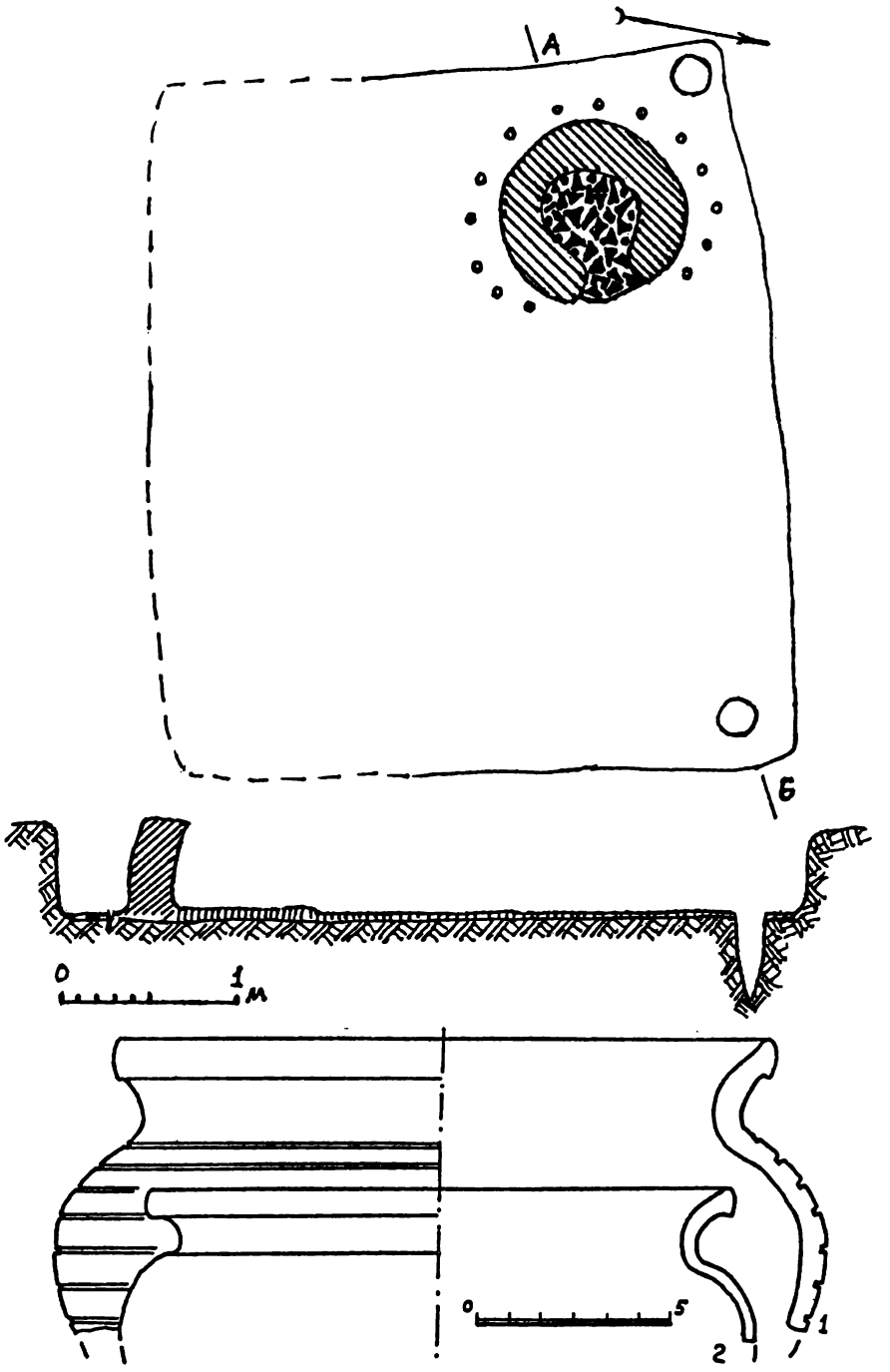

Рис. 102. Споруда № 1 X—поч. XI ст. на Ринковому пагорбі середмістя Лучеська (розкоп 1997 р.). План і профілі. Речовий матеріал із заповнення.
Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 102. Market hill of Lutches'k (1997 excavations). Plan and cross-section of the buildings No 1 of the 10—11th century. Inventar. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

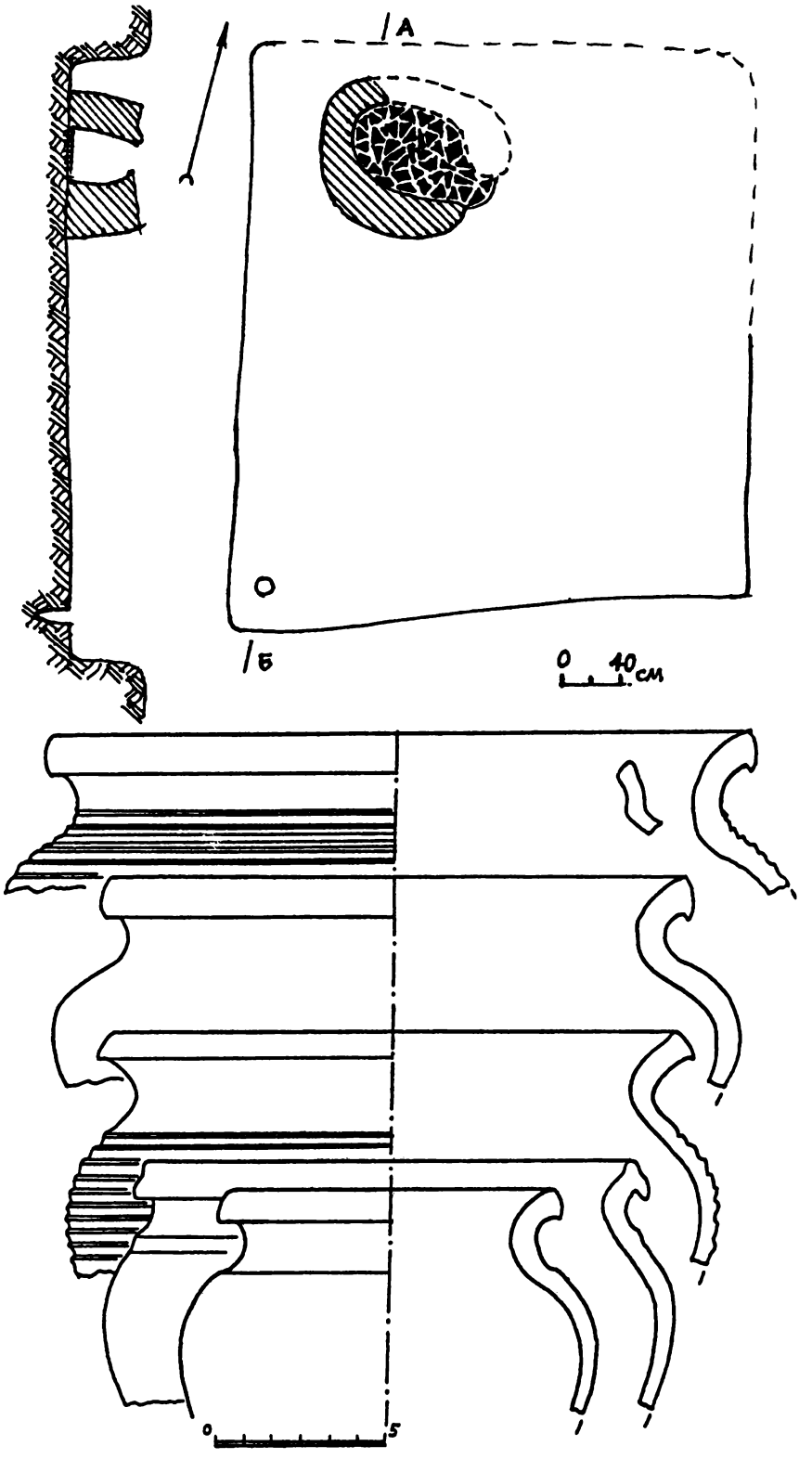

Рис. 103. Споруда № 2 X—поч. XI ст. на Ринковому пагорбі середмістя Лучеська (розкоп 1997 р.). План і профілі. Речовий матеріал із заповнення.
Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 103. Market hill city of Lutches'k (1997 excavations). Plan and cross-section of the building No 2 of 10— 11th century. Inventar. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

Деякі нові житлобудівельні прийоми, що з'явилися в умовах різкого зростання євразійських контактів після завоювань Батия, помітні насамперед у спорудах палацового типу.

До них належала вже згадувана велика будівля каркасно-стовпної конструкції на Ринку, досліджена в 1996—1997 рр. Характерною особливістю будівель цього типу є використання великої кількості глини у конструкції перекриття та стін. Відомо, що у двоповерхових будинках, які споруджували в той період на півдні України, навіть дах перекривався грубим шаром глини, щоправда, міжповерхове перекриття робили з дерева, наприклад у житлах XII—XIII ст. на посаді Баклинського городища у Криму [Талис, Рудаков, Маркелова, 1974, с. 347].

З метою зменшення навантаження на несучі зовнішні стіни цієї важкої конструкції використовувався ряд зовнішніх дерев'яних стовпів. Цей тип будівель на території ГВД, очевидно, набув поширення щойно у XIV ст. Дерев'яні палаци цього типу археологічно досліджено також у Володимирі та Галичі [Терський С., 1999б; Лукомський, Петрик, 2001, с. 171—178]. Дерев'яні будинки з галереями у XVII—XVIII ст. були поширеними у містах Волині (рис. 104).

Етнографи, які називають цей тип жител "пристовповим" (дах на пристінних стовпах поєднаний із незалежною від них зрубною або комбінованою конструкцією стін), вважають його привнесеним в Україну із Сілезії разом з німецькою колонізацією [Радович, 2001, с. 540].

Не виключено, що використання великої кількості глини у конструкціях стін та перекриттях будівель на Волині у другій половині XIII—XIV ст. зумовлено культурним впливом житлового будівництва міст Золотої Орди, розташованих у степових малозаліснених районах. У будь-якому випадку використання саману як будівельного матеріалу під час спорудження печі-коминка у Владичому будинку має, безсумнівно, південне походження. Використання саману є традиційним для будівництва Середньої Азії. Саме із моменту золотоординського завоювання Волзької Булгарії там розпочали широко використовувати саман при спорудженні печей [Васильева, 1987, с. 60].

Починаючи з XIV ст., в конструкції фундаментів печей використовують також брускову цеглу (рис. 62). З'являються нові типи опалювальних споруд. Під час розкопок 1992 р. на території Владичого двору було досліджено три коминки, один з яких у будинку, що існував у XIII ст. (опис див. у Розділі 2), а два інших, споруджених у XIV ст., функціонували протягом кількох століть. Вони підковоподібної, напівокруглої в плані форми, діаметрами 2,5 та 3,0 м; на плоскій стінці розташоване устя завширшки близько 1 м (рис. 37). Стінки печей завтовшки в одну—півтори цеглини двох основних форматів складені на глині. Неодноразова їх перебудова або ремонт підтверджується багатошаровістю черені, товщина якої в обох печах сягала 0,5 м, нижній шар лежав на підстилці, що складалася з фрагментів кераміки рубежу XIII—XIV ст. та кісток. Проте черіні цих печей різнилися між собою матеріалом: у першому випадку — суцільна шарувата маса на основі вапна з вкрапленням кераміки другої половини XIV—XV ст., у другому — три міцно випалені шари бурого кольору з рівною поверхнею, завтовшки 2,5—3,0 см кожен, які містили щебінь твердої гірської породи і були розділені двома прошарками глини з попелом. Найнижчий черінь мав найменшу площу [Terski S., 1994, s. 199—204].

Рис. 104. Акварель К. Войняковського, 1798 р.

Fig. 104. K. Vojniakivski water-color, 1798

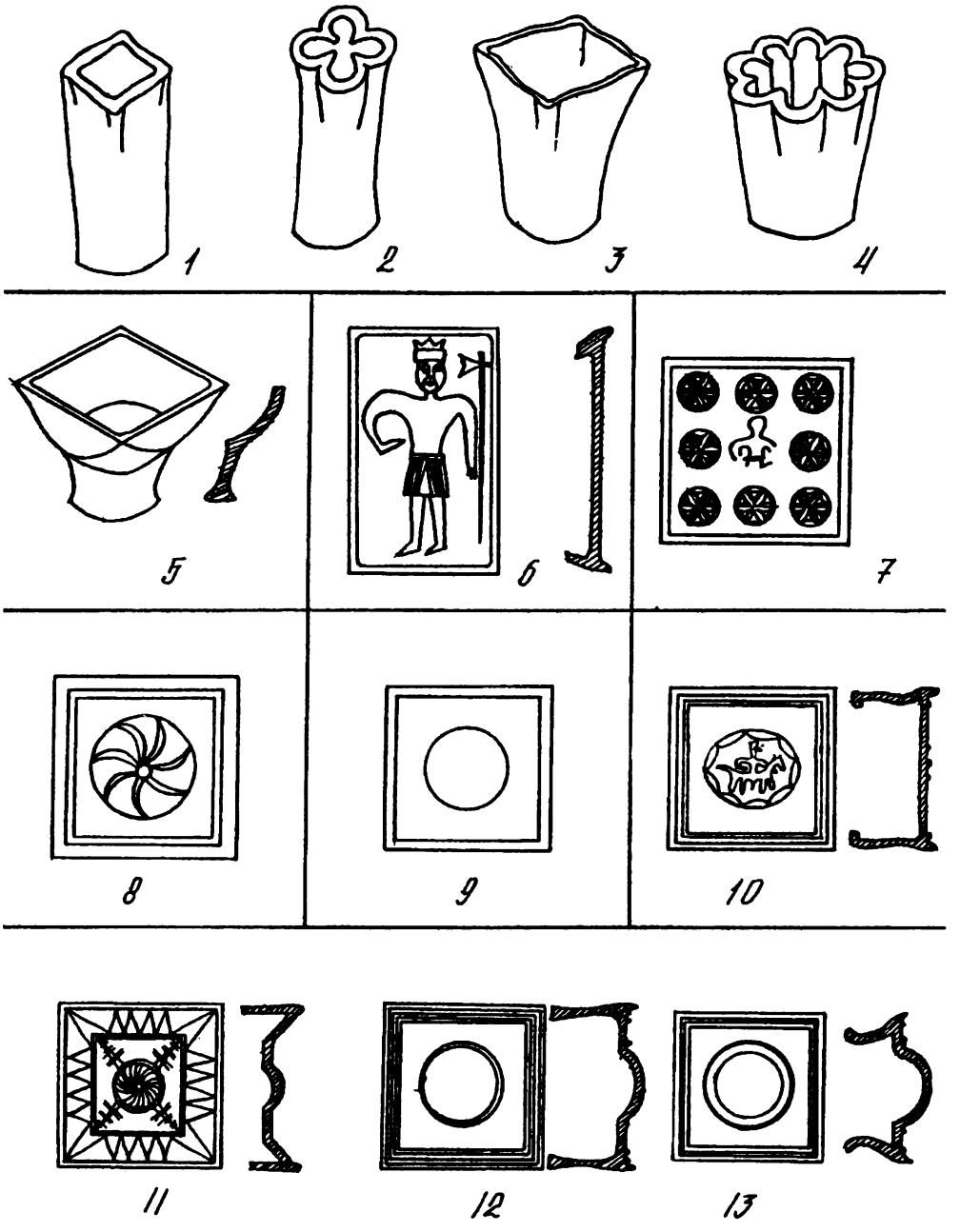

Рис. 105. Типологічний розвиток луцьких кахлів XIV—XVI ст.
(за П. Троневичем)

Fig. 105. Typological development of Lutck stove tiles of the 14th—16th century
(foll. P. Tronevych)

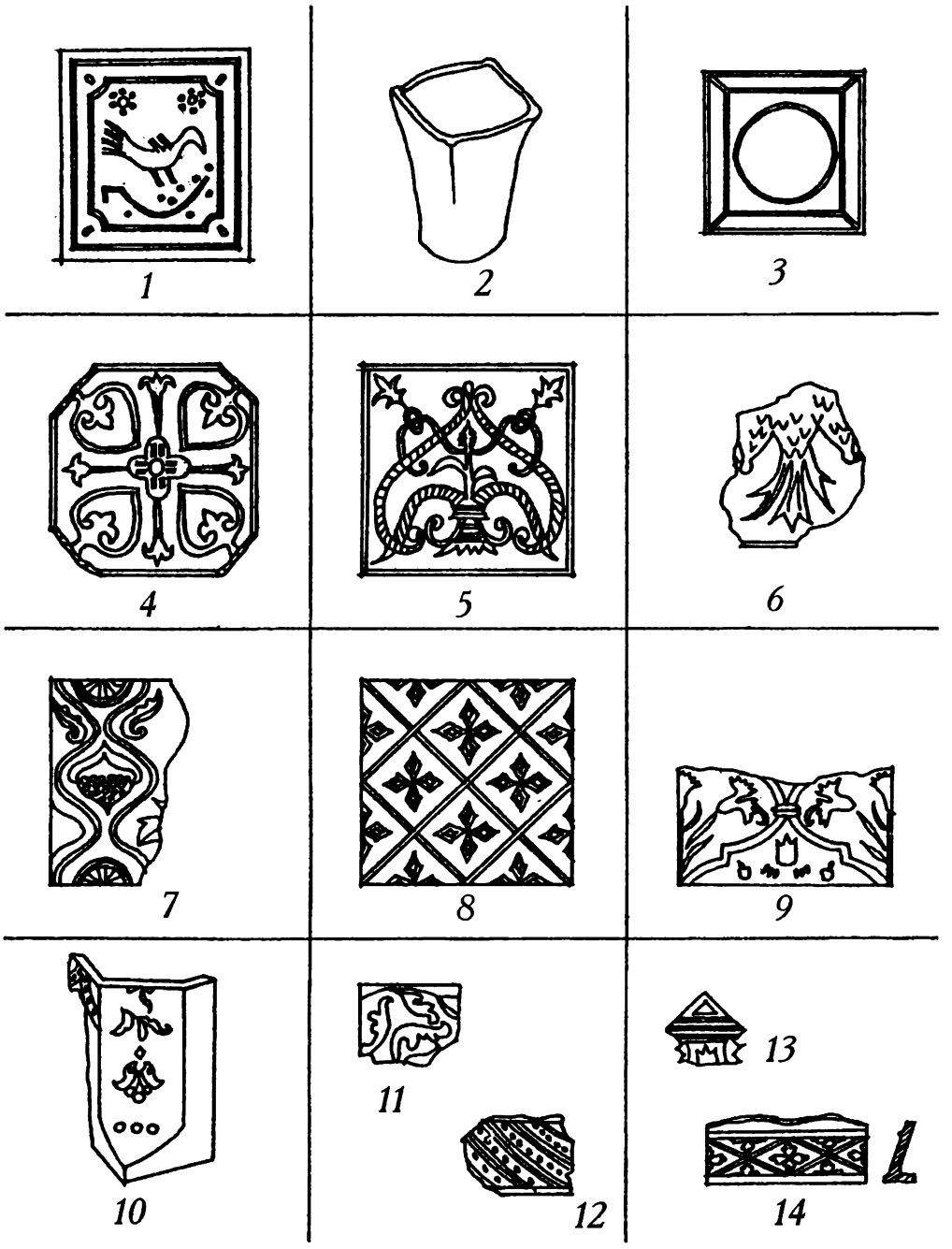
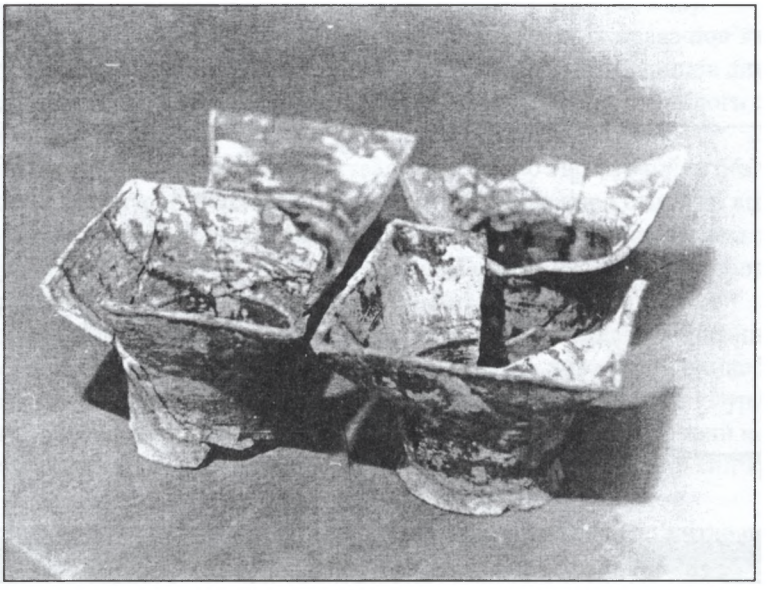

Рис. 106. Зразки кахлів XV—XVII ст. з розкопок 1996—1997 рр. на території середмістя. Фонди ЛДІКЗ

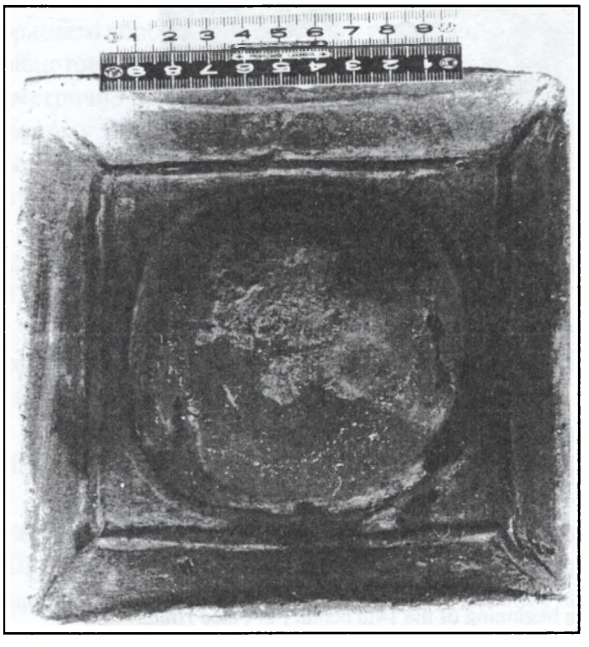
Fig. 106. Samples of stove tiles of the 15th—17th century at 1996—1997 excavations on area of the city. Luck Preserve

а

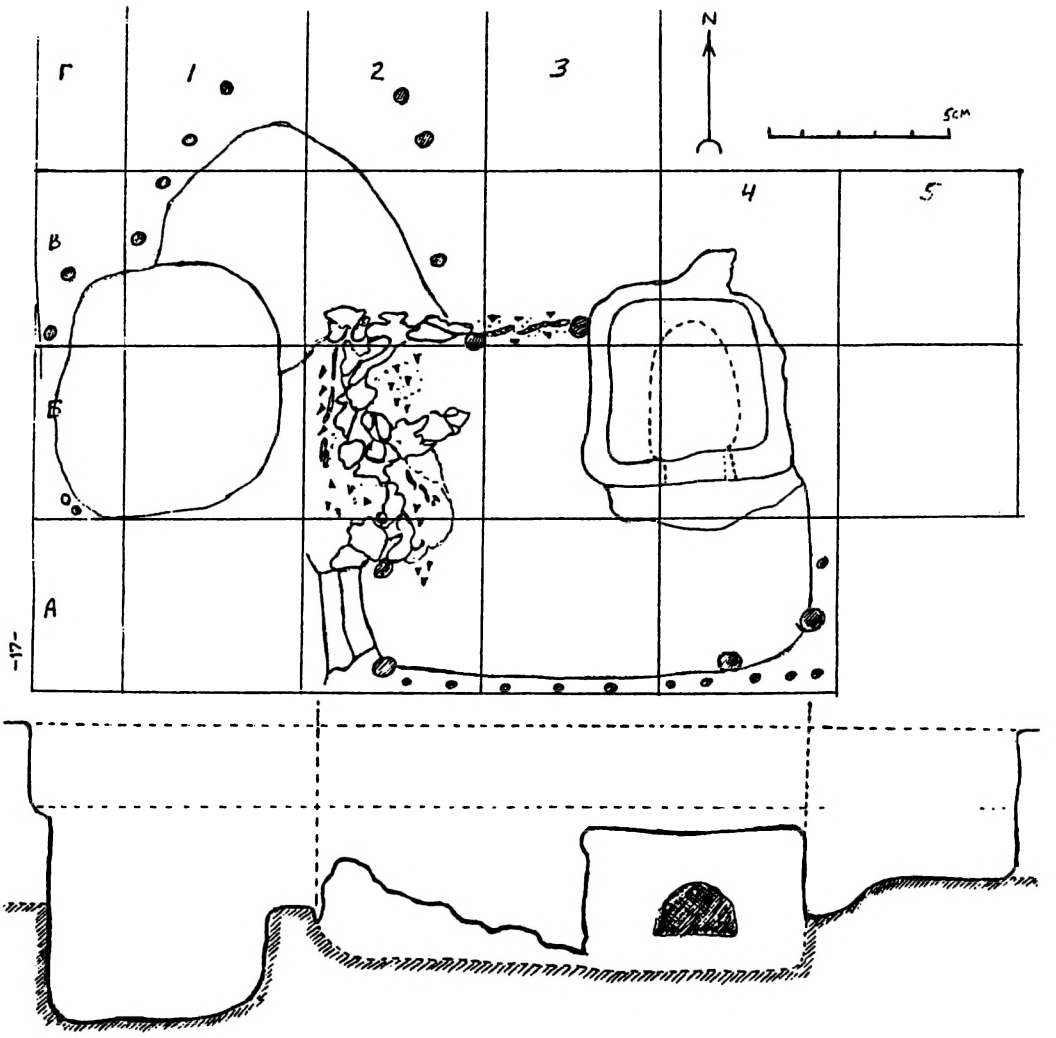
б

в

Рис. 107. Кахлі кінця XIV—XV ст. Фото. Розкопки С. Терського 1992 та 1996 рр. Фонди ЛДІКЗ: а — льох XV ст.; б — долівка будинку XV — початку XVI ст.; в– виробнича споруда початку XVI ст. при паркані [Терський С., Семенюк 1997, с. 9].

Fig. 107. Stove tiles of the finally of 14th-15th century. Photo. 1992 excavations by S. Tersky and 1996. Luck Preserve: a — cellar of the 15th century; б — floor of building of 15th — beginning of the 16th century; в — beginning of the 16th century production building near cities fence [Терський С., Семенюк 1997, с. 9]

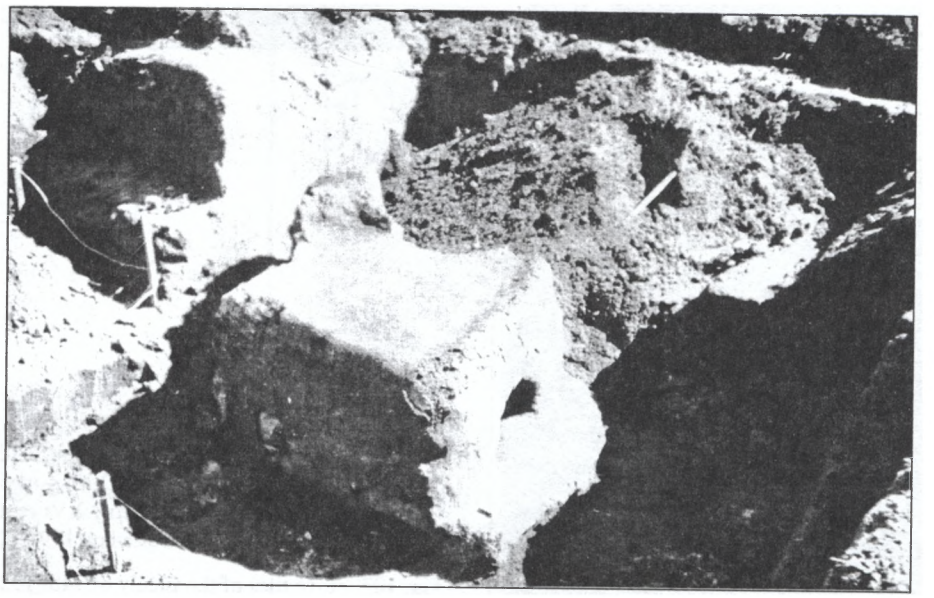

Рис. 108. Господарська споруда початку XIV ст. з Гнідави. План і профіль.
Фото печі. Розкопки 1988 р.

Fig. 108. Plan and cross-section of the household building beginning of the 14th century at Place Hnidava.
Photo remains of the oven. 1988 excavations

Судячи з уламків, зібраних поряд з коминками, у конструкції останніх використовували тонкостінні циліндричні кахлі з фігурним завершенням (рис. 105: 2—4). Цілі екземпляри, що походять з довоєнних розкопок у Верхньому замку, зберігаються у ВКМ, а екземпляри з розкопу 1986 р. –у ЛДІКЗ. Такими самими кахлями користувалися власники погребу першої половини XV ст. у середмісті (рис. 106: 2; 107, *а*).

Висота кахлів коливається в межах 14—18 см, діаметр денця — 6—9 см, а отвору — 8—10 см, товщина стінок — близько 0,6 см. Отвір кахлі, що псував вигляд печі, згодом формували у вигляді декоративної квітки. Кахляні печі такого типу мали переважно відкриту топку, над якою на підставках будували купол, з'єднаний з димарем.

Внаслідок еволюції в технології виробництва кахлів та людського житла загалом, у XV ст. в Лучеську поширюються мископодібні кахлі. Вони теж виготовлялися на гончарному колі. Короткий конусоподібний тулуб із круглим денцем завершувався різко розширеним отвором у вигляді квадрата. Пізні екземпляри кахлів цього зразка з Лучеська нерідко покривалися зеленою поливою. Їх загальні характеристики такі: висота — 11—12 см, діаметр денця — 9—10 см, величина боків отвору — 14 і 16 см, товщина стінок — 0,5—0,7 см. За сировиною та технологією виготовлення розрізняють два основні варіанти кахлів: жовтоглиняні та білоглиняні [Троневич, 1996, с. 222]. Наприкінці XV ст. з'являються перші коробчасті кахлі, які поділяються за типом верху на опуклі та плоскі (рис. 105; 107, *в*). Колекція кахлів із вимощення долівки будинку на рубежі XV—XVI ст. свідчить про співіснування трьох різних типів кахлів: мископодібних, опуклих та коробчастих [рис. 107, *б*; 71; Терський С., 1993е, с. 18; Троневич, 1996, с. 223].

Перші цегляні житлові будинки з'явились у Лучеську у XIV ст. Їх поява пов'язана із спорудженням цегляних Верхнього та Окольного замків. Конструкція та розміщення цих будинків диктувались інтересами оборони, оскільки зведені при кам'яній стіні масивні дерев'яні будівлі під час облоги становили б серйозну небезпеку на випадок пожежі.

Найбагатші та найважливіші будівлі споруджували переважно з врахуванням безпеки їх розташування. Найбезпечнішим місцем на території Верхнього замку був майданчик при стіні, що відмежовувала Верхній замок від Окольного, а найвразливішою вважалася ділянка мурів, що межувала з широкою заплавною долиною р. Стир. Тому з цього боку у XIV—XV ст. не ставили багатих будівель, зате оборонні мури Окольного замку від р. Стир були найвищими та найкраще зміцненими.

Цегляне будівництво в середмісті, ймовірно, почалося тоді, коли монахам-домініканцям було виділено ділянку за південною межею міста поряд з Кривим мостом, яка вважалася найнебезпечнішою під час військових дій. З початком князювання Вітовта на цій ділянці зводять нові цегляні мури. Під їх захистом тут, трохи на захід, селилися іудеї, караїми, вірмени. І хоча всіх цих пришельців лучани не любили, на початку XVII ст. українці поступилися їм своїм впливом у місті. Про це свідчить Братський храм, споруджений на одній з понижених, а отже, — одній з найменш престижних ділянок середмістя.

Виробничо-господарські приміщення були конструктивно подібними до житлових споруд і могли мати житлово-господарське призначення, адже тут майстри проводили значну частину свого життя. Наочним прикладом є споруда ювелірної майстерні X ст. на дитинці. Від неї зберігся прямокутний котлован розміром 2,9×2,5 м, заглиблений у землю на 0,5 м. У північно-західному куті споруди в ніші знаходилася викопана в чорноземі виробнича піч, в плані трапецієподібна, з розмірами 65×55 см. Стінки та черінь печі були викладені дрібнотовченим каменем на глиняному розчині. Покрівля споруди спиралася на два стовпи, розташовані симетрично по середині протилежних стін (рис. 30). У заповненні котлована зібрано, окрім традиційних на кожному поселенні керамічного посуду та кісток тварин, специфічні сліди виробничої діяльності: бронзоливарні шлаки, половину кам'яної форми для відливання прикрас, керамічний тигель для плавлення металу та ошлаковані зсередини стінки гончарних посудин.

Найраніші спеціалізовані виробничі споруди IX—X ст., виявлені на Гнідаві, могли використовуватися для сушіння зерна з подальшим його переробленням на борошно чи крупу, а також випікання хліба [Кучера, 1976, с. 103].

Найчастіше нішеподібні печі використовувались, очевидно, для випікання хліба. Так, на поселенні Девін у Словаччині в печі того самого типу знайдено обгорілий хліб круглої форми діаметром 23 см [Pieta, Placha, 1989, s. 69—88].

Заглиблені споруди без печей X—XI ст. з випаленими стінками могли використовувати під зерносховища [Fitzke, 1937a, s. 166]. Шпихлір XI—XII ст. на дитинці був землянкою із дерев'яним перекриттям.

Помічено, що при зведенні господарських споруд використовують архаїчні прийоми житлового будівництва. Мабуть, цим слід пояснювати існування заглиблених долівок господарських споруд у XII—XIII ст. та в пізніший час. Як приклад, — господарська споруда XIV ст. з території дитинця (рис. 169). Відсутність потреби в опаленні давала змогу використовувати у господарських спорудах спрощену

конструкцію стін. Так, господарська будівля XIV ст. з Гнідави мала полегшений каркасний тип конструкції стін, що заповнювався пруттям та глиною (рис. 108).

Нижні частини господарських ям XI—XIII ст. відкрито біля фундаментів Дмитрівської церкви [Кучера, 1968, с. 6]. Округлою формою та невеликими розмірами вони істотно не відрізняються від аналогічних на багатьох тогочасних пам'ятках Волині: у Володимирі, Чемерині, Пересопниці, Дорогобужі та ін. [Терський С., 1993г; Терський В., Терський С., 1991, с. 90; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 36].

Протягом XIV—XV ст. у середмісті для господарських потреб вже поширено використовують погреби. Їх глибина стосовно тогочасної денної поверхні значно більша, ніж у так званих напівземлянок X—XIII ст. Глибина господарської споруди XIV ст. становила 0,5 м, погреба першої половини XV ст. — 1,5 м, а погреба другої половини XV ст. — 2 м. Стіни їх основного приміщення та обов'язкового вхідного коридора, наявність якого була зумовлена глибиною залягання споруди, старанно личкували обрізними дошками. Конструкція стін погребів була переважно каркасно-стовпною (рис. 57; 70). Аналогічні погреби з похилими сіньми, обшитими дошками, були поширені у містах Східної Європи. Вони зустрічаються, зокрема, в містах Молдавії XV—XVI ст. [Бырня, 1984, с. 101—103, рис. 11].

Погріб XIV ст. із складом продукції гончара в урочищі Панський город дещо нагадує своїми розмірами давніші господарські ями, проте він, як і погреби середмістя, личкований дошками.

У XV ст. для обслуговування потреб великого міста на передмістях створюються виробничі осередки, один з яких у складі цегляної печі для випалення крейди на вапняковий камінь діяв на Градній горі [Терський С.В., 2006 б].

Аналіз досліджених археологічно об'єктів житлового будівництва староруського Лучеська, дає змогу виділити в його розвитку три етапи: на передміському (VIII—X ст.) етапі житла на різних ділянках зародкової міської території фактично не відрізняються за типом (площа — 6—8 м^2). Можливо, через обмежену площу острова у заплаві р. Стир напівземлянкові котловани жител дитинця менші від синхронних жител Гнідави чи Боратина. На другому етапі (XI—XIII ст.) відбувається диференціація жител: на передмістях (Рованці, Гнідава) — все ті самі напівземлянки, а в самому місті на острові та поблизу в урочищі Панський город споруджуються наземні будівлі, які можна співвіднести зі звенигородськими або пліснеськими. На третьому етапі (XIV—XV ст.) відмінності в типах жител стають ще помітнішими: у замках та в центральній частині середмістя з'являються перші цегляні споруди. Зростанню інвестицій у житлове будівництво сприяє перетворення Лучеська на значний культурний та політичний центр Східної Європи. Разом з купцями-чужинцями поширювались нові технології житлобудування.

Розділ 4

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У МІСТІ. ВІЙСЬКОВА СПРАВА

4.1. Сільське господарство, промисли і транспорт

Життя княжих міст було тісно пов'язане з сільськогосподарським виробництвом. Лучеськ виник в районі найінтенсивнішого землеробства на Волині. Місцевість навколо міста відзначалася сприятливими для землеробства умовами. Відповідно до сучасних геоморфологічних характеристик, це є територія Луцько-Рівненського фізико-географічного району Волинської височини [Геренчук, 1968, с. 161—162].

Ділянки першої надзаплавної тераси є тут завширшки до 1,5—2 км. В доагрокультурний період вони були вкриті багатими лучними степами, після яких залишилися глибокі чорноземи на більш рівнинних урочищах і неглибокі — на похилих. Землі цих місцевостей досі складені з опідзолених і типових чорноземів і дають найвищі у Волинській області врожаї. Завдяки їх природній родючості район першої надзаплавної тераси зараз повністю розораний і заселений. На території сучасного Луцька переважають лесові суглинки, а на північній околиці міста — супіщані [Геренчук, 1975, с. 118—120].

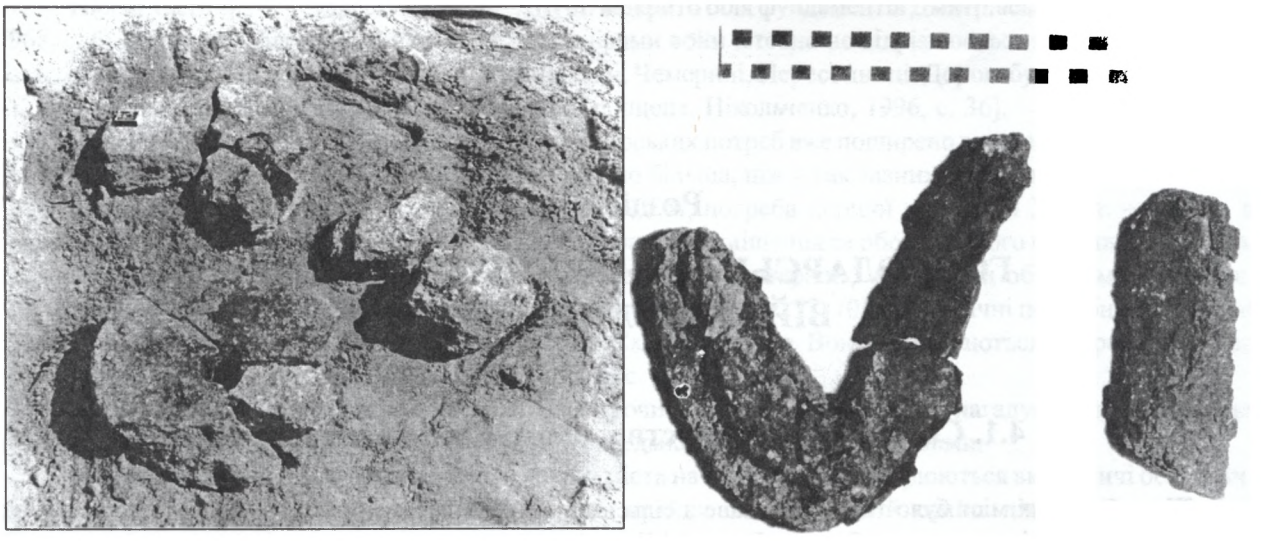
Землеробство відігравало помітну роль в господарстві лу́чан, про що свідчать як речові, так і ботанічні знахідки.

Важливу інформацію про рівень розвитку землеробства несуть знахідки сільськогосподарських знарядь. У Лучеську виявлено залізні деталі плуга (наральник, чересла), серпи, окуття лопат, кам'яні жорна. Залізне окуття заступа з Верхнього замку виготовлено з двох підковоподібних пластин, з'єднаних між собою по зовнішньому краю так, що внутрішні краї утворюють жолоб для закріплення дерев'яної частини заступа (рис. 109: 2). Розміри окуття — 12×13 см. Ще два окуття лопат знайдено на Гнідаві (рис. 81: 22) та на поселенні в урочищі Четвертий сінокіс [Івановський, Павлів, 1988, с. 105]. Наральник, виявлений в житлі рубежу XIII—XIV ст., — вузьколопатевий, лезо не дуже вигнуте вперед, втулка — овально зігнута, розімкнута. Його розміри: довжина — 13 см, ширина лопаті — 7,5 см, ширина втулки — 9 см, довжина — 6 см і висота — 3,5 см. Вістря відсутнє. Воно, очевидно, було втрачене під час користування (рис. 109: 1). Чересла від плугів знайдено на дитинці (рис. 109: 3) та у середмісті в шарах XIII—XIV ст., а також на Гнідаві [Охранные..., 1978, с. 347] та поселенні XII ст. в урочищі Четвертий сінокіс.

Серпи було виявлено в Окольному городі, у середмісті, в урочищі Панський город та Пристань, фрагменти цих сільськогосподарських знарядь зустрічалися на Гнідаві (рис. 110). Вапнякові жорна для перемелювання зерна знайдено у Верхньому замку в шарі XIII—XIV ст. (рис. 109: 4).

Ботанічні знахідки в споруді XI ст. на дитинці, за даними аналізу, який провів доктор біологічних наук П. Т. Ященко, свідчать про вирощування проса, гірчиці та гороху [Терський С. В., 1993е, с. 12, 32]. Там же, на дитинці знаходився шпихлір, у якому зберігали збіжжя [Малевская, 1983, с. 31—32]. У споруді XIV ст. в середмісті збереглися зерна проса, ячменю, полби та бобу [Терський С., Семенюк, 1997, с. 21].

Про раннє заняття промисловим хмелярством у місті свідчить топонім "Хмільник" (документ 1449 р.). Цей промисел з'явився у XIV ст., коли в Європі значно зріс попит на хміль у зв'язку з поширенням споживання соленої риби та збільшенням обсягів пивоваріння [Сванидзе, 1985, с. 133]. Розведення хмелю було популярним заняттям міщан у цій частині Європи. Так, 1347 р. рада Старого міста Торуня, передаючи в оренду приватним особам пасовища на міській альменді, поставила умову, що орендарі не будуть перетворювати їх на хмільники [Масан, 1997, с. 61], а в 1408 р. при дворі мазовецьких князів у Яздові існувала городня ділянка "хмільник" [Kiersnowska, 1986, s. 136]. Ця культура знаходила хороший збут не лише в Україні, але й у сусідніх Пруссії, Швеції. Про посадки винограду в околицях Лучеська у XIII—XIV ст. нагадує назва ур. Виноградна гора поблизу с. Підгайці, у документі 1447 р. [АрЮЗР. — Ч.8. — Т.4. — С.10].

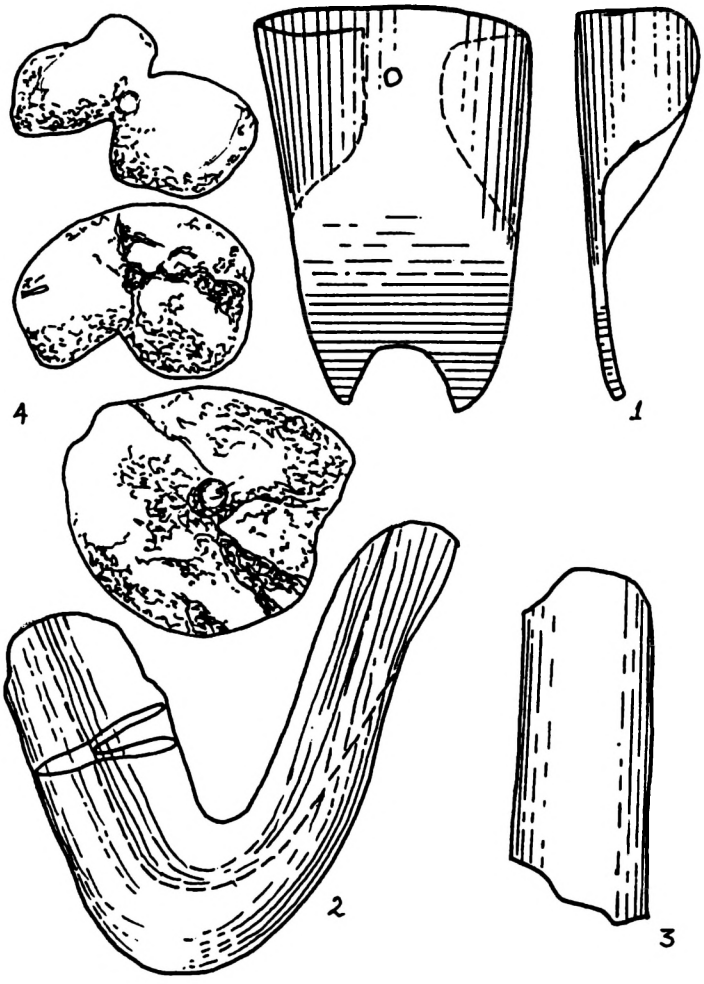

Рис. 109. Знахідки сільськогосподарських знарядь праці XIV ст.: 1 — наральник (ур. Панський город); 2, 3 — окуття лопати та чересло; 4 — вапнякові жорна з території Верхнього замку. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 109. 14th century artifacts agriculture working: 1 — iron share (Place Pans'kyj horod); 2, 3 — iron blade of spade and cutter; 4 — millstones from area of the Upper Castle. Luck Preserve

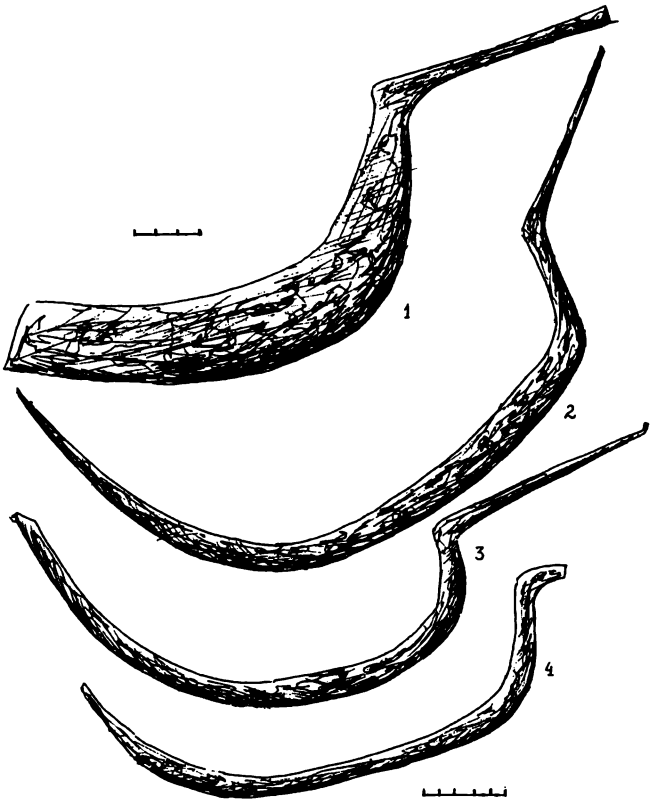

Рис. 110. Серпи XII—XV ст. з території Луческа: 1 — урочище Панський город; 2 — середмістя; 3, 4 — урочище Пристань. Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 110. 12th—15th century sickles from area of the Lutches'k: 1 — Place Pans'kyj horod; 2 — city; 3, 4 — Place Pristan'. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

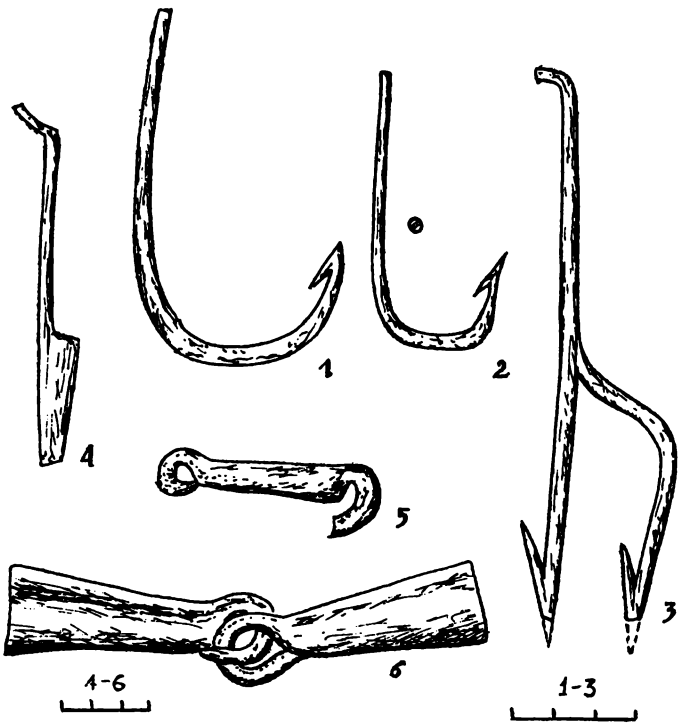

Рис. 111. Знаряддя рибальства та тваринництва: урочище Пристань: 1, 2 — рибальські гачки; 3 — острога двозуба. Урочище Панський город: 4 — ножиці для стрижки овець; 5, 6 — вудила. Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 111. Working of fishermans and stock-breeding: Place Pristan': 1—3 — fishing hook (3 —Place Pans'kyj horod): 4 — scissors for shearing; 5, 6 — bit. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

Одночасно набуває поширення рибне ставкове господарство. У Лучеську воно розвивалося на передмістях. Одним з найдавніших, очевидно, був уже згадуваний став на Яровиці. Рибопромислове значення мав і став на р. Стир, який існував поряд з "Великим земським мостом" [АрЮЗР. — Ч. 5. — Т. 1. — 1869, с. 19]. У містах ГВД з XIII ст. поряд із ставками на греблях, як правило, будували водяні млини [Крип'якевич, 1984, с. 44].

Остеологічний аналіз тваринних решток з культурних відкладень першої половини XIV ст. на території Верхнього замку, споруди кінця X ст. в урочищі Панський город та господарської ями при будівлі рубежу XIII—XIV ст. на Гнідаві переконливо довів значну перевагу свійських тварин над дикими у раціоні мешканців середньовічного Лучеська. Меню жителів будинку у Верхньому замку, за даними остеологічного аналізу, який провів палеозоо-лог проф. К. А. Татаринов, складалося на 40 % з м'яса великої рогатої худоби, 25 % — свійських свиней, 20 % — овець або кіз, 5 % — диких свиней.

Окрім того, знайдено також кістки коня, собаки свійської, гуски сірої, куріпки, тетерева та благородного оленя [Терський С., 1991в, с. 9—11]. Характер культурного шару в розкопах при Стировій вежі Верхнього замку та в середмісті підтверджує, що у Лучеську було багато свійських тварин. Безперечним доказом цього є рештки хлівів із великою кількістю гною.

На заняття скотарством вказують також знахідки пружинних ножиць для стрижки овець в урочищі Панський город (рис. 111: 4). Ще з кінця XV ст. над Стиром був двірець, в якому тримали королівські вівці, і до вівчарні належала ділянка землі площею один плуг [Rewizya..., 1877, s. 75].

Бджільництвом займалися навіть власники будівель у багатих кварталах середмістя, про що свідчать знахідки вуликів-дуплянок у спорудах першої половини XV ст.

Полювання на великого дикого звіра було привілеєм, очевидно, дружинно-князівської частини населення міста, на що вказують результати остеологічного аналізу кісток з території дитинця. Більшість наконечників стріл мали мисливське призначення. Як знаряддя для полювання на великого звіра використовували рогатину (рис. 153: 6).

Рибальство було одним з основних промислів на острові Лучеськ, особливо у початковий період існування міста. У споруді XI ст. на дитинці зібрано велику кількість луски коропових (циклоїдальної, за визначенням К. А. Татаринова). Роль поплавка до сіті могла виконувати просвердлена та відполірована кістка вівці, знайдена там [рис. 100: 22; Терський С., 1993е, с. 15—16]. Ще один поплавок — дерев'яний, плоский, овальної форми — походить із середмістя (рис. 112: 6). Для рибальства сітями використовували човни. Один такий екземпляр виявлено у 1972 р. на правому березі р. Стир поміж колишніми селами Двірець та Біваки (свідчення Р. Г. Метельницького). Про випадкову знахідку, можливо, цього ж човна-довбанки XV—XVI ст. завдовжки 13 м згадується у повідомленні про розкопи на лівому березі р. Стир у Луцьку [Кучінко, 1976, с. 107].

Рибальські гачки для виловлення великої риби типової конструкції зібрано на Гнідаві та в урочищі Пристань [рис. 81: 5; Терський С., 1990б, рис. 11]. Їх довжина сягає 4 та 5 см. З території Старого міста походить двозуба рибальська острога (рис. 111: 3).

Важливим елементом міського господарства був транспорт. Оскільки основні частини міста лежали на заплавних терасах, поряд з річковими руслами, зрозумілою є велика роль водного транспорту. До його потреб було пристосовано рельєф заплави, де було прокладено канали. У середньовічну добу вони розмежовували не тільки центральні райони міста, але й сусідні посадські. Сліди від цих каналів ще й дотепер бачимо на рельєфі заплави. Як основний засіб пересування використовували човен.

Лучеськ — своєрідна українська "Венеція" — не був унікальним явищем. Подібна організація водних комунікацій зустрічається в багатьох волинських містах, розташованих на рівнинному рельєфі.

4.2. Ремесло

Відокремлення ремесла від сільського господарства прийнято вважати одним з критеріїв формування міської економіки [Володарский, 1987, с. 308—309].

До провідних ремесел Лучеська належить обробіток дерева, оскільки воно було найдоступнішим матеріалом у будівництві, а його також поширено використовували для виготовлення різноманітних знарядь та предметів побуту.

У середмісті знайдено знаряддя праці теслярів: свердло, сокири та тесло поширеного типу — з вушком, горизонтальною втулкою і широким лезом (рис. 113: 1, 3). Для оздоблювальних робіт використовували невеликі свердла, одне з них виявлено в урочищі Панський город (рис. 113: 2).

До дерев'яного побутового інвентаря належить різноманітний посуд, гребінці тощо, зібрані у житлових кварталах середмістя. Цебрик, перев'язаний лозою (висота 70 см, діаметр 50 см), та діжку, скріплену залізними

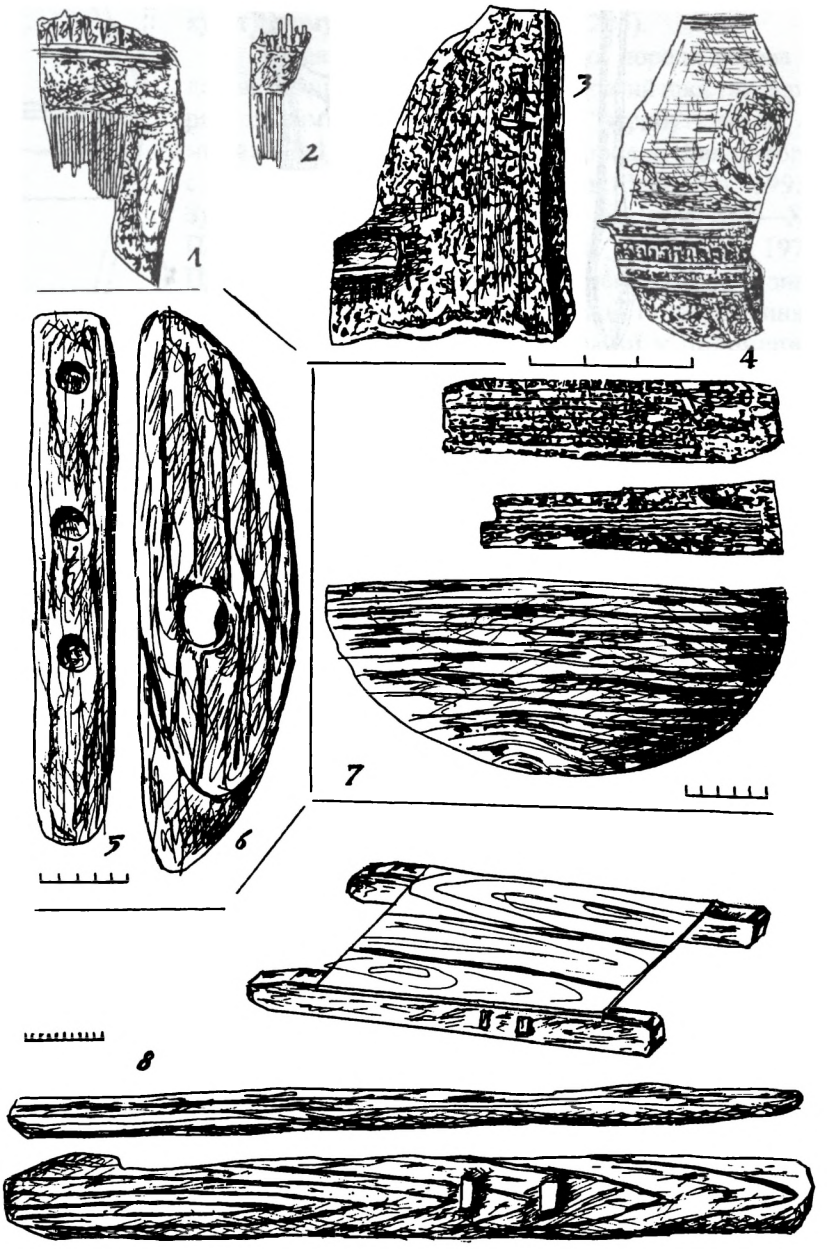

Рис. 112. Лучеськ XIV—XV ст. Середмістя. Вироби з дерева:
1, 2 — гребінці; 3 — обкладинка книжки; 4 — посудинка; 5 — брусок з отворами (фрагмент граблів?);
6 — поплавок; 7 — фрагмент дерев'яного денця діжки та гонти; 8 — виріб невідомого призначення (полоз санчат?), реконструкція. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 112. Lutches'k of 14th—15th century City. Wooden articles:
1, 2 — combs; 3 — cover of book; 4 — small vessel; 5 — bar with opening (fragment of rake?); 6 — float;
7 — fragment of wooden bottom of tub and shields; 8 — article of unknown function (runner of sledge?), reconstruction. Luck Preserve

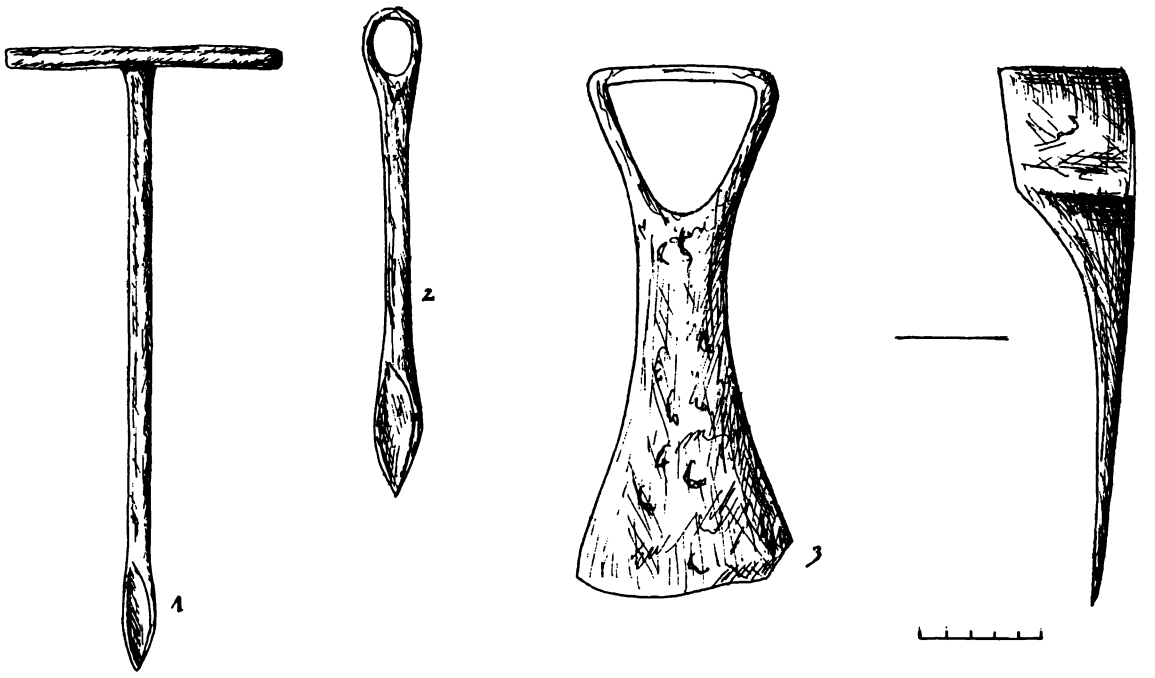

Рис. 113. Знаряддя для обробки дерева: 1, 2 — свердла;
3 — втульчасте тесло. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 113. Working for processing of wood: 1, 2 — drills; 3 — hoes. Luck Preserve

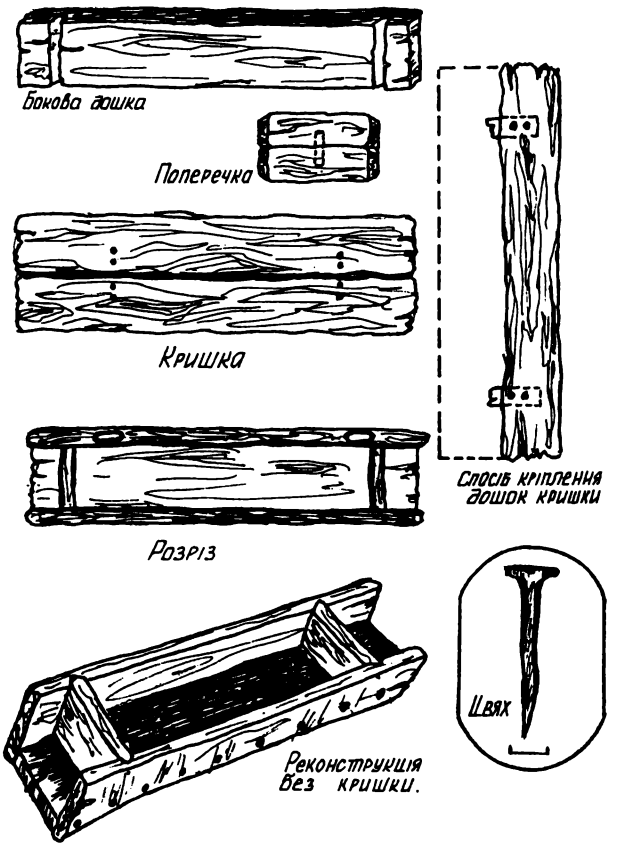

Рис. 114. Княжий Лучеськ. Середмістя, східний кут пл. Ринок, кладовище XIII—XV ст.
при храмі св. І. Хрестителя. Елементи конструкції домовин

Fig. 114. Lutches'k. City, Earthern balk of Market Square, 13th—15th century cemetery near St. John the Baptist Church. Reconstructed of coffins

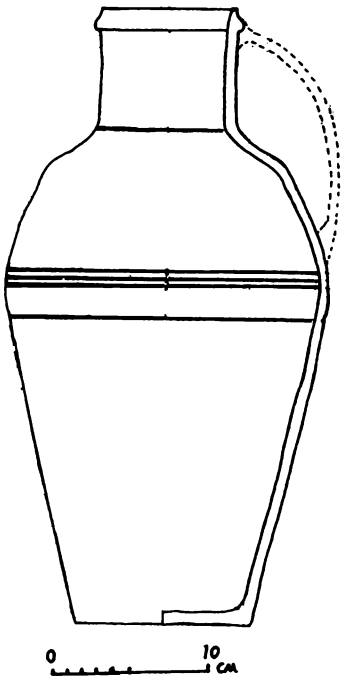

Рис. 115. Княжий Лучеськ. Середмістя, амфора XI—XII ст. (реконструкція)

Fig. 115. Lutches'k. City. Reconstructed form of amphora of the 11th—12th century

обручами (висота 43 см, діаметр 54 см), знайдено в заповненні будівель XV ст. Серед дерев'яних виробів привертає увагу мініатюрна сільничка (XV ст.), виготовлена на токарному верстаті. Поверхня виробу шліфована, прикрашена різьбленим орнаментом (рис. 112: 4; 145: 6). Виріб з трьома просвердленими отворами (можливо, фрагмент граблів) знайдено у культурному шарі XIV ст. (рис. 112: 5).

Булави виготовлені з твердої породи дерева (округлого наросту на дереві, що під кутом переходить у довгий простий держак) прийнято вважати ритуальними (рис. 132: 5). Подібні "атрибути влади" є частими знахідками у містах ГВД, зокрема, Берестi, Городні, Давид-городку [Лысенко, 1985, с. 320, рис. 224; Трусау, Собаль, Здановіч, 1993, с. 72, рис. 98: 11]. Зустрічаються вони також серед пам'яток XIII—XIV ст. у Новгороді та Полоцьку [Колчин, 1971, с. 45, рис. 18; Штыхов, 1975, с. 91, рис. 49: 1—2]. Про те, що вони військового призначення, свідчить знахідка подібних виробів на полі битви 1651 р. під Берестечком та зображення на тогочасній гравюрі В. Гондіуса серед зброї, відібраної у полонених українських селян [Свєшніков, 1993, с. 215—216, рис. 50: 2, 3, 7].

Місцеві теслі виготовляли з дерева труни (рис. 114; опис див. у додатку В), тип яких добре відомий у містах Русі [Kunysz, 1968, s. 18; Загорульский, 1982, с. 256; Сагайдак, 1988, с. 129—131].

Про гончарне ремесло свідчить велика кількість посуду. Керамічні комплекси знахідок дають можливість з достатньою повнотою простежити зміну його типів та форм упродовж X—XV ст. Гончарний посуд повністю витісняє ліпний у комплексах, починаючи з кінця IX— початку X ст. Як виняток, до кінця XI ст. вживались у незначній кількості ліпні миски та сковорідки.

Кераміку кінця X—XI ст. звичних для Волині форм виготовляли з білої відмуленої глини. Це були переважно горщики різних розмірів. Трапляються також спеціалізовані види посуду: із споруди XI ст. на дитинці походить невелика тонкостінна куляста амфорка з вертикальним горлом, що містила просо (рис. 117: 1). Під час розкопок 1996—1997 рр. в споруді № 2 на території середмістя виявлено більшу (тарну) сіроглиняну плоскодонну з вертикальною горловиною амфору, об'ємом близько 3—4 л (рис. 115). Подібної форми амфора цього часу відома з розкопок города Ярослава у Києві [Мовчан, Боровський, Писаренко та ін, 2003, рис. 1: 9].

За формою вінець та іншими ознаками гончарний посуд Лучеська можна розділити на чотирнадцять хронологічних груп (рис. 116).

До I групи зараховують горщики X ст. з помірно відігнутими назовні вінцями, так званого "курганного" типу, край яких косо зрізаний і найчастіше завершується манжетом. У процесі еволюції шийка все більше вигинається назовні, а вінця поступово заокруглюються (II група, рис. 118). У комплексах XII—першої половини XIII ст. близько 80 % вінець становлять загальноруські типи, в яких вінця завершуються валиком (III група, рис. 117: 2-3). Серед орнаментів переважає лінійний.

У другій половині XIII ст. поширюються вінця з товстим заокругленим чи сплюснутим валиком (IV група). Шийка окремих посудин дуже низька і вигнута назовні майже під гострим кутом.

У другій половині XIII ст. поширюються також вінця зі своєрідно сформованим валиком, що має зовні прямо або косо зрізану грань (V група). У першій половині XIV ст. нижній виступ валика часто декорують вдавленнями (VI група). Поряд з цим набувають поширення вінця архаїчних форм (манжет). В орнаментації посуду дедалі частіше використовують хвилястий орнамент (рис. 119), до тіста додають крупнозернистий шамот.

У середині XIV ст. із застосуванням швидкоротаційного гончарного кола значно розширилися можливості моделювання: збільшення площі зовнішнього манжета дало змогу урізноманітнити оздоблення [Гупало, 1994, с. 186]. Профілювання зовнішньої поверхні вінець IX—XI груп здійснювалося за рахунок різного ступеня увігнутості з утворенням заокругленого або гострого нижнього ребра (рис. 116). Саме воно стає зоною орнаментування. Вінця IX—XI груп набули масового поширення у XV ст.

На формах вінець, що розвинулися з цих груп, валик профілювали ще й з внутрішнього боку за допомогою випуклостей, западин тощо. Вздовж зовнішнього краю манжета робили один над одним невеликі карнизи, які декорували (XII—XIV групи).

Асортимент посуду в ужитку лучан упродовж X—XV ст. поступово змінювався. Так, керамічні комплекси посуду XII — першої половини XIII ст. характеризуються наявністю високоякісного посуду, часто з вушками (рис. 117). Уламки посудин з вертикальним горлом, що мали два вушка з відтягнутим верхнім

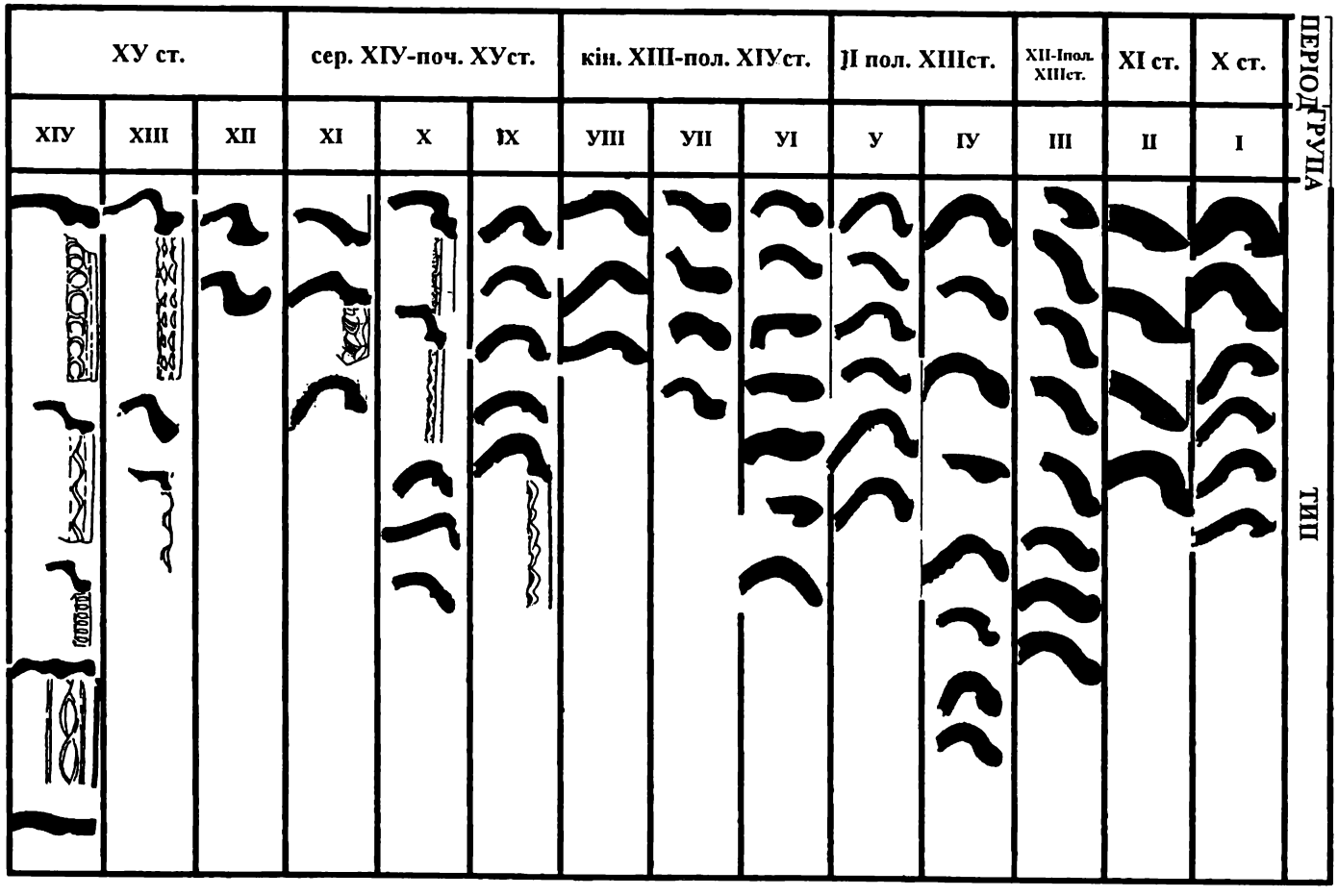

Рис. 116. Періодизація вінець гончарного посуду X—XV ст. з комплексів на території Лучеська
Fig. 116. Periodisation of rim vessels of 10th—15th century from complexes of area of Lutches'k

Фото 1. Миска з кашину, покрита синьою поливою, XIV ст. Фонди ЛДІКЗ

Фото 2. Дитинець. Горщикоподібні кахлі XIV ст. Розкопки 1986 р. Фонди ЛДІКЗ

Фото 3. Кресала. Залізо. XII—XIV ст. Фонди ЛДІКЗ

Фото 4. Кресало. Залізо, бронза. XIV ст. Фонди ЛДІКЗ

Фото 5—6. Дитинець. Шахи. XII—XIV ст. Фонди ЛДІКЗ

Фото 7. Завершення піхов меча. Бронза. XI—XIII ст.

Фото 8. Середмістя. Вудило. Залізо. X—XI ст. Фонди ЛДІКЗ

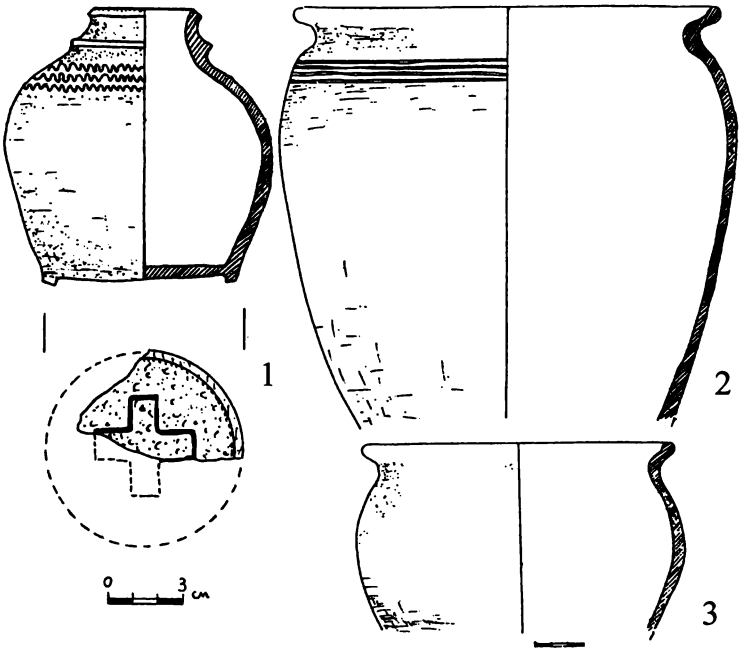

Рис. 117. Дитинець. Владичий двір. Профілі керамічного посуду XI—XIII ст. Розкопки 1992 р.

Fig. 117. Dytynets. Bishop's homestead (1992 excavations). 11th—13th century vessels

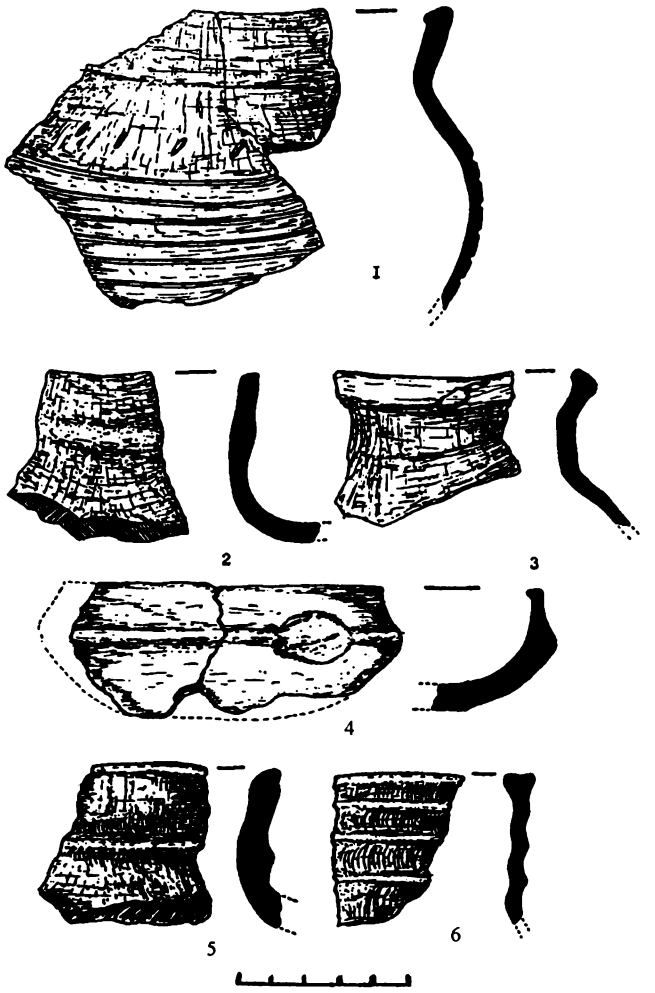

Рис. 118. Профілі гончарного посуду з Окольного замку (архімандриче подвір'я). Розкопки та рис. Б. Т. Сайчука

Fig. 118. Vessels from Lower "Okol'niy" Castle (Archimandryt homestead). Excavations and fig. by B. Saichuk

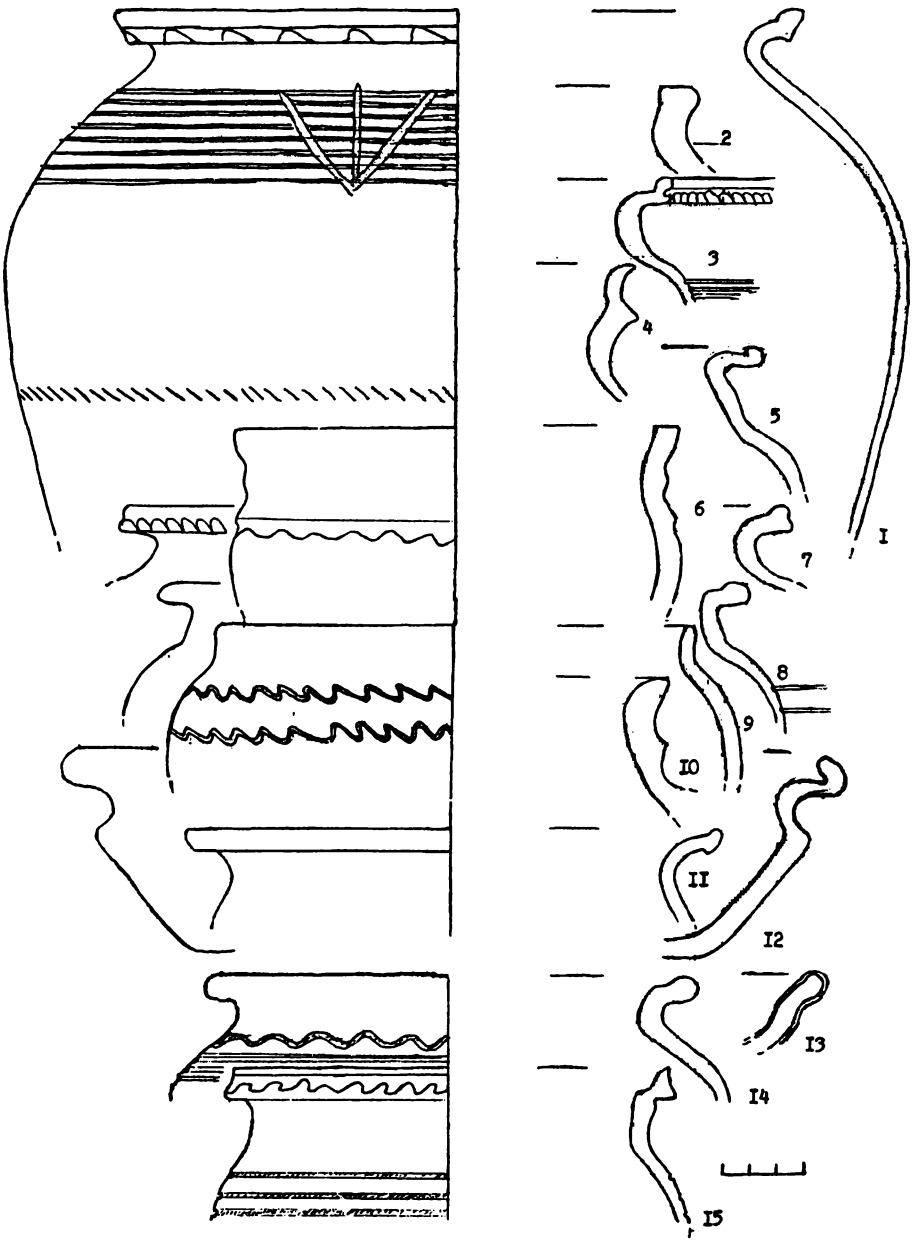

Рис. 119. Профілі гончарного посуду з заповнення багатої споруди XIV ст. (середмістя, розкоп 1996—1997 рр.). Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 119. Vessels from rich building of the 14th century (city, 1996—1997 excavation). Luck Preserve and Lviv Historical Museum

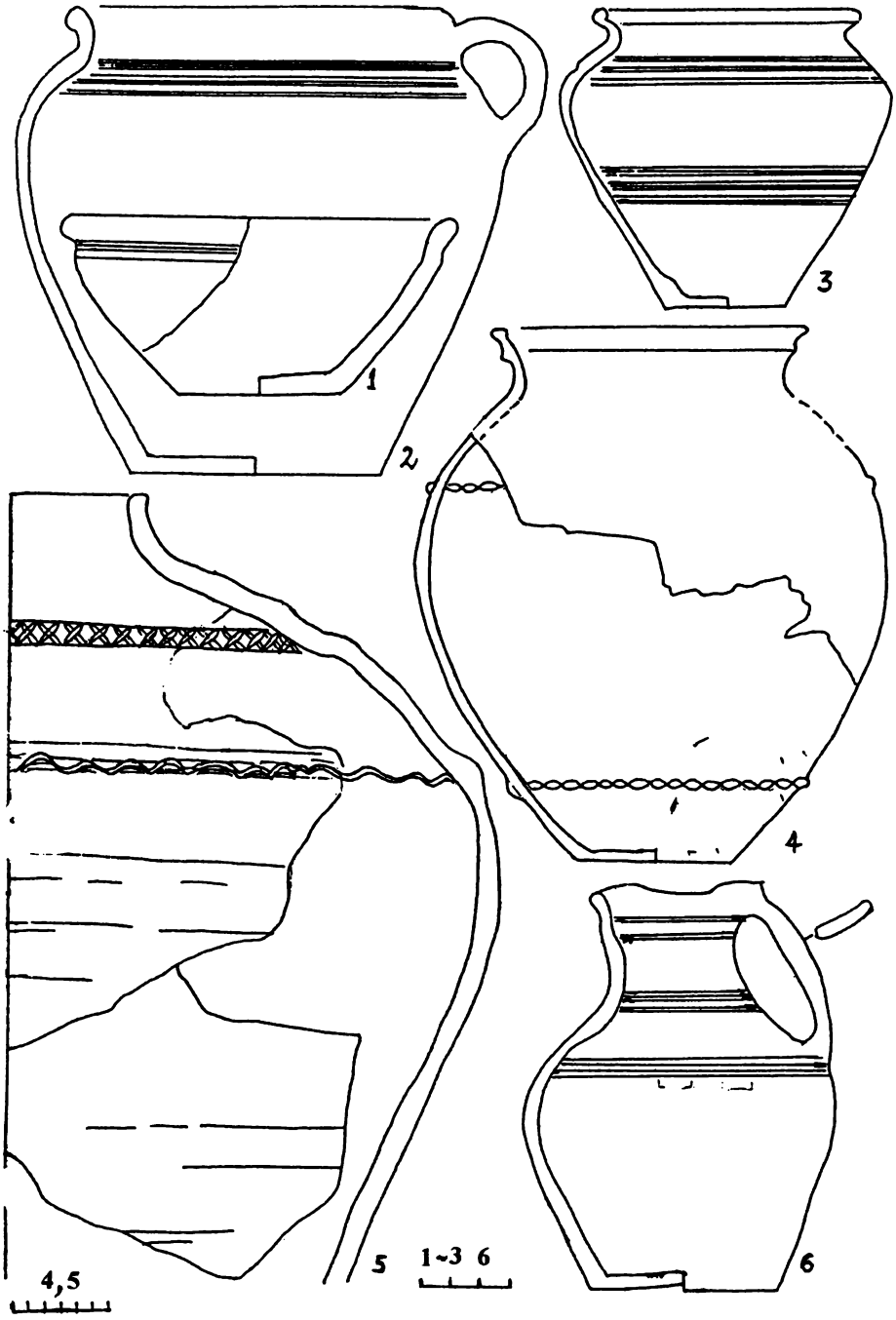

Рис. 120. Кераміка XIII — першої половини XIV ст. з дитинця та середмістя. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 120. 13th—first half of 14th century ceramic assemblage's from Dytynets and City. Luck Preserve

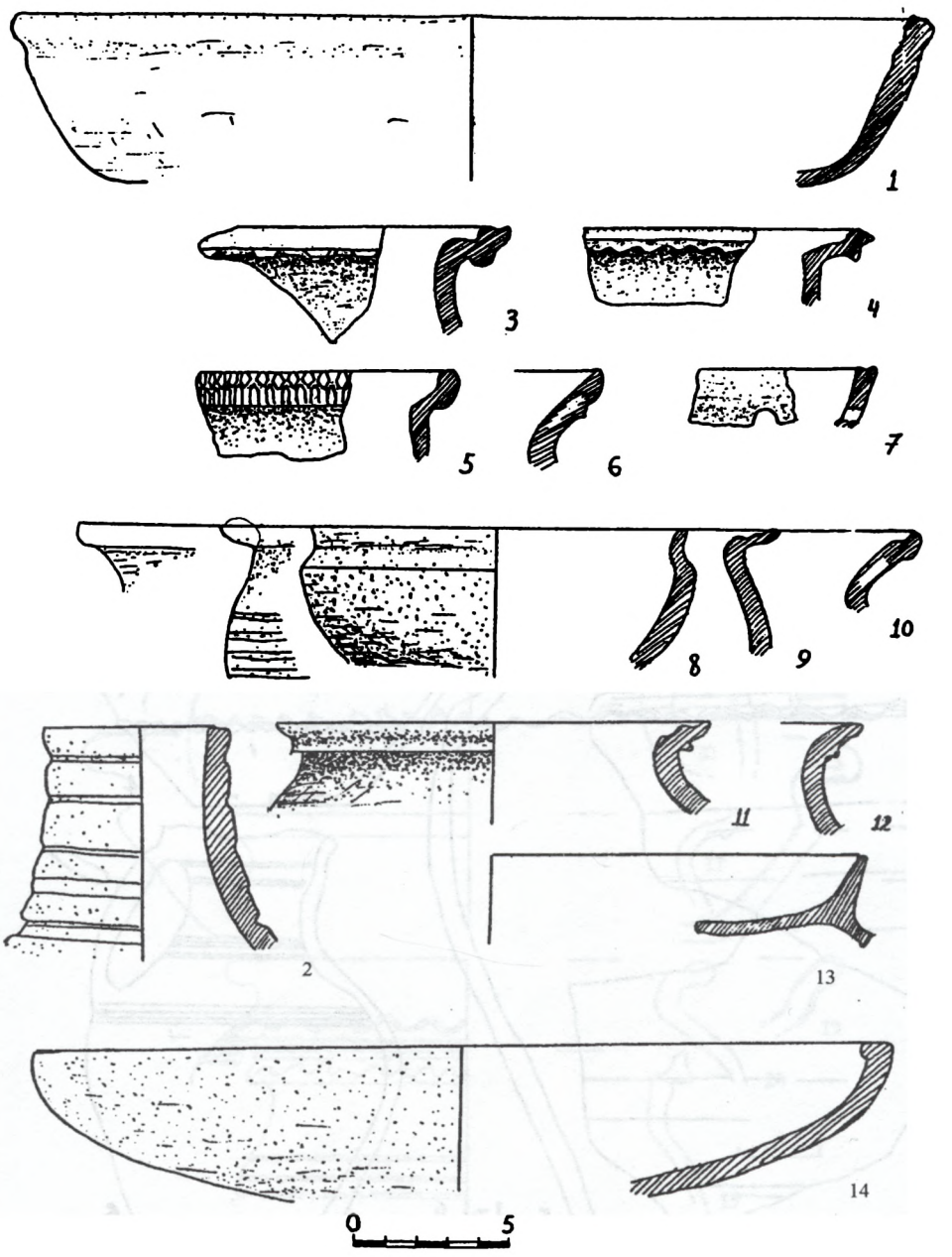

Рис. 121. Профілі керамічного посуду XIII—XV ст. з нижнього ярусу долівки владичого будинку на дитинці. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 121. Dytynets. Bishop's building. 13th—15th century vessels from lower horisont of floor. Luck Preserve

краєм (так звані амфорки київського типу), зібрано в урочищі Панський город та з гончарних горнів в Озерці [Терський С., 1990б, с. 8; Rauhut, 1960, s. 240, rys. V: 3]. Корчаги мали переважно циліндричне горло, зміцнене зовні кількома (трьома—п'ятьма) концентричними потовщеннями (рис. 76: 1; 118: 5, 6). Подібне виліплювали по середині висоти корпуса корчаги, нерідко прикрашали вертикальними та косими надрізами (рис. 120: 5).

У комплексах з напластувань XIII—XV ст. часто трапляються миски (рис. 121, 122). Інколи вони мають добре окреслену шийку і відхилені назовні вінця (рис. 76; 121: 1; 126). Аналогії є в Пересопниці та Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, рис. 81: 3]. У XV ст. миски вже є великих розмірів і досконалої напівсферичної форми (рис. 121: 14, 122: 17).

Невеликі гостроребері мисочки з прямим вертикальним вінцем (рис. 121: 8) характерні для XIII—XIV ст., це, мабуть, — світильник [Выезжаев, 1960, с. 90].

Світильники, поширені у XII—XIII ст., мають округле плоске дно діаметром близько 9—10 см. Їх стінки — біконічні (рис. 118: 4), інколи з ручкою в місці найбільшого розширення, або ж прямі та вертикальні (рис. 76: 3).

Асортимент гончарної продукції, якою користувалися лучани, поступово розширювався. З середини XIII ст. у побуті заможних верств міщан набувають поширення дзбани. Вони поділяються на широкогорлі та вузькогорлі (рис. 120: 6; 126). У цей час з'являються також сковороди (пательні, ринки, латки) з пустотілою гранованою ручкою на трьох гранованих ніжках. Вони виготовлені та оздоблені за місцевою технологією, отже, їх походження цілком автохтонне. Самобутній характер цих виробів позбавлений впливу західних традицій гончарства, як це вважалося досі [Kaladziński, 1995, s. 55]. Ці зразки гончарної продукції з'явилися у Лучеську тоді ж, коли й в містах Польщі [Kruppe, 1981].

З середини XIII ст. зростає місцеве виробництво тарного посуду — білоглиняних амфор, що зберігають попередні пропорції. Окремі з них прикрашено врізаним, так званим "ялинковим" орнаментом (рис. 125), характерним для посуду XIV ст., поширеного серед населення степового Подністров'я [Полевой, 1964, с. 186, рис. 2: 2, 5; 3: 2].

З XIV ст. виразнішим стає вплив центральноєвропейських традицій на гончарне виробництво Лучеська. Це прослідковується на прикладі поширення в оформленні посуду псевдоманжета та канелюрів, врізаного та штампового орнаментів на валику вінець та корпусі (рис. 123, 126). Щоправда, ця орнаментація набула меншого розповсюдження та з'явилась у місті пізніше ніж на Західному Побужжі (Львів, Володимир). Штамповий орнамент "ялинка" у середині XV ст. витісняється горизонтальним візерунком із вертикальних вдавлених смуг (рис. 123). Кераміка цього типу добре датована за допомогою монет [див.: Myszka, 1981].

Поряд з цим протягом XIV ст. у продукції луцьких гончарів зберігаються найкращі здобутки гончарства домонгольської доби, що простежується у пропорціях та художньому оформленні виробів (рис. 116—126). Характерна для того часу кераміка з валиком на вінцях була у вжитку протягом усього XIV ст. (рис. 127).

Цікавими є клейма на денцях посуду XI—XIV ст.: в XI ст. — хрест, зірка, можливо, літера "Ж" (рис. 100). Різноманітної форми набувають клейма у XII—XIII ст. (рис. 128). Клеймування посуду поширюється масово у другій половині XIII ст. (прості геометричні фігури — коло, трикутник, квадрат), але остаточно зникає із запровадженням нової технології, за якою денце зрізали ниткою (рис. 129). Типологія луцьких клейм переважно збігається із запропонованою М. П. Кучерою [1960] та розвинутою В. Д. Гупало [1985].

Значна кількість гончарного посуду, знайденого в Старому місті, була вироблена за його межами спеціалізованими ремісничими майстернями. Великий попит на їх продукцію та доступність гончарних глин на цих теренах зумовлювали поширення гончарства у найближчій міській околиці Лучеська.

Одними з давніх та найзначніших волинських осередків гончарства були поселення на північній околиці міста. Багатство гончарної глини в Кульчині та Жидичині, очевидно, вже у княжі часи поклало початок відомій з пізніших документів та етнографічних досліджень колонії гончарів [Лащук, 1971, с. 200]. До цього гончарного осередку належала майстерня, виявлена на околиці сучасного с. Озерце Ківерцівського р-ну. Вона єкладалася не менше ніж з восьми гончарних горнів [Rauhut, 1960, s. 239—240]. Майстерня продукувала гончарний посуд протягом XII—XIII ст. і, можливо, у XIV ст. Неподалік, у лісі поблизу с. Небіжка, зафіксовано давні кар'єри для видобування глини [Hoffman, 1935, s. 286].

Один гончарний горн цього часу випадково віднайдено на лівому березі р. Стир на цегельні по вул. Львівській [Кучінко, 2002, с. 108, рис. 10: 1].

Другу гончарну майстерню, що, судячи з високої якості виробів, працювала для потреб ринку, виявлено за 0,7 км від Верхнього замку в теперішньому урочищі Панський город [Terski S., 1994, s. 199]. Її продукція репрезентує весь асортимент кухонного начиння, характерного для українського гончарства XV—XVI ст. (рис. 130). За І. Вишенським [1955, с. 31], це — горщики різного профілю, макітри, миски та дзбани.

Зовсім іншого, архаїчного, типу посуд, виготовлений за примітивною технологією, що переважає на синхронних поселеннях цього періоду, таких як Іванківці [Терський С., 1996в, с. 4—5], Сокілець, хутір Половецький [Кучера, 1969] та Городськ [Звиздецкий, 1990, с. 42—56], у Лучеську трапляється в невеликій

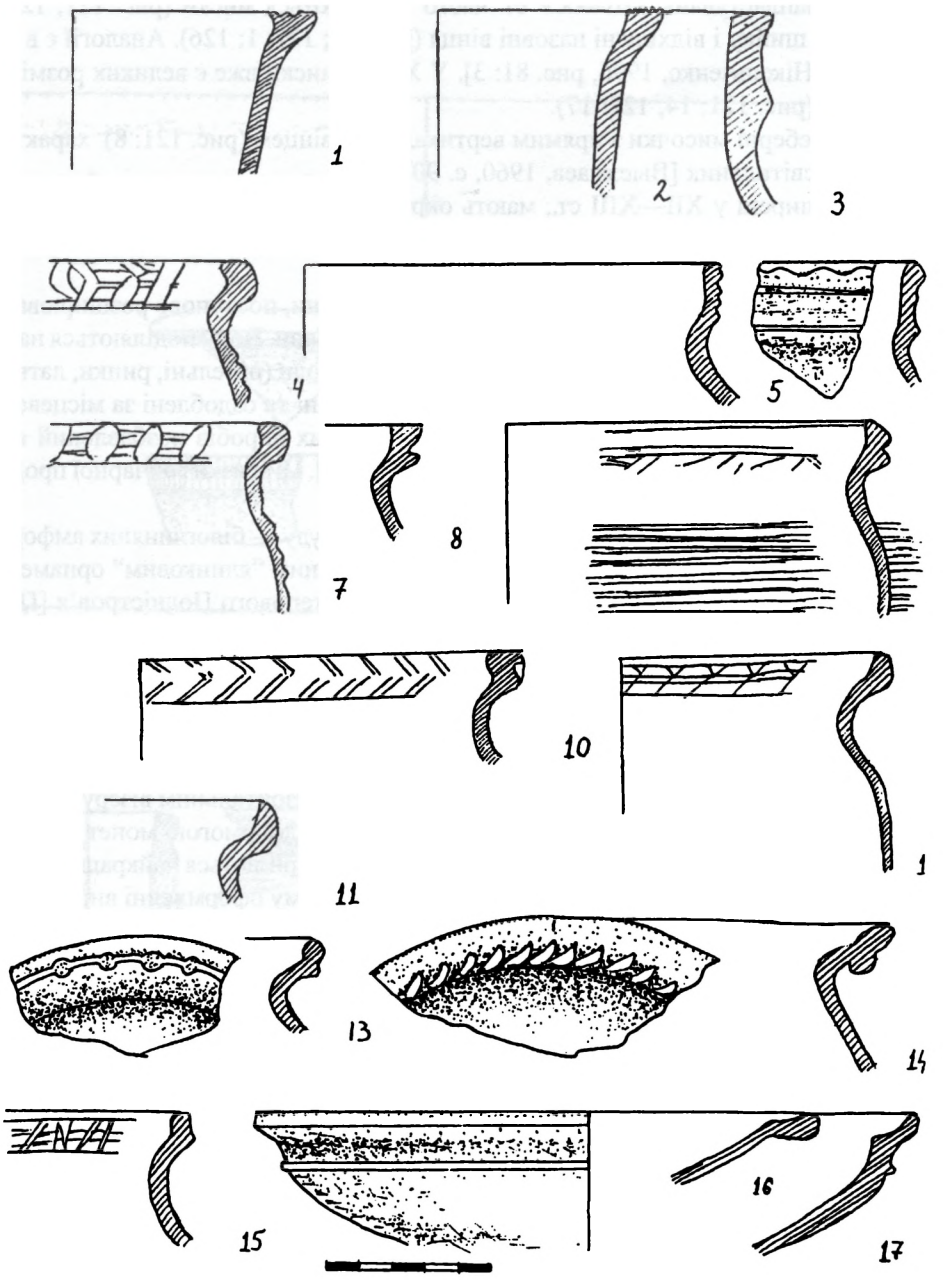

Рис. 122. Кераміка XIV ст. з середнього ярусу долівки владичого будинку на дитинці: 1 — вінця кахлі; Розкопки 1992 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 122. Dytynets. Bishop's building. Ceramic assemblages of the 14th century from middle horizon of floor: 1 — rim stove tile fragment; 1992 excavations. Luck Preserve

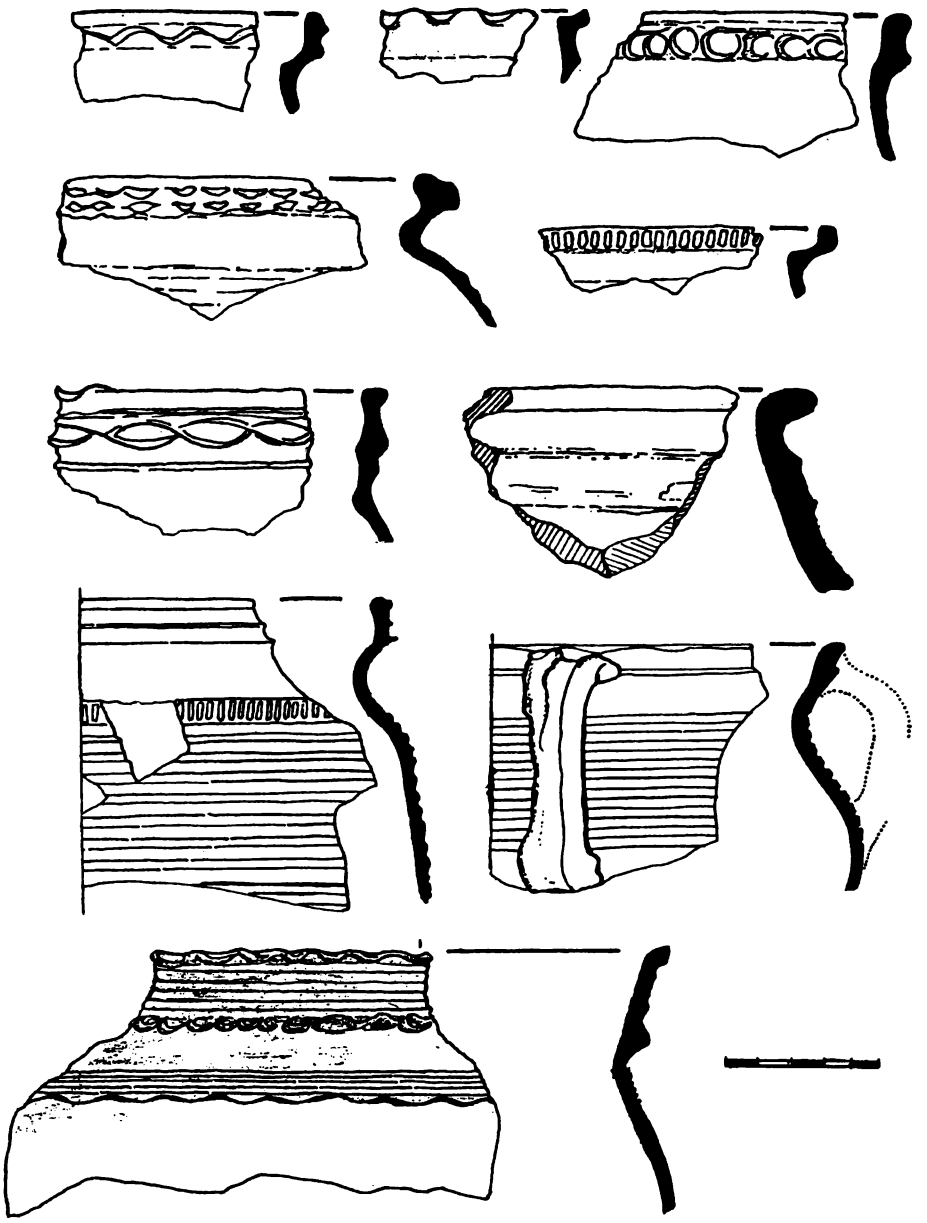

Рис. 123. Кераміка XV—XVI ст. з верхнього ярусу долівки владичого будинку на дитинці

Fig. 123. Dytynets. Bishop's building. Ceramic assemblages of 15th—16th century from upper horizon of floor

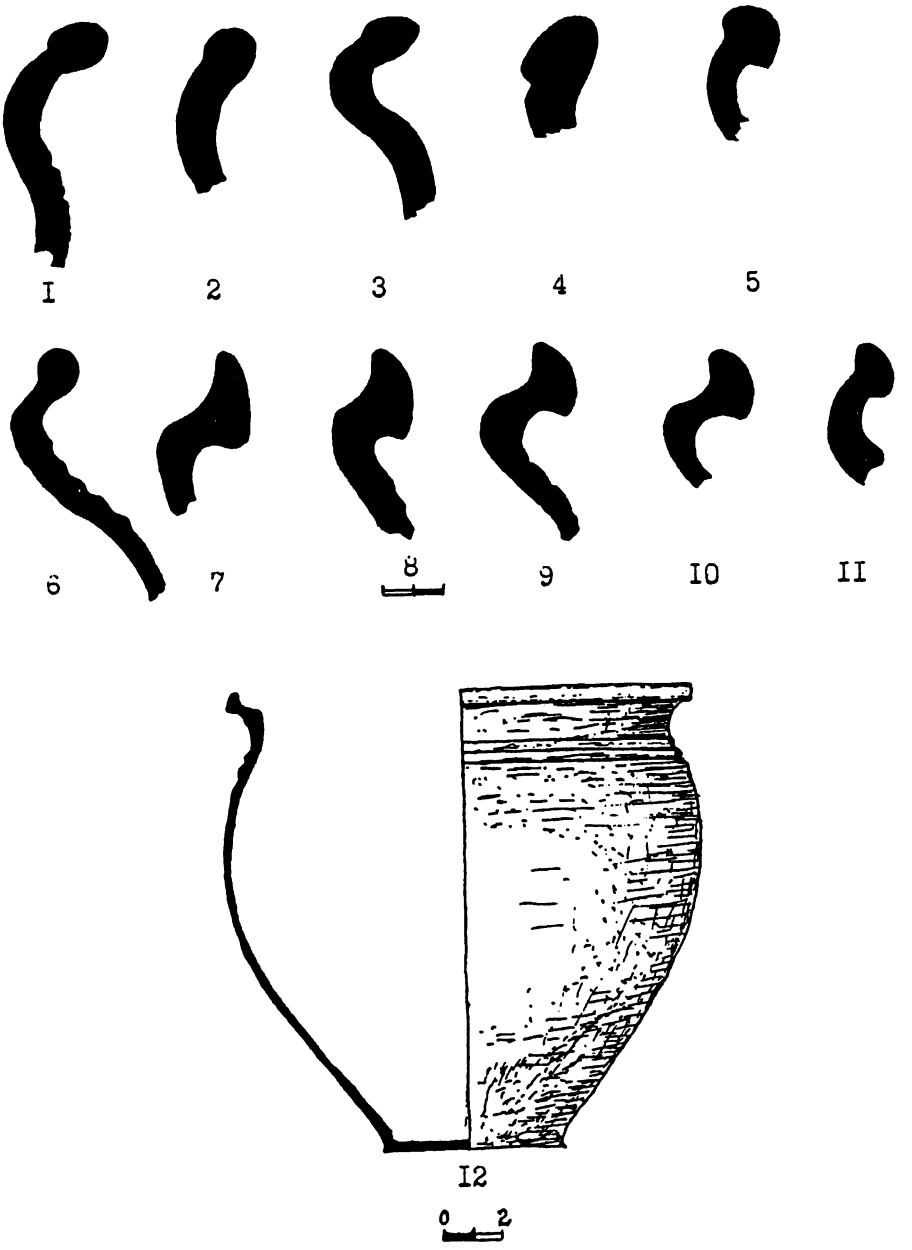

Рис. 124. Профілі вінець та горщик з вимостки череня печі в споруді рубежу XIII—XIV ст. (ур. Гнідава). Розкопки 1988 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 124. Rim vessels fragments and pot from bottom of a furnace in building late of 13th— early 14th century (Place Hnidava), 1988 excavations. Luck Preserve

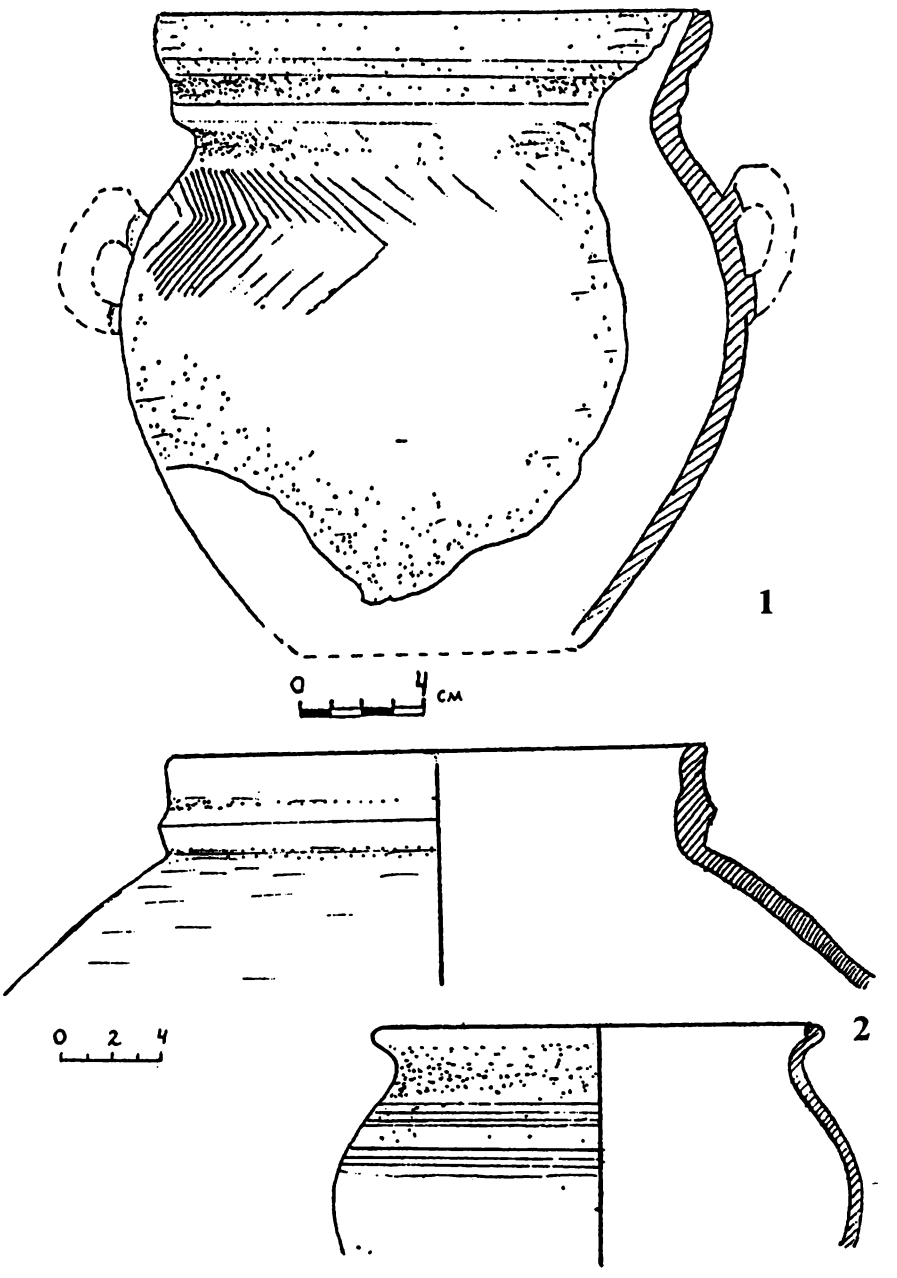

Рис. 125. Білоглиняні волинські амфори (XIII—XIV ст.):
1 — ур. Пристань; 2 — споруда на валі дитинця. Розкопки 1991 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 125. Volhynian whiteclay amphores (13th—14th century):
1 — Place Pristan'; 2 — buildings over rampart of Dytynets. 1991 excavations. Luck Preserve

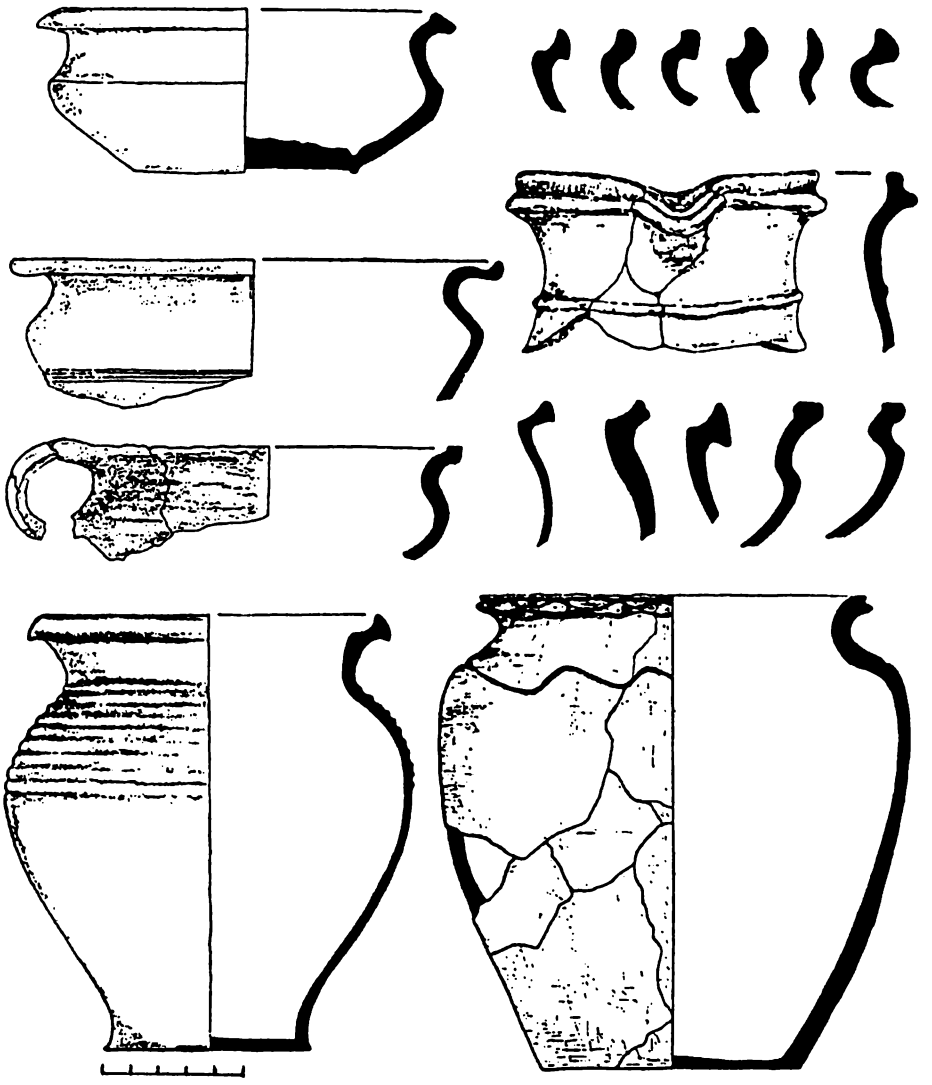

Рис. 126. Гончарний посуд XIV ст. з будівель середмістя: 1 — № 1; 2 — № 2. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 126. Ceramic material of the 14th century from buildings of the city: 1 — No 1; 2 — No 2. Luck Preserve

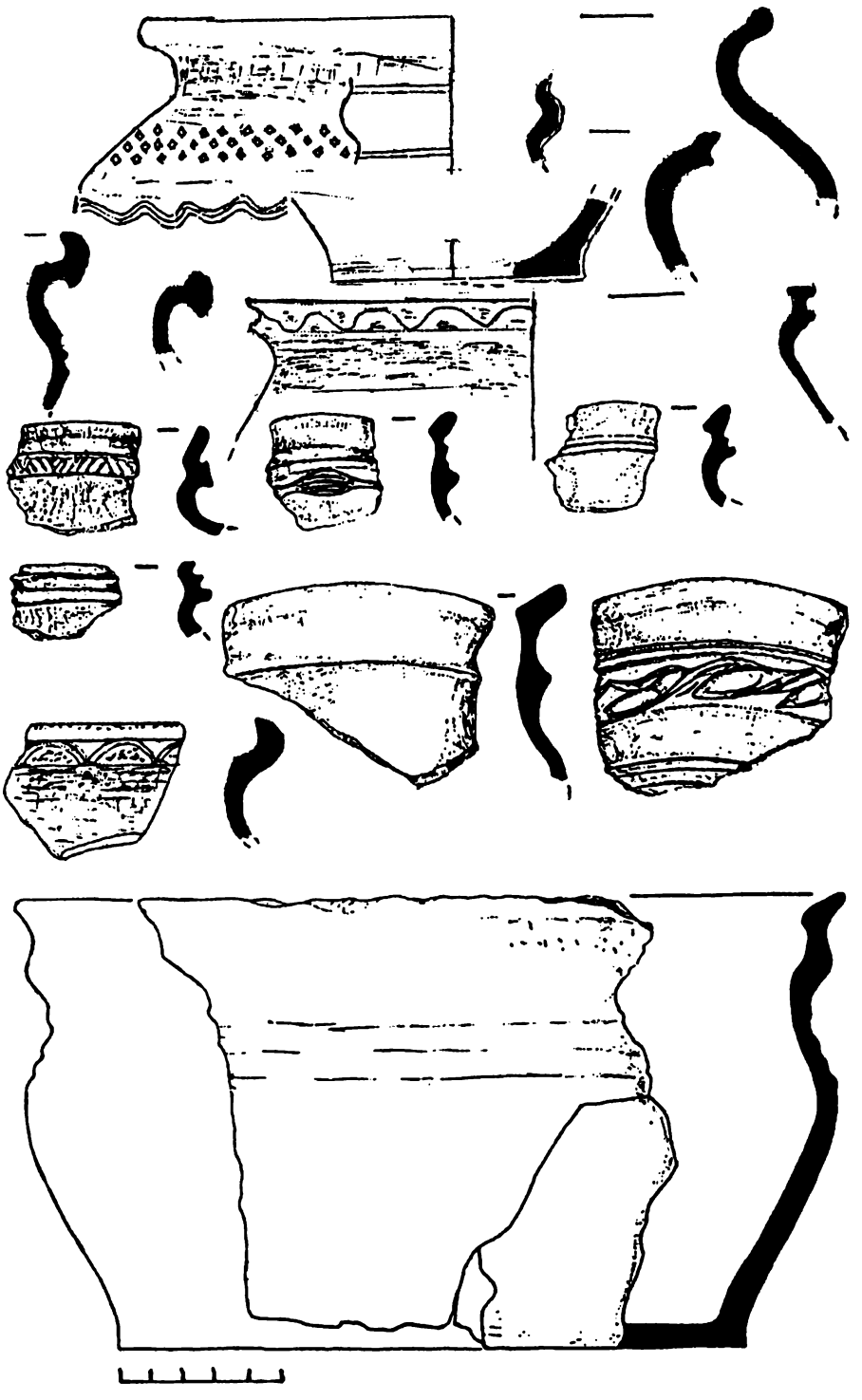

Рис. 127. Гончарний посуд XV ст. із споруд шевського кварталу середмістя. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 127. Ceramic material of the 15th century from buildings shoemakers' block of city. Luck Preserve

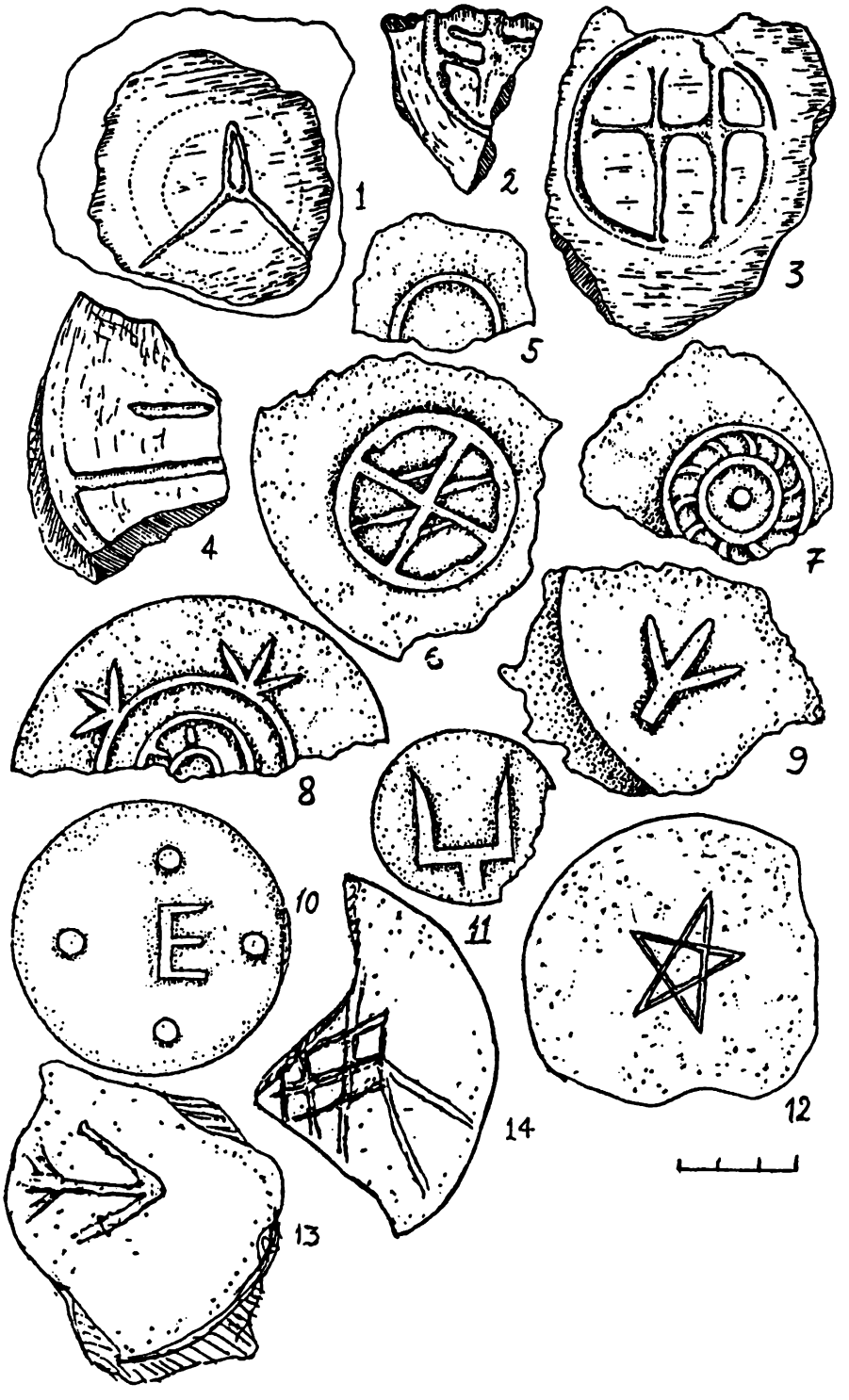

Рис. 128. Клейма на посуді XI—XIII ст. з території Лучеська:
1—4 — Окольний город (Архімандриче подвір'я, розкопки Б. Т. Сайчука); 12 — середмістя, центральний квартал;
5—11 — ур. Пристань; 13, 14 — ур. Красне-Кичкарівка. Фонди ЛДІКЗ
Fig. 128. Brands of vessels of 11th—13th century from area of the Lutches'k:

1—4 — Lower "Okol'niy" Castle (Archimandryt homestead, excavations by B. Saichuk); 12 — city, central block;
5—11 — Place Pristan'; 13, 14 — Place Krasne-Kichkarivka. Luck Preserve

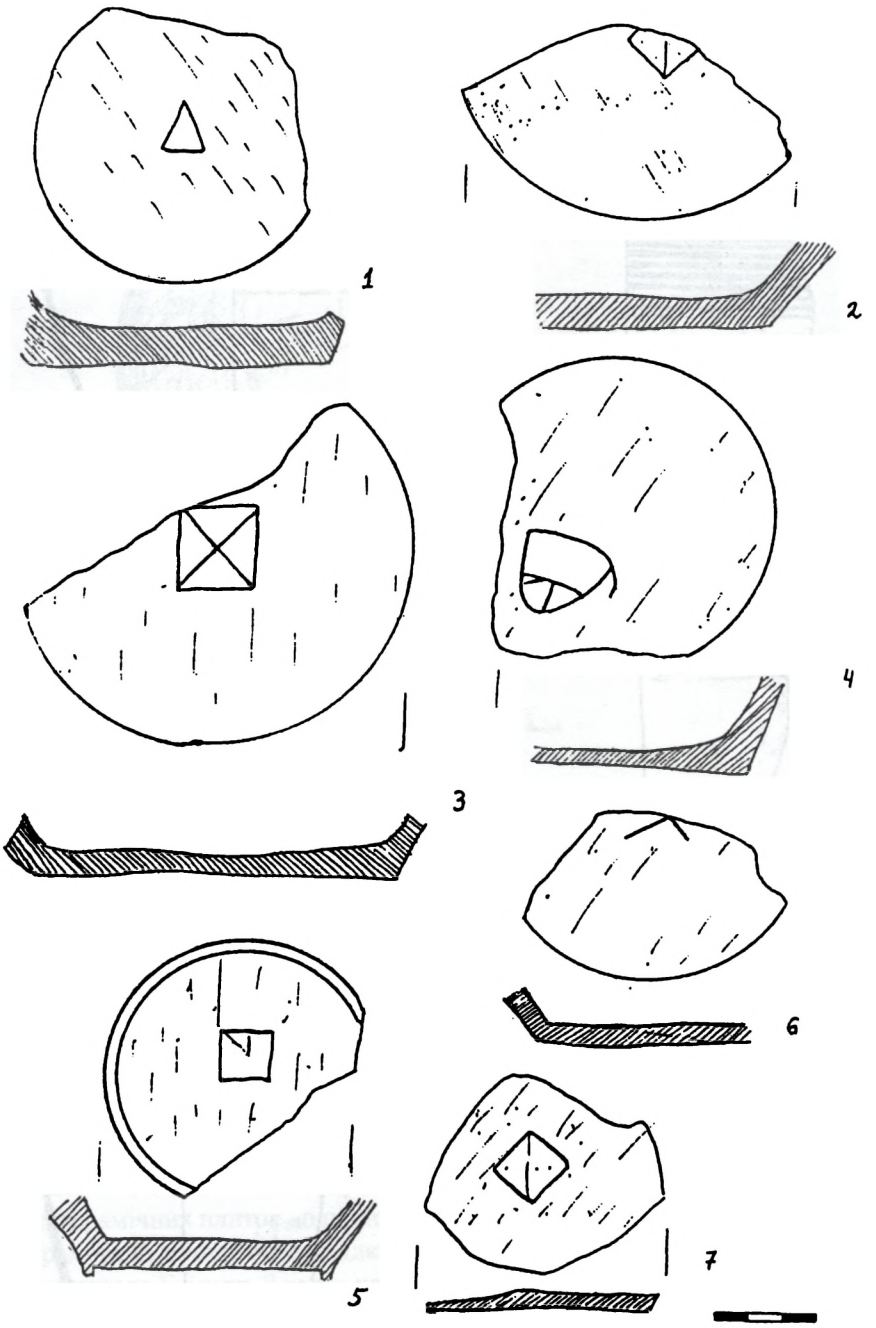

Рис. 129. Клейма на посуді XIV— поч. XV ст. з дитинця Луческа.
Розкопки 1992 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 129. Brands of vessels of .4th—15th century from Lutches'k Dytynets.
1992 excavations. Luck Preserve

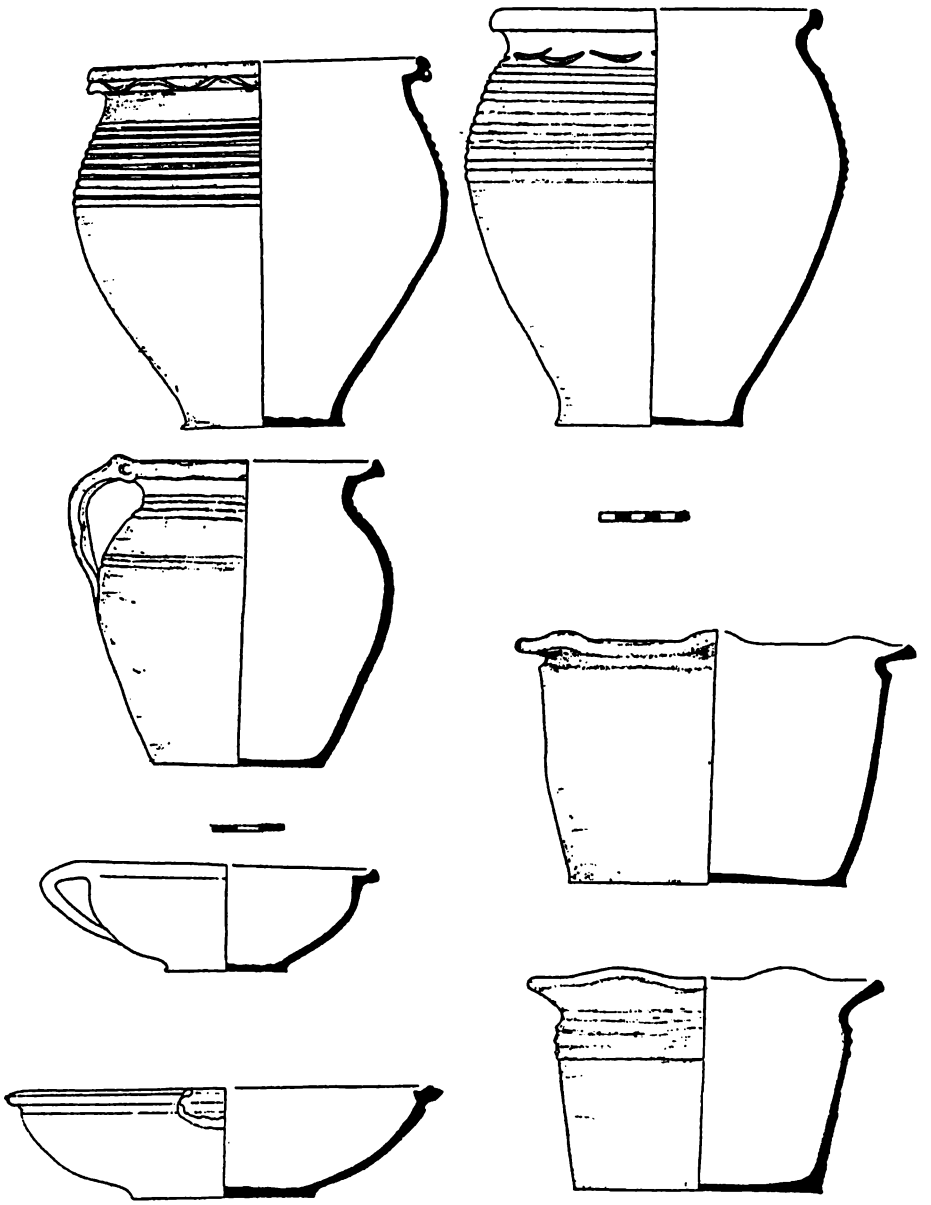

Рис. 130. Продукція гончарної майстерні поч. XV ст. в ур. Панський город.
Розкопки 1989 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 130. Production of the beginning of 15th century pottery work-shop at place Pans'kyj horod.
1989 excavations. Luck Preserve

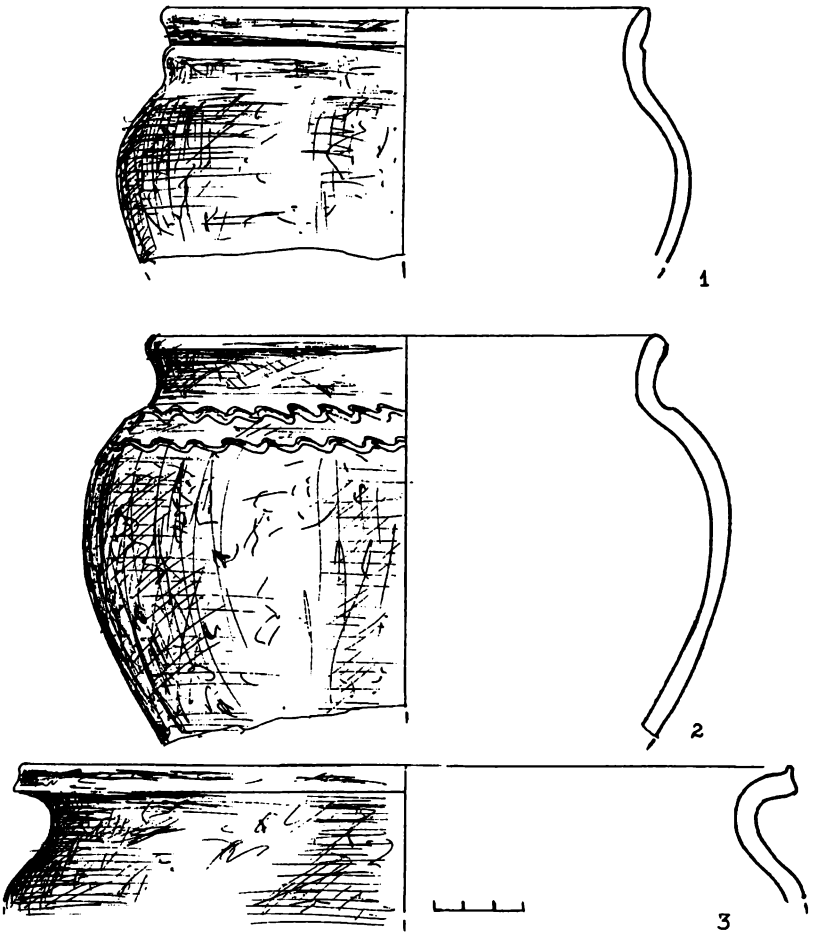

Рис. 131. Лучеськ. Профілі керамічного посуду архаїчного типу XIV—XV ст.: 1, 3 — з території дитинця; в тісті домішка слюди, поверхня горбкувата; 2 — із заповнення будівлі другої половини XIV ст. з території середмістя. Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 131. Lutches'k. Archaic vessels of the 14th—15th century: 1, 3 — from area of the Dytynets; mixing of mica, surface of hillocking; 2 — from building of second half of 14th century, area of the city. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

кількості (рис. 131). Подібні типи начиння XIV— початку XV ст. знайдено у Низькому замку Вільнюса [Vilniaus..., 1999, p. 70, pav. 97—106].

Співіснування у XIV— на початку XV ст. різних за якістю груп кераміки пояснюється економічними факторами [Бобринский, 1978, с. 26—26, 33]. Згідно з цією теорією для власних потреб призначалася грубостінна кераміка архаїчних зразків, на продаж йшла кераміка, що мала високу якість та різноманітні форми, які відповідали існуючим загальноєвропейським стандартам [Терський С., 1996г, с. 90].

Виготовлення керамічних плиток до підлоги, вкритих поливою, налагодилось у місті близько XII ст., коли розпочалося храмове будівництво. Знахідки полив'яних плиток, характерної для XII—XIII ст. форми, відомі з території дитинця та Гнідави. З цього часу в місті могло існувати виробництво полив'яного посуду, уламки якого зібрані у багатьох спорудах.

Вироблення поливи є різновидом скловаріння. Із скла виготовляли поширені жіночі прикраси: намисто, браслети (рис. 145), а також посуд та віконне скло. Наявні знахідки не дають змоги поки що виділити місцеві вироби.

Місцевого виробництва були кахлі, що з'явилися у вжитку лучан ще у XIV ст. Найраніші типи кахель походять з розкопок владичого будинку та погреба першої половини XV ст., дослідженого поряд з Ринковим майданом (рис. 106: 2; 107а; 122: 1, 2). На їх місцеве походження вказує тип глиняно-піщаної суміші, яка майже аналогічна до сировини, яку використовували у гончарній майстерні з урочища Панський город [Терський С., 1993е, с. 6]. До ранніх зразків коробчастих кахлів належать екземпляри із зображенням вершника (рис. 71). Подібне схематичне зображення вершника — герба ВКЛ є на монетах Ягайла 1387—1392 рр., у різних модифікаціях вершник зустрічається на пізніших кахлях у Лучеську та Подніпров'ї [Тищенко, 1992, с. 51, рис. 56].

Ще з X—XI ст. на Волині існувала практика виготовлення дитячих іграшок з глини [Кучінко, 1996, с. 157—158, рис. 65: 9, 11]. Глиняний свисток-пташку знайдено у житловій будівлі XV—XVI ст. на території середмістя [Кучінко, Охріменко, Терський С., 1992, с. 3, рис. 11].

Відходи обробітку заліза у вигляді окремих шматків шлаку зафіксовано у Лучеську на території дитинця, середмістя та передмість. Проте там поки що не знайдено жодного виробничого комплексу. Не виключено, що луцькі ковалі обробляли готове залізо, яке отримували із сільської округи, як і в більшості інших міст Русі.

Знахідки залізообробної справи найчастіше трапляються на Гнідаві. Там виявлено рештки горнів та керамічних сопел до них [Матвієйко, 1967]. На Гнідаві та в Помостичах знайдено також денця горщиків із щільним рудоподібним осадом та прикипілою зсередини шлакоподібною сумішшю, що характерно для тигельного способу виплавляння заліза. Аналогічну знахідку з Озаричівського поселення XIII—XIV ст. розцінюють як приклад цементації заліза для перетворення його в сталь у горщиках звичайного типу [Беляева, 1979, с. 93—94]. Знахідки, що свідчать про цей спосіб виплавляння заліза, на Волині не є рідкістю. Їх викопано, наприклад, на дитинці у Пересопниці [Терський В., Терський С., 1989; 1991, с. 91].

Жителі Лучеська користувалися широким асортиментом залізних виробів. Колекція предметів із заліза, зібрана під час досліджень міста, включає понад сорок назв виробів ковалів і є цінним джерелом для технологічного та металографічного вивчення. Ймовірно, що якусь частину цих речей було завезено (рис. 132).

Найчисельнішими знахідками побутових виробів із заліза є ножі та цвяхи. Останні найчастіше трапляються у будівлях XIV ст. та пізніших. У великому наземному будинку XIV ст., виявленому поряд з Ринковою площею середмістя, використовували, зокрема, цвяхи з Т-подібною голівкою. Аналогічні вироби у великій кількості зібрано під час досліджень храму св. Дмитра та його некрополя [Кучера, 1968, с. 7].

Інша категорія виробів із заліза, які є порівняно частими знахідками, це — ключі, замки та металеві деталі дверей. Ключі для замків від дверей типу засува знайдено у клітях на валу середмістя (рис. 133: 1). Вони мають численні аналогії серед старожитностей волинських міст X—XIV ст. [Лысенко, 1985, с. 237, рис. 157; Прищепа, Нікольченко, 1996, рис. 62: 6].

З долівки споруди № 3, що датується серединою XIII ст. (середмістя, розкоп 2, 1997 р.), походить ключ до навісного замка типу А (рис. 133: 4), за класифікацією Б. О. Колчина [1959, с. 78—80]. Такі замки та ключі були найбільше поширені на території Волині у домонгольську добу [Овсянников, Пескова, 1982, с. 94—95; Лысенко, 1985, с. 240, рис. 157; Терський С, 1996в, рис. 14: 21; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 72, 73, 195]. Пружину навісного замка цього типу знайдено в урочищі Пристань [Терський С., 1990б, с. 11].

З території середмістя походять ключі від навісного замка типу Б (рис. 133: 3). Їх масово використовували у містах Волині у XII—XIV ст. [Овсянников, Пескова, 1982, с. 94—95; Лысенко, 1985, с. 240—241, рис. 157; Терський С., 1996в, рис. 14: 22; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 72, 73, 195].

У XIV—XV ст. у вжитку мешканців Лучеська були навісні замки типу Е (за класифікацією Б. О. Колчина). Один такий зразок знайдено серед інших залізних предметів у багатому кварталі середмістя (рис. 133: 2). Ключ-лабіринт типу Д зберігся у споруді початку XIV ст. на Гнідаві (рис. 134: 2). Це дає підставу зараховувати появу замків типу Е в Лучеську до XIV ст., тобто раніше, ніж вони з'явилися у Новгороді. Ключ цього типу знайдено також у замку XIV ст. в Чхові на польсько-українському пограниччі [Mirek-Kukulka, 1994, s. 292, tabl. Vb]. Західніше ключі до замків типу Е практично не зустрічаються. Відома лише одна знахідка рубежу XIII—XIV ст. з Ополя. Навісні замки цього типу набули широкого розповсюдження у містах Східної Європи щойно у XV—XVI ст. [див.: Никольская, 1978, с. 120, рис. 3: 4].

Пробій до дверей, розчищений у заповненні споруди початку XIV ст. на дитинці (рис. 25), має аналогії, що походять з клітей на городищі Колодяжина [Юра, 1962, рис. 29: 7].

Під час розкопок споруди XIV ст. у середмісті виявлено дужку відра. За її розмірами можна встановити, що відра в цей час мали діаметр 20—22 см. Дужка загалом масивніша, ніж у передмонгольський період [Лысенко, 1985, рис. 166].

Кресало з двома лезами зі споруди початку XIV ст. (Гнідава; рис. 134: 4) подібне до знахідок XIII ст. з Перемиля та Пересопниці. Час появи таких кресал на Волині за матеріалами з розкопок Городища біля Лучеська можна зарахувати до XI ст. [Кучінко, 1996, рис. 62: 1]. Ще декілька кресал типової для XI—XIV ст. калачикоподібної форми походять з території Верхнього замку та середмістя (рис. 133: 5, кольор. фото 3). Обидва типи кресал були поширені на міських та сільських поселеннях Волині.

Залізні вістря з рухомим кільцем (рис. 132: 3) прийнято трактувати як виделку або шпильку. Часто подібні речі зустрічаються поряд з предметами дружинного вжитку. Їх знахідки відомі в багатьох містах, зокрема на Волині — у Володимирі, Пересопниці, Шумську, Дорогобужі та Перемилі [Cynkałowski, 1961, tabl. 27: 6; Терський С., 2002б, с. 656, рис. 5: 9; 2003, рис. 20: 1].

Рідкісними серед волинських старожитностей є два предмети з будівлі другої половини XIII ст. в середмісті (рис. 132: 1, 2). Один з них нагадує поширені в кочівників виделки для діставання м'яса з казана [Михеев, 1985, с. 90, рис. 37: 1—5]. Ці предмети можна було використовувати як рожна для запікання м'яса [див.: Buśko, 1997, rys. 40].

На долівці Владичого будинку, у культурному шарі середмістя та Гнідави зібрано чималу кількість залізних деталей одягу та взуття: пряжок для ременів та підківок до чобіт (рис. 81). Поширення цього типу підківок за різними даними припадає на період кінця XIV—XV ст. [Векслер, Лихтер, Осипов, 1997, с. 114]. На Волині їх знайдено у Пересопниці [Терський С., 2003, рис. 20: 7] та Перемилі.

На дитинці та Юриздиці досліджено дві будівлі з чіткими слідами обробітку кольорових металів. Ці майстерні функціонували приблизно одночасно — не пізніше кінця X ст. Обидві були заглибленими в землю спорудами з нішеподібними печами. Їх інвентар є схожий. В обох збереглися рештки шлаку кольорових металів, а також побутова кераміка. Це, зокрема, особливого типу дзвоноподібна накривка (рис. 29, 5; 135) з характерною масивною ручкою та отвором для випускання газів. Її могли використовувати у виробничому процесі. Посуд подібного типу в інших закритих комплексах, а також поза межами Лучеська поки що не відомий.

Повністю збережений екземпляр накривки має діаметр вінця 32 см, висоту 25,5 см; ручка, підпрямокутної форми, із стесаними кутами, завдовжки 6 см, розмірами 7,0×6,8 см у перерізі, завершується характерною п'ятигранною площиною з отвором діаметром 2,2 см. Декілька подібних посудин (рис. 80: 3, 4) походять із ще однієї повністю не розкритої споруди X—XI ст. на Гнідаві [Матвієйко, 1967, с. 2].

Звичайний керамічний посуд також могли використовувати у ливарній справі, про що свідчить ошлакованість його стінок із середини. Форми волинські ювеліри IX—X ст. вирізали із звичного тоді матеріалу — місцевої крейди (рис. 136).

У XIV ст. в багатому кварталі середмістя, поряд із в'їздом до Нижнього замку працювали майстри-ювеліри. Про це свідчать уламки тиглів, мідний, залізний та свинцевий шлак [Сайчук, 1990, с. 5—6]. Можливо, місцевим ювелірам належала сланцева ливарна форма розміром 115x125 мм, випадково знайдена у р. Глушець (ВКМ Рз-1101, рис. 137: 1).

Тиглі, викопані в споруді XIV ст., мають конусоподібну форму зі зливом з одного боку, тонкі стінки. Вони виготовлялися з шаруватої білої глини, як і вся керамічна продукція цього часу (рис. 137). Аналогічні за характеристиками тиглі були в цей час у вжитку і в інших містах України [Кравченко, 1986, с. 60, рис. 23: 15]. У ювелірних майстернях Лучеська могли виготовляти різноманітні жіночі прикраси, зібрані в курганах Вульки та Вишкова [Rauhut, 1960, s. 244, 256, t. X]. Знахідки срібних, бронзових та олов'яних прикрас XI—XIV ст.: вискових кілець, перстенів, хрестиків, ґудзиків, пряжок походять з Окольного города, Гнідави та Пристані (рис. 138; 139). Вони мають типову форму та численні аналогії серед матеріалів з інших міст України [Власова, 1967, с. 248, рис. 2: 5].

Каменерізне ремесло розвивалося на Волині вже у X—XI ст. Про це свідчать пряслиця та половинка ливарної форми, виявлені в спорудах під валом дитинця Лучеська XI—XIII ст., а також на приміських поселеннях (Гнідава, Боратин та ін.). Окремі зразки пряслиць пофарбовано в чорний колір. Їх висота коливалась у межах 1,7—1,9 см, діаметр становив 3,0—3,2 см. Хронологічний діапазон використання шиферних пряслиць у Луцьку — кінець X—XIV ст. У післямонгольський період ймовірне їх місцеве виробництво. Як відомо, в цей час у багатьох містах басейну р. Прип'ять діяли майстерні з обробітку овруцького шиферу [Сергеева, 1993, с. 122]. Пряслиці цього часу, як правило, менші за розмірами (рис. 169).

З рубежу XIII—XIV ст. у будівництві поширеним був камінь. Шліфований білий камінь використовували для оздоблення коминків Владичого будинку у XIV—XV ст. Як вже згадувалося, камінь та цеглу могли заготовляти далеко за межами міста та потім доставляти рікою, проте, необхідне в значних об'ємах для будівництва та чинбарства вапно, очевидно, виробляли поблизу міста. Заглиблену споруду із цегли XV ст., виявлену на Градній горі розкопками автора у червні 2006 р., можна ідентифікувати як залишки виробничої печі для випалення крейди на вапняковий камінь. Очевидно у цей же період виникає спеціалізований вапнярський промисел.

Косторізне ремесло, поза сумнівом, теж розвивалось у місті, проте найхарактерніші його вироби — кістяні гребені (рис. 132: 7) за чисельністю поступаються дерев'яним. З кістки виготовляли також деталі до лука, ґудзики, шахові фігури тощо (рис. 140; 166, фото 5—6). Орнаментація кістяних виробів типова, наприклад, стрічкове плетіння у нижній частині пустотілого рогу (рис. 140: 6). Відомі аналогії з території Волковиська [Зверуго, 1975, с. 55, рис. 18: 22].

Зважаючи на повідомлення писемних джерел XV—XVII ст., до найпоширеніших міських ремесел належали шкіряні: чинбарство, кушнірство, шевство, що значно випереджали за чисельністю майстерень ремесла, пов'язані з обробленням металу.

Чинбарський промисел потребував багато води. Тому чинбарські майстерні будували переважно недалеко від річки. Ймовірно, що чинбарство було одним із основних виробничих профілів більшості майстерень, що існували на заплавних підвищеннях р. Стир. Шкірообробні майстерні діяли також на прилеглих до середмістя з півдня та заходу підвищених ділянках заплави за межами оборонних укріплень. Про це свідчать кістки великої рогатої худоби, так звані "ковзани" та кістяні проколки, зібрані в окремих спорудах X—XIV ст. Своїми виробами славився також приміський Сапогів.

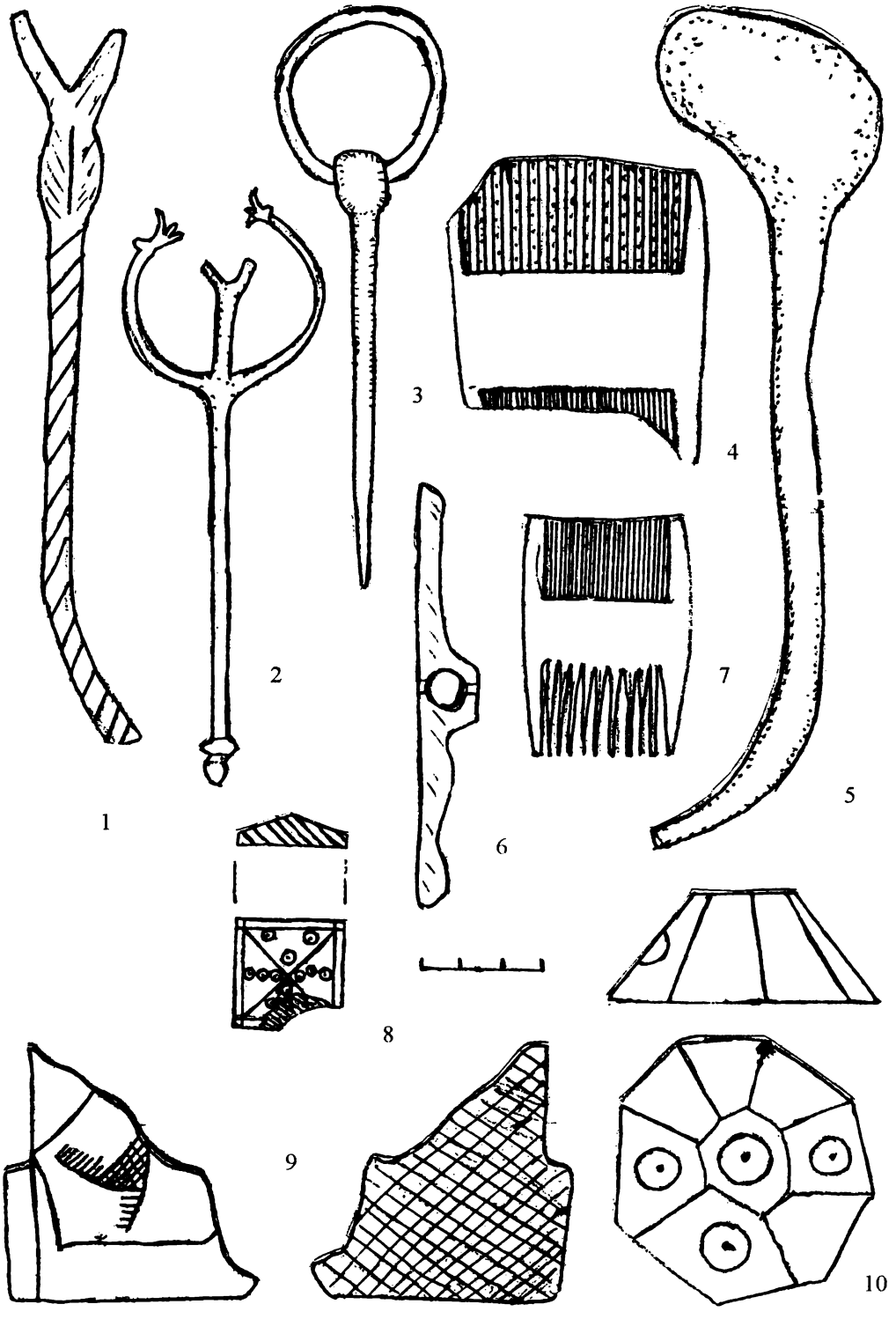

Рис. 132. Середмістя: Лучеськ (1—7, 9, 10), Львів (8). Вироби із дерева (4, 5), заліза та рогу (7—10) з розкопок садиби XIII—XIV ст. в середмісті. Розкопки 1997 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 132. City of Lutches'k (1—7, 9, 10) and Lviv (8). Articles wood (4, 5), iron and antler (7—10) from excavations homestead of the 13th—14th century in central part of city. 1997 excavations. Luck Preserve

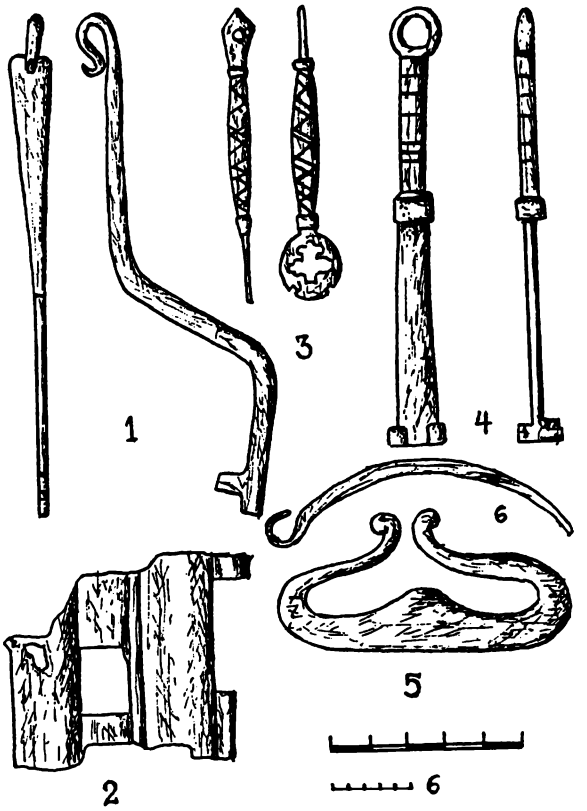

Рис. 133. Середмістя. Побутові вироби із заліза XIII—XIV ст.: ключі та замок, кресало, ручка відра. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 133. City. Everydays iron articles of 13th—14th century: keys and lock, lyre-like striker, handle of bucket. Luck Preserve

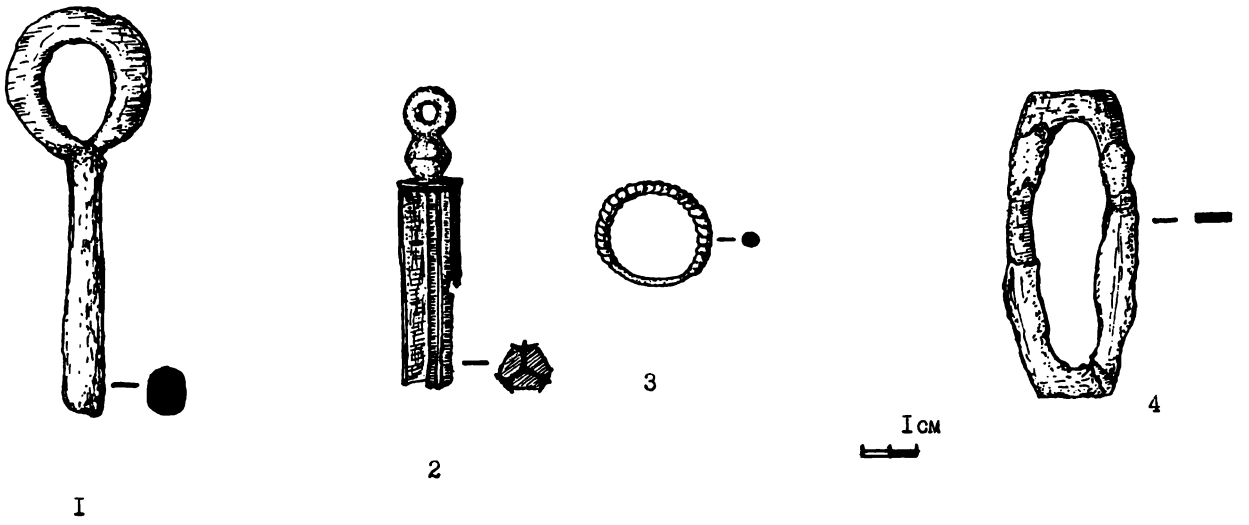
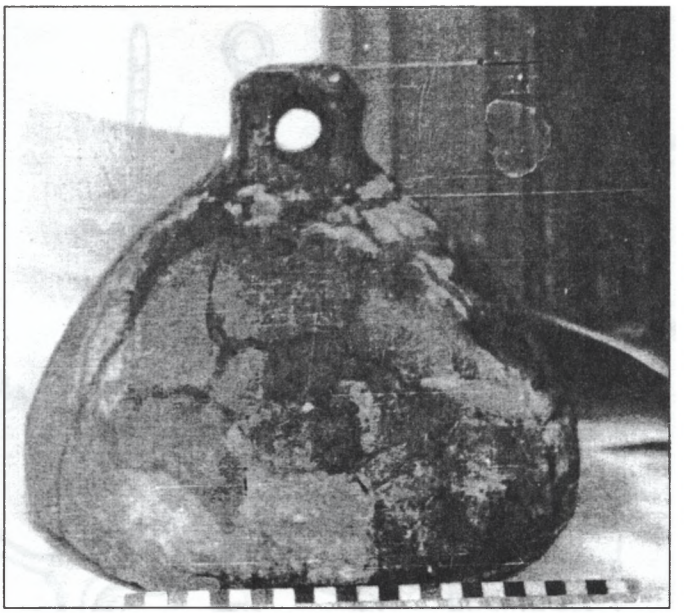

Рис. 134. Гнідава. Металеві предмети із заповнення споруди XIV ст.: 1, 2 — ключі; 3 — перстень; 4 — кресало. Розкопки 1988 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 134. Hnidava. Metal articles from building of the 14th century: 1, 2 — keys; 3 — bronze ring; 4 — striker, 1988 excavations. Luck Preserve

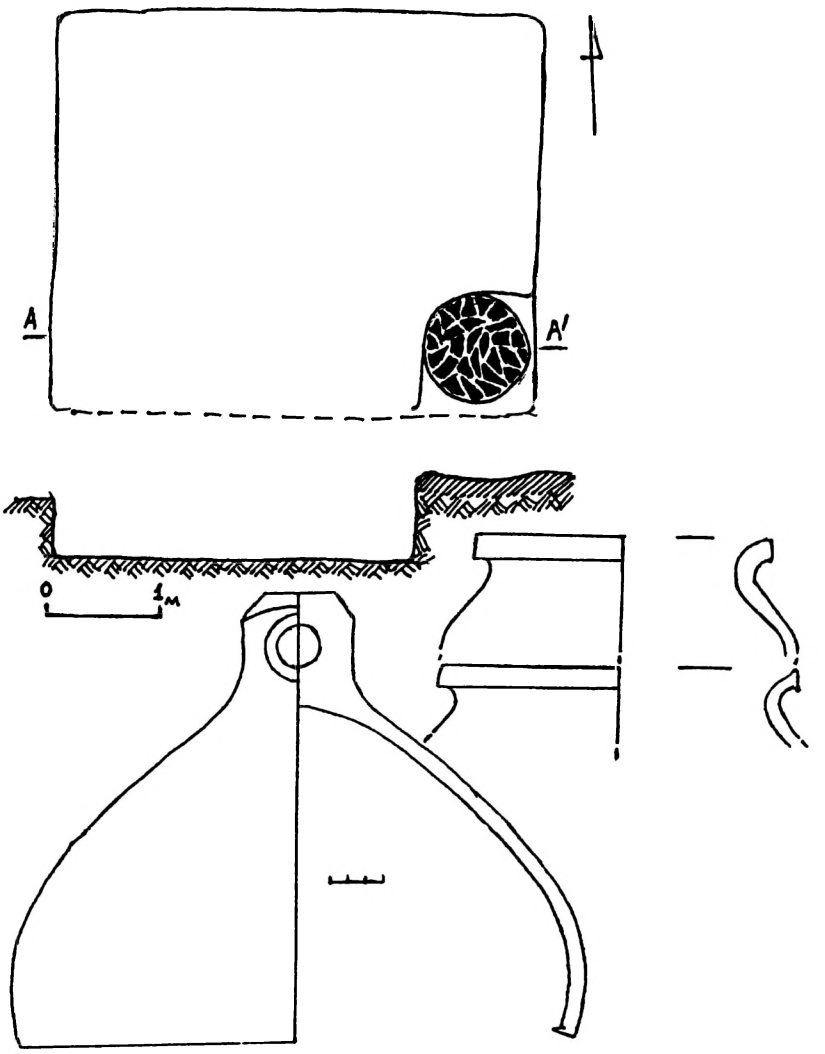

Рис. 135. Помостичі. Решткн ювелірної майстерні рубежу X/XI ст. (вул. Короленка, 1) та кераміка із її заповнення. Розкопки 1971 р. Фонди Торчинського народного музею

Fig. 135. Pomostych. Remains of jewelers work-shop of late 10th— early 11th century (No 1, Korolenko Street) and ceramic assemblages from infill of object, 1971 excavations. Torchyn Museum

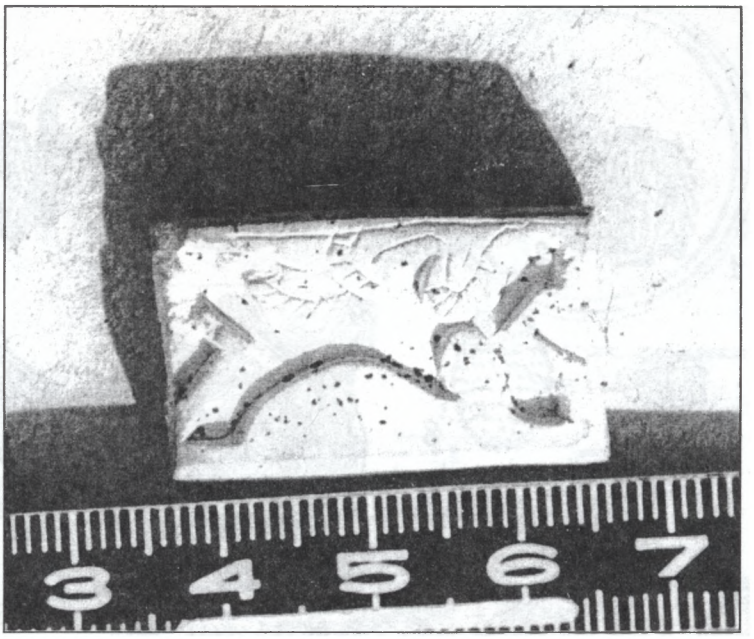

Рис. 136. Дитинець. Форма з майстерні під валом. Крейда. X ст. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 136. Dytynets. Casting-mould from work-shop under rampart. Chalka. 10th century. Luck Preserve

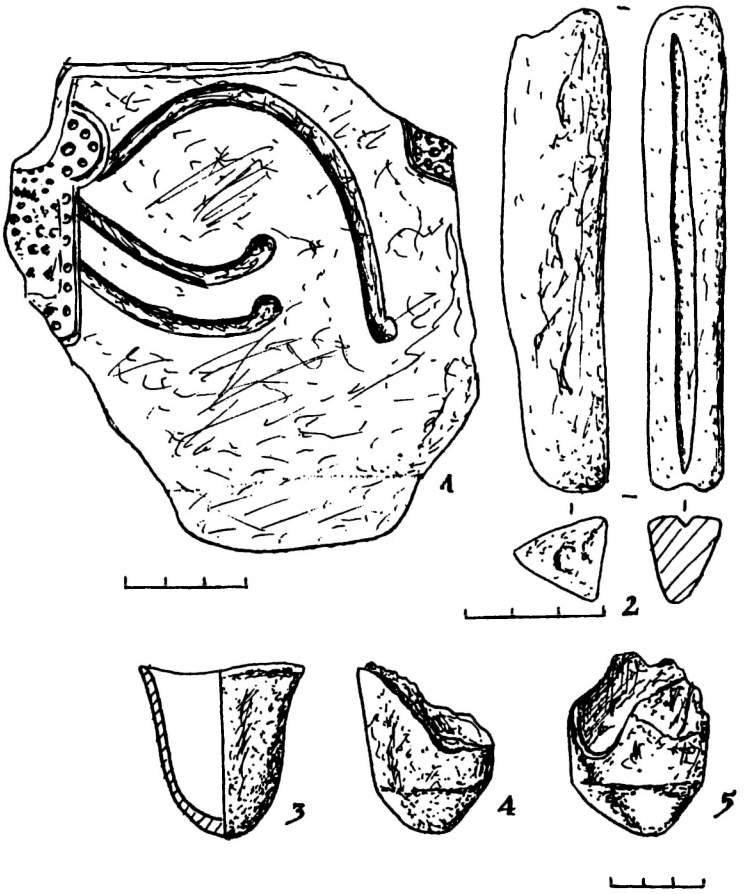

Рис. 137. Ювелірна справа у середмісті в XIV—XV ст.: 1 — кам'яна форма ливарна з р. Глушець; 2—5 — тиглі для плавлення кольорових металів та срібна гривня з будівлі у багатому кварталі середмістя перед в'їздом в Нижній замок. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 137. Jewelers business from central part of city of the 14th—15th century: 1 — stone casting-mould from Hlushets river; 2—5 — casting-spoons and silver bar from building in rich block of city in front of entrance of Lower "Okol'niy" Castle. Luck Regional Museum and Luck Preserve

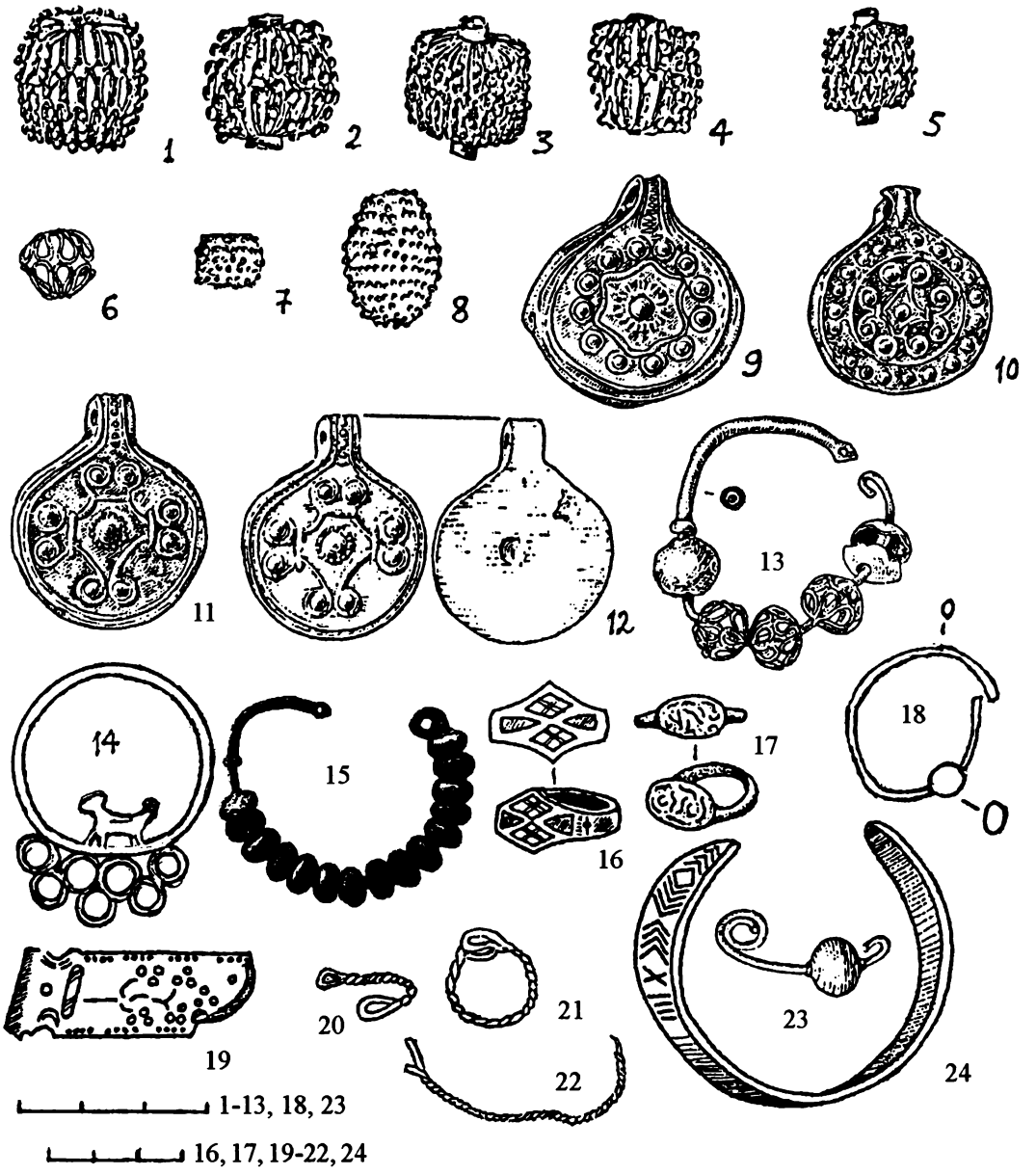

Рис. 138: Лучеськ. Вироби з посрібленої бронзи (1—12, 14—19) та срібла (13, 23) X—XIV ст.) зібрані в курганах Вульки (1—3, 23), в ур. Пристань (14, 16, 17, 19, 24), Окольному місті та на Гнідаві (20, 21). Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 138. Lutches'k. Bronze (1—12, 14—19) and silver (13, 23) articles of the 10th —14th century finding from mound of Vul'ka (1—3, 23), at place Pristan' (14, 16, 17, 19, 24), Lower Castles and at Hnidava (20, 21). Luck Regional Museum and Luck Preserve

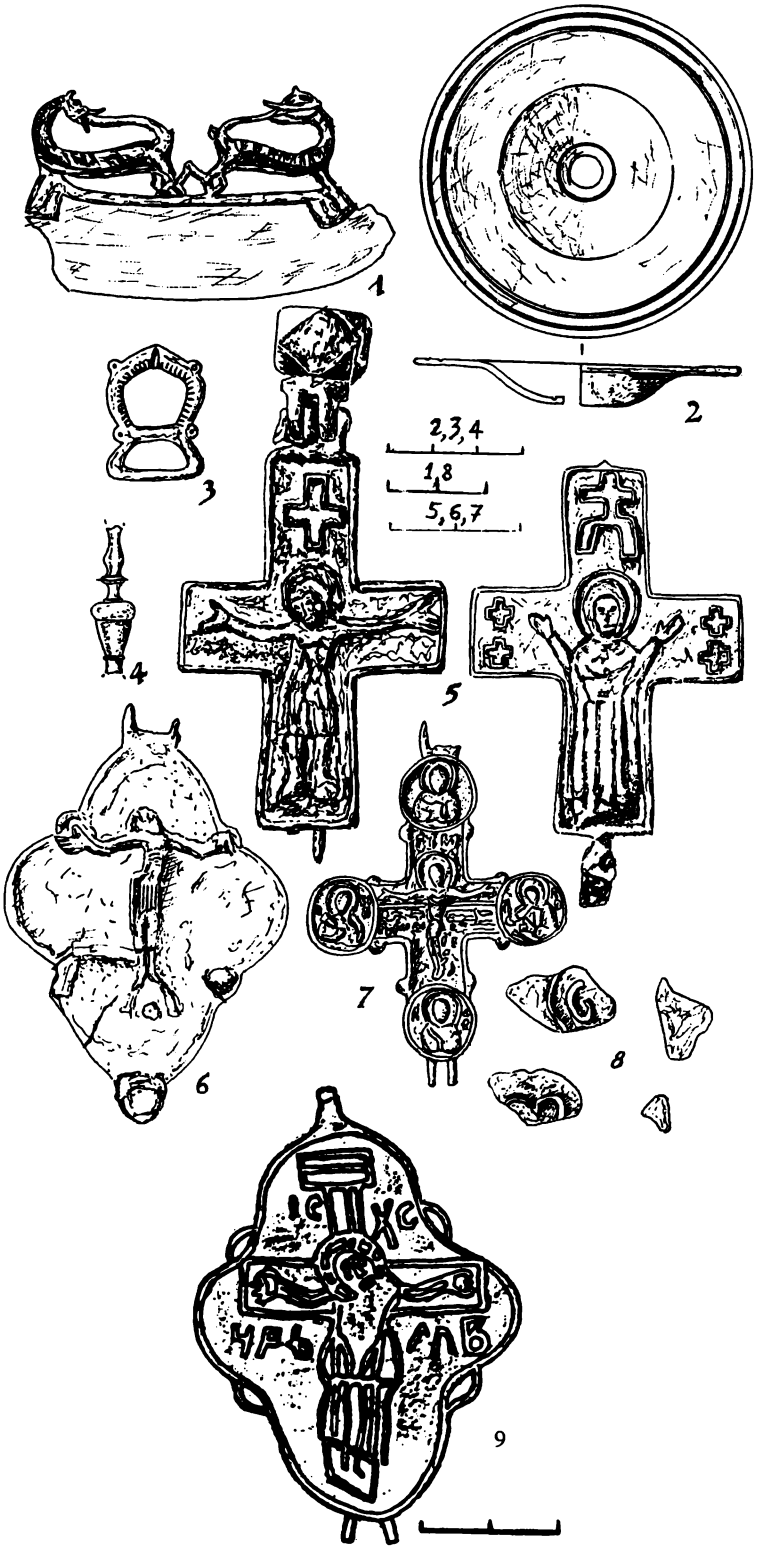

Рис. 139. Луческ. Вироби з бронзи XI—XIV ст.: 1 — залізне кресало з литим декоративним бронзовим руків'ям (Верхній замок); 2 — тарілка від хороса (храм св. І. Богослова); 3 — пряжка, карбування (Боратин); 4 — лита "колонка" (Окольний замок); 5—7 — бронзові енколпіони з поселень в околицях Луческа: Фонди ЛДІКЗ; 5 — Торчин: Торчинський народний музей; 6—7 — в заплаві р. Стир; 8 — уламки золоченого окуття ікони (храм св. І. Богослова). Фонди ЛДІКЗ 9 — бронзовий енколпіон з окольного города Володимира

Fig. 139. Lutches'k. Bronze articles of the 11th—14th century: 1 — striker with decorative bronze handle (Upper Castles); 2 — plate of choros (Church of St. John The Apostle); 3 — clasp, coin (Boratyn); 4 — small "column" (Lower "Okol'niy" Castle); 5—7 — bronze encolpions from the settlement in the vicinity of Lutches'k: Luck Preserve; 5 — Torchyn: Torchyn museum; 6, 7 — in meadow of Styr River; 8 — fragments of golden adornment of icon (Church of St. John The Apostle). Luck Preserve 9 — bronze encolpion, Volodyvyr-Volynsky

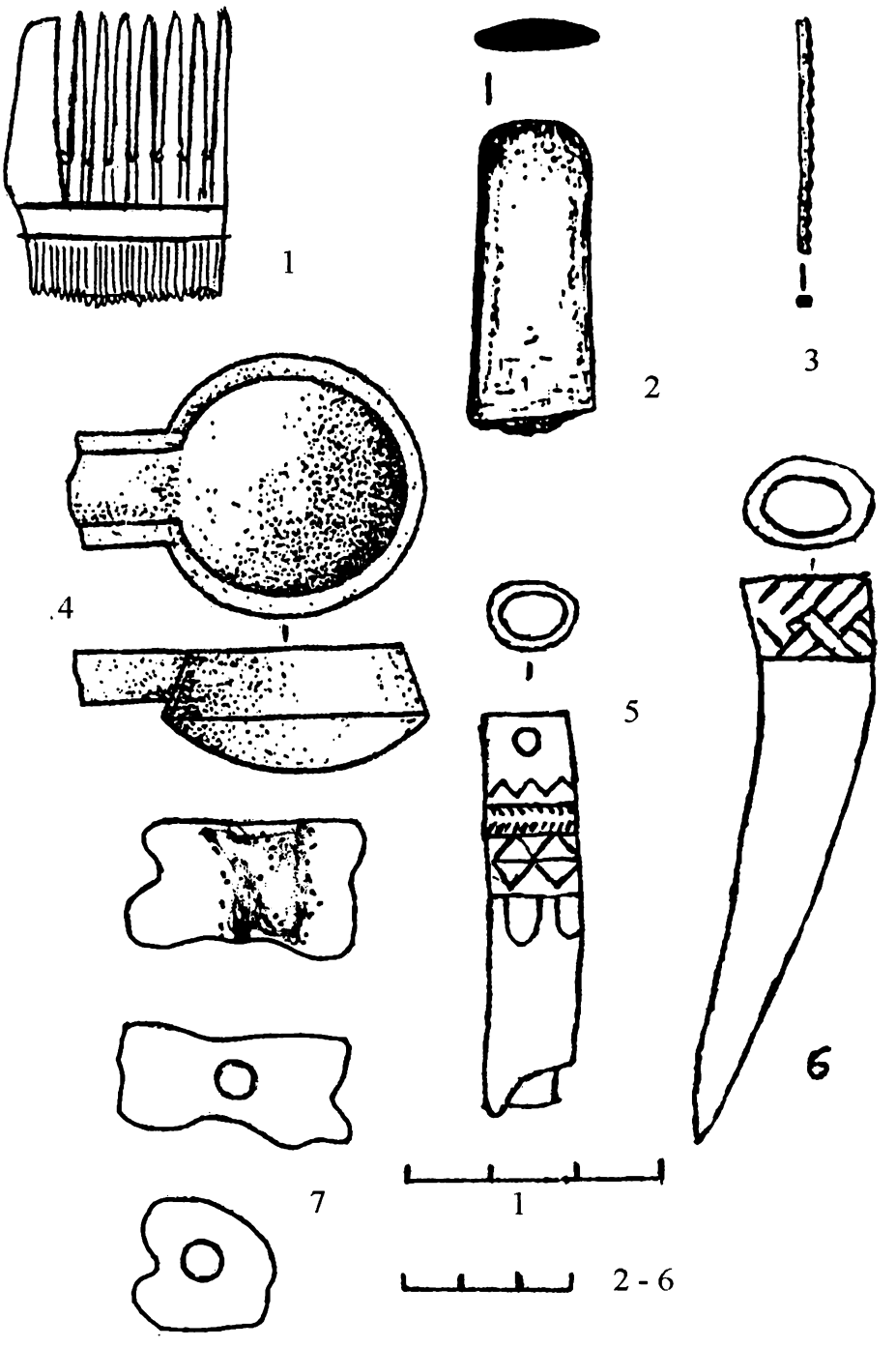

Рис. 140. Кістяні вироби: 1 — гребінь; 2 — кінцева накладка на лук; 3 — прикраса; 4 — ложка; 5, 6 — орнаментовані проколки; 7 — астрагал. Фонди ЛДІКЗ та музею археології ВДУ

Fig. 140. Bones articles: 1 — comb; 2 — putting of bow; 3 — adornment; 4 — spoon; 5, 6 — engrave points; 7 — astragal. Luck Preserve and Archaeological museum of Volhyn State University

Рис. 141. Шкіряне взуття XIII—XIV ст. (поршень) з розкопок 1997 р на території шевського кварталу середмістя, фото. Реставрація М. Хілька. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 141. Leather foot-ware 13th—14th century (1997 excavations on area of the shoemakers' block of city). Photo. Restoration by M. Hilko. Luck Preserve

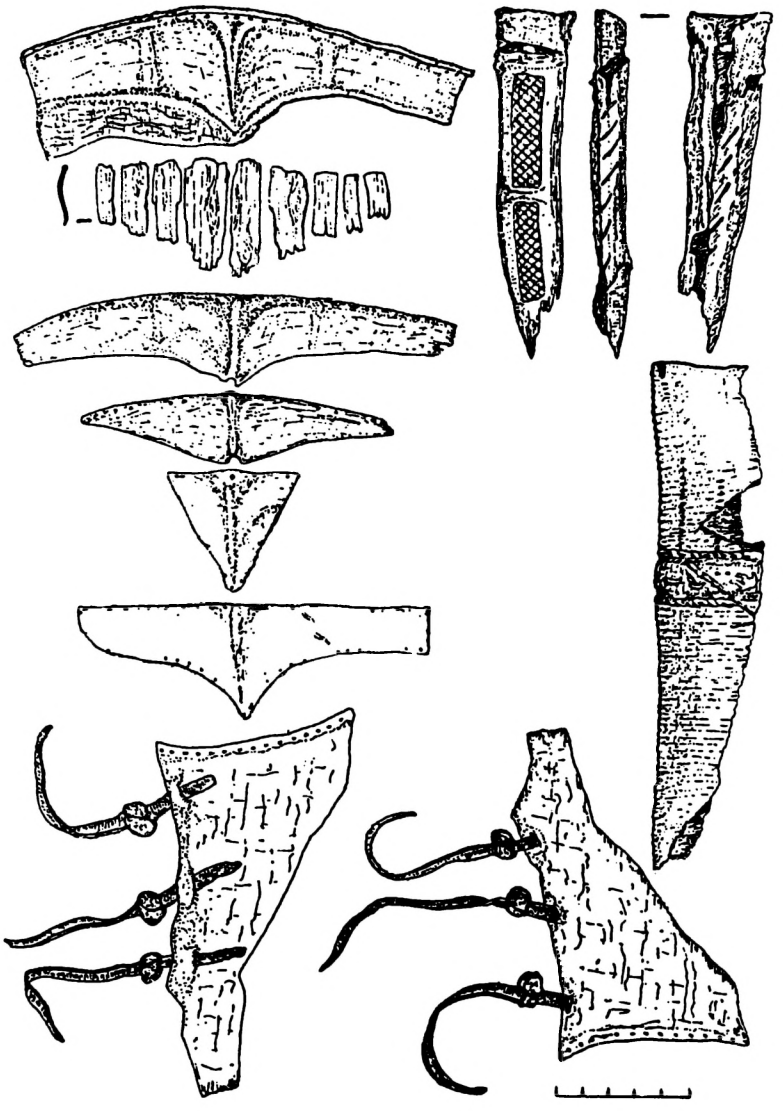

Рис. 142. Елементи шкіряних виробів XIV—XVII ст. з розкопок шевського кварталу середмістя: 1—3 — фрагменти шкіряних піхов ножа, прикрашені тисненим орнаментом. Розкопки 1989 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 142. Fragments of leather articles of the 14th—17th century from excavations shoemakers' block of city: 3 — fragments of leather scabbard of knife, decorated of pressing ornament, 1989 excavations. Luck Preserve

Шкірообробне виробництво спочатку не було відособленим, а як і в інших містах мало характер чинбарсько-шевський. Тільки у 1497 р. цеховим статутом шевців був закріплений розподіл праці в цій царині господарської діяльності.

Заглиблена на 1,5 м прямокутна споруда цього часу, личкована дошками та заповнена гноєм [розкопки 1996 р.; Терський С., Семенюк, 1997, с. 9], виявлена поряд з "парканом" середмістя. Її використовували, ймовірно, як чинбарський чан.

Помітне місце в економіці міста XIV—XV ст. займали шевці, про що свідчить розташування "шевського ґрунту" поряд з багатими торговими кварталами Ринкової площі.

Основною продукцією луцьких шевців було взуття. Його рештки знайдено в більшості поховань курганних кладовищ X—XII ст. в околицях Лучеська та на кладовищі XIII—XV ст. поряд із церквою св. Іоана Хрестителя на Ринку. Багато зразків шкіряного взуття збереглося у культурних шарах XIII—XVI ст. на "шевському ґрунті" середмістя. Найпростішими в пошитті та поширеними тут були ходаки (або поршні: рис. 141). Вже згадувані знахідки підківок свідчать, що в XIV ст. носили взуття на каблуках.

У ґрунті XV—XVI ст. найчастіше траплялися багатошарові задники чобіт із жорсткими прокладками (дерево, березова кора), в декількох випадках — підошви з прошитої клеєної шкіри і м'якою п'яткою, по обводу якої розташовані залізні заклепки (від 3 до 8 шт.). Серед інших знахідок можна виділити задник поршня з грубої сиром'ятної шкіри, підошви жіночих туфель, дитячу туфельку з двошаровою підошвою, носові частини юхтових чобіт із червоної шкіри, деталі взуття різної конструкції, вузькі смужки шкіри, одна — із зав'яззю "в просадку", інша — із зубчастими вирізами, обрізки "з торочкою", один — із стебнівкою по краю [Сайчук, 1990, с. 17—19]. Із шкіри виготовляли також футляри для ножів, прикрашені тисненням та штриховим прорізом (рис. 142).

Ймовірними цеховими храмами шевців могли бути розташовані на їх ґрунті церкви св. Іоана Хрестителя та св. Миколая. Їх одночасний занепад у середині XVI ст. свідчить, очевидно, про зміну в національно-релігійному складі населення міста, оскільки за традицією, мешканці цього кварталу середмістя продовжували займатися шевським ремеслом і пізніше, протягом XVIII—XIX ст., що підтвердила знахідка складу готової продукції — чобіт [Сайчук, 1989].

4.3. Торгівля

Місто Лучеськ виникло і розвивалося значною мірою за рахунок торгівлі, чому сприяло його вигідне географічне розташування. У формуванні міжнародних торговельних зв'язків міста можна виділити два етапи: X—XII ст. та XIII—XV ст.

Вже у VIII—IX ст. цими місцями пролягав важливий торговельний шлях "із хозар в немец", який, за визначенням О. В. Назаренка [1989, с. 13], був "другою, поряд зі шляхом "із варяг в греки" основною віссю, вздовж якої концентрувались перші зовнішньополітичні зусилля молодої давньоруської держави".

Цей шлях був важливим у IX—X ст., коли між Сходом і Заходом велася жвава торгівля товарами східного походження: шовковими і золототканими тканинами, предметами мистецького ремесла, дорогоцінними каменями, благородними та кольоровими металами тощо [Рыбаков, 1948, с. 328]. Галл Анонім вважав, що в напрямку Краків—Сандомир і далі на Володимир проходив єдиний транзитний шлях із Польщі, який використовувався західними купцями для контактів зі Сходом [Galli Anonimy, 1911, s. 4; Weymann, 1938, s. 113].

Активне функціонування цього торговельного каналу обумовлювало з самого початку постійну зацікавленість київських князів у контролі спершу над волинською, а потім над сандомирсько-червенською його ділянками [Назаренко, 1989, с. 12], що підтверджується знахідками скарбів та окремих монет. У X ст. цей гостинець вже був добре вторований як купецькими валками, так і військовими дружинами. Останнє стверджують повідомлення руських та польських хронік, що розповідають про протиборство київських та надвіслянських князів на цій території наприкінці X і в XI ст. Цей шлях був основним під час становлення міста.

До вказаного періоду належить скарб монет XI ст., знайдений у Луцьку, що складався передусім із германських денаріїв та вендок — грошових знаків Вендської (Полабсько-Поморської) держави [рис. 143; Wiadomosci, 1934, s. 40]. Враховуючи наявність аналогічних скарбів поряд з буго-прип'ятським волоком [Потин, 1968, с. 181], а також виробів з бурштину (рис. 145), не можна виключити участь Лучеська у прибалтійській торгівлі вже у той час.

На Яровиці відома знахідка анонімної мідної візантійської монети, яку приписують Іоанну Цимісхію (969—976 рр.). В одній із довоєнних приватних колекцій знаходилася візантійська монета цього ж типу, що походила з Острожця (околиці Лучеська). Ще декілька невизначених візантійських монет із знахідок у Луцьку зберігалося до 1939 р. у Волинському музеї [Piotrowicz, 1939, s. 7—8].

З літопису дізнаємося, як конкретно проходила ділянка транзитного шляху Захід—Схід в околицях міста: коли Володимирко Галицький намагався помирити волинського та київського князів у 1150 р., він став військом на р. Полонній (тепер Чорногузка). Отже, на захід повз Лучеськ міг проходити шлях від переправи на р. Стир при усті Полонки до її верхів'їв, де через балто-чорноморський вододіл сполучався з верхів'ям р. Луги, долиною якої провадив до Володимира і далі до р. Західний Буг (рис. 144).

Відрізок дороги на правому березі Стира, який вів на Київ, очевидно, збігався з існуючим зараз старим шляхом, відомим з документа XIV ст. як "Олишський гостинець", що проходив через сучасні села Романів та Хорлупи на Олику та Клевань. Предмети озброєння та імпорту XII—XIII ст., зібрані на їх околиці, вказують на час активного функціонування цього гостинця [Терський С., 1993б, с. 120—121].

У XII—XV ст., незважаючи на занепад арабо-іранських держав, ця дорога на відрізку Волинь—Київ не втратила своєї колишньої ваги. Її лише доповнив Дністровський шлях, який раніше мав для торгівлі місцеве значення [Рыбаков, 1948, с. 343]. Значне зростання чисельності предметів причорноморського імпорту в XII — на початку XIII ст. дає змогу припустити активне функціонування відгалуження Дністровського шляху на Лучеськ. Його гілка проходила берегом р. Ікви спочатку до Крем'янця, а далі — від верхів'я р. Серет через Теребовлю до Дністра (рис. 144). У XVI ст. існували два відгалуження цього шляху, які починалися від Крем'янця [див.: Торгівля..., 1990, с. 348]. М. Ф. Котляр [1968, с. 115] та М. А. Мохов [1974] зараховували появу Дністровського шляху до XIII ст. На середньому відрізку цієї дороги в бік розходилися дві гілки — на південний-схід, у Крим, та південь, до Ак-Кермана. Подальший розвиток транзитного шляху з Європи на Схід через Лучеськ, Кам'янець-Подільський та Молдавське князівство засвідчується комплексом молдавсько-мултянських грамот, які адресувались також купцям з Волині, зацікавленим у торгівлі через їхні землі [Сидоренко, 1997, с. 19].

Активізація причорноморських зв'язків Лучеська з використанням цього шляху була причиною піднесення політичної ролі пунктів транзиту — міст Дубно та Крем'янця протягом XIII—XIV ст.

Шлях по Дністру та Західному Бугу як альтернатива традиційному шляху "із варяг в греки", своєю чергою, мав вирішальний вплив на новий політичний розподіл Київської держави, який призвів до послаблення зв'язків Волині з Києвом, а відтак, до союзу Галицького і Волинського князівств [Терський С., 1994а, с. 27—28; 1995б, с. 80].

З початком функціонування Дністровського шляху можна пов'язати численні знахідки причорноморських червоноглиняних амфор у комплексі зі скляними браслетами під час розкопок в Окольному місті [Кучера, 1971, с. 243—245]. З цього часу особливо зростають обсяги торгівлі зі Сходом та Причорномор'ям зокрема.

Про масштаби східної торгівлі Лучеська певне уявлення дають насамперед знахідки в багатих кварталах середмістя та замку (рис. 145). Окрім численного полив'яного керамічного посуду, — це скляні вироби, плоди кокоса [Терський С., 1990б, фото. 11].

Пам'яткою торговельних зносин з Візантією є знайдена в Луцьку наприкінці XIX ст. [Кропоткин, 1962, с. 31] мідна монета Іоана IV Кантакузина (1341—1355). У XIII—XIV ст. з Причорномор'я до Лучеська надходили вироби з самшиту, який ріс у лісах Талиша на північному схилі Кавказу та на його чорноморському березі. У речових комплексах середмістя, що містили східну кераміку, знайдено самшитовий гребінь — традиційний предмет торгівлі з Півднем (рис. 132: 4).

Перебуваючи в системі міжнародних зв'язків Золотої Орди, Лучеськ нав'язав тісні економічні контакти із золотоординськими містами Північного Причорномор'я [Терський С., 1997г].

Східний посуд, виявлений у Лучеську, походив переважно з приморських міст півдня України. Він належав до ужиткової та декоративної мальованої кераміки, виготовленої за візантійськими традиціями. Подібне начиння було поширеним у багатьох країнах середземноморського культурного осередку, зокрема — Болгарії, Румунії, Молдавії, Вірменії, Грузії. На виробах, знайдених у Лучеську, зображено різні вільно трактовані рослинні та геометричні орнаменти, виконані фарбами і покриті прозорою поливою (рис. 146; 147). В орнаментації золотоординського посуду часто зустрічаються хрестоподібні та радіальні мотиви. Інколи використовували схематичні зображення фігур звірів або птахів. У нижніх горизонтах споруд Ринку середини XIV ст. в меншій кількості зустрічається білоглиняна кераміка (кашин*). Вона входить до окремої групи східного імпорту, місцем виготовлення якого вважаються азійські центри Золотої Орди — Поволжя та

---

* Кашин — це особливе світле керамічне тісто силікатного походження, основними компонентами якого були пісок, каолін і польовий шпат [клей, див.: Булатов, 1969, с. 21]. Поява кашинної кераміки тісно пов'язана з вжитком під час глазурування посуду лужних полив. Вважають, що кашин з'явився в Ірані (в м. Кашан) в X—XI ст. як результат наслідування білосніжної китайської порцеляни типу "тинг" [Кверфельдт, 1947, с. 18—21]. У 1330-х роках її виробництво налагоджується у містах Поволжя, звідки кашинний посуд надходив у причорноморські (подільські) міста Золотої Орди та, очевидно, у міста ГВД.

Середня Азія. Характерною особливістю цих предметів є двостороння синя полива. Типовий приклад — миска, покладена під кут будинку в середмісті (фото 1,2 вкл., рис. 69). Вона оздоблена ззовні та зсередини характерним орнаментом, виконаним чорною фарбою і покритим прозорою синьою поливою: ззовні — стилізовані "пелюстки лотоса", а зсередини — фігура павича (фенікса) або качки в центрі, від якої відходять радіальні широкі соковиті лінії, які за існуючими аналогіями повинні були стягувати зовнішній обідок і закріпляти птаха у цьому колі. Миска з подібно оформленим центральним зображенням походить з Нового Сараю [Федоров-Давыдов, 1976, с. 134, рис. 101] та свідчить про зв'язки з Закавказзям. Подібна чаша з Ані датована XIII ст. [Шелковников, 1957, рис. 4].

Аналогічний сюжет із зображенням на денці птаха, що летить, є на білій полив'яній чаші, розписаній синім кольором (кобальтом), знайденій у Новому Сараї в 1851 р. під час розкопок А. В. Терещенка [Греков, Якубовский, 1950, с. 51], а також на кашинних піалах з Феодосії та Білгород-Дністровського [Кравченко, 1986, рис. 37: 5].

Побутує думка, що піали із зображенням на дні "сасанідської" качки походять із Хорезму [Кверфельдт, 1947, с. 90; Вактурская, 1959, с. 318, рис. 29: 1]. Відомо, що качка — символ благополуччя у народів Середньої Азії [Лунина, 1962, с. 311].

До продукції азійських центрів Золотої Орди зараховують також посуд, прикрашений штампованим орнаментом [Терський С., 2000б]. У нижньому горизонті багатого будинку середмістя знайдено одну таку посудину типу псевдократера (рис. 147), яка нагадує за формою олійні світильники, що використовувалися переважно в мечетях.

Ці знахідки стосуються повідомлень про існування у XIV ст. караванного шляху з Волині до головних міст Золотої Орди у Поволжі. Надходження таких товарів припинилося наприкінці століття у зв'язку з воєнними катаклізмами.

Відповідно до напрямків торговельних зв'язків розвивалася топографія шляхів. Поряд із основними широтними та меридіональними дорогами, що сполучали місто із Середнім Подніпров'ям та Центральною Європою, Балтикою і Причорномор'ям, важливе значення мали також водний і сухопутний шляхи вздовж берегів р. Стир, який пов'язував Лучеськ із Турово-Пінською землею. На цьому шляху в околицях Лучеська стояли Жидичинський та Дубищенський монастирі, Четвертня, Чорторийськ та десятки інших укріплених поселень.

Розміщення головних шляхів в околицях Лучеська у середині XV ст. відоме завдяки переліку митниць, що зберігся у документі, підтвердженому королем у середині XVI ст. [Торгівля..., 1990, с. 64—70].

Головною артерією, яка пов'язувала Волинь з прибалтійським регіоном, була р. Західний Буг. На ній стояли міста Володимир, Угровськ та Берестя.

Вихід Лучеська самостійно на політичну арену, починаючи з середини XII ст., повинен був супроводжуватися налагоджуванням незалежних від головного суперника в регіоні — Володимира — прибалтійсько-чорноморських контактів. Ця тенденція виразно виявилася щойно в другій половині XIII—XIV ст., у зв'язку із занепадом Володимира. Саме в цей період Лучеськ приваблює купців із Західної Європи, які прагнули торгувати зі Сходом. Він був не тільки посередником у транзитній торгівлі між Сходом і Заходом, а й безпосереднім її учасником. Багаті місцеві купці володіли монополією на продаж деяких східних і південних товарів на ринках різних країн Європи (віск, хліб, риба). Луцькі купці домоглися для себе багатьох привілеїв. Особливо значні прибутки місто отримувало від права складського місця. Суть його полягала в тому, що закордонні купці, які прибували на ярмарки, не мали права продавати свої товари вроздріб, а повинні були збувати їх місцевим торговцям гуртом за встановленими цінами, а міські купці продавали їх вже поштучно населенню. На 1497 р. місто мало дозвіл на три ярмарки в рік [Верзилов, 1898, с. 36], що тривали по одному тижню: на св. Іллі — 21 липня, на Симеона — 1 вересня та на "трьох крулів, свято Римське" — 6 січня.

Першу писемну згадку про право складу східних товарів у Лучеську зустрічаємо в листі Великого князя Дмитра (Любарта) від 18 листопада 1379 р. Згідно з ним складське право для транзитної торгівлі, яку вели купці Польщі та Німеччини із "краями поганськими" (очевидно, Золотою Ордою), визнавалося за Львовом, Володимиром та Лучеськом. У цій грамоті зауважено, що в перелічених містах "склади здавна бували".

У 1417 р. польський король Ягайло видав вроцлавським купцям привілей, в якому Лучеськ згадується як центр транзитної торгівлі [Грушевський, 1995 (1907), с. 47]. У другій половині XV ст. за Казимира IV право складу східних товарів для Лучеська було підтверджено [Верзилов, 1898].

Уже в першій половині XIV ст. представники торгового союзу північно- та центральнонімецьких міст (так званої "Ганзи") підтримували тісні зв'язки з Луцьком. Приблизно 1341 р. мешканці Торуня отримали від князів Кейстута й Любарта дозволи на торгівлю в цьому місті [Торгівля..., 1990, с. 19]. Очевидно, сюди

ввозили товари, відомі з митного реєстру середини XIV ст., складеного в Торуні [Масан, 1988, с. 133]. 1374 р. торунський радник Т. фон дер Лінде відправив до Лучеська партію фламандських тканин. Місто відвідав багатий торунянин Й. Ватценроде, який у 1386 р. помер у Луцьку. До речі, з родиною Ватценроде мав стосунки великий Коперник, адже матір'ю вченого була Барбара, з роду Ватценроде [Масан, 1988, с. 134]. На балтійські торговельні зв'язки Лучеська вказує знахідка в багатому кварталі середмістя у комплексі матеріалів XIV—XV ст. уламка денця посудини, прикрашеного защипами — так званого "рейнського кам'яного товару" з міст Ганзейського союзу [Терський С., 1995б, с. 87], рідкісного у Східній Європі (виняток – німецьке місто Цесіс у Латвії). Шахова фігурка західного типу, викопана на дитинці (рис. 166: 1), є характерною знахідкою для міст, тісно пов'язаних з ганзейською торгівлею [Рыбина, 1991, с. 88—100].

Німці, очевидно, купці, згадані серед мешканців Лучеська у привілеї короля Ягайла на Магдебурзьке право.

Західного походження, ймовірно, був бронзовий дзвін діаметром 35 см, фрагмент якого знайдено там само [Сайчук, 1990, с. 9].

До предметів розкоші, що привозили із Заходу, можна зарахувати кресало з бронзовою ручкою у вигляді двох драконів, які ковтають свої хвости. Архаїчний стиль виробу копіює середземноморську культурну традицію раннього середньовіччя (рис. 139: 1, фото 4).

Із Франції до Луцька надходили вовняні та шовкові тканини, вино, цукор, золоті й інші дорогоцінні речі, оселедці, аптекарські товари; з Угорщини — вино, мідь, ножі; з Чехії — сукна [Верзилов, 1898, с. 17].

Через Лучеськ у західні країни вивозили значну кількість сільськогосподарських продуктів (мед, віск, риба, хліб, худоба, шкіра, смола тощо).

Значною, без сумніву, була роль Лучеська у вивезенні хліба до Причорномор'я через Хаджибей, що поширено практикувалося при Вітовті. Ще у XVI ст. Лучеськ залишався основним центром торгівлі хлібом на Волині [Верзилов, 1898, с. 47, 76].

Важливим джерелом вивчення торговельних зв'язків Лучеська у XIII—XV ст. є знахідки торгових зливків срібла та монет. До XII—XIII ст. належать дві срібні гривні київського типу: одна — з Гнідави (рис. 162: 1), друга (фрагмент) — з урочища Пристань. У багатому житловому кварталі середмістя, у шарі XIV—XV ст. знайдено гривню новгородського типу [Сайчук, 1989; Терський С., 2006]. У перерізі — це зрізаний трикутник, ширша з двох паралельних площин якого має поздовжню борозну, краї скошені до центра, спинка — човникоподібна. Довжина бруска — 10,5 см, ширина в серединному перерізі — 2,5 см (рис. 137: 2; 148). Його вага — 239,8 г проти 204 г у новгородських гривень — вказує на відмінність розрахункових вагових одиниць, що, очевидно, пов'язано з нестабільністю ваги монет. Б. Т. Сайчук визначав неоднорідність срібла луцької гривні візуально, що підтверджує висновок про кризу гривневої вагової системи у XIV—XV ст., коли недостатня чистота металу доповнювалася його надлишковою вагою. Тип гривні не викликає сумнівів. Саме в кінці XIII ст. змінюється форма зливка, і на зміну довгим срібним паличкам приходить короткий зливок із горбатою спинкою, що включає меншу кількість срібла [Дьячков, Узденников, 1978, с. 36]. Новгородська гривня відповідала вазі європейської марки, й різницю у вазі гривни пізнього

Рис. 143. Скарб срібних монет X ст. Фонди ВКМ

Fig. 143. Treasure of silver coins of the 10th century. Funds of Luck regional museum

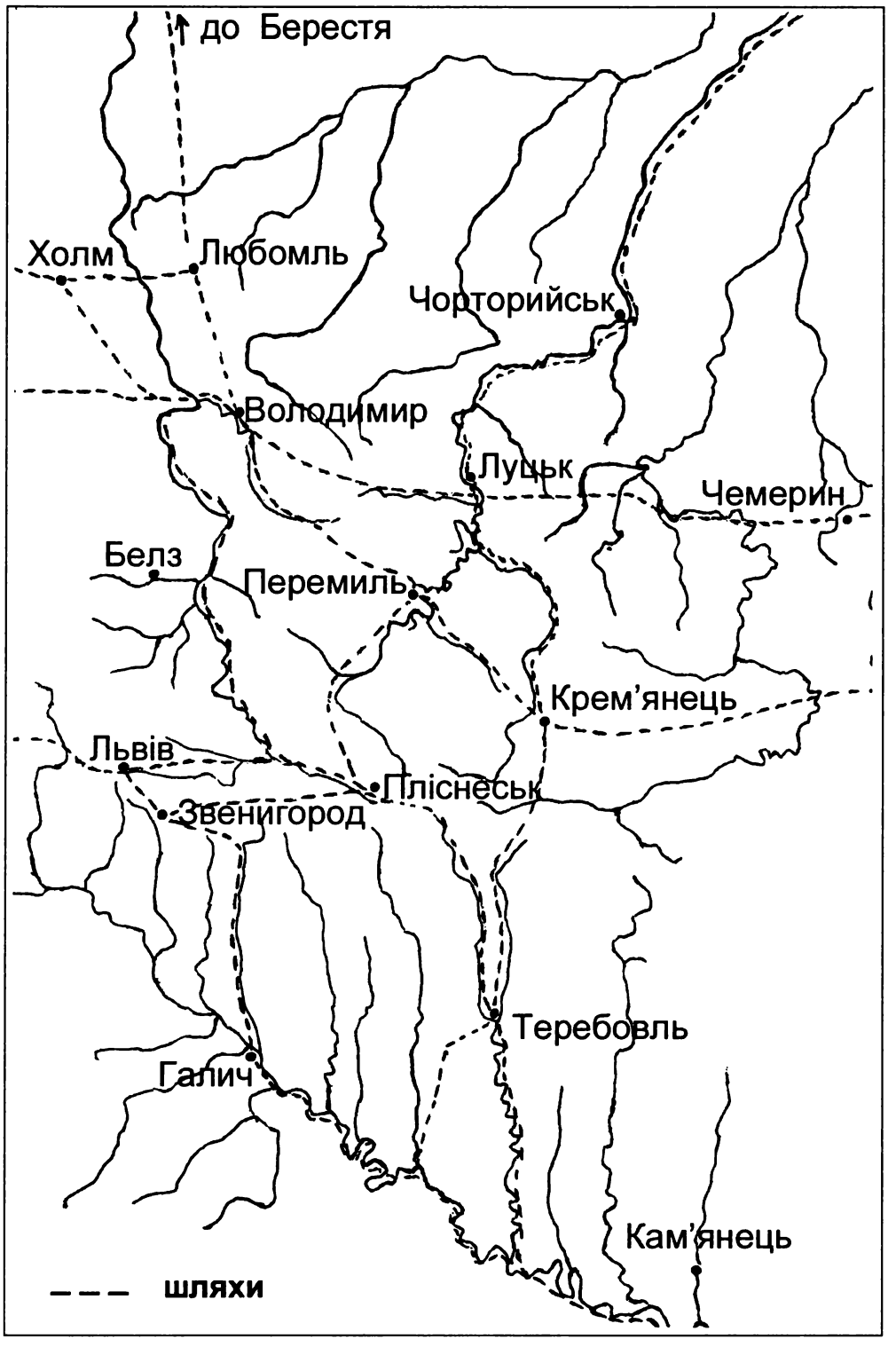

Рис. 144. Схема торгових шляхів Лучеська Великого (X—XIV ст.)

Fig. 144. Scheme of trade routes of Great Lutches'k (10—14 th century)

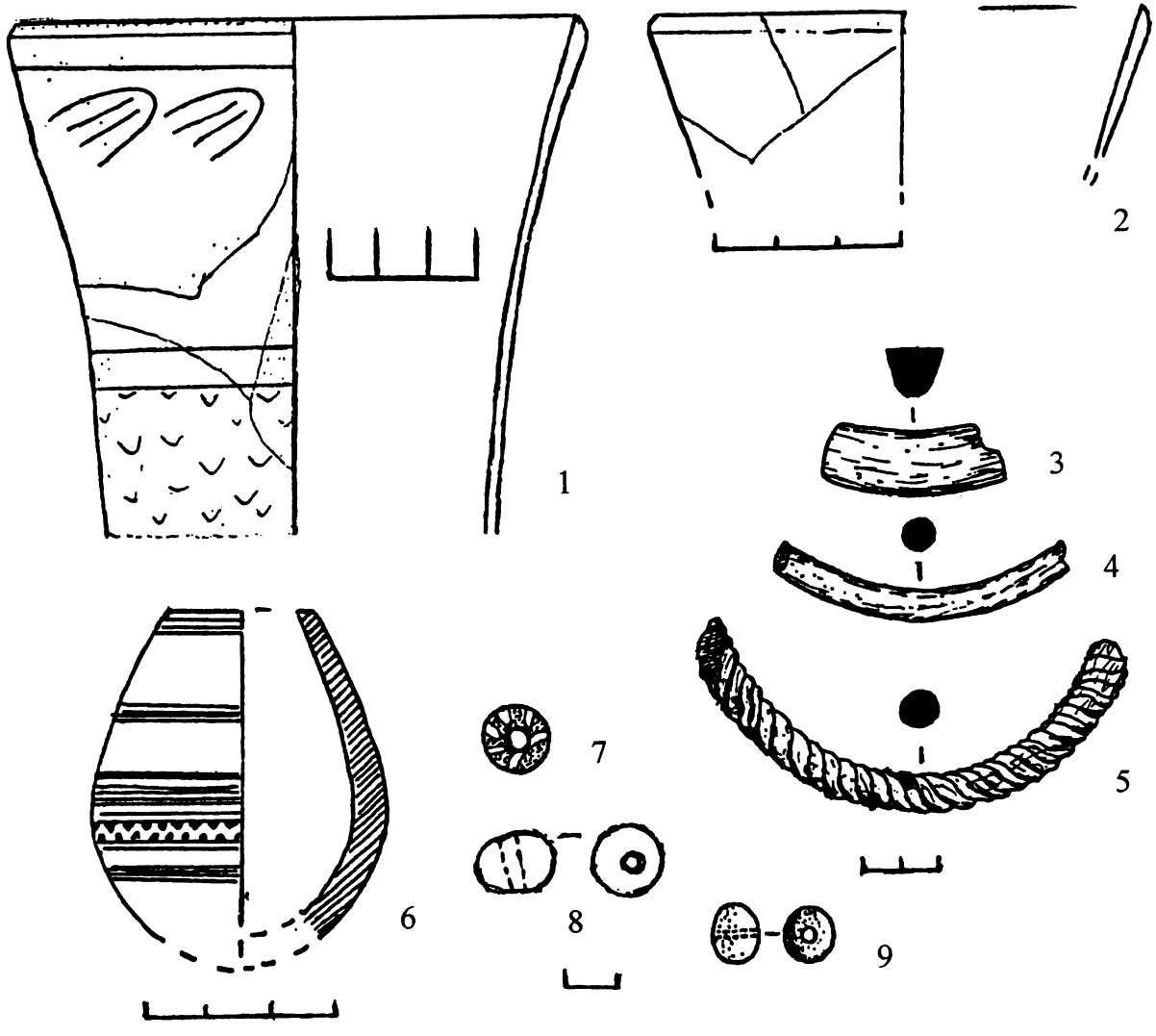

Рис. 145. Фрагменти скляного посуду XIII—XIV ст., браслетів і намистини та дерев'яна різьблена посудинка (6) і бурштинова намистина (9). Фонди ЛІМ та ЛДІКЗ

Fig. 145. Fragments of glass vessels of 13—14 th century, glass bracelets and beads, wooden engrave vessel (6) and amber bead (9). Lviv Historical Museum and Luck Preserve

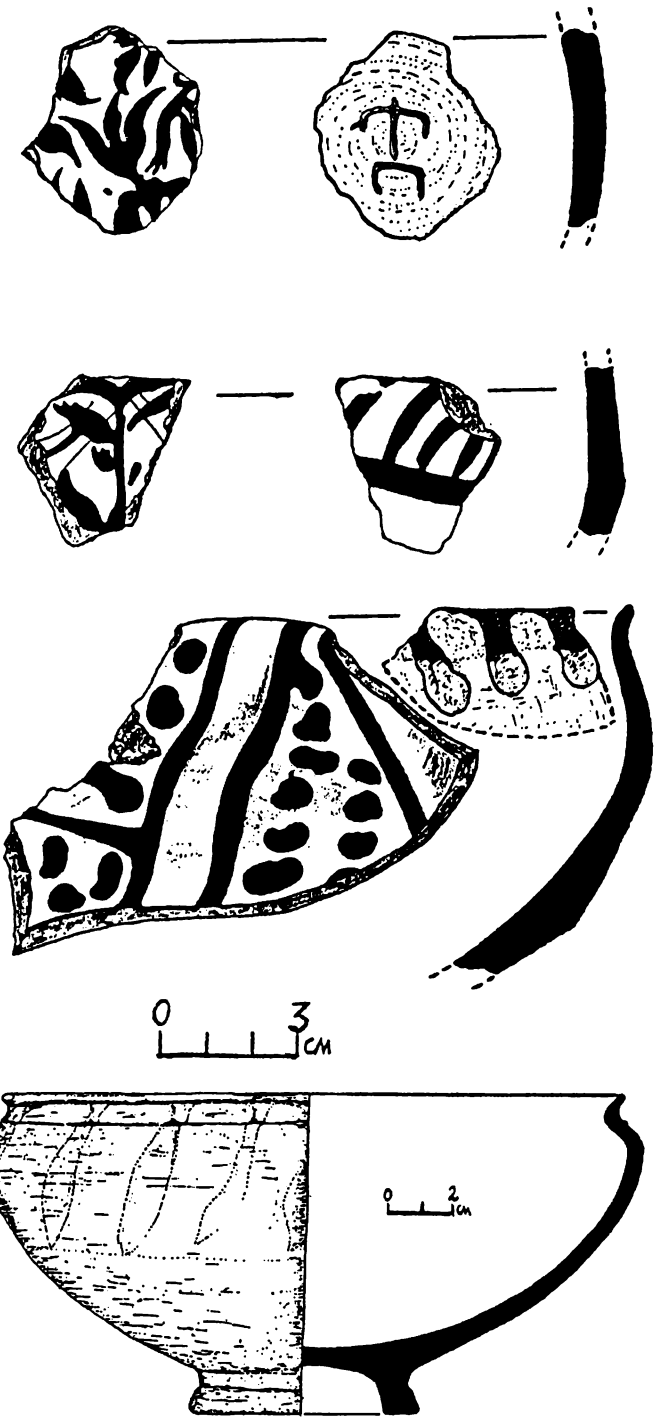

Рис. 146. Гончарний полив'яний посуд східного походження з Ринкового пагорба середмістя. Розкопки 1989 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 146. Market hill. Glazed vessel of Earth origin, 1989 excavations. Luck Preserve

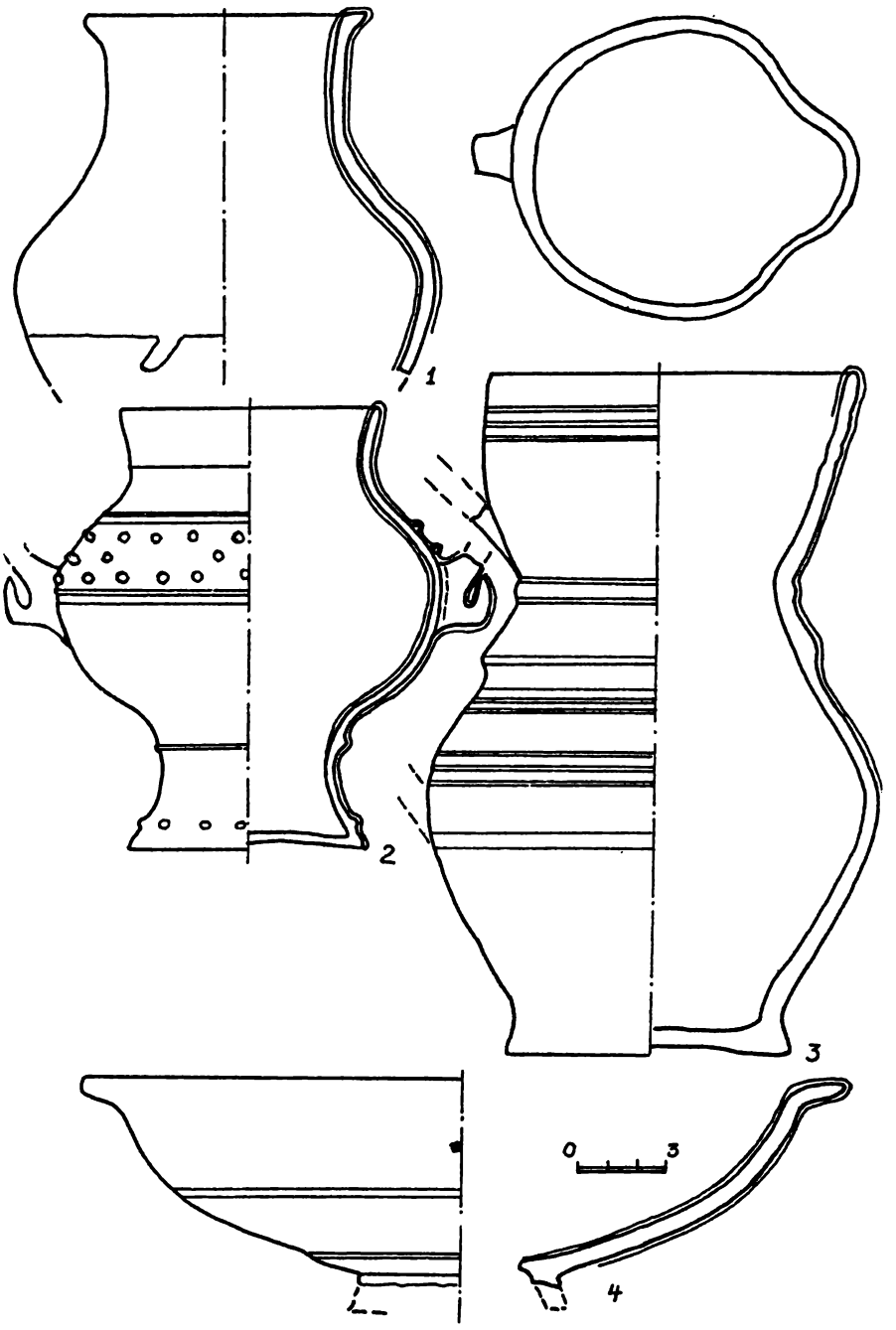

Рис. 147. Гончарний полив'яний посуд східного походження з Ринкового пагорба середмістя. Розкопки 1996 р. Фонди ЛДІКЗ та ЛІМ

Fig. 147. Market hill. 1996 excavations. Glazed vessels of Earth origin. Luck Preserve and Lviv Historical Museum

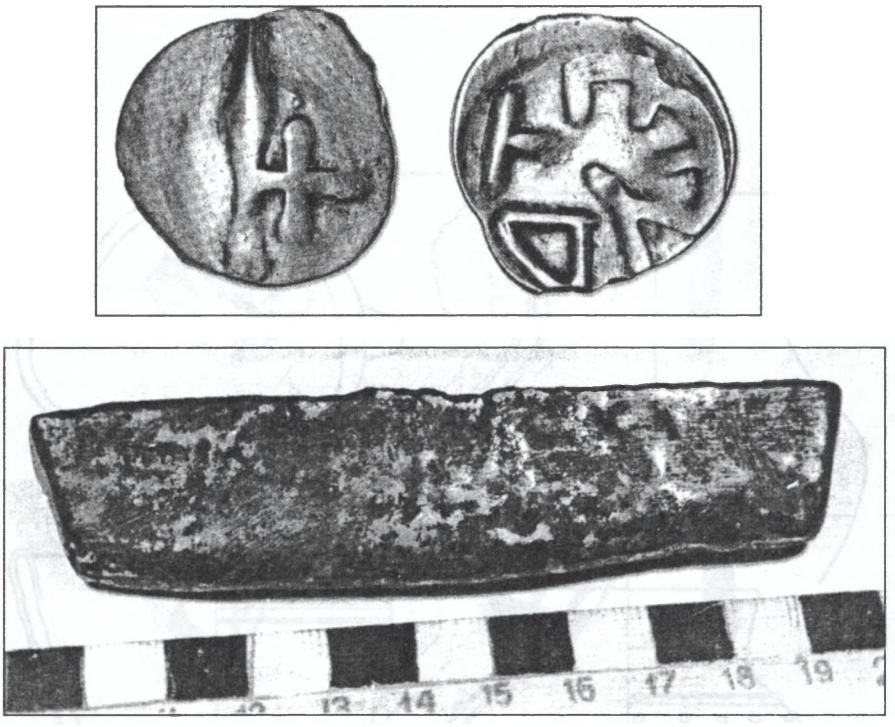

Рис. 148. Срібна гривна новгородського типу з середмістя та зразок денарія Вітовта 1393—1396 рр. (збільшено)

Fig. 148. Nowgorod-type silver bar (hryvnia) from city and sample denar (1393—1396) of Vitovt (increased)

новгородського типу можна пояснити змінами вартості срібла, яка піддавалася частим коливанням [Черепнин, 1900, с. 191—192]. Очевидно, з цими факторами пов'язані параметри луцької гривні. Близькі за конфігурацією зливки датуються празькими грошами XIV ст. і золотоординськими монетами XIII—XIV ст. [Черепнин, 1900, с. 205, 217].

У Луцьку знайдено три гривні новгородського типу в скарбі 1866 р., де вони знаходилися разом із празькими грошами. Вага двох з них, переданих до Імператорської Археологічної комісії, становила 48 золотників 30 доль (206,1 г) та 45 золотників 46 доль (194 г) відповідно. Гривні було перетоплено на монетному дворі [Ильин, 1921, с. 15].

Тип описаної гривні нагадує золотоординські зливки срібла — соми, що були найбільшою грошовою одиницею у Золотій Орді. Дослідники вважають соми нащадками срібних гривень, якими Русь виплачувала данину Золотій Орді. Їх середня вага — 200,3 г [Крамаровский, 1980, с. 68—72]. Враховуючи значні торговельні обороти між Лучеськом та містами Золотої Орди, така подібність основних грошових одиниць була закономірною.

Татарські та новгородські гривні були в обігу ще на початку XV ст., що підтверджується як монетними скарбами [Котляр, 1971, с. 82—83], так і актовими джерелами [Котляр, 1981, с. 37—38].

У другій половині XIV ст. Лучеськ мав державний монетний двір, на якому в 1385—1388 рр., очевидно, карбувалися монети Великого князівства Литовського типу спис-"колюмна" (із зображеннями литовського герба та вершника або списа, рис. 148). Саме тут знайдено найбільші за обсягом скарби денаріїв цього типу: в Старому місті в 1894 р.— 160 екз., у 1898 р. — декілька тисяч, у Пулганові — 800 [Котляр, 1971, с. 79]. Монетний двір у Лучеську використовувався не лише для карбування денаріїв, але й, очевидно, для того, щоб позначати контрмаркою ("колюмна") джучидські (золотоординські) монети [Котляр, 1971, с. 80], привезені сюди із Причорномор'я. Ця акція мала символічне значення: декларувала перехід Волині під владу ВКЛ.

Найголовніший супутник литовських денаріїв у скарбах — празькі гроші. У Лучеську, як і по всій Україні, вони були дуже популярними. Про це свідчить їх велика кількість майже в усіх монетних скарбах XIV ст. Вони знаходилися у вищезгаданих скарбах, виявлених у Старому місті та на околиці Лучеська (Пулганів — 400 екз.), а також становили окремі скарби зі Старого міста (1866 р.) та з Яровиці [Антонович, 1901, с. 49]. Один екземпляр празького гроша походить із земляної підсипки між другим та третім рівнем підлоги у храмі св. Іоана Богослова [Малевская, 1985, с. 15, 22].

Згаданий скарб з Пулганова включав також перший напівгрош львівського карбування Владислава Ягайла [Котляр, 1968, с. 124]. У межах колишніх галицько-волинських земель Львів був головним торговим партнером Лучеська.

Польські монети (Володислава Ягайла) виявлено у невеликій кількості (3 екз.) лише в одному скарбі зі Старого міста. Отже, у XIV—XV ст. ринок Лучеська був насичений різноманітними монетами, які відображали стан товарно-грошових відносин та зовнішньополітичні зв'язки Волині.

Протягом XIV—XV ст. зберігалися торговельні стосунки Лучеська з Північною Руссю (Псков, Новгород). Купці з цих міст були частими гостями на луцьких торгах [Торгівля..., 1990, с. 29]. Про зв'язки з Північною Руссю свідчать і знайдені в скарбі цього часу скроневі кільця типу, характерного для водських племен північно-західної частини Новгородської землі (рис. 138: 15) [Петров, 1915, с. 39; Сєдова, 1981, с. 14-16; Панченко, 1994, с. 40—42]. Їх знаходили і в інших містах ВКЛ [наприклад, у Полоцьку: Тарасов, 1998, рис. 55: 4]).

Торговельні зв'язки міста з Північно-Східною Руссю були досить поширеними. Так, на великий луцький ярмарок у 1429 р. прибуло багато торгових людей з Московії [Мишко, 1969, с. 29]. Своєю чергою, купці з Луцька торгували у багатьох країнах, зокрема у Московській державі. У 1497 р. там затримали обоз луцьких купців. За них просив царя Івана III сам великий князь литовський Олександр. Перебування купців із Луцька в Москві засвідчено документами 1507 р. [Крип'якевич, 1953, с. 12—13].

Про гучну торговельну славу міста пам'ятали ще наприкінці XV ст. З приводу обмежень за складським правом великий князь литовський Олександр відповідав великому князеві московському Івану III: "А там в нашій землі, в Києві і Лучеську, склади здавна були всяким купцям заморським" [История..., 1982, с. 118]. Можливо, до старожитностей фіно-угорських племен належить бронзова підвіска із зображенням пташки, знайдена у 1989 р. в урочищі Пристань [рис. 138: 14; Терський С., 1990б, рис. 10].

Значний економічний потенціал Лучеська був тією базою, на якій ґрунтувався розвиток міської культури, військова міць та незалежна політична орієнтація луцьких властителів.

4.4. Військова справа

4.4.1. Зброя та захисний обладунок. Військове спорядження було невід'ємною ознакою у побуті княжих слуг — бояр, а також городян. Городяни, за винятком, очевидно, окремих категорій купців та ремісників-зброярів, виступали в похід лише як піхотинці. Під 1210 р. маємо згадку про "многии вои с Лучска", з якими виступав у похід на Галич син луцького князя Інгвара [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 725]. Ці "вои" з міста, а також, зрозуміло, міської волості були головною військовою силою на початку феодальної війни [Пашуто, 1950, с. 186].

Знахідок озброєння X—XII ст. на території міста порівняно небагато. Відомим є меч з Гнідави [Охранные..., 1978, с. 347]. Ще один меч, який орієнтовно можна датувати XII—XIII ст., походить з околиць Лучеська (Торчин: рис. 149: 1). Клинок завширшки 3,3—4,2 см (при основі) зберігся на довжину 51,5 см. Діл завширшки 1,5—1,6 см, розміщений по середній лінії, займає всю збережену частину леза. Перехрестя пряме, завдовжки 9,2 см, у перетині квадратне (0,9×0,9 см). Руків'я завдовжки 8,8 см і завширшки 4,2 см звужується до 2,8 см. Голівка руків'я не збереглась. З території Старого міста походить орнаментоване бронзове завершення піхов шаблі чи кинджала завширшки 32 мм (див. фото 7 на кольоровій вклейці).

Вістря списа виявлено на поселенні XI—XII ст. в урочищі Четвертий сінокіс [Івановський, Павлів, 1988, с. 105].

Найбільша кількість знайдених у місті та на околиці предметів озброєння походить з XIII—XV ст. Їх докладний розгляд важливий хоча б тому, що Лучеськ у цей період виходить на одне з перших місць серед міських центрів України-Русі. Тоді ж військова справа у Галицько-Волинській державі, за визнанням спеціалістів, переживає "явний розквіт" [Кирпичников, 1976, с. 7].

Мечі у півтори руки відомі на суміжній території ще в передмонгольський час (Райковецьке городище). Проте найбільшого поширення ця зброя набула з другої чверті XIV ст. [Кирпичников, 1976, с. 24]. Саме цим часом і початком наступного століття датуються клинки для коління і рубання з Лучеська. Два таких мечі знайдено біля підніжжя давніх міських укріплень під час упорядкування русел р. Стир та Глушець у 1934 р. [Fitzke, 1937b, s. 17—18; 1937c, s. 193—194] зберігаються у ВКМ. Перший з них, виготовлений з доброї сталі, є завдовжки 114 см (ВКМ Рч-200, рис. 149: 3). Клинок шліфований, плоский, ширший при руків'ї, поступово звужується і переходить у довге гостре вістря. Вздовж клинка по центру з обох боків знаходиться діл, який трохи не досягає до середини. На віддалі 18,4 см від руків'я на лезі з обох боків розміщено інкрустацію золотом у вигляді шестикутної зірки, а нижче, правдоподібно — букву у вигляді петлі. Довжина клинка — 93 см. Перехрестя просте, завдовжки 19,3 см, в перетині округле, легко розширене до кінця. Руків'я — на півтори руки, плоске, при клинку ширше, завдовжки 16,5 см, завершується восьмигранною голівкою, яка має пірамідальне завершення із приплюснутим малопомітним ґудзом у середині. Другий меч — завдовжки 116 см (ВКМ Рч-82, рис. 149: 2). Клинок широкий, біля перехрестя його ширина становить

4,5 см, тупо закінчений, завдовжки 93,8 см, має глибокий діл, що досягає майже середини його довжини. Руків'я меча — півтораручне завдовжки 18,4 см, завширшки 1,2—2,2 см, завтовшки 0,5 см, завершується шестикутною голівкою з двома плоскими ґудзами, по одному з кожного боку. Перехрестя хрестоподібне плоске, з S-подібними кінцями, оздоблене горизонтальними паралельними заглибленими лініями. Ці мечі мають центральноєвропейський вигляд більшою мірою, ніж мечі попереднього періоду.

Постійна воєнна загроза з боку Золотої Орди була причиною поширення шабель, зручних у кінному бою. Найраніша на сьогодні знахідка шаблі у Луцеську датується поки що лише XV—XVI ст. [Fitzke, 1937b, s. 18].

Розташована значною мірою у лісовій зоні Волинь здавна славилася піхотою. "Пішці" згадані, наприклад, під час облоги Луцеська в 1149 р. [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 286]. У XIV—XV ст. із піднесенням ролі піхоти спостерігається зростання кількості бойових сокир [Кирпичников, 1976, с. 22]. Бойові сокири знайдені у середмісті, в урочищі Пристань та неподалік від урочища Панський город. Класифікацію пізньосередньовічних бойових сокир подано відповідно до схеми, розробленої польським дослідником М. Глосеком.

Тип VIIIa репрезентує невелика легка сокирка з урочища Пристань, яка призначалася для ураження легко броньованого противника (рис. 150: 7). Таке саме військове спорядження (датоване XIV—XV ст.) знайдено на території Польщі [Głosek, 1996, s. 39], на городищах Литви має аналогії серед знахідок, датованих XI—XIII ст. [Zabiela, 1995, рис. 146: 4].

Парадні князівські сокири, як правило, оздоблювали інкрустацією. Одна із сокир, з урочища Пристань прикрашена художньою інкрустацією зі срібла та міді у вигляді казкового птаха (ВКМ А-14909, рис. 151: 2). Її довжина становить16,2 см, ширина леза — 7,8 см, перетин обуха — 5,2×2,0 см, древка — 3,6×2,2 см, вага — 408 г. Сокиру можна датувати XIV ст. [Głosek, 1996, s. 39], що повністю узгоджується з часом існування культурного шару пам'ятки, де було виявлено знахідку. Ще одна сокира — зі слідами інкрустації у вигляді зигзагів та променів, масивна, з обламаним лезом — має знизу фігурний виступ для підвішування (ЛДІКЗ ТВ-442, рис. 151: 1). Подібні сокири набули поширення у пізньому середньовіччі. Аналогічну зброю виявлено серед знахідок середини XVI ст. під час розкопок поселення поморів на Шпіцбергені [Старков, 1996, с. 15]. "Променевий" орнамент зустрічається на сокирі XIII—XVI (?) ст. з території Польщі [Głosek, 1996, t. XVI: C]. Ще одна сокира (ЛДІКЗ ТВ-442, рис. 151: 4) із слабо вираженою шийкою, яку можна зарахувати до найчисельнішого типу IX [Głosek, 1996, s. 41], зберегла орнаментацію лише частково у вигляді смуг із зигзагів та променів із крапок.

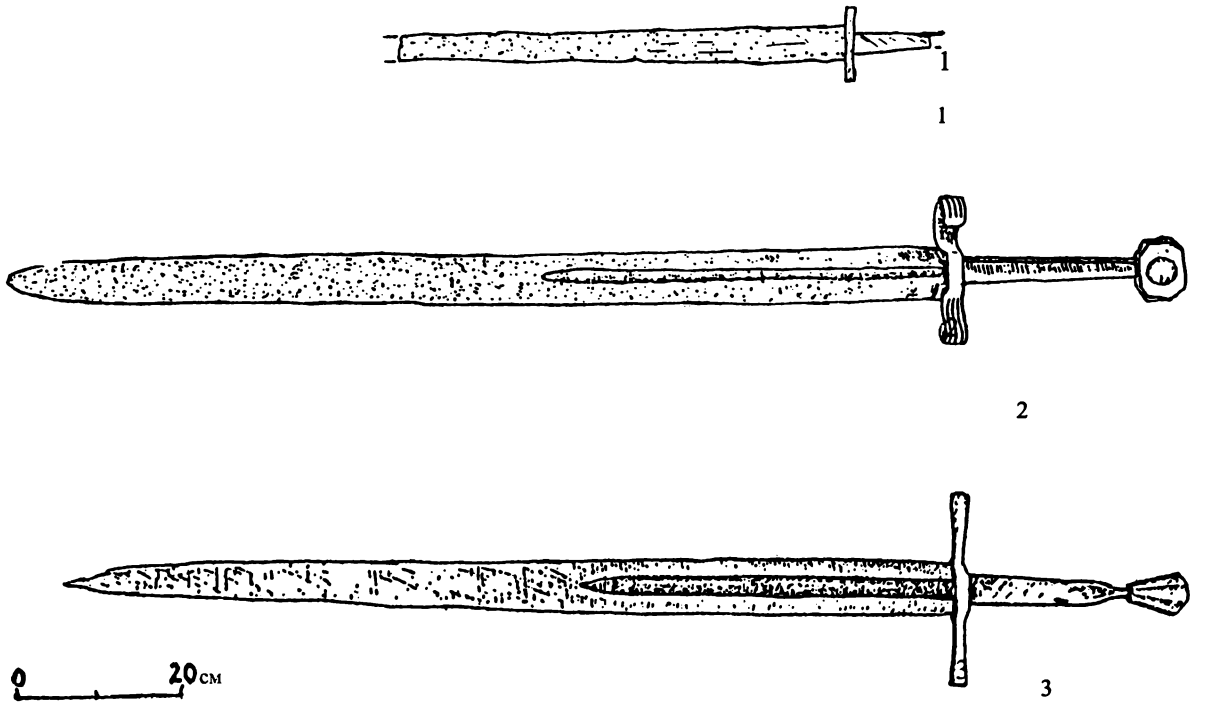

Рис. 149. Мечі з території Луцеська та околиць: 1 — меч XII—XIII ст. з околиць Торчина; 2, 3 — мечі XIV — початку XV ст., знайдені в руслах р. Глушець та Стир. Фонди ВКМ та Торчинського народного музею

Fig. 149. Swords from area of the Lutches'k and the vicinity: 1 — sword of 12—13 th century in the vicinity of Torchyn; 2, 3 — 14 th—beginning of the 15 th century swords, finding from Hlushetc and Styr River. Luck Regional Museum and Torchyn Museum

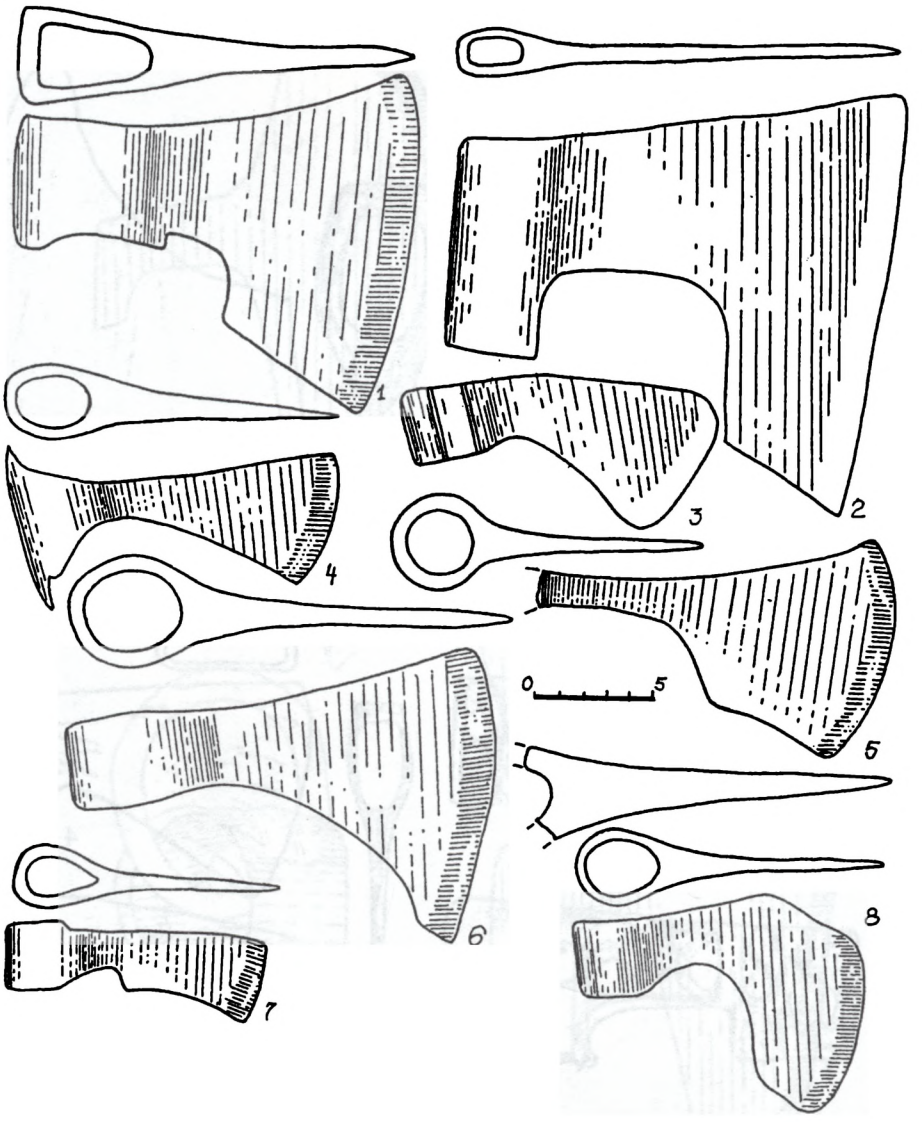

Рис. 150. Сокири XIV—XVI ст.: 1 — середмістя; 2 — Колчин; 5, 6 — околиці Лучеська. Фонди ЛДІКЗ та ВКМ

Fig. 150. 14—16 th century axes: 1 — city; 2 — village Kolchyn; 5, 6 — in the vicinity of Lutches'k. Luck Preserve and Luck Regional Museum

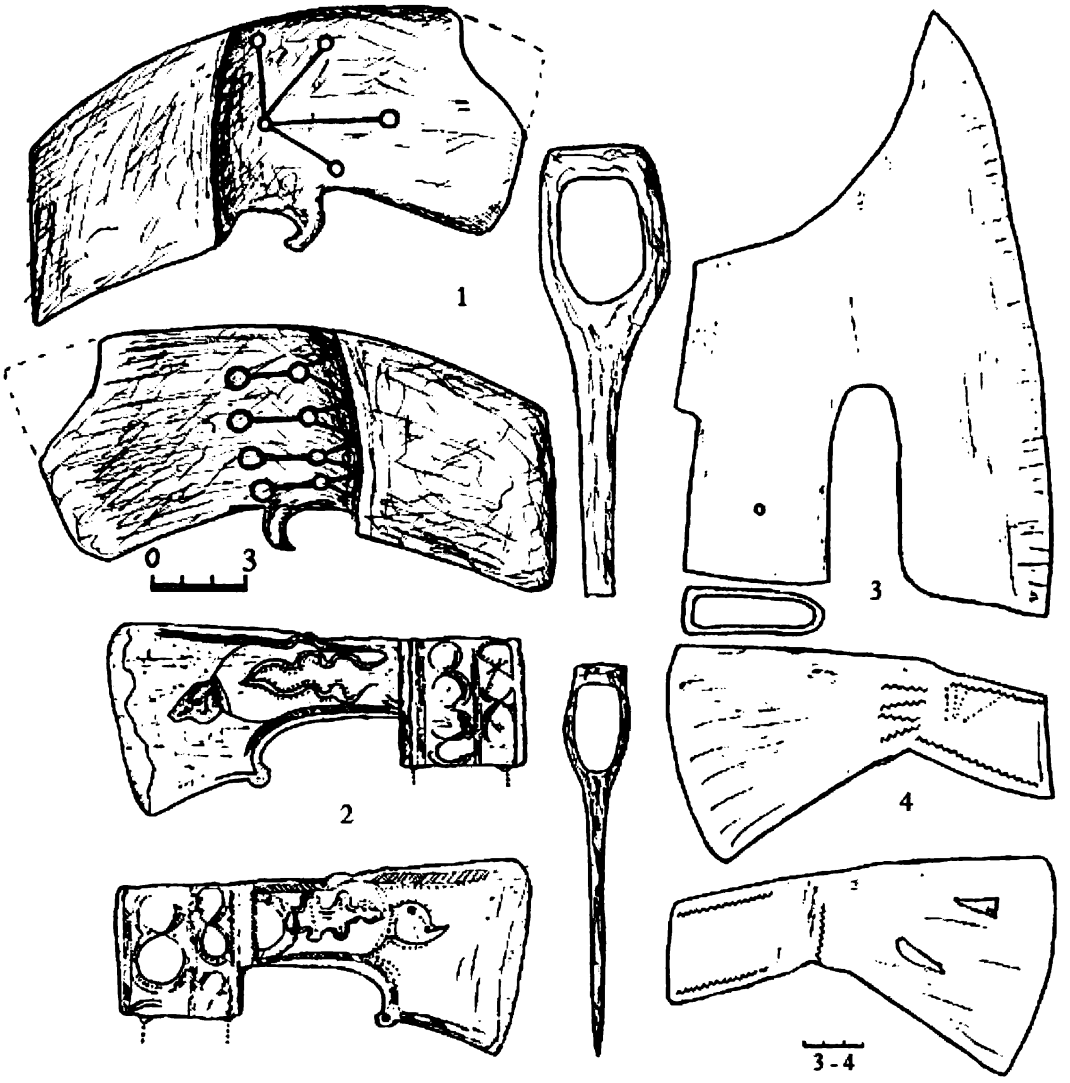

Рис. 151. Бойові та орнаментовані сокири XIV—XVI ст.: 1, 3, 4 — середмістя; 2 — ур. Пристань. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 151. 14—15 th century ornamental battle-axes: 2 — Place Pristan'; 1, 3, 4 — City. Luck Regional Museum and Luck Preserve

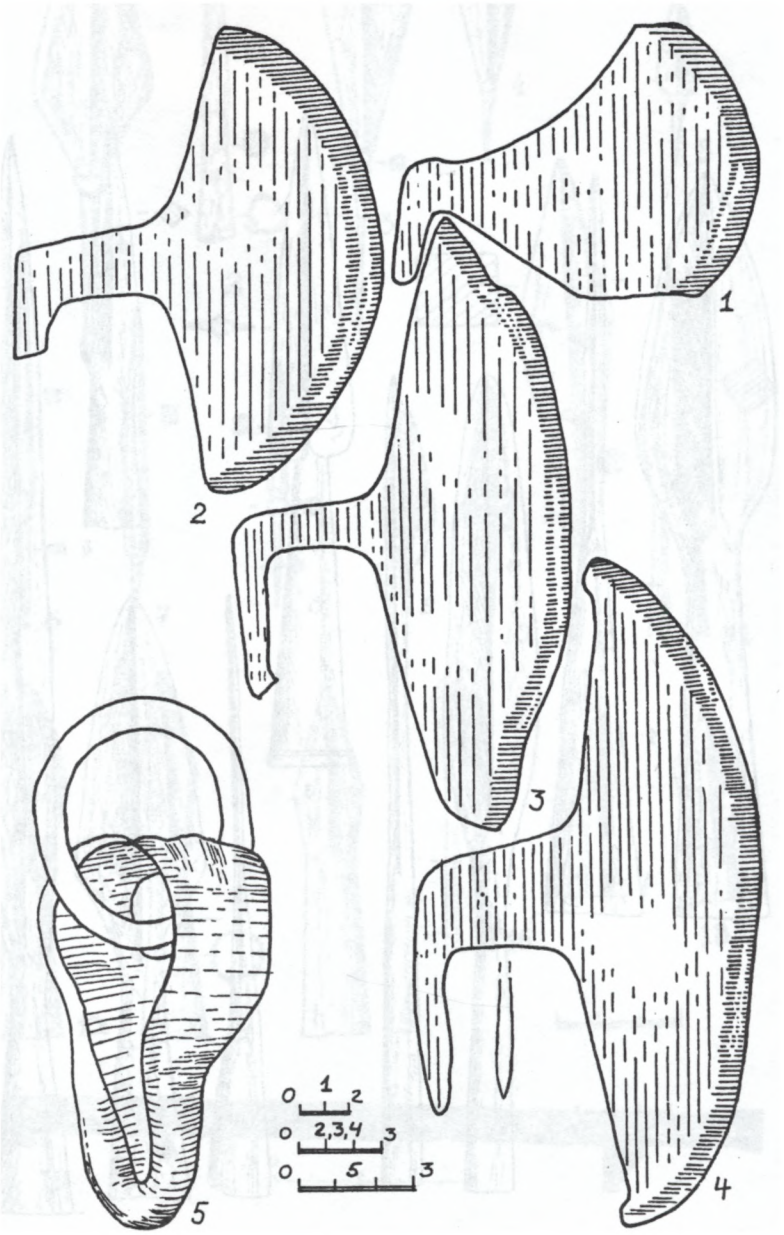

Рис. 152. Розвиток черешкових сокир XIII—XVI ст.: 1 — Каракорум (XIII ст.); 2 — Лучеськ (середмістя, рубіж XIV—XV ст.); 3 — Володимир; 4 — Лучеськ (Красне) та ланка бойового бича (?) XV—XVI ст. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 152. Development military axes, 13th—16th century: 1 — Karakorum (13th century); 2 — Lutches'k (from city, late 14th—early 15th century); 3 — Volodymyr; 4 — Lutches'k (Krasne) and fragment of mace (?) 15th—16th century. Luck Regional Museum and Luck Preserve

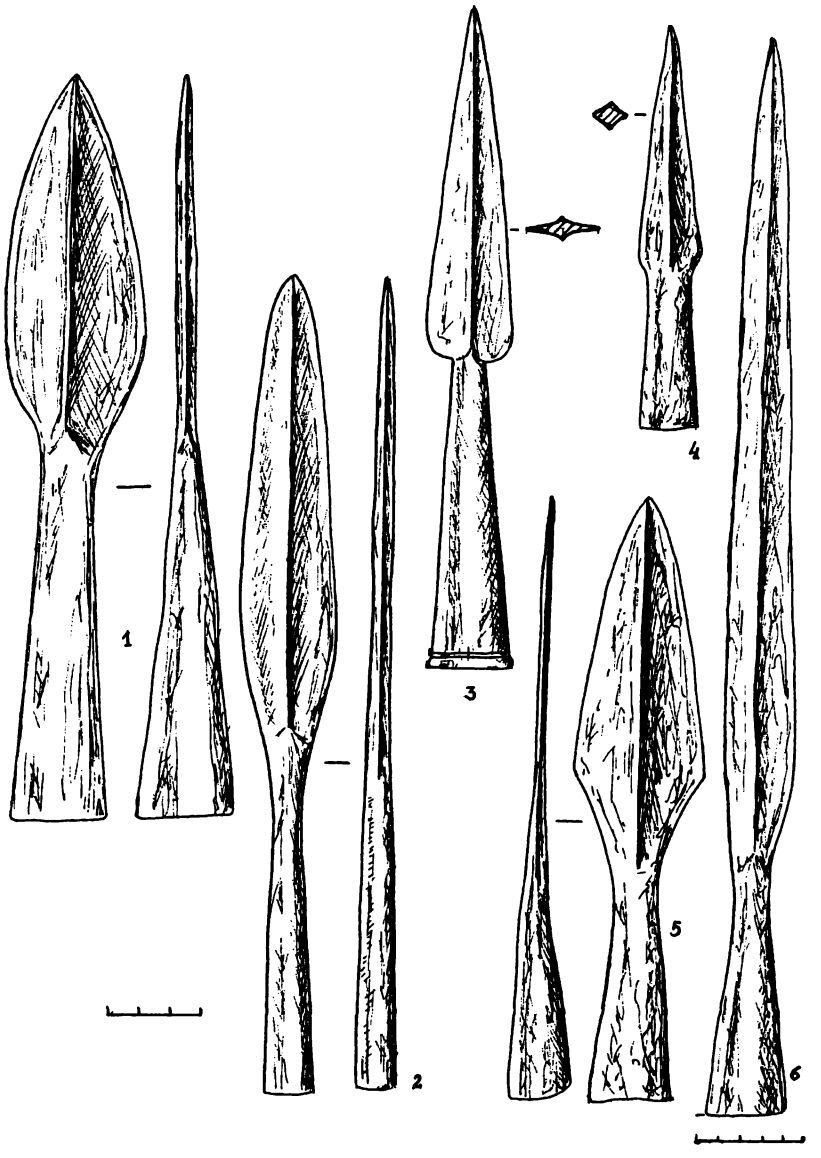

Рис. 153. Вістря списів та рогатини XIII—XV ст. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 153. 13th—15th century spearheads. Luck Regional Museum and Luck Preserve

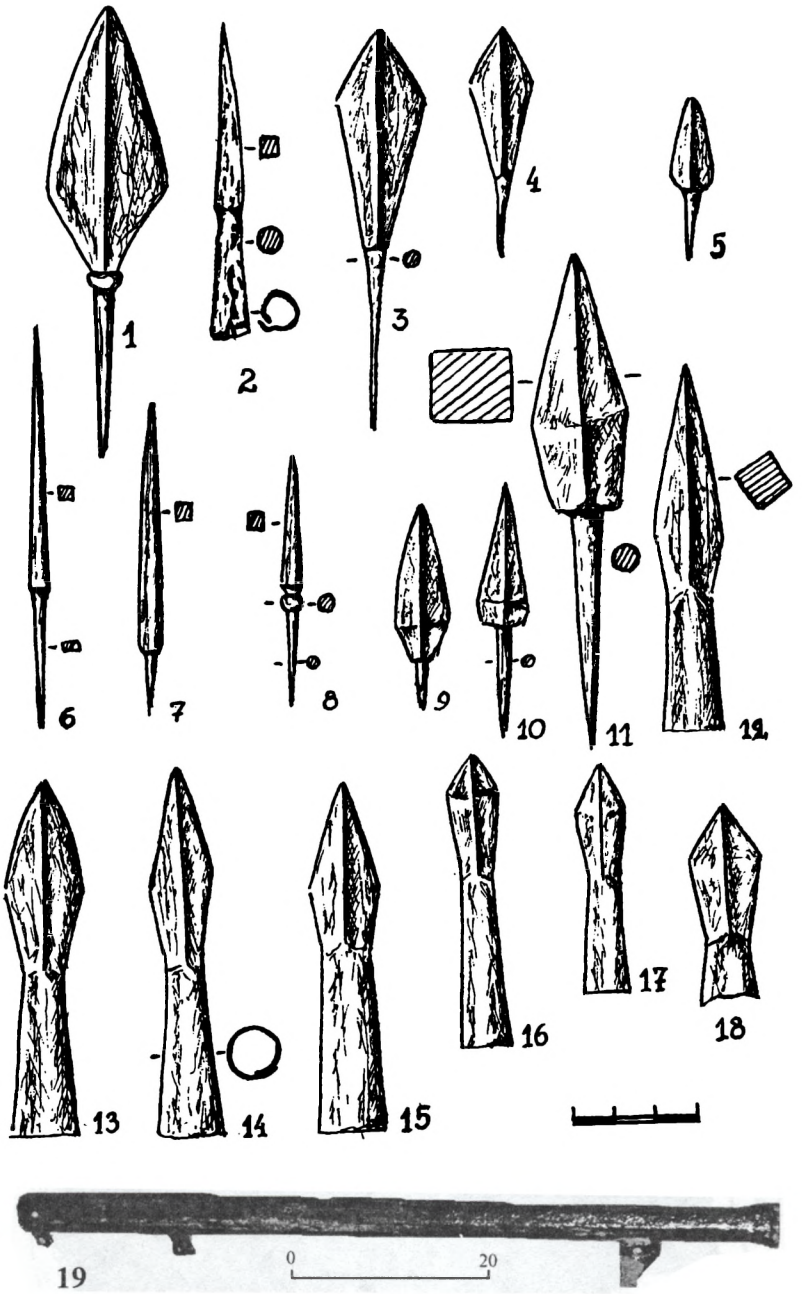

Рис. 154. Вістря стріл та гаківниця XIV—XV ст.: 1 — дитинець; 2, 3 — середмістя; 4—6 — з ур. Пристань; 9—12 — арбалетні "болти" (дитинець); 13—18 — середмістя. Фонди ЛДІКЗ та ВКМ (19)

Fig. 154. 14th—15th century arrowheads: 1 — from Dytynets; 2, 3 — from city; 4—6 — from Place Pristan'; 9—12 — cross bow "bolt" (from Dytynets); 13—18 — from city. Luck Preserve and Luck Regional Muzeum (19)

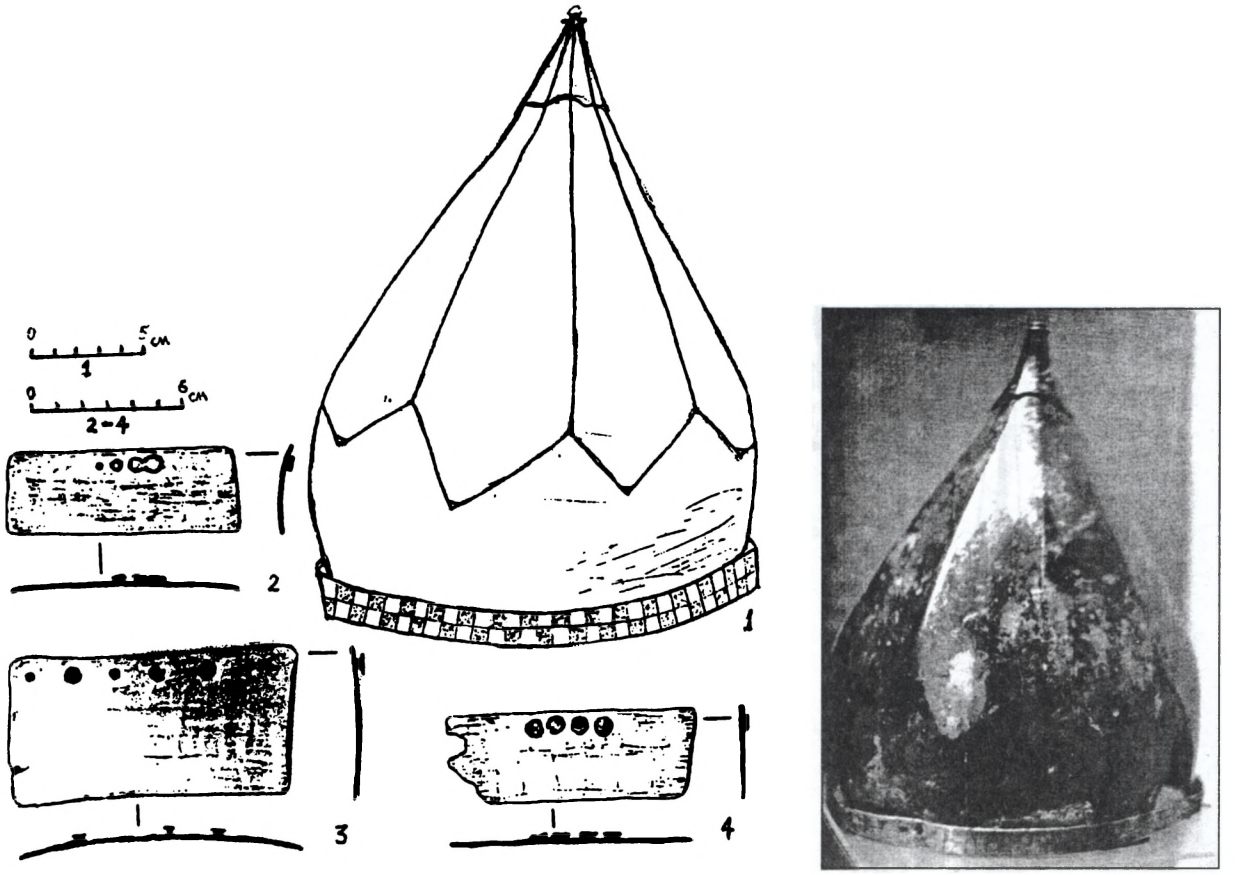

Рис. 155. Шолом та посріблені стальні пластини від панцира (XIV—XV ст.). Фонди ВКМ та ЛДІКЗ

Fig. 155. Helmet and still plate from coat of mail (14th—15th century). Luck Regional Museum and Luck Preserve

Рис. 156. Кольчуга XV—XVI ст. Фонди ЛІМ

Fig. 156. 15th—16th century coat of mail. Lviv Historical Museum

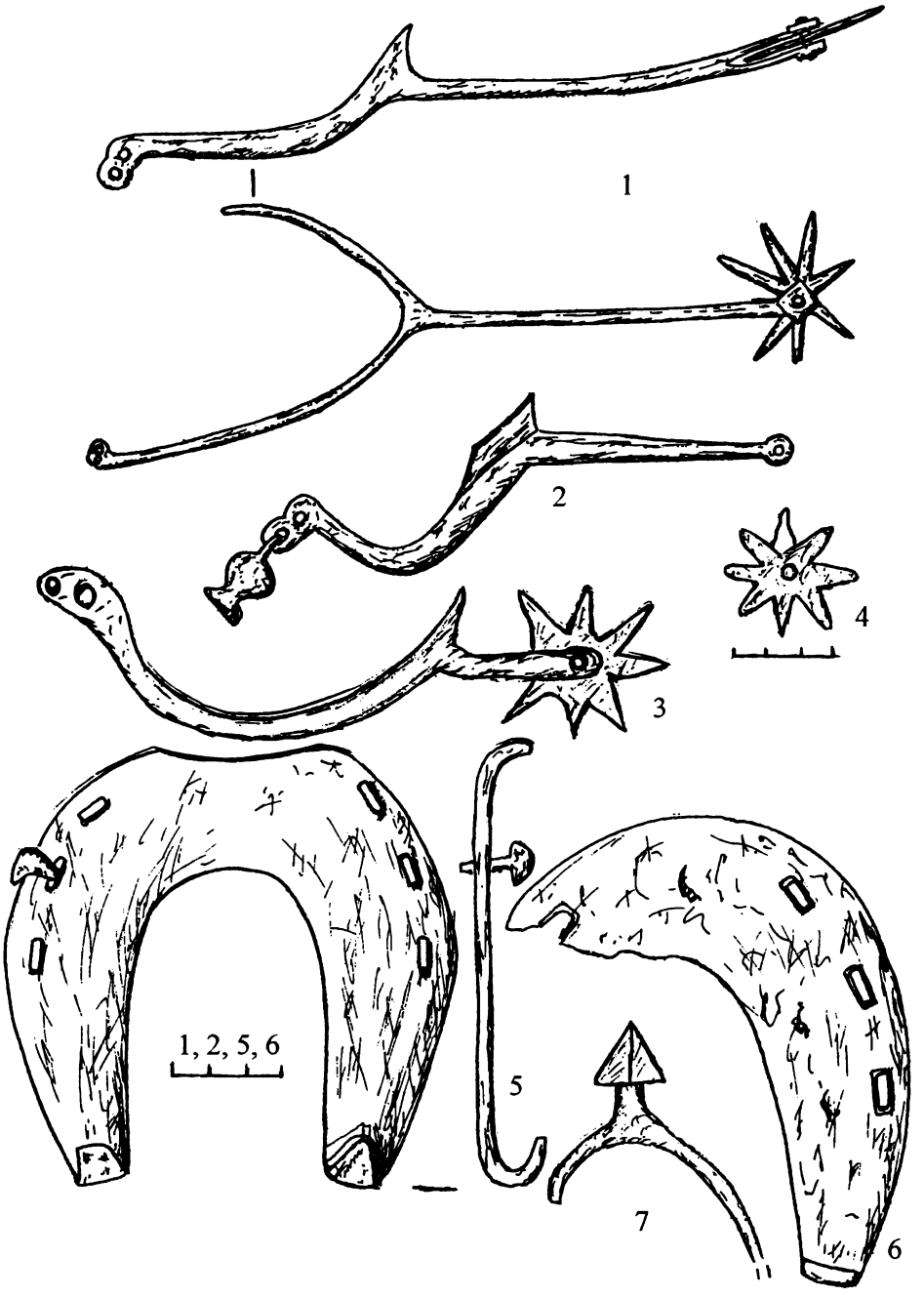

Рис. 157. Предмети спорядження вершника та коня XIII—XV ст.: 1—3, 5—6 — середмістя; 4, 7 — Пристань. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 157. 13th—15th century equipment of rider and chorse: 1—3, 5—6 — city; 4, 7 — Pristan'. Luck Preserve

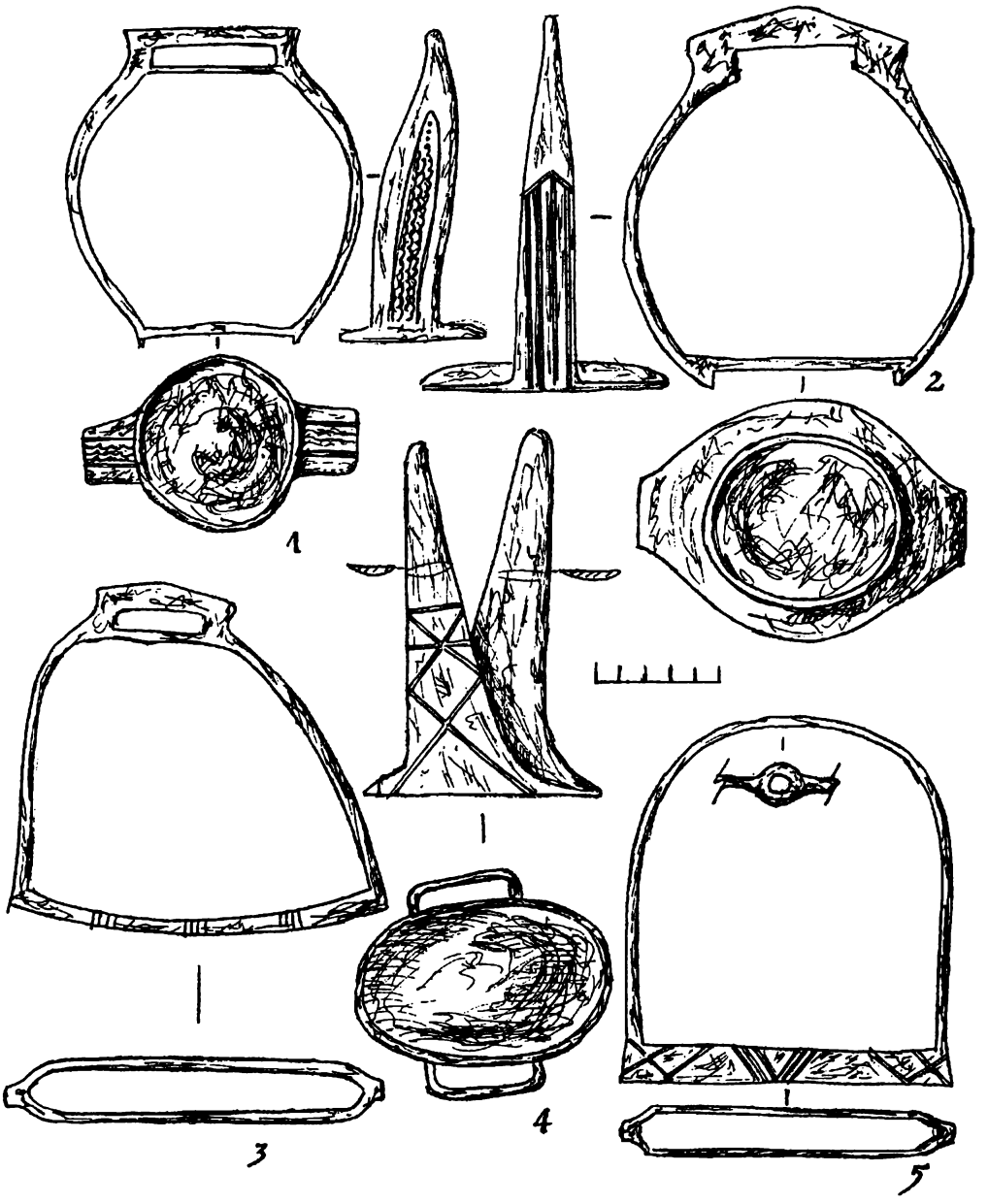

Рис. 158. Залізні стремена XV—XVI ст. з середмістя Лучеська. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 158. 15th—16th century iron stirrups from city of Lutches'k. Luck Preserve

Зростання кількості бойових сокир та їх маси прийнято вважати показником посилення бронювання воїнів. Цього типу сокири мали специфічні клиноподібні леза завширшки 7—9 см [Кирпичников, 1976, с. 22]. Чимало сокир різного призначення зібрано випадково під час земляних робіт на території середмістя. Вони зберігаються у фондах Волинського музею та Луцького заповідника (рис. 150). Масивна широколеза сокира (ширина леза 32 см, загальна довжина 18,5 см, найменша ширина шийки 9,6 см, довжина насади 18 см, ЛДІКЗ ТВ-450, рис. 151: 3), що має форму, наближену до пізніших сокир різників, польськими дослідниками [Głosek, 1996, s. 52, t. XXXI: C – аналог з околиць Гданська] зарахована до типу XII, який датується XV—XVI ст. Інша сокира цього типу (ширина леза 17,5 см, загальна довжина 18,7 см, найменша ширина шийки 5,6 см, довжина насади 9,5 см, ЛДІКЗ ТВ-300, рис. 150: 2), навпаки – легка.

Багатолітні вимушені контакти з таким ворогом, як монголо-татари, накладали відбиток на характер українських військових засобів. Вже князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що, на його думку, найкраще підходило для боротьби з будь-яким противником [Пашуто, 1950, с. 188]. Так, під час одного його закордонного походу "немци же дивяшеся оружью татарьскому" [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 814].

Ймовірно, Волинь належала до тих територій Східної Європи, де найшвидше набув поширення новий тип сокир — черешкових, без обуха з плоским лезом — прототипів пізніших бердишів.

До них належить бойова сокира, знайдена неподалік від "паркана" середмістя у споруді початку XV ст. Робочу частину виготовлено зі сталевої пластини розміром 16,5×8 см і завтовшки до 1 см. Для закріплення на древку слугував зігнутий в одній площині під прямим кутом черешок розміром 4×5 см.

Особливості форми цих сокир, значна ширина та невелика товщина леза, унеможливлюють їх господарське використання (щоправда, існує версія використання подібних інструментів в якості шевського ножа). Удар звичайної сокири має розколювальну дію, а під час удару бердишем воїн тягне сокиру на себе – тобто удар має ріжучу дію. Сам устрій бердиша з його місяцеподібним лезом і довгим топорищем розрахований на розмашистий удар двома руками, а інколи й укол. Типолого-хронологічна класифікація відомих сокир-бердишів свідчить про напрям їх розвитку, внаслідок якого площина леза ставала вужчою та ширшою. Внаслідок цього, як правило, зменшувалася опуклість леза, проте зростала його довжина [Терський С., 2005].

Сокири цього типу, можливо, мають східні корені. На цю думку наводить порівняння волинських черешкових сокир XIV—XV ст., знайдених у таких містах, як Лучеськ (Красне), Володимир (рис. 152), Крем'янець, Любомль, Головно, а також в Перемишлі, Галичі, із аналогічними типами озброєння населення Центральної Азії середини XIII ст. (рис. 152: 1—3; Киселев, Мерперт, 1965, рис. 110]. Ці сокири знайдені також в інших великих центрах Великого князівства Литовського та Руського (Вільно, Мстиславль), що дає змогу зробити припущення про поширене використання цього типу зброї у XV ст. у військовому вжитку. Бердиш міг також використовуватися як зброя міської нічної варти брамників. Саме терміном "берда" в Україні часто позначали міську сторожу [Етимологічний..., 1982, с. 168]. Широке, добре відполіроване лезо бердиша здалека кидалося у вічі: воно нагадувало сокиру ката і наганяло страх на добропорядних громадян. Мабуть тому ця зброя, як владно-представницька, насамперед використовувалась охороною офіційних резиденцій (королівських, єпископських). Сокири-бердиші, мабуть, відігравали подібну роль, як алебарди у львівської міліції. XIV—XVI ст. ймовірно датуються луцькі знахідки широколезих ножів сікачів на довгих черенах, які теж могли мати подібну функцію [ЛДІКЗ ТВ-453, 455, див.: Терський, 2005].

Залізний виріб із споруди XVI—XVII ст., що знаходилася поряд з "парканом" середмістя (рис. 152: 5), могли використовувати як ланку ланцюга бойового бича.

Велику колекцію вістрів списів XIV—XVI ст. зібрано в Старому місті (рис. 153). Списи майже до кінця XV ст. залишалися зброєю першого удару [Кирпичников, 1976, с. 19]. Піки — різновид списа кіннотника — відрізнялися формою перетину пера — чотирикутною (рис. 153: 3, 4). Подібне спорядження побутувало і на суміжних територіях [Заяц, 1995, рис. 39].

В урочищі Пристань, середмісті та Верхньому замку були знайдені вістря стріл. Так звані "зрізні" (рис. 154: 3—4) використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Проти важкоозброєних воїнів застосовували арбалетні болти (рис. 154: 11—18). У XIV ст. втулкові болти витісняють черешкові [Кирпичников, 1976, с. 29]. Аналогічні болти відомі з Берестя [Лысенко, 1985, с. 222—223, рис. 150], Черська [Kiersnowska, 1986, rys. 88]. У багатому кварталі середмістя у шарі XIV ст. зустрівся втулковий чотиригранний наконечник стріли (рис. 154: 2), характерний для західних регіонів Русі [Медведев, 1966, с. 55, 163], та кістяний фрагмент кінцевої накладки лука [рис. 140: 2; Сайчук, 1989, с. 3—4].

Залога луцького замку досконало володіла вогнепальною зброєю вже за часів Вітовта. У 1431 р. вона оборонялася від королівської армії за допомогою "bombardis et fistulis" [Długosz, 1869, s. 455]. Відомо, що у польській військовій термінології назва "fistula" стосувалася ручної вогнепальної зброї [Бохан, 2002, с. 196]. До речі, це було її перше застосування на території Волині [Maluszyński, 1939]. За часів Свидригайла

стіни замку було нарощено з влаштуванням аркоподібних бійниць для використання під вогнепальну зброю [Троневич, 2003а, с. 46]. У фондах ВКМ (Рч-78, 79) зберігаються кам'яні ядра (діаметр 14 та 26 см) з території Старого міста та гаківниця, що, ймовірно, використовувались у Луцькому замку (рис. 154: 19).

Чимало решток від захисного спорядження збереглося у багатому кварталі середмістя поряд із в'їздом до Окольного замку, де, зокрема, виявлено три сталевих пластини від лускатого обладунку зі слідами посріблення (рис. 155).

Шолом, знайдений водолазом Шендруком на дні р. Стир поблизу урочища Панський город, за аналогіями [Кирпичников, 1976, с. 29, рис. 8] датується XIV—XVI ст. (ВКМ Рч-95). Висота його становить 27 см, діаметр — 19 см. Верх закінчується конусом, низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою завширшки 1,5 см, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів (рис. 155). На території Лучеська у XIX ст. випадково знайдено дві кольчуги, які в післявоєнній літературі помилково датовано XI—XIII ст. [Ратич, 1957, с. 11; Кирпичников, 1972, с. 84: № 73]. Одну з кольчуг виявлено в руслі р. Стир [Katalog..., 1876, s. 71]. Вона має вигляд сорочки з короткими широкими рукавами, звуженої в талії та розширеної в подолі. За характерним фасоном (високий комір з трикутним клапаном) виріб датується XV—XVI ст. Кольчуга призначалася для кавалеристів, про що свідчать два коротких розрізи: біля шиї спереду та на подолі ззаду. Кільця кольчуги плоскі, овальні, склепані "на шип". Плетення — одинарне. Вага — близько 6 кг (рис. 156)*. Ще одну кольчугу, приблизно того самого часу, знайдено в полі (зберігалася в музеї барона Р. Ф. Штейнгеля у Городку поблизу Рівного).

4.4.2. Спорядження вершника і коня. Одним з найчисленніших споживачів спорядження для вершника та коня на Волині була, поза сумнівом, дружина луцького князя. У Слуцькому літописі від 1416 р. згадано, що "...Швитрикайло (Великий князь Литовський Свидригайло — С. Т.) полтараста коней у волиньских бояр отлучил" [ПСРЛ. — Т. 35. — 1980, с. 74].

Принаймні частину предметів спорядження для верхової їзди виготовляли на місці, в Лучеську, на що вказує літопис. У поході на половців, що відбувся у березні 1168 р., убито сідельника луцького князя Ярослава Ізяславовича [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 532].

Найраніший тип вудил з гризлом, що складалося з одного стрижня, прямокутного у перетині, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті кільця (ЛДІКЗ ТВ-1094/22), знайдено у напластуваннях X—XI ст. на Ринковому пагорбі. Збережене кільце примітивне: виготовлене із чотиригранного кованого стержня із загостреними кінцями, що заходять один за другий (кольорове фото 8). На Волині цей тип вудил, який зараховують до запозичень від кочівників, знайдено на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг. Вудила XIII—XIV ст., знайдені в урочищі Панський город, належали до двох типів: з литими та пустотілими гризлами (рис. 111: 5, 6). Декілька екземплярів першого походять з Гнідави (рис. 81: 15, 17; Кучінко, 1984, с. 102, рис. 3]. Аналогії другого відомі з Сянока, Пліснеська та Київщини [Ginalaki, Kotowicz, 2004, s. 226; Liwoch, 2005, s. 39, rys. 6; фонди Львівського історичного музею, КР-7662]. На Гнідаві та в урочищі Пристань знайдено фрагменти острог XIII—XIV ст. з чотиригранним шипом та зіркою (рис. 81: 14; 157: 4, 7). Цілу острогу із зіркою виявлено також у споруді цього ж часу на Ринковому пагорбі середмістя (рис. 157: 3) (розкоп 1996—1997 рр.). Там же лежав характерний залізний псалій (рис. 132: 6, має численні аналогії у Литві).

На території середмістя (вул. Караїмська) під час земляних робіт у 1988 р. викопали колекцію орнаментованих стремен, підков та острог XV—XVI ст. (рис. 158). Подібні стремена відомі на території Польщі [Świętosławski, 1990, s. 37]. Острога з довгим шипом та зіркою нагадує знахідки з Новгородка [Бохан, 1998, с. 54, рис. 2: 1] та Литви.

Концентрація зброї та військового спорядження у Старому місті та найближчій околиці – закономірний наслідок військово-політичного значення Лучеська, додатково розкриває рівень розвитку міської матеріальної культури.

---

* Інформація історика зброї Бориса Мельника. Кольчуга, що надійшла у середині XIX ст. до Музею Любомирських як дар Едмунда Лівського (інв. № 458), зараз зберігається у фондах Львівського історичного музею (інв. № З-3754).

Розділ 5

КУЛЬТУРА І МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ

5.1. Культура

Матеріальна культура міста є похідною від духовного життя його мешканців. В основу ж духовної культури покладено світогляд. Не останню роль у його формуванні відігравали міжнародні зв'язки. Важливе місце у цьому процесі на той час займало християнство.

На раннє поширення християнства у луцькій околиці вказує зміна обряду поховання, що відбулася ще в X ст.: для могил почали копати ями завглибшки 1,0—1,5 м, проте над ними ще довго насипали кургани [Мельник, 1901; Моця, 1990, с. 106—107].

Звичайно, дохристиянські культи, що складалися тисячоліттями, продовжували функціонувати у побуті лучан ще тривалий час. Це особливо помітно протягом кінця X—XI ст., а також у XII—XIII ст., у період так званого двовір'я [Грушевський, 1993 (1905), с. 402—403].

Сліди дохристиянських вірувань досить глибоко вкоренилися у свідомості волинян. Ця теза не вимагає доведення, проте для глибшого розуміння цього явища потрібно володіти конкретними фактами.

Давні дохристиянські культові місця, за даними топоніміки та окремих переказів, що дійшли до нас із сивої давнини, локалізують як на самій міській території, так і в найближчій міській околиці. Ці пам'ятки були для населення попередниками пізніших парафіяльних храмів. Традиція поклоніння давнім культовим місцям подекуди збереглася до нашого часу.

Так, на південній околиці сучасного Луцька, яка з I тисячоліття до н. е. була густо заселена, існувало декілька, можливо, різночасових культових місць. Документ XVI ст. згадує тут урочище Велесову могилу [Троневич, Хілько, Сайчук, 2001, с. 19]. Можливо з цим урочищем пов'язаний археологічно ототожнений роботами 1989 року оригінальний культовий центр, що існував у теперішньому урочищі Чортова буремля. Цікаво, що останній луцький топонім перегукується з іншим, з околиці давнього Києва*. На високому і крутому лівому березі р. Стир у цьому місці залишилися сліди антропогенних змін — завдяки втручанню людини на схилі з'явилася амфітеатроподібна ніша. У центрі овального майданчика перед нею розташовувалося курганоподібне підвищення розмірами при основі 53×22 м та заввишки близько 4 м (рис. 159). Цей останець знищено у 1980 роках скарбошукачами, озброєними потужною землерийною технікою. У 1989 р. С. Терський провів зачистку збереженого краю цього насипу, який складався з материкового ґрунту. На ділянці розмірами 3×5 м виявлено два вуглистих шари завтовшки до 4 см, розмежовані такими самими за товщиною шарами перепаленої глини. На Волині був поширений звичай влаштовувати культові місця на високих останцях поблизу берега ріки [Терський С., 1998е, с. 93]. Враховуючи розташування цього своєрідного амфітеатру на території багатошарового поселення, що існувало від доби енеоліту до XII ст., можна припустити про закладення святилища в цьому місці ще в дослов'янський період. Поза сумнівом, воно активно функціонувало до початку епохи двовір'я у XII—XIII ст. Як відомо, в містах з поширенням християнізації населення відправа язичницьких церемоній переносилася за межі міста. Так свого часу було, наприклад, у Римі [Зубар, Павленко, 1988, с. 65].

---

* Урочище Чортове боремище — буремля, знаходилося поблизу монастиря Михайлівського. Його згадує, зокрема, Хроніка Софоновича, яка була складена у другій половині XVIII ст. Автор записав відомий йому переказ про знищення божниць у Києві за часів Володимира: "Повесть теж есть старих тая, же гды едного болвана волокли з горы утопити в Днепр и били по чреву, бес в нем кричал ляментуючи. Оттоль тую з горы дорогу нижче монастыря Михайловского назвали здавна Чортово Беремыще, то есть тяжкость чорту, бо слово словенское бремя значит тяжкость " [Софонович, 1992, с. 68; Каргер, 1961, с. 287].

Неподалік, у с. Боратин на березі р. Стир до 1980 років селяни оберігали валун, поверхня якого була вкрита штучно висвердленими отворами. Його було обнесено квадратним у плані ровом. Святилище, правдоподібно, зруйнувалося внаслідок обвалу берега [Терський С., 1998, с. 93]. Культові камені подібного типу були поширені у прибалтійському регіоні [Шорин, 1991, с. 77—78].

Чимало архаїчних обрядів ще з дохристиянських часів зберігалося у домобудівництві. Так, під кутом ювелірної майстерні X ст. на дитинці знаходимо так звану закладену жертву у вигляді кінського черепа [Терський С., 1991г, с. 15].

Скелет кінської голови під фундаментом хати, як пояснювали в Західній Україні, запобігав лиху, "нещастя падає на цей череп, а не на мешканців житла" [Kaindl, 1897, s. 137]. Черепи та їх частини як "будівничі жертви" відомі на Буковині, у фундаменті кам'яного будинку XII—XIII ст. на Чорнівському городищі [Михайлина, Возний, 1996, с. 33], у Новгороді Великому та на ранньосередньовічних городищах у Польщі [Сєдов, 1957, с. 21].

"Будівельна жертва" — це одна з етнографічних універсалій. Їх зареєстровано у багатьох народів [Байбурин, 1982, с. 55]. Віра в неї ґрунтувалася на необхідності умиротворити "злих духів землі" або перенести душу самої жертви в покровителя нової будови [Тейлор, 1939, с. 96]. Обряд закладання "будівельної жертви" існував на Волині до XIX ст. [Андрияшев, 1887, с. 13; Иванов, 1895, с. 53].

Збереження кісток тварин у багатьох народів вважалося запорукою їх відродження [Зеленин, 1928, с. 133]. Поширеною була також думка про те, що частини тварин, особливо голова, заміняють цілу особину [Зеленин, 1928, с. 195]. В Індії кінь виступав як одна з основних жертовних тварин, яка за значенням займала друге місце після людини, потім йшов бик [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 548].

Припускають, що череп коня і образ змія, які зустрічаються, зокрема, у легенді про віщого Олега, це — атрибути Велеса [Писаренко, 1988, с. 27—29]. Аналогічний мотив сутички князя зі Змієм звучить у легенді, пов'язаній зі Святоюрською горою у Львові [Історія..., 1986, с. 62].

Святилище, яке за переказами XIX ст. функціонувало у Лучеську на Градній горі [Мердер, 1910], де в пізніші часи було збудовано храм св. Юрія Змієборця, могло, отже, належати Велесові.

З дохристиянськими пережитками у хатньому побуті зустрічаємося під час дослідження багатьох жител X—XI ст. у Лучеську. Так, на долівці житла цього часу в урочищі Панський город було зафіксовано скупчення круглої форми спеціально спресованого попелу, який, судячи із супровідних решток, походив з печі (рис. 160). Подібні об'єкти траплялися і раніше, зокрема, на долівці чотирьох слов'янських жител VIII—X ст. на поселенні Скок у Середньому Подністров'ї. Їх було потрактовано дослідником, як "захоронення попелу у вигляді щільної маси золи круглої в плані форми діаметром від 0,1 до 0,5 м, заввишки 0,12 м, що з одного боку мали випуклу поверхню. Очевидно, золу збирали і спресовували в дерев'яній посудині круглої форми з увігнутим дном. Потім золу переносили в круглу в плані ямку. Можливо, інколи в ямку ставили і сам посуд. Вкраплення в золі перепаленої глини свідчать, що вона походить з печі" [Тельнов, 1987, с. 519]. Очевидно, опис підтверджує існування культу вогнища у східних слов'ян. Появу цих об'єктів можна пояснити як наслідок здійснення певного обряду, пов'язаного з покиданням житла його мешканцями.

Піч у житлі вважали маленьким храмом, де проживав домовик — домашній божок [Байбурин, 1982, с. 126]. Можливо, тому руйнувати піч було небажано, щоб не прогнівити домовика. Наприклад, після спалення житлової забудови та спорудження нового валу дитинця наприкінці X ст. в одній зі споруд піч була "законсервована": її топку щільно заклали камінням, щоб не допустити просідання насипу [Терський С. В., 1991г, с. 13].

Ще одним свідченням первісних вірувань є, очевидно, знайдені у зрубах-городнях оборонного валу Подолу колінчасті ключі, які часто використовувалися в побуті. Не виключено, що ключі заховали будівники валу з магічною метою: "поховання" ключів повинні були сприяти неприступності укріплень — "замкнути" їх від ворогів.

Язичницька символіка виразно присутня також в орнаментації прикрас, зокрема, монетоподібних підвісок, що їх нерідко зараховують до амулетів [Дучыц, 1995, с. 18]. Ці предмети широко побутували протягом XI—XIII ст. [Зайковский, 1998, с. 126—127]. Згідно з дослідженнями, цей різновид підвісок був магічним символом сонячного неба, пов'язаним із календарним роком (рис. 138: 9).

Характерним прикладом пережитків дохристиянських вірувань є знахідка так званого "чортового пальця" — скам'янілого молюска-белемніта у споруді XIV ст. [Терський С., Семенюк, 1997, с. 24]. Його поверхня була призматично оброблена, що вказує на використання предмета як своєрідного "медпрепарату", наприклад — для призупинення кровотечі. Відомо, що белемніти часто трапляються під час розкопок слов'янських курганів. Вони відігравали роль оберегів [Моця, 1993, с. 49]. "Громові" або Перунові стріли пошановувалися на Волині ще на початку XX ст. [Тутковский, 1911, с. 167—198].

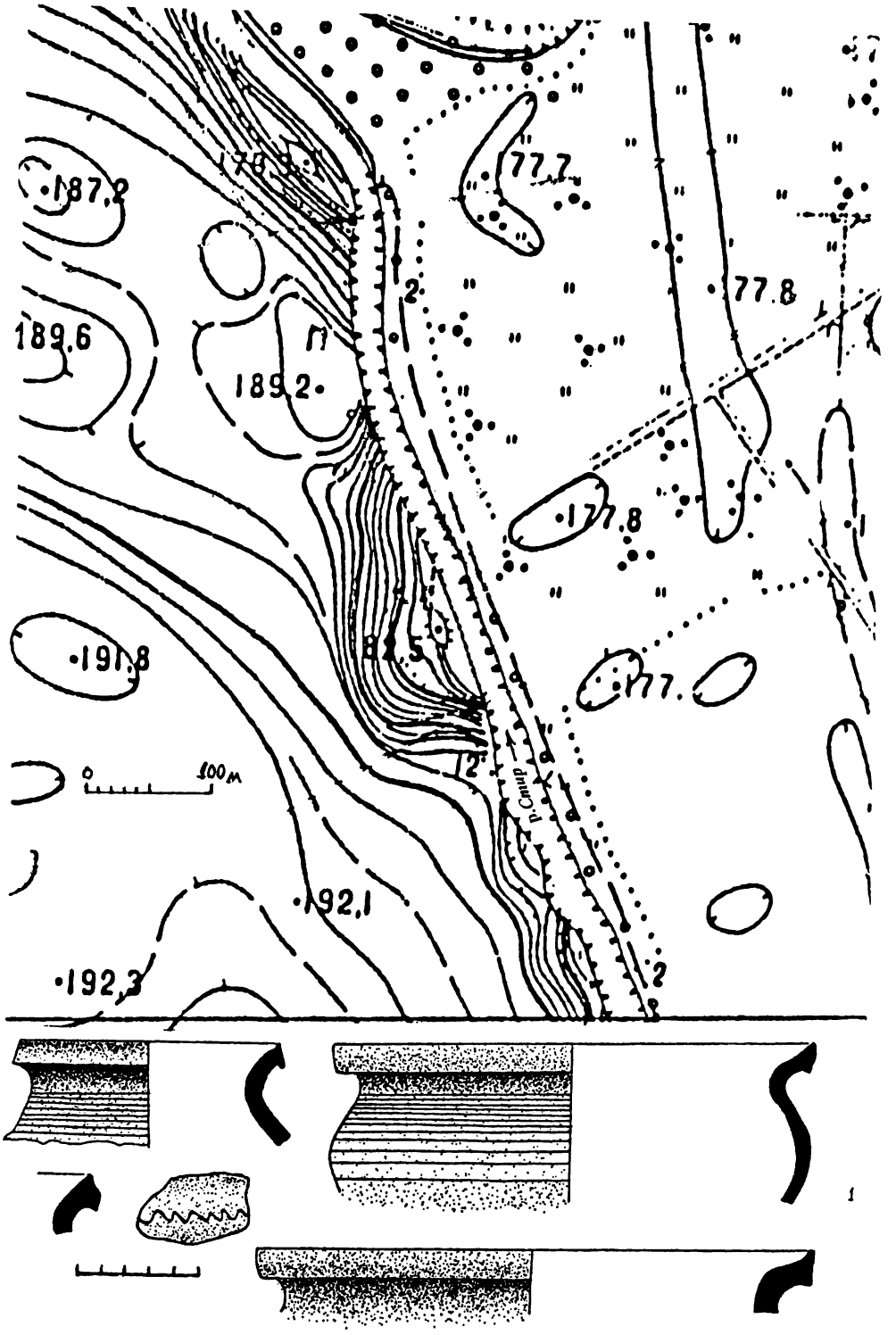

Рис. 159. Ур. Чортова буремля під Луцьком та профілі гончарного посуду X—XI ст. з території поселення-супутника. Розкопки 1989 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 159. Place Chortova buremlya near Lutck and 10th—11th century pottery from area of the settlement-satellite. 1989 excavations. Luck Preserve

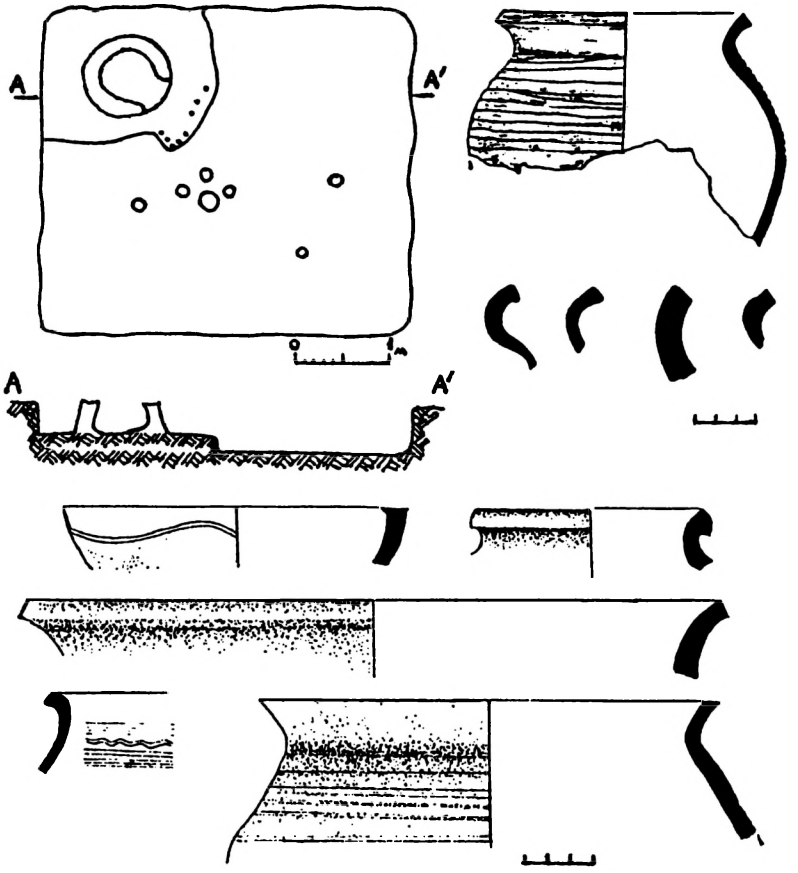

Рис. 160. План та профіль житла № 1 в ур. Панський город. Гончарний посуд X ст. з печі та долівки. Розкопки 1989 р. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 160. Plan and cross-section of the dwelling No 1 at place Pans'kyj horod. Ceramic material of 10th century from remains of the oven and floor. 1989 excavations. Luck Preserve

Рис. 161. Мініатюра Лицевого зводу XVI ст. (з Никонівського літопису), що зображає обряд поховання коня князем Андрієм Юрієвичем (Боголюбським), під час облоги Лучеська взимку 1150 р.

Fig. 161. Ritual of burial chorse of Prince Andry Yuriyevych (Boholiubsky), during siege of Lutches'k in February 1150. Miniature of Licevy code of the 16th century (from the Nicon Chronicle)

XII — перша половина XIII ст. вважається періодом співіснування (рівноваги) християнства та поганства. Це явище повсюдно зустрічається в усіх руських землях. Наведемо один характерний приклад — поховання коня князя Андрія Боголюбського, убитого під час облоги Лучеська коаліцією північно-східних князів у 1150 р. З Никонівського літопису знаємо деталі обряду поховання коня над Стиром поблизу Лучеська: "И повеле (Андрей) розкопати землю, и встави тамо срубъ и ту погребе коня своего" [ПСРЛ.— Т. 9.— 1862, с. 181—182]. Ілюстратор Лицевого літописного зводу докладно відобразив повідомлення про обряд поховання коня (рис. 161). Поховання у зрубі зберігалося серед дружинників як пережиток дохристиянських звичаїв.

До характерних пам'яток періоду двовір'я належать так звані "змійовики" — двосторонні медальйони. Знахідка однієї такої бронзової прикраси походить з княжої резиденції Ярославовичів (зберігалася у Волинському єпархіальному давньосховищі у Житомирі) [Антонович, 1901, с. 75]. За спостереженнями вчених, змійовики були у вжитку переважно князів, бояр та дружини.

Знахідка кістки-астрагала з прорізаним округлим отвором (рис. 140: 7, урочище Панський город) свідчить про поширення у Лучеську гри в бабки: аналогічні кості зібрані на Великому посаді Полоцька [Тарасов, 1998, рис. 62]. У період двовір'я астрагали зберігали також певні магічні функції [Сергеева, 2002].

Прийняття християнства за візантійським обрядом, що відбувалося в руслі тісних візантійсько-руських контактів у різних сферах життя, ще більше пов'язувало дві культури.

Оздоблення церков перебувало під впливом візантійської культури. Про це свідчить знахідка 1859 р. поряд з соборним храмом св. Іоана Богослова золотих орнаментованих блях від ікон, згідно з визначенням тодішніх фахівців, "грецької роботи XII ст." [Левицкий, 1903, с. 88—89].

Серед церковного начиння були бронзові світильники (хороси, у руїнах храму св. Іоана Богослова знайдено лише мисочку, рис. 139: 2, подібна відома з монастиря св. Михайла у Києві: Петров, 1915, табл.. XIII, 7), традиція виготовлення яких прийшла з Візантії і поширилася в Україні у XII—XIII ст.

Характерним прикладом поширення візантійських впливів у мистецтві є енколпіони — хрести-реліквarії. Всього з території міста та околиці сьогодні відомо шість знахідок. Найчисельніші серед них — енколпіони з дрібними щільно скомпонованими зображеннями та дзеркальним написом "Свята Богородиця помогай", поширені у Східній Європі у XIII—XIV ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 193—209]. Три екземпляри їх зворотних стулок із зображенням Розп'яття з предстоящими Богоматірю та св. І. Богословом у бокових медальйонах і прямолицевими зображеннями святителів у верхньому та нижньому кінцях зібрані в околицях Лучеська, зокрема, на городищі в Новоставі. Їх розміри становлять 6,5×5,5 см. Із аналогічними знахідками з галицько-волинських земель (Угровськ, Скнилів, Лисичники та ін.) їх об'єднують спільні риси — майже згладжений рельєф та сліди написів у вигляді злитих літер.

Комплектний енколпіон із зображенням рельєфного Розп'яття із предстоящими на лицьовій стороні та Хреста із літерами у чотирьох медальйонах та слідами черні знайдено в Жидичині. Його розміри — 6×4 см. Тип був поширеним на Волині (Пересопниця, Володимир) [див.: Терський С. В., 1996б]. Датуються кінцем XII — першою половиною XIII ст. [Корзухина, Пескова, 2003, с. 127—132].

Коштовніший зразок, з різьбленням і черню був знайдений ще у XIX ст. (місце знаходження невідоме). На лицьовій стороні зображений Христос Пантократор, на зворотній — Богоматір. У медальйонах — зображення св. Михайла та Федора [Корзухина, Пескова, 2003, с. 152, табл. 90].

Оригінальний зразок литого енколпіона розмірами 6,0×4,2 см з прямими кінцями походить з Торчина (рис. 139: 6). Його точні копії, лише на 2 мм менші, виявлені в околицях Києва [Корзухина, Пескова, 2003, с. 192—193, табл. 116]. На лицьовому боці в середохресті та на нижньому кінці стулки розміщено низькорельєфне зображення Богоматері Оранти, над її головою — зображення чотирикінцевого хреста на незвичайній підставці, на зворотному боці — зображення розп'ятого Христа і чотирикінцевого хреста над його головою. Малюнок розрахований на заповнення емаллю як фону, так і комірок, створених всередині малюнку. При цьому фон та комірки заглиблені незначно. Стулки окантовані невисоким гладким бортом. Датується він XIII—XIV ст.

З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр енколпіона-квадрифолія (7,5×6,4 см), виявлений на околиці Лучеська (рис. 139: 7). Він належить до поширеного на землях ГВД типу енколпіонів, характерних для другої половини XIII—XIV ст. [Івакін, 1999, с. 147]. У колекції ЛІМ є три енколпіони цього типу [Станчак, 1993, с. 92]. Ще один виявлений в окольному городі Володимира у 2002 р. (рис. 139: 9). Волинські виробники енколпіонів очевидно орієнтувалися на київські зразки.

З утвердженням християнства прийнято пов'язувати поширення писемності. Вогнищами писемної культури від початку були церкви та монастирі, при яких існували школи. Перші храми, як правило, будували за ініціативою князя при його дворах, а згодом, з поширенням християнської ідеології серед городян, церкви з'являються на головному посаді. Перші монастирі існували у Лучеську, напевно, вже наприкінці XI — на початку XII ст.

Письму навчали за допомогою дерев'яних дощок — цер (найближчі їх знахідки відомі з шару XII ст. у Бересті), на які накладався тонкий шар воску. По ньому писали за допомогою загострених стрижнів. Найдорожчі з них, так звані писала, або стилі (stilus), виготовляли з металу. За традицією ними користувалися також для писання на березовій корі, яка була дешевим замінником дорогого пергаменту аж до епохи паперу, яка розпочалася на Волині наприкінці XV ст.*

Писалами, очевидно, видряпували буквені позначення на стінках амфорного посуду, на поверхнях інших побутових предметів та на стінах монументальних цегляних споруд [Терський С., 1996б, с. 74—95]. Писало знайдене в урочищі Пристань. Його довжина становить 11,5 см, ширина лопатки — 1 см. Виготовлене воно у вигляді круглого залізного стрижня, розклепаного на кінці [рис. 162: 4; Терський С., 1990б, рис. 11]. Залізними писалами можна було наносити позначення на предметах з м'якого матеріалу. Такий напис (графіті) на срібній гривні з Красного, опублікований у двох варіантах — "МИКИ" [Кучінко, Охріменко, 1991, рис. 9: 3] та "МИКУН" [Кучінко, Охріменко, 1995, рис. 52: 3], вказував, ймовірно, на ім'я власника (рис. 162: 1).

До періоду 1334±10 р., встановленого за допомогою дендрохронологічного методу датування для наземного дерев'яного будинку при Стировій вежі Верхнього замку Лучеська, належить напис на знайденому у його заповненні уламку причорноморської амфори. Графіті складалося не менш як з трьох букв, перша з яких збереглася фрагментарно (рис. 162: 3). Графіті на амфорній тарі могли слугувати буквеним позначенням їхньої ємності [Высоцкий, 1985, с. 60, 107].

Графіті церкви св. Іоана Богослова датуються періодом від моменту побудови храму у 1170 роках і пізнішим часом. Їх нанесено на підкупольних стовпах по загладженому розчину до розпису. Оскільки церква початково не була розписана, а її оздоблення належить до XIV — початку XV ст., то графіті на тиньку потрібно датувати не раніше XIV ст., а на ребрах плінфи та на прошарках цем'янки — не пізніше XIV ст. Написи на тиньку нанесено переважно на висоті людського зросту, в той час, як інші — нижче від пояса, що можна пояснити підняттям рівня долівки.

За змістом (сюжетом) графіті можна поділити на декілька груп. Найпростіші з них є рядами коротких вертикальних рисочок. Геометричні фігури — трикутники, ромби, "метелики", п'ятикутні зірки — становлять другу групу зображень. До окремої групи слід зарахувати зображення хреста, руки, що тримає хрест, та дзвіниці [рис. 163; Хілько, 1998].

Напис на плінфі "Яков", очевидно, міг належати будівничому собору (рис. 162: 6).

Серед графіті XII—XIV ст. у храмі св. Іоана Богослова зустрічаються також фрагменти молитов та грецьких написів. Найближчі територіально та хронологічно кириличні написи збереглися у замковій каплиці св. Трійці в Любліні [Каминский, 1914, с. 131—135].

Наявність державного діловодства у Лучеську підтверджують знахідки свинцевої підвісної печатки XII ст. та перстеня-печатки першої половини XIV ст.

Підвісна печатка із свинцю (булла, молівдовул) знайдена під час спостережень за земляними роботами на ділянках № 6, 8 на вул. М. Драгоманова. Печатка округла, діаметром 1,8 см, краї поперечно стесані. На одному боці зображено святого воїна зі щитом у лівій руці та стягом у правій; кучерява зачіска та борода за аналогіями дає змогу припустити, що це — св. Федір Стратилат, однак частина вертикально розташованого напису з першою буквою "Д" схиляє до думки, що на печатці зображено св. Дмитрія. На зворотному боці — зображення іншого святого з книгою в руці, зліва від постаті якого збереглися рештки вертикально розміщеного напису, які важко піддаються прочитанню ("А", "Е", "С" ?). Можливо, це зображення св. Іоана Богослова або св. Василія Великого (рис. 162: 5).

Описана печатка належить до найпоширенішого типу — із зображенням святих по обох боках. Такі печатки з'являються, на думку В. Л. Яніна, у другій чверті XII ст., а використовуються ще на початку XIV ст. [Янин, 1970, т. 1: 125; т. 2: 13, 14]. Зміст зображень на них був встановлений Н. П. Ліхачовим: святі у символічній формі передавали хресні імена власника печатки і його батька, тобто хресне ім'я і по батькові власника [Янин, 1970, т. 1: 88]. Такі печатки належали князям.

Як відомо, свинцеві підвісні печатки, що ними завіряли князівські грамоти, зникли на галицько-волинських землях протягом другої половини XII ст. [Янин, 1970, с. 158]. Остаточно молівдовули були витіснені з ужитку восковими відтисками перстенів-печаток щойно у XIV ст. [Гавриленко, 1977, с. 93].

Цей здогад знаходить підтвердження у майже синхронному поширенні в галицько-волинському регіоні перстенів-печаток [Терський С., 1997а, с. 89].

З луцької околиці, конкретно з Жидичина, походить підписний перстень-печатка відомого типу. Його каст – неправильної округлої форми, плоский, діаметром 21—23 мм. На лицьовому боці у центрі розміщено

---

* Склад заготовленої у великій кількості, очевидно. для господарських потреб, березової кори виявлено під час розкопів 1990 р. поряд зі Стировою вежею та в багатому кварталі середмістя (розкопи 1989—1992 рр. по вул. М. Драгоманова, 6).

заглиблене гравійоване схематичне зображення повернутого вправо птаха з піднятими, ніби для польоту, крилами, голова якого повернута дозаду. Рисунок вписано в два концентричні заглиблені нерівні кола. Між колами вміщено вигравійований напис, що складається не більше як з 13 знаків. Напис зроблено зліва направо, що при відбитку давало ніби дзеркальне відображення тексту: "ПЕ/?/АТЬ+НИК/?/О...". Шинка виробу відсутня. Вона була припаяна до нижньої поверхні каста (рис. 162: 2), на якому збереглися сліди від напаювання [Dublański, 1939, s. 78—79; Терський С., 1997а],

Найближчими аналогіями до зображення на касті цього перстеня-печатки є малюнки на "Вановій" печатці з Молотівського скарбу та печаток № 3, 5, підвішених до грамот Юрія II (Болеслава) з 1334 та 1335 рр. [Barwiński, 1909, s. 116—119]. Єдиним елементом, що відрізняє візерунок птаха на печатці з Жидичина, є його голова, повернута дозаду (вліво). Вигравійоване зображення птаха є також на кастах перстенів, знайдених на Шепетівському городищі, в Тустані [Миролюбов, 1983, с. 141; Рожко, 1996, рис. 114] та околицях Меджибожа.

Значний культурний потенціал Лучеська проявився, зокрема, у розвитку книжкової писемності.

Існує припущення, що у Лучеську між 1078 та 1087 рр. могли бути виконані портретні зображення князя Ярополка, його матері Гертруди та дружини Ірини, вклеєні до Трірського Псалтиря, який зберігається у м. Чівідале у Північній Італії [Кондаков, 1906, с. 10; Богусевич, 1960, с. 351—353]. На одній з мініатюр князь Ярополк та княгиня Ірина зображені як "предстоящі" перед удвічі більшим апостолом Петром, до ніг якого припадає Гертруда — мати Ярополка (рис. 164). Усі три фігури в пишному одязі, оздобленому коштовними самоцвітами. На іншій мініатюрі зображено Ісуса Христа на троні у момент вінчання Ярополка та Ірини. Князя та його дружину ведуть до Божого трону апостол Петро та св. Ірина — опікуни князівської родини [Грушевський, 1902]. За визнанням фахівців, Трірський Псалтир — "...цілком унікальне поєднання візантійських і романських рис, причому, останні домінують" [Лазарев, 1978, с. 269].

У Спаському монастирі Лучеська в першій чверті XIV ст. було переписано Євангеліє і художньо оздоблено заставками із зображенням звірів на синьому тлі [Логвин, 1968, с. 153]. Датований 1384 р. луцький Псалтир зберігається в бібліотеці Лоренцо Медічі у Флоренції [Запаско, 1995, с. 262—264]. Привертає увагу плетінчастими заставками та багатокольоровим фарбуванням Євангеліє 1491 р., виконане на папері переписувачем Ігнатієм у Жидичинському монастирі, замовлене "служителєм б(о)жим (...) архімандритом Ионою". У позачернечих колах дяком Колядою було створено у 1462 р. "Збірник слів" — цитат відомих богословів [Боянівська, 2001, с. 390].

Для задоволення потреб канцелярій Лучеська у маєтку Домініканського монастиря в с. Новостав діяла папірня. Вона могла існувати тут ще у XV ст. [Мацюк, 1974, с. 59], з моменту поширення паперу у вжитку українців.

Храми та монастирі Лучеська володіли численними іконами. Одна з них, чудотворна ікона св. Миколая, могла, на думку мистецтвознавців, знаходитися у Жидичинському монастирі. Сюди у 1227 р. приїздив Данило Галицький, щоб поклонитися святому.

У XIII—XIV ст. у Лучеську діяла іконописна майстерня. В ній було створено знамениту ікону, так звану "Луцьку Богоматір", датовану рубежем XIII—XIV ст., яка належала Покровській церкві на середмісті*. У 1960 р. ікону перевезли до Музею українського мистецтва у Київ. Манера художника свідчить про синтез давньоукраїнських та візантійських традицій іконописання.

Одним з найвідоміших представників Луцької художньої школи XIV—XV ст. був Андрій Русин. Його твори зберігаються у колекції Третьяковської Галереї у Москві та у Музеї українського мистецтва у Києві. У 1418 р. на замовлення польського короля Володислава II Ягайла художник виконав декілька фресок у каплиці св. Трійці Люблінського замку. Фрески "Суд Пілата", "Тайна вечеря", "Трійця" та інші нагадують ікони староруського письма. Стиль Андрія Русина, за визнанням спеціалістів, характерний для кращих художників того часу, таких як Феофан Грек та Андрій Рубльов [Утевська, Горбачов, 1986, с. 157].

Учнями його школи могли бути створені фрескові ансамблі у храмах Володимира, Лучеська, Любомля та інших міст. Інтер'єр кафедрального храму св. Іоана Богослова, як стало відомо внаслідок розкопок 1984—1986 рр., був вперше розмальований у XIV ст. (рис. 165). Очевидно, тоді ж фресками оздобили великий зал князівського палацу.

Унікальними для давньоукраїнського мистецтва є виявлені тоді залишки монументальної фрески "Зішестя в пекло", що були частиною першого розпису храму у XIV ст. [рис. 93, фонди ЛДІКЗ, див. Буднікова, 1999]. Голова Христа (заввишки 12 см без німба) повернута на три четверті вправо. На збереженій лівій частині "золотого" (жовта вохра) німба, обведеного чорно-білою тонкою кіноварною лінією, нанесено

---

* Існують сумніви щодо такого датування. Наприклад, мистецтвознавець Л. Скоп (1999) на підставі стилістики рисунка датує ікону серединою XV ст.

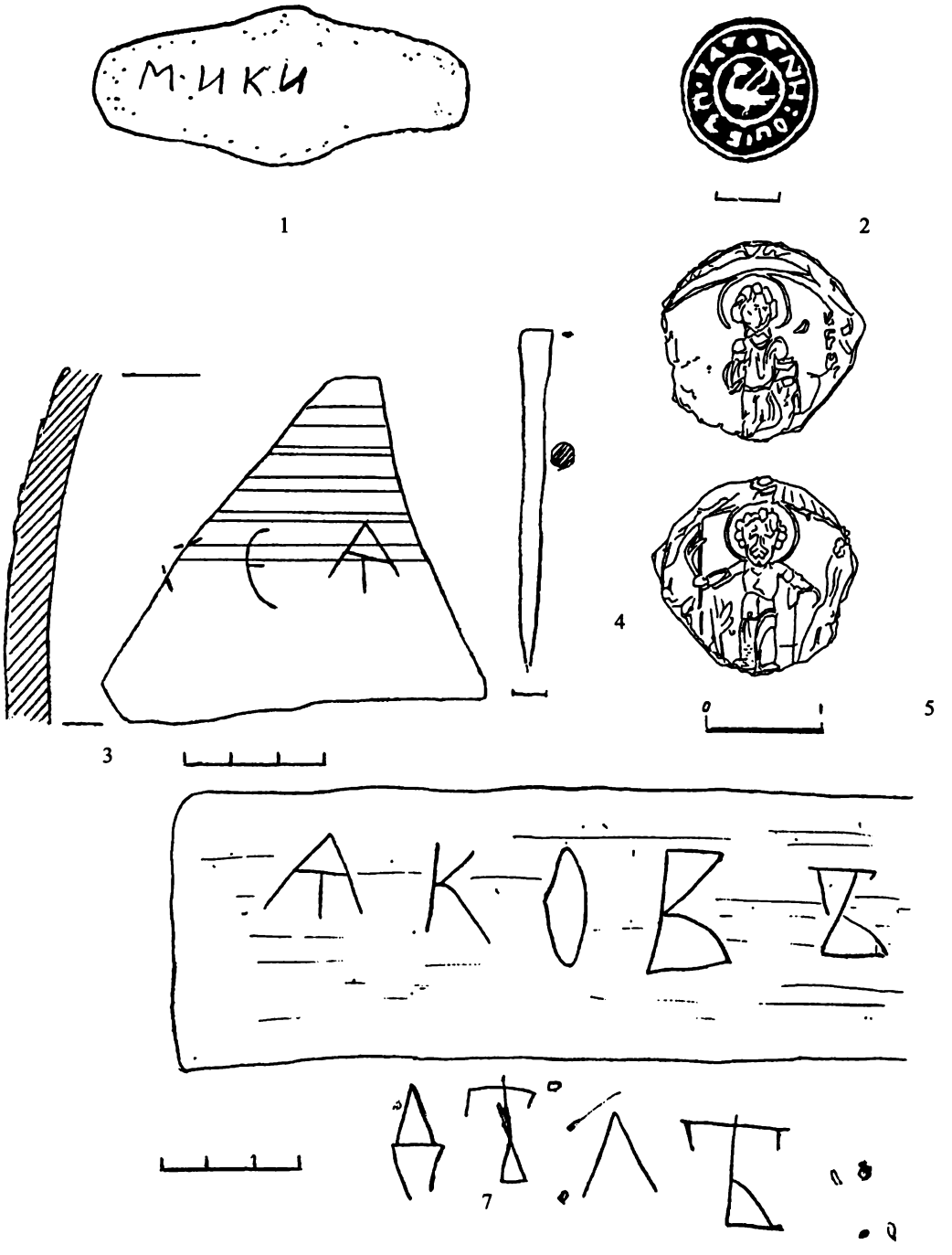

Рис. 162. Пам'ятки епіграфіки та сфрагістики XI—XIV ст. з території княжого Лучеська: 1 — срібна гривна, знайдена на Гнідаві-Красному (з колекції М. В. Матвієйка); 2 — щиток бронзового перстеня-печатки першої половини XIV ст. з Жидичина; 3, 6, 7 — графіті XIII—XIV ст. на шматку амфори та стінах церкви св. І. Богослова; 4 — залізне писало (стилюс); 5 — свинцева пломба (аверс і реверс). Фонди ЛДІКЗ

Fig. 162. 11th—14th century writings evidence from area of the ancient Lutches'k: 1 — silver bar, finding on place Hnidava-Krasne (from collection by M. Matviyeyko); 2 — shield of bronze ring-seal first half of 14th century from Zhydychyn; 3, 6, 7 — graffiti 13th—14th century on amphora fragment and wall of Church of St. John The Apostle; 4 — iron stilus; 5 — lead seal (avers and revers). Luck Preserve

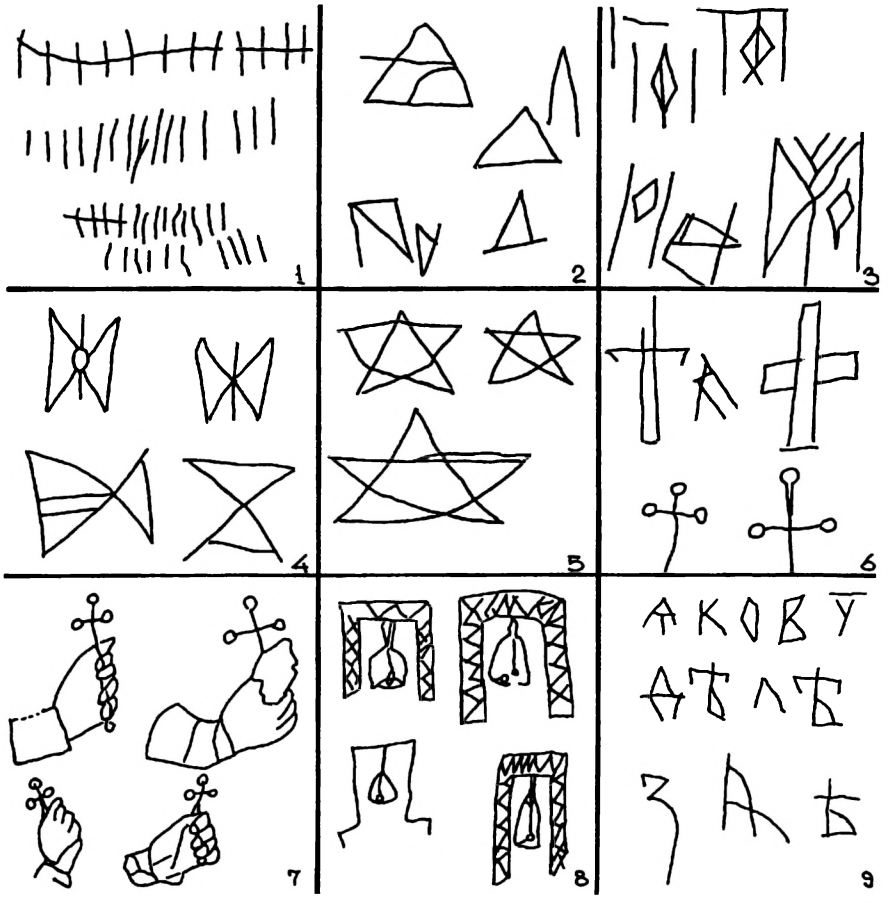

Рис. 163. Класифікація графіті на стінах храму св. І. Богослова, фото (за М. Хільком)

Fig. 163. Classification of graffiti on wall Church of St. John The Apostle. Photo (foll. M. Hilko)

Рис. 164. Мініатюра з Трирської псалтирі

Fig. 164. Miniature from Thrir psaltyr

Рис. 165. Фрагменти фрескового розпису. Фото М. Хілька

Fig. 165. Fresco paints fragment. Photo M. Hilko

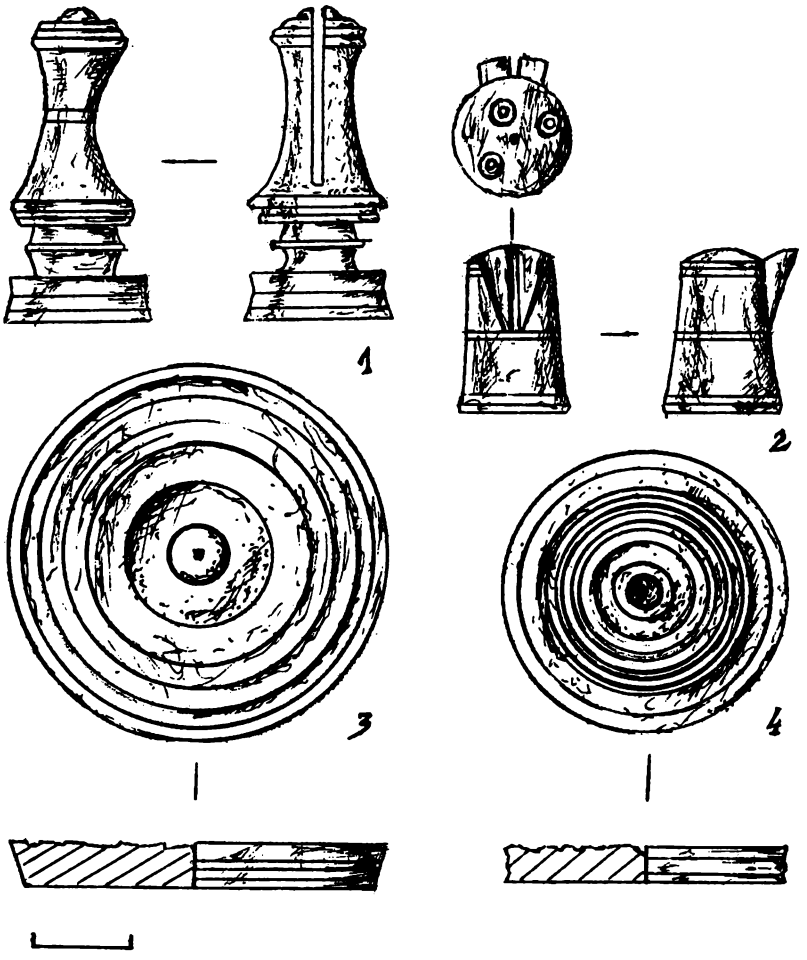

Рис. 166. Шахові фігури XIII—XV ст. з розкопок на дитинці Лучеська. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 166. Lutches'k dytynets. 13th—15th century bones chessmen. Luck Preserve

перехрестя з ромбом в центрі і точками по його кутах. Зліва від ромба — сіро-голубе тло, обмежене зовні косою чорною смугою (збереглась не на всю ширину). Від лівого плеча Христа вільно розвивається вгору коричневий гімантій з жовтими складками, місцями, підкресленими пробілами. Темно-коричневе волосся розділене тонкими хвилястими вохровими та чорними лініями [Малевська, 1997, с. 30].

Волинь мала своїх скульпторів. Не виключено, що жидичинський образ — це так званий св. Микола Можайський. Виконане з дерева у пізньороманському німецькому стилі барельєфне зображення святого тепер зберігається у Третьяковській Галереї [Росія, див.: Лазарев, 1978, с. 282; Мицько, 1996, с. 98; Войтович, 2000, с. 462]*.

Чимало культурних нововведень в Україні поширилося завдяки міжнародним контактам, зокрема зі Сходом. Так, у період інтенсивних торговельних зв'язків з арабським світом на Русі з'явилася гра в шахи [Линдер, 1975, с. 55—68].

У XIII—XV ст. шахи були вже добре відомі жителям Лучеська. Шахи та шашки спочатку поширилися в князівському та дружинному середовищі. Про це свідчать знахідки окремих шахових фігур на території дитинця. Тут знайдено дві абстрактні фігури слона: східної та європейської модифікацій, а також два пішаки, виготовлені із кістки. Обидва пішаки мають форму круглих дисків, прикрашених по ребру врізаними лініями, верхня площина оздоблена рельєфними концентричними заглибленнями, що плавно переходять у торець, нижня площина рівна, гладка. Більший з них має діаметр 30 та висоту 5 мм. Його знайдено у розкопі 1986 р. при західній стіні замку у культурному шарі XVI ст. на глибині 0,6 м у квадраті 16-Г. Менший пішак з поховання першої половини XIII ст. на кладовищі соборної церкви св. Іоана Богослова [рис. 166: 4; див.: додаток В та Сайчук, 1990, с. 34]. Пішаки також використовували для гри в шашки.

Слон арабського типу має загальну висоту 16,5 мм та діаметр підставки 14,5 мм; слон нового типу — загальну висоту 32,5 мм, діаметр підставки становить 16,5 мм (рис. 166: 1, 2, фото 5, 6).

---

* Л. Войтович приписує цей твір митрополиту Петру Ратенському або митцям з його оточення.

Близькі за формою фігури слона арабського типу відомі з розкопок середньовічних міст Білорусі (Друцьк, Слуцьк). Абстрактні фігури арабського типу часто оздоблювали солярним орнаментом, що, на думку дослідників, мало магічне значення. Луцький слон, аналогічно до екземпляра з Новгорода, прикрашений трьома солярними знаками на верхній площині [Рыбина, 1991, рис. 4: 13]. Подібний до луцького класичний зразок слона нового абстрактного (європейського) типу знайдено у Новгороді та в Ніколо-Лінивці на землі в'ятичів [Рыбина, 1991, рис. 5: 9, 10]. Характер обробки фігур, правильність форм і ліній орнаменту свідчать про їх виготовлення на токарному верстаті. З міст Волині гра в шахи і шашки могла поширитися на сусідні території. Так, подібні до луцького екземпляра шашки неодноразово знаходили у будівлях XIII—XIV ст. на замку в Черську [Kiersnowska, 1986, s. 208—209, rys. 35: 5; 63: 2].

Як гральна кістка в азартних іграх міг використовуватися предмет з очками у вигляді восьмигранної призми, вирізаний із суцільної кістки. Його виявлено у споруді XIV ст. Подібні, але чотиригранні пірамідальної форми предмети для планшетних ігор є характерними для міського побуту. Їх знайдено у культурних напластуваннях XIV—XV ст. східноєвропейських міст: на південній та північній околицях середмістя у Львові (рис. 132: 4, розкопки 1992 та 1999 р.), в розкопі в Малій Південній вежі кам'янець-подільського замку, а також на Ринку у Вроцлаві [Пламеницька О., Пламеницька Є., 1999, іл.. 46: 3; Buśko, 1997, il. 14]. Шестигранні гральні кістки, але з отвором знайдено в Городниці на Дністрі (ЛІМ КР-8059) та у Києві [Терський С., 1993е, с. 78, рис. VIII: 3]. Стародавня гра з пересуванням подібної фішки зберігалася до середини XX ст. [Арциховский, 1949].

5.2. Міжнародні зв'язки

Великий вплив на формування суспільно-культурного обличчя міста мали його міжнародні зв'язки, які виходили за межі суто торговельних контактів.

Волинь, як найзахідніша земля Київської держави, традиційно підтримувала тісні контакти зі своїми західними сусідами. Корені цих стосунків сягають ще племінного періоду, коли Волинь залежала від Віслян та Чеського королівства [Исаєвич, 1972, с. 119—120]. Орієнтація тутешньої знаті на Захід значною мірою визначала сепаратистські тенденції у правлінні місцевих династій Рюриковичів.

Вже перший волинський князь Всеволод був позбавлений столу, не останньою чергою, через намагання зайняти незалежнішу позицію стосовно Києва [Котляр, 1985, с. 43]. Прихильне ставлення до західних сусідів виразно помітне також на шлюбних зв'язках пізніших волинських, луцьких зокрема, князів. Так, Ярополк Ізяславович, з іменем якого пов'язана перша згадка про місто, будучи сином Гертруди-Олісави (Єлизавети), за походженням доньки польського короля Мєшка II-Ламберта, був одружений з Кунігундою (Іриною), донькою німецького графа Отто Орламюндського, а його донька Мехтільда вийшла заміж за німецького графа Гюнтера I Шварцбурзького.

Отже, вибір Ярополком Волині, яка контролювала головні шляхи сполучення із Західною Європою, був не випадковим. Тут він мав можливість спертися на конкретну військову допомогу своїх родичів та західних сусідів. За існуючою гіпотезою, Папа Римський навіть коронував Ярополка, який отримав католицьке ім'я Петро, королівською короною [Качуровська-Крюкова, 1991, с. 4—13]. До 1078 р. Гертруда жила з Ярополком у Володимирі, а потім виїхала до Києва.

Інколи київські князі самі доручали своїм волинським васалам брати участь у спільних з їх західними сусідами військових акціях. Наприклад, будучи луцьким князем, Володимир Мономах близько 1076 р. ходив походом разом з володимиро-волинським князем Олегом Гореславовичем та поляками на чехів [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 190; Флоровский, 1935, с. 50—54].

Дружиною князя Володимира Мстиславовича (Мачушича) була дочка хорватського бана та угорського палатина Белуша. Князь Святополк-Іоан Мстиславович одружився з дочкою князя моравського (оломоуцького) Отто II Чорного [Літопис..., 1989, с. 195, прим. 1; с. 226, прим. 12].

Луцький князь Ярослав Ізяславович був одружений з дочкою польського князя Болеслава Кривоустого. Її сестра, Агнеса (Агнешка), вийшла заміж за Мстислава Ізяславовича. Дочка Володимира Мстиславовича (сина Мстислава Ізяславовича) була видана заміж за лицаря-воєводу Теодоріха (Дитріха) фон Буксгавдена — брата першого єпископа-місіонера в Ризі Альберта I фон Буксгавдена. За Лєшком Білим була дочка Інгвара Ярославовича Гремислава [Літопис..., 1989, с. 481, прим.], а за Лєшком Чорним — Грифіна, дочка Ростислава Михайловича. Другою жінкою Василька Романовича стала Олена, дочка князя Лєшка Білого. За князем Черським і Мазовецьким Земовитом I (1224—1262) була Предслава — дочка Данила Романовича (Галицького).

Середина XII ст.— період частих міжусобних війн, під час яких до міста нерідко підходили союзні волинському князю Ізяславу Мстиславовичу та його сину Мстиславу війська польського, угорського та чеського королів. Так, на Різдво 1149 р., перебуваючи у Лучеську, польський король Болеслав "оперезав мечем" (возвів у лицарі) багатьох боярських синів [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 386].

Вже у ранньому середньовіччі Лучеськ мав певні контакти із Близьким Сходом. При дворі луцького князя Миколи Давидовича Святоші, що правив близько 1099—1106 рр., перебував лікар Петро "хитр вельми родомъ сурянинъ", тобто сирієць [Патерик..., 1910, с. 83—85; Дашкевич, 1994, с. 33]. Він був, очевидно, православним мелькітом, бо після переїзду до Києва без будь-яких перешкод став ченцем Києво-Печерського монастиря.

На противагу впливам Заходу київська влада, очевидно, цілеспрямовано розселяла на Волині уродженців Сходу, зокрема, полонених тюркських кочівників. Поховання одного з них — дружинника, судячи із супровідного інвентаря, було досліджено наприкінці XIX ст. в с. Великі Рикані на південній околиці Лучеська [Антонович, 1901а, с. 75; 1901б, с. 137]. На можливість поселення торків, які були підкорені київськими князями в XI ст., вказує назва селища Торчин Луцького району та його численні пам'ятки X—XIV ст.

Взаємостосунки з кочівниками в цей час були позначені частими військовими сутичками. Волинь нерідко ставала метою грабіжницьких походів половецьких ханів, яких інколи заманювали сюди, як своїх союзників, окремі князі. Так, у 1100 р. Лучеськ облягали разом з Давидом Ігоровичем половці на чолі з ханом Боняком. Військова допомога половецької орди часто використовувалася коаліцією північно-східних князів в середині XII ст. у міжусобній боротьбі на Волині.

Покращання стосунків Русі з половцями відбулося щойно у XIII ст. Це відразу позначилося і на родинних відносинах волинських князів. Так, дружиною Мстислава Даниловича була дочка половецького хана Тігака* [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 818; Літопис.., 1989, с. 410, прим.].

Ця обставина, очевидно, полегшувала контакти волинян із Золотою Ордою. Як відомо, населення золотоординських міст розмовляло кипчакською мовою і в своїй основі було половецьким [Федоров-Давыдов, 1966, с. 158, 206—210].

Орієнтація на зв'язки з Північним Причорномор'ям домінувала у зовнішній політиці Луцької землі від її початків. До певної міри ця обставина була зумовлена географічним розташуванням землі у басейні правобережних приток Прип'яті на межі з кочовим степом.

На думку М. Грушевського [1992 (1905), с. 390], Волині належала першість в освоєнні степових просторів Північного Причорномор'я поміж Дністром та Південним Бугом. Цей процес міг бути також безпосередньо пов'язаним з напрямком торговельних зв'язків.

Отже, пізніші контакти Луцької землі з територіями Північного Причорномор'я, про які ми знаємо з археологічних матеріалів, ґрунтувалися на давніх волино-подільських та волино-золотоординських зв'язках. Відомо, що Верхнє Побожжя у XIII—XIV ст. належало до Лучеська [Грушевський, 1992 (1905), с. 373].

XIV ст. — період бурхливого суспільно-політичного розвитку міста, який збігся з перерозподілом функцій торгово-економічного центру між Володимиром та Лучеськом на користь останнього. Головні напрямки економічних і культурних контактів Лучеська визначалися новою політичною ситуацією, що склалась у Східній Європі на цей час. Галицько-Волинська держава, що почала слабшати з початку XIV ст., отримала в цей період агресивних сусідів: на заході та півночі — об'єднаних Польщу (з 1310 р.) і Литву, на півдні та сході — Золоту Орду. Після занепаду Візантії можна було розраховувати лише на старого стратегічного союзника — Тевтонський орден. Союз з Орденом та Золотою Ордою як головна зовнішньополітична лінія Галицько-Волинської держави чітко визначився в роки правління Юрія II Тройденовича [Грушевський, 1993 (1905), с. 131; Шабульдо, 1987, с. 10—39]. Дії союзників були направлені проти Литви та Польщі**.

Вірними цим союзницьким зобов'язанням були також усі наступні володарі Лучеська. Так, великий князь Дмитрій (Любарт) протягом 1350—1360-х років активно використовував татарське військо у походах на землі Польського королівства. Ігноруючи антиординські заходи своїх братів, він не брав участі навіть у битві на Синіх Водах [Андрияшев, 1887, с. 217]. Аналогічні союзницькі стосунки із татарами підтримував і великий князь Свидригайло.

У тісному взаємозв'язку з політичними відносинами перебувають торговельні стосунки. Як уже згадувалося, Лучеську, що лежав на давньому торговельному шляху з Азії в Європу, у XIV ст. випала вигідна роль посередника у торгівлі між Сходом і Заходом.

---

* Побутує думка, що дочка хана Тігака насправді була дружиною не Мстислава Даниловича, а його сина Романа [див. Dabrowski, 2002, s. 175].

** Винятком була участь дружин з Волині разом із союзними військами ВКЛ із Берестя, Вітебська, Полоцька і Смоленська у невдалій для них битві з німецькими лицарями на р. Стреве 2 лютого 1348 р. (загинуло близько 10 000 литовських та руських воїнів: [Шабульдо, 1987, с. 47].

Кочовища ординців займали причорноморські степи між правим берегом Дніпра і гирлом Дунаю. Основна їх частина розташовувалася між середніми течіями Дністра і Дніпра. Ординські міста Кілія, городище Костешти, Старий Орхей (можливо, Шехр-ал-Джедід — Нове місто, один з найбільших центрів Золотої Орди у Північному Причорномор'ї), Маяки, Велика Мечетня, Хаджибей (на місці нинішньої Одеси), Солоне, Аргамакли-Сарай, Ак-Мечеть і Балаклей, розміщені у цьому регіоні, почали занепадати після перемог Ольгерда, а більшість з них перестала існувати тільки у XV ст., після перемог Вітовта. З цього часу припиняється активне функціонування Дністровського торгового шляху [Мохов, 1974, с. 306], яким забезпечувався вихід Лучеська до Чорного моря.

Відомо, що золотоординська епоха призвела до пожвавлення трансконтинентальних зв'язків у Євразії [Федоров-Давыдов, 1992, с. 70]. Вже з другої половини XIII ст. волинські міста активно включаються у міжнародну торгівлю [Weymann, 1938, s. 28]. Характерним прикладом широких міжнародних зв'язків західноволинських міст того часу є літописна згадка за 1288 р., в якій серед населення Володимира перераховуються німці, руські (новгородці), італійці (сурожці — мешканці генуезької колонії Судак, Сурож, у Криму) та "жиди". Новгородці й німці були представниками Півночі і Заходу; єврейське населення середньовічного міста цього часу вело, як правило, торгівлю східними товарами, володіючи необхідними знаннями та зв'язками. Під сурожцями слід розуміти не тільки прибульців із Сурожа і Криму, а взагалі вихідців з італійських чорноморських колоній. Цілком ймовірно, що аналогічні купецькі колонії могли існувати у цей час і в Лучеську.

Наслідком активної східної політики Вітовта була поява близько 1388 р. на Волині [Кримський, 1964, с. 509] та насамперед у її центрі — Лучеську — караїмів — корінних мешканців Криму. Перші документальні згадки про їх перебування у Великому князівстві Литовському належать до першої половини XV ст. [Див.: Baiaban, 1927, s. 56 і далі]. Караїмський квартал середмістя Лучеська розділяв собою єврейський та вірменський.

Тоді ж і з цих самих причин серед мешканців Лучеська з'являються татари-мусульмани [Кримський, 1964, с. 507—508]. В умовах жорстокого протистояння між християнським Заходом та мусульманським Сходом у середині XV ст. татари у середмісті Лучеська, аналогічно, як і у Львові, надовго втриматися не могли.

Найвиразнішу орієнтацію на торговельні зв'язки із Сходом мала у Лучеську вірменська колонія. Як відомо, вірмени вперше з'явилися в Україні на території Кримського півострова [Грушевський, 1993 (1907), с. 297]. Час їх появи у Лучеську не з'ясовано*. У XIV ст. луцька колонія була, очевидно, вже досить чисельна. На це вказує той факт, що у посланні католікоса Теодороса II до вірмен України, датованого 13.08.1388 р., вірменська громада Лучеська згадана на третьому місці після кам'янецької та львівської [Дашкевич, 1992, с. 10—11]**.

Цілком закономірним за цих умов був, поряд з торговельними зв'язками, певний культурний обмін. Він проявив себе також в матеріальній культурі.

Як вже згадувалося вище, зразком культурного обміну із Сходом є часте використання у спорудах XIV ст., характерного для південних степових територій, будівельного матеріалу — саману. Саманні блоки використано, зокрема, в конструкції однієї з печей Владичого будинку у Верхньому замку. На території Волині це не єдиний приклад застосування у будівництві погано обпалених масивних глиняних блоків. Подібний матеріал використовувався, зокрема, на городищі у с. Борисковичі Горохівського району Волинської області [Терський С., 1991д, с. 6].

Розгром Тимуром Золотої Орди в 1390 роках викликав різку зміну світових комерційних шляхів. Головними відгалуженнями Шовкового шляху стають, зокрема, середньоазіатський та іранський маршрути [Федоров-Давыдов, 1992, с. 70—71]. Це було однією з причин скорочення східних торгових операцій Лучеська у XV ст. Головним контрагентом міста у зв'язках зі Сходом з цього часу стає Крим [Терський С., 1997г]. Саме тому його прагнув підпорядкувати Вітовт. Однією з головних тем організованого ним з'їзду монархів 1429 р. у Лучеську були питання торгівлі та торгових мит.

---

* Існує версія про запрошення вірмен до Лучеська із м. Солхат у Криму князем Федором Любартовичем [див. Мицько [дискусія], 2002, с. 34].

** Парафія згадується у кондаках католікосів Месропа, Константина IV, Теодороса II 1364, 1375, 1384, 1390 рр. Інформація про існування вірмено-григоріанського єпископства в Луцьку, на думку Я. Р. Дашкевича [1971, с. 165—166], не має документального підтвердження. Звістка Я. Длугоша [1877, s. 362] про присутність вірменського єпископа в Луцьку на з'їзді 1429 р. не пояснює, чи йдеться про місцевого (луцького), чи про приїжджого єпископа. Окремі вірменські поселенці з Луцька згадуються у львівських міських книгах 1406 р. У XV ст. відбулося переселення значної кількості вірменів з Луцька до Львова [Дашкевич, 1971, с. 166].

Проте ще у 1430—1440 рр. луцький князь Свидригайло підтримував політичний та військовий союз із Золотою Ордою, на противагу зовнішньополітичній доктрині центрального уряду короля Казимира, спрямованій на контакти насамперед з Кримом, що тоді здобув незалежність [Грушевський, 1993 (1907), с. 318].

Культурні контакти із Заходом не згасали протягом XII—XV ст. Вони були зумовлені також тривалим співіснуванням у великих містах Галицько-Волинської держави українських громад з колоніями німецьких переселенців. Німці, як відомо з літописної згадки 1149 р., проживали у Лучеську здавна. Німцями були, переважно, західноєвропейські купці, що прибували у місто для заняття транзитною торгівлею зі Сходом. За Юрія II (Болеслава Тройденовича) німці та чехи займали помітне становище в управлінні державою, служили в великокнязівській канцелярії, утворювали власні громади. Так, серед тих, хто підписувався разом з князем Любартом під договором з польським королем Казимиром III у 1352 р., був канцлер Отек, судячи з імені — чех або німець. Німецькою мовою писана вже цитована грамота Любарта 1376 р.

З метою витіснення раніше прибулої на галицько-волинські землі німецької католицької ієрархії, що гуртувалась навколо кафедрального костелу св. Богородиці* у Володимирі, польський король Казимир Великий у 1364 р. засновує там спочатку лише на папері католицьку єпископську кафедру для Волині.

Очевидно, саме зважаючи на німецьких переселенців, засновувалися перші латинські парафіяльні храми й у Лучеську. Першим католицьким орденом, що розгорнув свою діяльність в Україні, були монахи-домініканці. Свій осередок у місті вони могли заснувати ще у першій третині XIII ст. Саме відтоді нам відомо про перебування їхньої місії у Києві, звідки у 1234 р. їх вигнав київський князь Володимир Рюрикович [Щавелева, 1984, с. 139]. На думку інших, близько 1234 р. домініканці перебралися до Галича [Szaraniewicz, 1886, s. 20]. Проте аналіз наявних документів дає можливість стверджувати про стабільне поширення домініканців в Україні не раніше 1377 р.— часів правління на галицько-волинських землях васалів угорського короля, князів Володислава Опольського та Любарта [Козубська, 2003, с. 131].

Справжнє закріплення позицій підлеглої польському єпископату католицької структури відбувалося за правління першого волинського князя-католика Вітовта. Перший з відомих на Волинській землі монастирів Ордену домініканців був заснований у Лучеську за його правління. Він вперше згаданий у фундаційній грамоті Ягайла в 1390 р., в якій стверджується перебування в місті домініканців ще раніше [Grabowski, Przezdiecki, 1867, s. 197—199]. 1393 року також Вітовт наділяє монастир маєтками в околицях Лучеська [Stecki, 1876, s. 197—199]. У 1427 р. Вітовт вперше по-справжньому засновує католицьку кафедру (першим луцьким єпископом був Андрій I із Сплавки, шляхтич гербу Леліва), переносячи її формальний осідок з Володимира до Луцька [Stadnicki, 1882, s. 32], та надає їй у володіння маєток Торчин. Зростання католицької громади Лучеська на початку XV ст. привело до заснування у середмісті костелу св. Якова, а на передмісті — св. Хреста [Шараневич, 1863, с. 358]. Луцьке католицьке єпископство поширило духовну владу на традиційно залежні від Лучеська Берестейщину з Підляшшям та Пінщину.

Наслідком цих етнічних процесів можна вважати певні тенденції у розвитку матеріальної культури Лучеська. Вплив Заходу помітний в архітектурі луцького замку.

Частина кераміки XIV—XV ст., що зібрана в заповненні багатих житлових кварталів середмістя [Сайчук, 1989, с. 13], які існували поряд з мурами Нижнього замку (вул. Троїцька — сучасна М. Драгоманова), має виразні сліди західних впливів. Там же зібрано зразки характерного західноєвропейського імпорту: уламки так званого "рейнського кам'яного товару" — сувенірного посуду [Терський С., 1995б, с. 87, рис. 5]. Можливо, із Заходу привезено дзвін, фрагмент якого знайдено серед черепʼя.

Згодом кількість західних переселенців у Лучеську зросла. Це було зумовлено, очевидно, політикою Вітовта, який, запрошуючи у місто торговий люд та ремісників з різних країв, прагнув одночасно пожвавити економічне життя та створити сприятливе для себе національне середовище у місті. З його особою можна пов'язати побудову у середмісті вже згадуваного парафіяльного костелу св. Якова. Частина німецьких колоністів осідала у приміських селах. Вказівкою на це може бути назва села Німецького (тепер — Кам'янка), що знаходилося на р. Стир навпроти Жидичина [у XVI ст. воно належало кустошу католицької єпископії: Źródła...— T. 19.— 1902.— s. 106].

У грамоті Ягайла 1432 р. про надання привілеїв мешканцям Волинської землі поряд з русинами згадуються поляки та німці [АрЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — 1907, с. 2—3]. Проте матеріальна культура міста не втрачає своїх генетичних коренів. Тобто, населення міста залишалося переважно українським. Ще у 1582 р. весь луцький "істеблішмент" складався виключно з українців [Заєць, 1987, с. 157].

Утвердження католицької общини у місті відбулося лише через багато років після Люблінської унії.

---

* На його існування вказував ще О. Андріяшев [1887, с. 56].

Процеси зміни етнічного складу населення Лучеська збіглись із занепадом міста. Це бачимо на прикладі ліквідації храмових ділянок українського населення в Нижньому замку та середмісті у XVI—XVII ст. [Сайчук, 1992, с. 31—32; Терський С. В., 1997в, с. 68].

Протягом другої половини XIII—XIV ст. зберігалися традиційні зв'язки Волинського князівства з Візантією. Саме у цей період, у зв'язку з ростом політичної ваги Лучеська, ці контакти набувають більшого значення.

Безпосередніми зв'язками з Візантією, про які відомо з писемних джерел (див. розділи 1, 3), можна пояснити вже згадувані численні приклади запозичень з візантійського мистецтва, які помітні в оформленні інтер'єру церкви св. І. Богослова за часів Любарта.

Єдина посередня вказівка літопису на такі контакти — це повідомлення про вкладення (передачу) до луцького кафедрального собору св. І. Богослова срібного хреста з часткою Хреста Господнього* [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 926]. Реліквія могла мати лише візантійське походження, оскільки Хрест Господній зберігався в соборі св. Софії у Константинополі [Лильо, 1997, с. 46]. Найяскравіші свідчення про візантійські впливи на тогочасне мистецтво дають збережені пам'ятки волинської культури та мистецтва, зокрема ікона Богоматері з Покровської церкви.

Ще одним фактом візантійських зв'язків Волині пізньосередньовічного періоду є виховання при дворі візантійських імператорів Дмитрія, сина князя Любарта. Повертаючись додому, він привіз із собою для луцького кафедрального собору реліквію Хреста Господнього та мощі св. Пантелеймона [Левицкий, 1903, с. 74], які зберігалися в соборі ще в першій половині XVI ст. Ця тенденція збереглася й пізніше. Так, у часи, коли Лучеськ був резиденцією великого князя литовського Вітовта, спостерігається поширення візантійських мистецьких традицій на південних землях держави [Лильо, 1997, с. 46—47].

Протягом XIV ст. Лучеськ зберігав свої давні торгові і культурні зв'язки з територіями, що раніше входили до єдиної Київської держави. Так, у церковному творі, відомому з рукопису XVI ст., розповідається про чуда св. Миколи Жидичинського, що явилися у Лукомлі 1392 року "при князі Вітовті Кейстутовичі", внаслідок чого там було засновано православний монастир, в який перебралися монахи з Волині [Тихомиров, 1968, с. 191—192; Насевич, 1994, с. 165]. Археологічні дослідження, проведені на місці цього монастиря, виявили напівземлянкові житла з інвентарем культового призначення. Сам тип споруд не характерний для цієї місцевості, ймовірно, тут могли проживати вихідці з лісостепової зони — Волині [Штыхов, 1978, с. 51].

Жидичинський монастир упродовж століть залишався важливим культурно-релігійним центром Східної Європи [Турилов, 1992, с. 148—150; Никольский, 1907, с. 145—146], навіть незважаючи на те, що в 1496 р. татари "церков и монастиръ Светого Николи в Жидичини съжегоша" [Краткая..., 1980, с. 123]. Тут щороку відбувалися знані в Україні празники, про які писав у XVI ст. православний аскет, полеміст Іван Вишенський: "Святкові ярмарки, які ви звете соборами, очистіть, як у Жидичині і в Горах Святого Спаса (тепер с. Спас на Старосамбірщині — С. Т.), оскільки бридко Богу, що диявол замість честі і хвали йому під божим титулом чинить собі розпусту і п'янство, з купецькими торгами" [Вишенський, 1986, с. 56].

Значний культурний вплив центрів Волині, а Лучеська зокрема, на землі Північно-Східної Русі зберігався протягом XIII—XV ст.

Традиція верховенства Галицько-Волинської держави у Східній Європі давалася взнаки у політиці луцького двору протягом всього XIV ст. Волинські князі цілеспрямовано намагалися створити в Луцьку новий духовно-культурний центр Русі. За цим уважно стежили у столицях сусідніх держав. Тому спроби Любарта Гедиміновича відновити Галицьку митрополію у 1345—1352 рр. привели до чергової поїздки митрополита Феогноста до Лучеська у 1349 р., під час якої, очевидно, були досягнуті домовленості про шлюб між луцьким князем та дочкою ростовського князя Костянтина Борисовича Анною [ПСРЛ. — Т. 9. — 1862, с. 192; Иванов П., 1895, с. 288—289]. Луцька земля надовго залишилася у підпорядкуванні митрополита Київського і всія Русі (з двором у Москві, за винятком 1376—1389 рр., коли на митрополита Київського і Литовського був рукоположений серб Кипріян) [Иванов П., 1895, с. 293—298]. Налагодження тісніших стосунків Волині з Москвою слугувало противагою певній гегемонії Королівства Польського та Великого Князівства Литовського у цей період на Сході Європи.

---

* Вважається, що наявність такої реліквії у Лучеську була підставою для обрання зображення хреста за герб Волині, відомий вже з 1404 р. [див. Мицько [дискусія], 2002, с. 34].

ВИСНОВКИ

У світлі проведеного дослідження Лучеськ є типовим слов'янським містом, що виросло з племінного кореня. Його значення як центру територій в басейнах рік Стир та Горинь випливало не тільки зі зручного географічного розташування, але й з тих давніх історичних традицій, які існували протягом всієї, більш ніж тисячолітньої, історії міста. Останньою обставиною можна пояснити, зокрема, швидке політичне та економічне зростання Лучеська протягом XII—XIV ст.

На першому, племінному етапі — VIII—IX ст. — у формуванні майбутньої міської території брали участь великі родові поселення, розташовані неподалік від впадіння р. Чорногузки (Полонки) в р. Стир на межі Лісостепу та Полісся: Лучиці, Гнідава-Хмільник, Липляни. У центрі цієї групи поселень між Гнідавою та Хмільником на віддалі 1—2 км від берега розміщений острів площею близько 8 га, який в той час ще був незаселеним, — починаючи з епохи неоліту люди займають його разом з найближчими береговими терасами Гнідави, Красного, Хмільника для проживання. На користь цього твердження свідчать неолітичні крем'яні знаряддя, а також кераміка епохи бронзи — раннього заліза, знайдені на острові. На жаль, тут поки що не виявлено вираженого культурного шару цієї доби.

Період VIII—IX ст. недостатньо вивчений за браком фактичного матеріалу. Культурний шар цього часу виявлено на території о. Лучеськ, на Гнідаві та у Рованцях, де почалося формування стійкої поселенської структури.

X ст. представлено виразніше. Кераміка цього часу поширена не лише на згаданих пам'ятках. Вона зустрічається на більшості з відомих поселень на берегових терасах Стиру та його приток. Житла X ст. досліджено на території дитинця, Гнідави, в урочищі Панський город та на більш віддалених поселеннях у Боратині та Городку. У Городку, в долині р. Чорногузки, навколо двочленного (замок+окольний город) городища в XI ст., очевидно, продовжував існувати паралельно дружинний центр, що на певному етапі дублював функції града у долині р. Стир.

Острівне розташування поселення з самого початку мало оборонне значення. На його найвищій частині на площі 0,8 га стояв дитинець. Наявність на території замку матеріалів лужицької культури дає змогу припустити, що в цей час тут могли збудувати і перші укріплення, оскільки саме з цією культурою пов'язується масова поява укріплень-городищ. Поки що на дитинці відкрито залишки валу кінця X ст. та ранішої ювелірної майстерні. Ще одну ювелірну майстерню досліджено у передмісті. Все це вказує на зростаючу роль острівного поселення, що мало уже, очевидно, назву Лучеськ і було центральним для навколишніх поселень волинян VIII—X ст.

На прикладі Лучеська переконливо підтверджується думка П. П. Толочка [1988, с. 184] щодо виникнення ранніх міст на основі сукупності поселень VII—VIII ст.

Другий етап — кінець X—XI ст.— період формування на острові поселення торгово-ремісничого характеру, будівництва більшої, державної, фортеці, яка стала важливим князівським адміністративним центром Київської Русі на Волині. Період відносної політичної стабільності сприятливо відобразився на розвитку міської території. Протягом цих років структура міста складалася з дитинця та посаду (окольного міста) площею 6 га.

Під прикриттям великокнязівських укріплень формується поселенська агломерація, окремі елементи якої відомі з розкопок та розвідок у теперішніх селах Новостав, Боратин, Гірка Полонка, Рованці, Зміїнець, Княгинінок, Милуші, Липляни, Жидичин та з розкопок курганів у Теремному, Борохові, Лищому, Крупі, Піддубцях та Ставку. Наприкінці XI ст., очевидно, внаслідок відомих з літопису руйнівних міжусобних воєн та набігів кочівників, найбільш віддалені від центру поселення занепадають або ж змінюють своє розташування.

Третій етап — XII — перша половина XIII ст. — період формування великого міського центру окремого удільного князівства. У цей час споруджуються укріплення третього майданчика острова Лучеськ — Подолу, головного торгово-ремісничого посаду Лучеська площею 15 га, будуються перші монументальні споруди, засновуються єпископська кафедра та монастирі. Лучеськ стає одним з найважливіших економічних і культурних центрів Південно-Західної Русі.

У цей період припиняють функціонування великі заплавні поселення ремісничого характеру та городище в околицях сіл Городок та Коршів на р. Полонці, або Чорногузці [Терський С., 1990, с. 54; 1995б]. Зміна структури міста з двочленної на тричленну спостерігається в XII ст. на прикладі Чернігова, де в цей час за межами літописного "Окольного граду" на Передгородді сформувався третій найбільший район Чернігова, що став його торгово-ремісничим посадом. Аналогічно розвивався Великий посад у Полоцьку [Толочко, 1989, с. 150].

Період монгольського нашестя фіксується тонкою смугою попелу у культурних напластуваннях середмістя Лучеська. Основний маршрут орд Батия через територію Волині, за повідомленням літопису, проходив південніше від Лучеська [ПСРЛ. — Т. 2. — 1908, с. 785—787]. Враховуючи відсутність виразних слідів погрому 1240 р. у Пересопниці [Терський С., 2000а], можна припустити, що й у Лучеську загарбники обмежилися порівняно меншими каральними санкціями.

Четвертий період — друга половина XIII — 80—90-ті роки XIV ст. Незважаючи на татаро-монгольську навалу, Лучеськ продовжує розвиватись як місто і залишається столицею окремого князівства, одним з головних міст Галицько-Волинської держави та головним центром Волині у складі Литовсько-Руської держави. Наслідки ординських набігів було швидко подолано. Спустошення Середнього Подніпров'я створило умови для концентрації у волості луцького князя політико-економічного та культурного життя України. Завдяки міцним зв'язкам з центрами Золотої Орди, з одного боку, і з балтійською торгівлею ганзейських міст, з іншого, — XIV ст. було для Лучеська періодом розквіту його економіки та культури. У цей час зростає густота заселення приміських посадів. Споруджують кам'яно-цегляні укріплення луцьких замків. Це будівництво підготувало матеріальну базу для розгортання масового цегляного будівництва у місті та на його околиці. Формується забудова й укріплення Помостича (Заглушецького, П'ятницького передмістя) площею 16 га з характерним приміським торгом. Лучеськ стає визначним центром міжнародної торгівлі. На момент закладення Нижнього замку останній остаточно формується як замок всіх бояр луцької землі.

Отже, Лучеськ у XIV ст. стає найбільшим містом в українській частині ВКЛ. Його значення, як культурного та політичного центру Східної Європи, виходить далеко за межі українських етнографічних земель.

Для цього періоду його розвитку логічно підрахувати можливу чисельність мешканців. Методика такого підрахунку розроблена вітчизняними та зарубіжними вченими [Толочко, 1989, с. 200]. В її основу покладено співвідношення площі укріплених складових частин міста та розміру середньостатистичної садиби (приймаємо, що площа двору у Лучеську могла бути трохи менша, ніж у Києві, а саме 200 м^2). При цьому необхідно враховувати щільність забудови міста (для Лучеська вона могла бути такою самою, як і для Києва — 60—70 %).

Отже, в Окольному городі, середмісті та на Помостичах на площі 38 га було розміщено близько 1300 садиб, де з розрахунку 5 чол. на двір могло проживати 6 500 мешканців. Мабуть, не менше проживало на неукріплених передмістях. Ймовірно, внаслідок напливу наддніпрянців після походу Батия населення міста подвоїлося. За підрахунками на початок XVII ст. міщанами могли себе вважати близько 3 300 мешканців 546 дворів, згаданих у люстрації 1629 р. [Михайлюк, Кічій, 1991, с. 19].

П'ятий період — 80—90-ті роки XIV—XV ст. — характеризується подальшим зростанням міста. Незважаючи на смерть останнього галицько-волинського князя Любарта Гедиміновича та втрату Лучеськом статусу столиці окремої держави, політична вага міста не зменшується, а навпаки, зростає, коли Великий князь Литовський Вітовт Кейстутович робить його другою столицею — плацдармом утвердження на територіях Північного Причорномор'я, раніше належних Золотій Орді. Лучеськ продовжує грати роль визначного центру ремесла і торгівлі Східної Європи. Внаслідок цього формується багатонаціональний склад населення міста. Навколо новоосвоєних національних кварталів середмістя виростають цегляні укріплення. Починають діяти католицька та вірменська єпископські катедри. Внаслідок цих змін Лучеськ перетворюється на класичне європейське місто, не випадково обране місцем з'їзду монархів всієї Східної та Центральної Європи.

Особливості політичного та повсякденного життя середньовічного Лучеська залишаються все ще фрагментарно вивченими. Проте завдяки археологічним дослідженням 1988—1998 рр. у Лучеську сформовано фондові збірки місцевого історико-культурного заповідника, вагомо доповнено археологічну колекцію Львівського історичного музею.

Артефакти, виявлені під час археологічних досліджень, ініціатором яких в середині 1980 років був Луцький історико-культурний заповідник "Старе місто", дають відомості про історію, культуру та побут мешканців одного з найдавніших міст України протягом 500-літнього періоду існування, доводять необхідність подальшого ретельного дослідження кожного квадратного метра культурного шару для з'ясування багатьох "білих плям" в історії Лучеська.

ДОДАТКИ

Додаток А

Луцькі князі, старости і бояри, єпископи XI—XV ст.

Князі:	
Позвізд Володимирович	початок XI ст.
Володимир Всеволодович (Мономах)	1067—1073
Ярослав Ярополкович	1079—1097 (?)
Святослав (Микола) Давидович	1099—1106
Володимир (Дмитро) Мстиславович	1149
Святополк (Іван) Мстиславович	1150—1151, 1151—1152
Ярослав (Іван) Ізяславович	1154—1180
Інгвар Ярославович	1180—близько 1220
Всеволод Ярославович	1183 ?
Мстислав Ярославович (Німий)	1220—1225
Іван Мстиславович	1225—1227
Ярослав Інгварович	1227—1228
Василько Романович	1229—1238
Ростислав Михайлович	1240
Мстислав Данилович	1264—після 1292
Лев Юрійович	1308—1323
Дмитро-Любарт Гедимінович	1323—1324 ?, 1340—1384
Федір Любартович	1384—1390
Дмитро-Сангушко Любартович	1431—1433 ?
Старости:	
Данило Острозький	1385, 1389—1392
Юрша	1431—1436
Вінцеслав Шамотульський	1438
Немира Резанович	1444—1452
Олізар Шилович	1450—1463
Михайло Монтовтович	1463—1475
Петро Янович (Білий)	1488—1490
Семен Юрійович Гольшанський	1490—1499 (і маршалок землі Волинської)
Іван Васильович Острозький	1500—1501
Федір Янушович	1506
Константин Іванович Острозький	1507—1522
Андрій Михайлович Сангушко-Кошерський	1546—1560
Олександр Пронський	1587
Бояри:	
Онофрій	1158
Ростиславко	1171—1172
Отек	1352
Єпископи:	
Феодосій	1326
Трифон	
Феодор	
Євфимій	
Олексій	
Арсеній	1366
Іван	1384
Іона	1389
Федір	1397
Іоан	Кінець XIV ст.
Савва	1401
Діонісій	1439
Феодосій	1447—1451
Єфремій	1452
Євфимій	1475
Олексій	1483—1486
Єрофій	1487—1491
Никифор	1416
Іона	1495
Кирило, архимандрит	1495—1526

Каталог житлових та господарських споруд Лучеська VII—XV ст. (розкопки 1969—2006 рр.)

Дитинець. Розкоп 1991 р. при Стировій вежі [рис. 167; 20; 32: 3; Терський С., 1991г].

Нижній горизонт.

Споруда № 2. Прямокутна, заглиблена на 0,4 м в котлован розмірами 3,6×2,3 м. У північно-західному куті житла знаходилася піч (рис. 98) діаметром при основі 0,9—1 м та заввишки до 0,5 м: добре збережена, овальна в плані, дещо витягнута від устя до задньої стінки. Устя печі завширшки 30 см. Топка розміром 47×42 см та заввишки до 30 см була щільно забита сумішшю глини, попелу та каміння, завдяки чому повністю зберігся купол, що не мав отвору для відведення диму. Подібно, як і у топці, був забитий камінням простір між піччю та стінкою котловану. В конструкції купола печі використано камінь, краї якого виразно проступали назовні. Черінь з горбкуватою поверхнею пропалений на глибину 6,5 см. В його основі знаходився вуглистий прошарок. Долівка рівна, без слідів мощення. У заповненні споруди біля печі зібрано незначну кількість кераміки VII, X ст. (рис. 97).

Споруда № 4 (рис. 99: 2). Прямокутної форми котлован розміром 2,3×2,0 м, заглиблений на 0,35 м. Майже посередині довшої північної стінки в материку вирізані "сіни" розміром 0,3×0,4 м. Долівка втоптана, рівна. Від печі, що знаходилася в південно-західному куті, на рівні долівки зберігся черінь діаметром 0,4 м з виразним припічком розміром 22×4 см. За пічкою при південно-західному куті, ймовірно, знаходилася господарська яма діаметром 0,5 м та завглибшки 0,25 м. Посередині коротших східної та західної стінок котлована збереглися сліди стовпових ям від гостроконечних стовпів діаметром 18 см, заглиблених на 0,3 м. У заповненні зруйнованої стовпової ями зібрано незначну кількість кераміки X ст.

Верхній горизонт.

Споруда № 1 (рис. 29). Ювелірна майстерня (див. розділ 3, с. 127).

Споруда № 3 (рис. 99: 1). Перерізала споруду № 2 нижнього ярусу. Котлован прямокутний в плані, розмірами 2,9×2,1 м, заглиблений на 0,8 м, стінки вертикальні. При південному куті в материковій стінці вирізано "сіни" завширшки 0,7 м. Споруда без опалювального пристрою. Заповнення однорідне, без значної кількості артефактів. Усі споруди приблизно орієнтовано стінами за сторонами світу [Терський С., 1991г, с. 9—16].

Розкоп 1992 р. на Владичому дворі [Терський С., 1992е].

Нижній горизонт (рис. 30; 100; 101).

Споруда № 3. Стінами орієнтована за сторонами світу, площа заглибленої частини близько 6 м². Округло-прямокутної форми, материкові стінки котловану похилі та нерівні, можливо, внаслідок пізніших пошкоджень. Глиняна підковоподібна в плані піч з добре випаленими стінками та поруйнованим черенем знаходилася у південному куті. Устям піч орієнтована вздовж діагоналі споруди. Біля печі, вздовж стінок, знаходилися материкові так звані "прилавки" заввишки 0,2—0,3 м та завширшки 0,5—0,6 м. У конструкцію споруди входили стовпи, від яких збереглися стовпові ями. Одна з них, діаметром 0,2 м та завглибшки 0,3 м, була розташована в західній стінці котловану неподалік від устя печі. Можливо, стовпи підтримували очеретяну покрівлю, рештки якої зібрано у заповненні котловану споруди. Окрім того, у котловані виявлено шматки череня та каміння від печі, уламки гончарної кераміки, можливо, поплавок, зроблений з просвердленого хребця кози, кістяна проколка та численний остеологічний матеріал [Терський С., 1993е, с. 15—16].

Споруда № 2. Її заглиблена на 0,3—0,4 м частина, що прилягала до котловану житла № 3 з півночі. Розміри 2,50×2,40—2,60 м, площа — близько 8 м². Стінки котловану у східній половині майже вертикальні, а в західній розмиті, внаслідок чого точно встановити розміри не вдається. Долівка житла частково перекривала котлован більш ранньої споруди і знаходилася на 0,3 м вище від неї та рівня долівки житла № 3. Поблизу південно-східного кута житла № 2 на долівці знаходилися рештки двох глиняних печей, що мали однаковий діаметр череня — 0,35—0,40 м. Черінь першої був випалений до плитоподібного стану, задня стінка корпусу завтовшки 0,2 м знаходилася за 0,2 м від материкової стінки котловану. За 0,3 м на захід розміщена кубоподібна піч із заокругленими кутами з боками завдовжки по 0,4 м. Стінки печі зсередини випалені на глибину 1—2 см. Відсутність виразного череня, очевидно, вказує на господарське призначення печі. В її заповненні зібрано уламки закіптявілого керамічного посуду рубежу X—XI ст. На стовпову конструкцію вказували рештки пустотілої ями від загостреного стовпа діаметром 0,10—0,12 м, заглибленого на 0,4 м [Терський С., 1993е, с. 14].

Споруда № 4 заглиблена на 0,5 м. Знаходилася західніше від попередньої споруди, простежена лише при східній вертикальній стінці котловану, оскільки у своїй західній половині вона була щільно забита глиною. У заповненні котловану зібрано кераміку кінця X ст. [Терський С., 1993е, с. 13].

Середній горизонт (рис. 30).

Наземне житло XI ст., контури долівки якого повністю простежити не вдалося, мало піч-кам'янку діаметром до 1 м (рис. 168), складену з плиток черепашника завтовшки 5—8 см, максимальними розмірами — 15×20 см. У горілому шарі, що зберігся після зруйнування споруди, зібрано залізні цвяхи , зерно, просо, гірчицю чорну, горох (рис. 117: 1) та кераміку. Стіни будівлі, ймовірно, мали стовпову конструкцію, на що вказують стовпові ями діаметром 0,22—0,28 м та завглибшки 0,4—0,6 м [рис. 30; Терський С., 1993е, с. 11—12].

Споруда № 1 XII—XIII ст., мала, очевидно, погріб, прямокутної форми, розміром 1,4×1,4 м, з вертикальними стінками, орієнтованими за сторонами світу, заглиблений на 0,4 м. В її заповненні зібрано численний керамічний матеріал (рис. 30), фрагмент гладкого скляного браслета, бронзове овальне кільце, шматок залізного шлаку та два залізні цвяхи [Терський С., 1993е, с. 10—15].

Горизонт другої половини XIII ст. представлений глиняним вимощенням долівки великого наземного будинку стовпової конструкції з піччю-каміном (див. розділ 2, с. 40—49).

Владича резиденція XIV—XVIII ст. (рис. 37).

Опис заповнення, деталей конструкції та двох камінів подано в тексті (див. розділ 3, с. 122, 127).

Розкоп 1986 р. при північно-західній стіні Верхнього замку [Кучінко, 1987].

Споруда № 2. Виявлена на глибині 3,0 м від сучасної поверхні. Округло-прямокутної форми, розміром 3,1×2,7 м, площею близько 8 м², заглиблена на 0,9 м. Вхід знаходився зі сходу у вигляді сходинки завширшки 0,6 м та заввишки 0,25 м. Напроти входу, у північно-західному куті виявлено материкову приступку завширшки 1,25 м і заввишки 0,5 м. У заповненні в центрі споруди на рівні 10 см вище від долівки паралельно до довших стінок лежала дерев'яна плаха завдовжки 1,8 м, в перерізі 0,1×0,4 м. Зверху на ній знаходився шар перепаленої глини, вугілля та попелу, — очевидно, рештки перекриття. У заповненні споруди зібрано численні фрагменти керамічного посуду першої половини XIV ст. (рис. 169). В околиці споруди відкрито три синхронні господарські ями та одна XII—першої половини XIII ст. [Кучінко, 1987, с. 7—8].

Розкоп 1990 р. при Стировій вежі [рис. 43, 170; Терський С., 1991в].

Двокамерна наземна споруда XIV ст., датована 1334±10 р. за допомогою дендрохронологічного методу (датування здійснив проф. В. Коліщук). Розкрита на глибині 3,5 м від сучасної поверхні на віддалі 4 м від Стирової вежі. Орієнтована за сторонами світу, зафіксована ширина — 6 м. Долівка вимощена розколотими посередині сосновими колодами, покладеними на шар товченого каменю-вапняку (рис. 170). Її простежено на довжину 3,0—3,5 м. Стіни не збереглись. На долівці знайдено залізний пробій від дверей, скляний браслет, шиферне пряслице та уламки гончарного посуду XIV ст. [Терський С., 1991в, с. 4—6].

Кам'яний князівський палац — головну будівлю князівської половини дитинця було зведено одночасно із замковими мурами у середині XIV ст. Згодом, як і церкву, його прикрасили фресками. Відомості про палац є у письмових джерелах та серед матеріалів археологічних досліджень 1983, 1984, 1987 рр. [Малевская, 1986, с. 267]. Початок перебудови палацу за описами Луцького замку 1545 та 1552 рр., ймовірно, був викликаний пожежею 1539 р. У люстрації замку 1552 р. сказано, що він майже закінчений, має два поверхи по чотири кімнати, покритий полив'яною черепицею; документ повідомляє також розміри споруди: довжина — 28 сажнів, ширина — 6 сажнів і висота — 10 сажнів. За люстрацією 1789 р. палац вже стояв у руїнах, а в 1789 р. його розібрали і на рештках вибудували судову канцелярію та архів (тепер — художній відділ обласного Краєзнавчого музею). До сьогоднішнього дня від палацу XVI ст. збереглася лише частина стіни, що прилягала до Воротної вежі, складена з цегли великого формату (30—31×14—15×8,5—10 см). Рештки нижніх частин цегляних стін та фундамент палацу — з крейдяного вапняку, впущеного в материк на 0,2 м (рис. 171). Оскільки задня стіна палацу входила до складу мурів Верхнього замку, палац не оминули дві перебудови — у XIV та XVI ст., що були пов'язані з реконструкціями замку. На кінцевому етапі його зведення археологічно досліджена частина фундаменту князівського палацу мала розміри 14,5×20 м та являла собою прямокутну споруду, розділену поперечними стінами на три приміщення (рис. 172).

Окольний город. Розкопки 1991 р. [Терський С., 1991г].

Цегляний будинок XIV—XV ст. на вул. Катедральній, 17, виявлений у 1991 р. [Терський С., 1991г, с. 24], що був включений до складу західного крила монастиря Шаріток XVIII ст. Архітектурні дослідження цоколя проводив В. Семенюк у 1996 р.

Вперше увагу до цієї будівлі привернули розкопки 1991 р. при її південному фасаді, якими було відкрито замурований вхід у цокольне приміщення (підвал), що мав напівциркульне завершення та розміри 1,9×1,38 м і лежав завглибшки 2,0 м від сучасної поверхні (рис. 173).

Збережена частина кладки цеглою-"пальчаткою" розміром 29—30×8—9×14—15 см свідчить, що мурований житловий будинок у цьому місці було закладено задовго до 1545 р., тобто часу, коли відбувалося зведення споруд кафедри — перше зафіксоване у письмових джерелах цегляне будівництво на території Нижнього замку (Люстрація 1545 р.).

Підвал трикамерний, із циліндричними склепіннями, які мають різний напрямок (рис. 46). Перша камера, від дороги до воріт Нижнього замку, розміром 6,12×3,70 м, має склепіння вздовж фасаду, дві наступні, розмірами 6,12×7,80 м та 6,15×4,72 м, — впоперек. Зовнішні розміри обстеженої частини цокольного поверху — 9,6×20,8 м. Характер кладки — однаковий. Враховуючи план і деталі будівель, можна зробити висновок, що це були дві одночасові, але різні споруди, які пізніше з'єднали проходом. На протилежному розі західного крила монастиря Шаріток у розчищеному 1996 р. підвальному приміщенні В. Семенюком було зафіксовано характерні для готичного стилю стрілчасті арки (рис. 47). У деякі підвали немає доступу, що унеможливлює остаточний висновок про забудову цієї ділянки. Між серединою XVIII ст. та 1795 р. "дом костьольний мурований" було ґрунтовно перебудовано, а північне крило продовжено в обидва боки [Колосок, 1999].

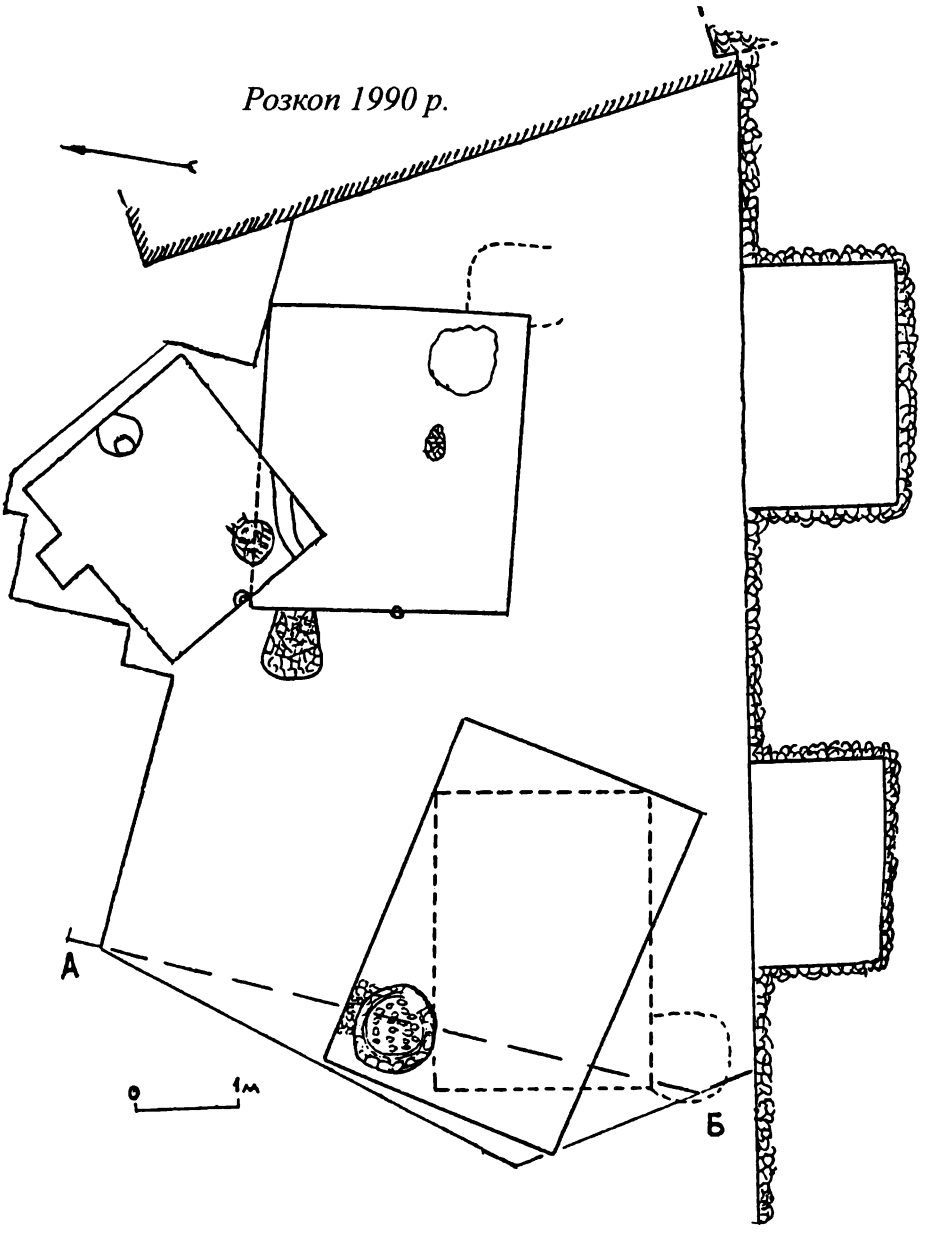

Рис. 167. Дитинець Лучеська. Розкоп 1991 р. Споруди X ст. під валом
(А—Б — лінія фіксації перерізу валу кінця X ст.)

Fig. 167. Lutches'k dytynets. 1991 excavations. 10th century buildings under rampart
(А—Б — line of cross-section of rampart finally of 10th century)

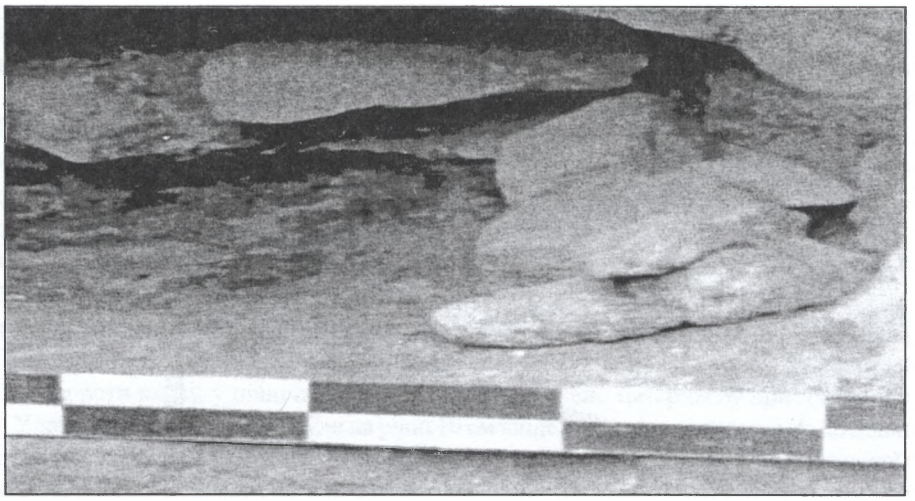

Рис. 168. Дитинець Лучеська. Розкоп 1992 р. Піч XI ст. Фото М. Хілька

Fig. 168. Lutches'k dytynets. 1992 excavations. 11th century remains of the oven. Photo by M. Hilko

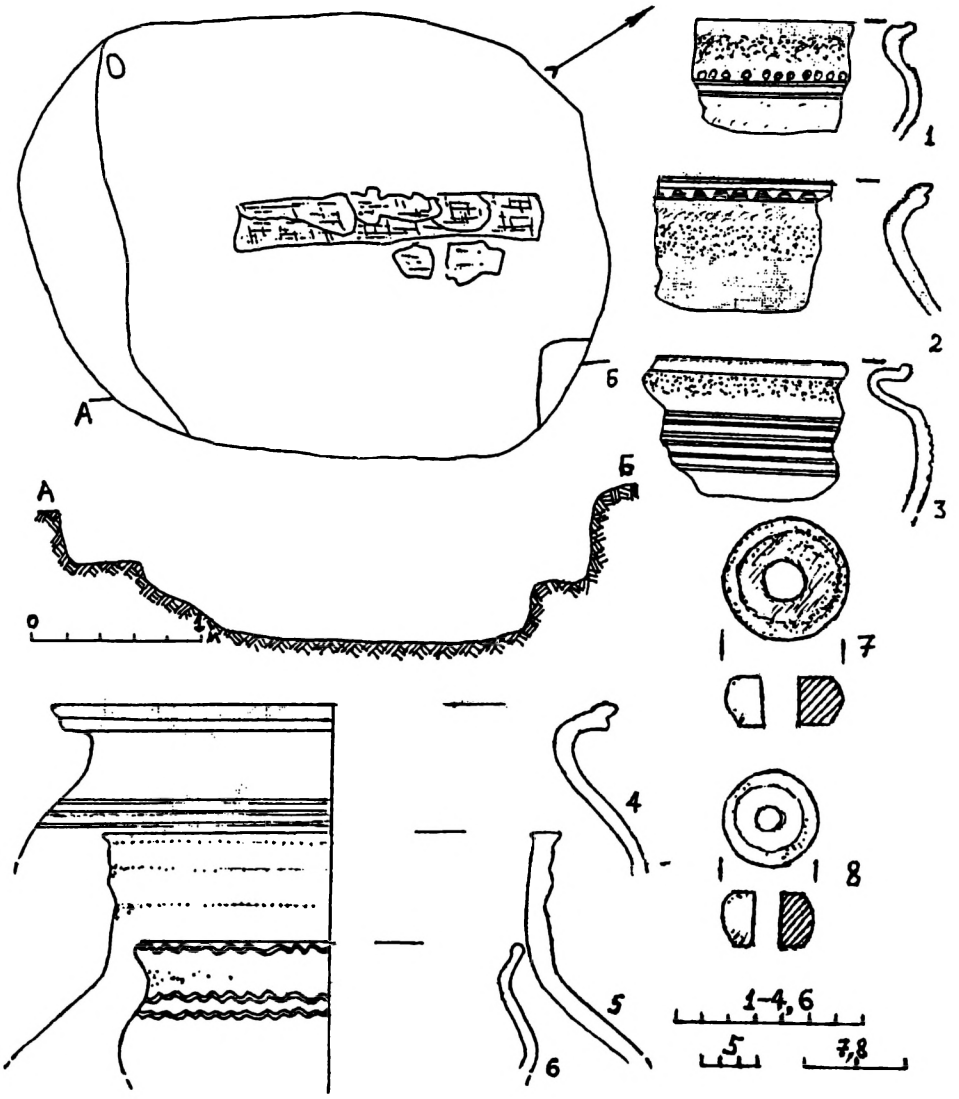

Рис. 169. Господарська споруда кінця XIII—XIV ст. в розкопі 1986 р. на дитинці. План та переріз (за М. М. Кучінком). Профілі гончарного посуду із заповнення споруди (1—6) та пряслиця з фіолетового шиферу (7, 8)

Fig. 169. Dytynets. 1986 excavations. Plan and cross-section household building finally of 13th—14th century (foll. M. Kuchinko). Ceramic assemblages from building and spindles whorl violet in color; turned (7, 8)

Рис. 170. Верхній замок. Долівка двокамерної наземної споруди першої половини XIV ст. поряд зі Стировою вежею (Фото М. Хілька, розкопки С. Терського, 1990 р.)
Fig. 170. Upper Castle. Floor of 2-chambers ground buildings of the first half of 14th century near Styrova Tower (Photo M. Hilko, 1990 excavations of S. Tersky)

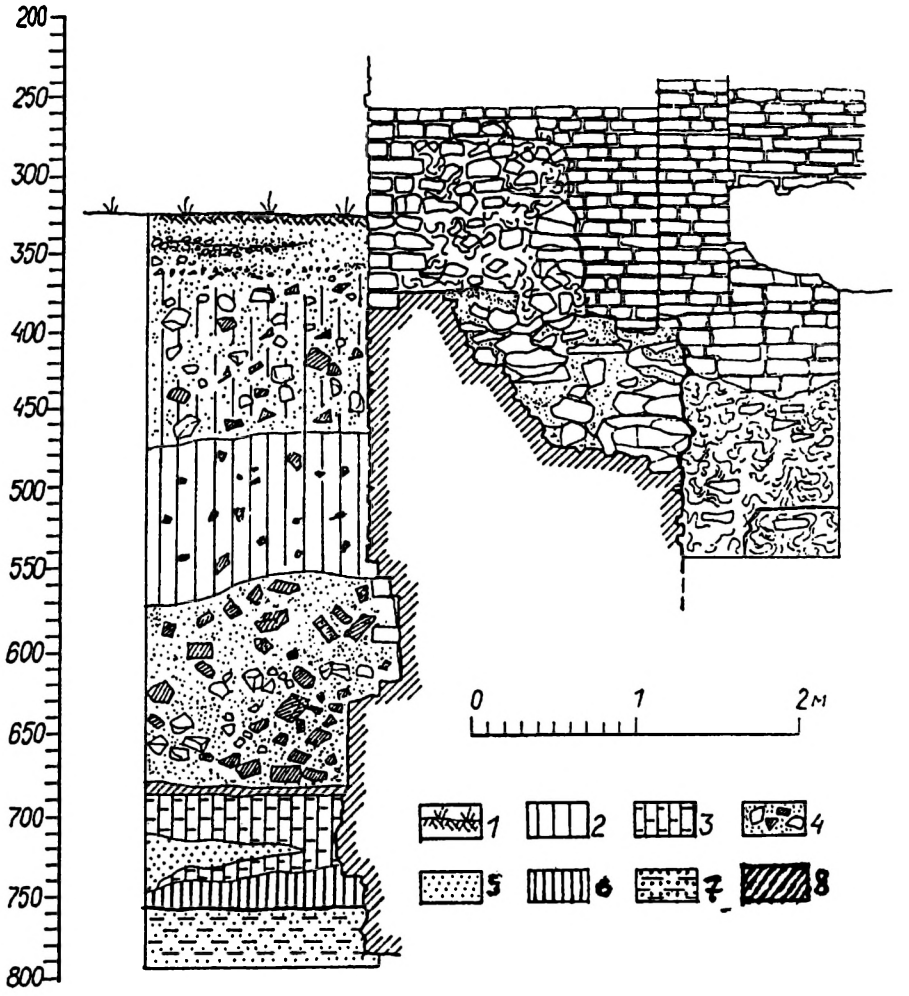

Рис. 171. Верхній замок. Профіль північно-західної стінки палацу та стратиграфія південно-західної стінки розкопу 1983 р. (за М. В. Малевською): 1 — дерновий шар; 2 — сіра земля; 3 — суглинок; 4 — будівельне сміття; 5 — жовтий пісок; 6 — чорний гумус; 7 — материк (алеврит); 8 — гумус, насичений керамікою

Fig. 171. Upper Castles. Cross-section of the North-West wall palace and stratigraphy South-West balk of 1983 excavation (foll. M. Malevska): 1 — contemporary surface; 2 — grey soil; 3 — clay; 4 — buildings' ruble; 5 — yellow sand; 6 — black humus; 7 — virgin soil (aleuvian); 8 — humus mixed with pottery

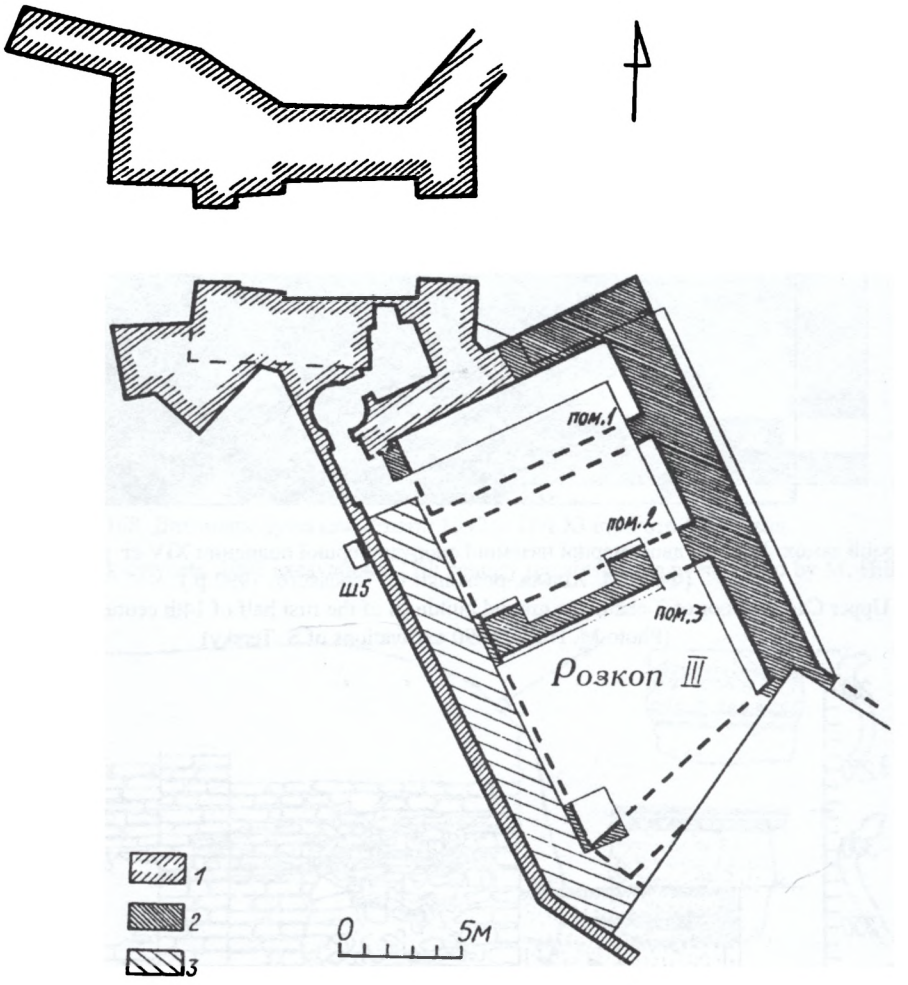

Рис. 172. Верхній замок Лучеська. План В'їзної вежі і схематичний план палацу: 1 — В'їзна вежа і частина палацу; 2 — стіни палацу, відкриті розкопками; 3 — цегляна вимостка над стародавньою оборонною стіною замку

Fig. 172. Upper Castles of Lutches'k. Plan of The Entry Gate and scheme plan of Princes' palace: 1 — The Entry Gate and part of palace; 2 — walls of palace, investigated of excavation; 3 — bricking paves over ancient wall of castle

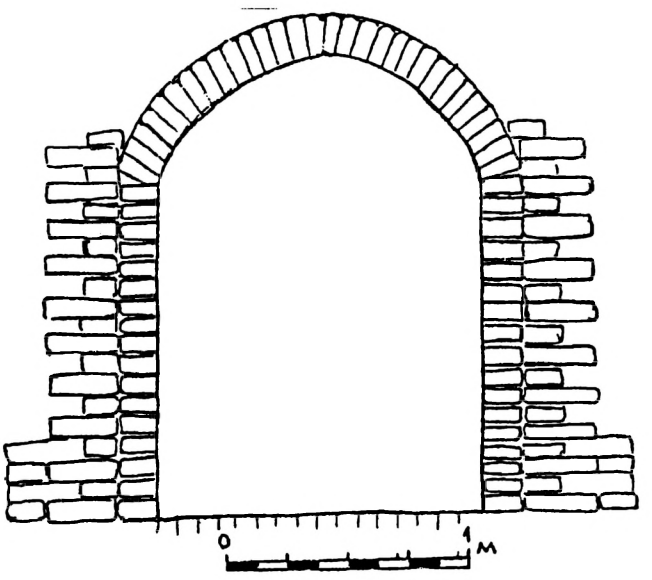

Рис. 173. Окольний город. Портал цокольного поверху XIV—XV ст. у будинку № 21 по вул. Катедральній

Fig. 173. Lower "Okol'niy" Castle, No 21 Kafedralna Street Gothic doorway of ground floor of 14th—15th century building

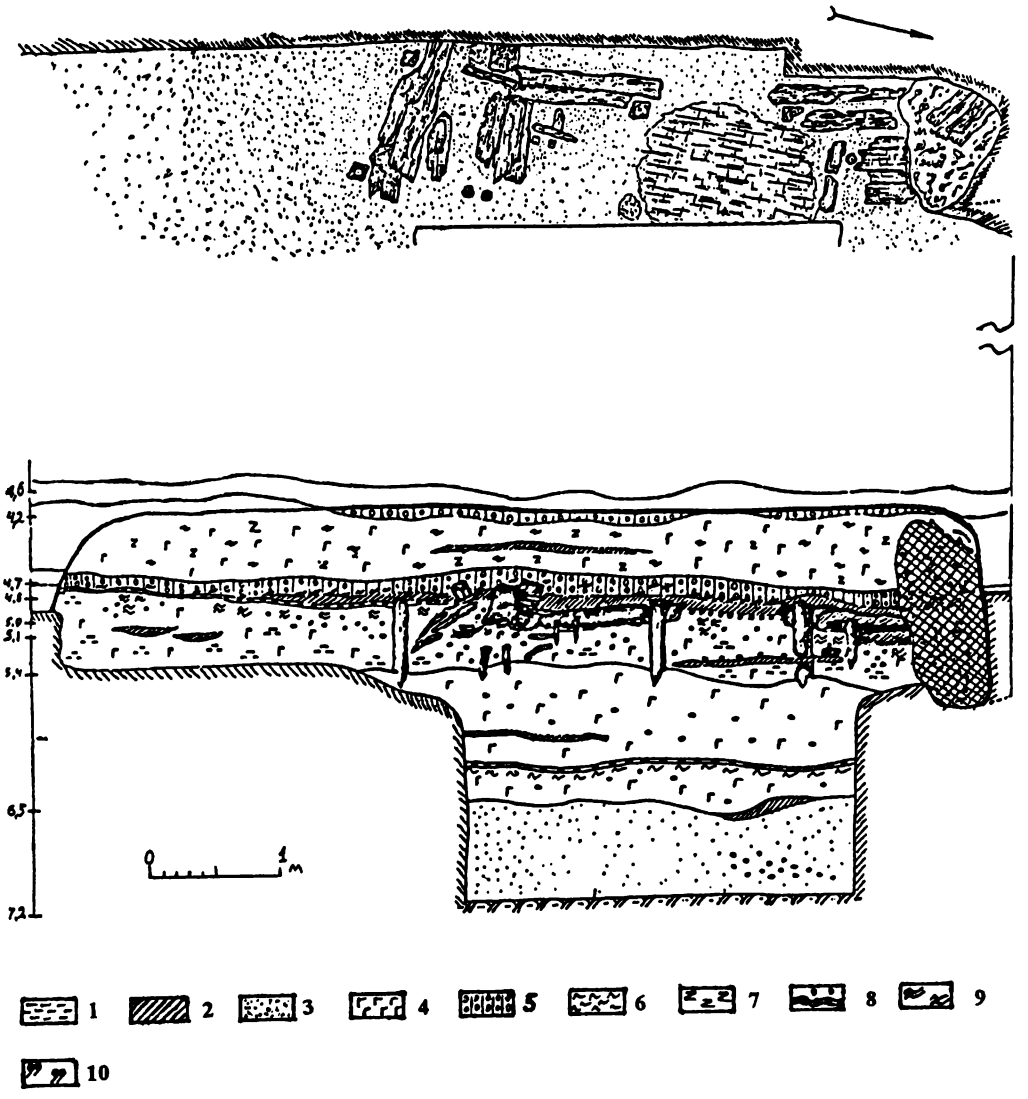

Рис. 174. Середмістя. Двокамерна споруда другої половини XIV ст. (вул. М. Драгоманова, 6). План фрагменту та перері з стратиграфії (за Б. Т. Сайчуком, розкоп 1989 р.):
1 — глина; 2 — глиняні пороги; 3 — пісок; 4 — гумус; 5 — дубильна маса; 6 — відходи шкірвиробництва; 7 — стружка; 8 — обвуглене дерево; 9 — зола; 10 — гній

Fig. 174. City. Plan and cross-section of the 2-chambers building of the second half of 14th century (No 6, Drahomanova Street; foll. B. Saichuk, 1989 excavations):
1 — clay; 2 — clay thresholds; 3 — sand; 4 — humus; 5 — oaken dough; 6 — waste leatherproduction; 7 — shaving; 8 — burnt wood; 9 — ash; 10 — manure

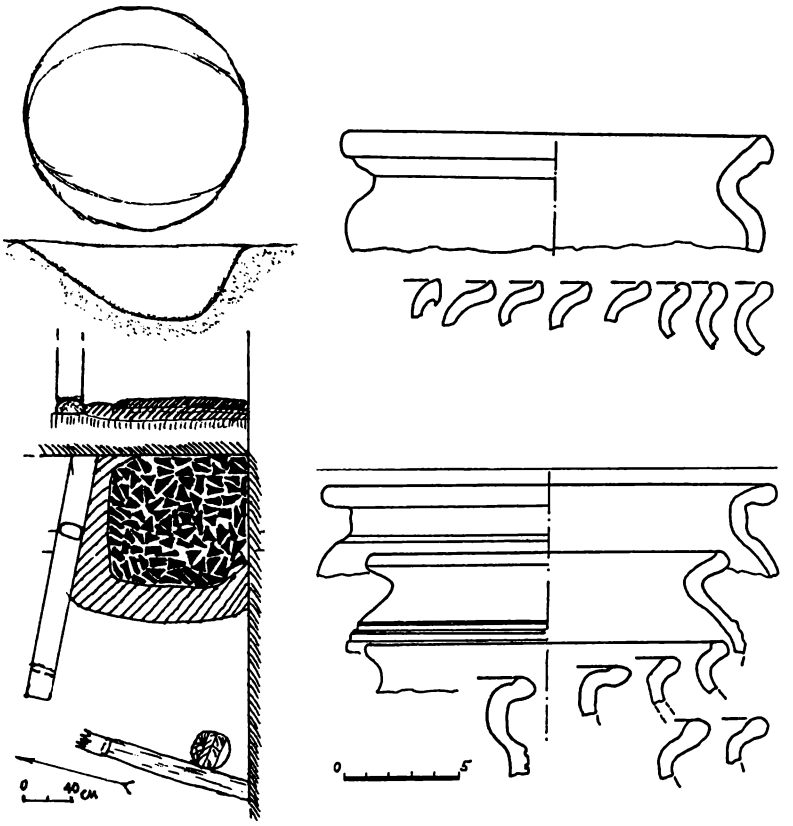

Рис. 175. Споруди нижнього горизонту у котловані по вул. Д. Галицького (розкопки 1997 р.) та профілі керамічного посуду їх заповнення: а — рубіж XI—XII ст.; б — друга половина XIII ст. Фонди ЛДІКЗ

Fig. 175. Buildings of lower level at foundation pit at Danylo Halyckij Street (1997 excavations) and its ceramic inventar: а — late 11th—early 12th century; б — second half of 13th century. Luck Preserve

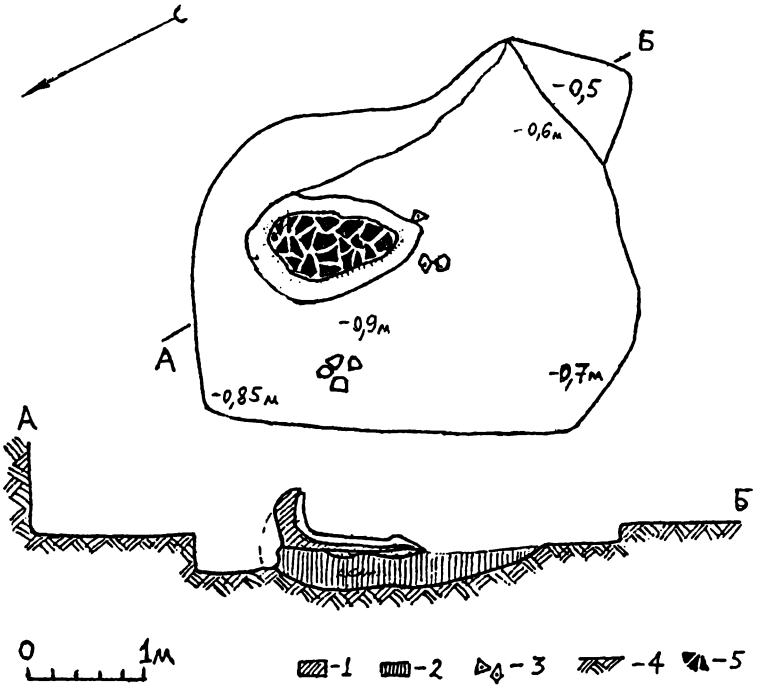

Рис. 176. Рованці. Ур. Четвертий сінокіс. Напівземлянка VII ст. (за Д. Ю. Павлівим): 1 — жовта глина; 2 — темний гумус; 3 — камені; 4 — материк; 5 — черінь

Fig. 176. Rovantsi. Place Chetvertyj sinokis. 7th century dwelling (foll. D. Pavliv): 1 — yellow clay; 2 — deep humus; 3 — stones; 4 — virgin soil; 5 — bottom of a furnace

Середмістя.

Археологічні спостереження 1974 р. у котловані на вул. Караїмській (колишня — Калініна).

Прямокутна дерев'яна будівля XVI ст. розміром 7,7×8,5 м орієнтована за сторонами світу. Складена з дубових колод, які у двох кутах були зміцнені залізними скобами. У заповненні знайдено різнокольорові полив'яні кахлі з рельєфним узором, ніж, верхню частину залізного ключа, дитячу глиняну іграшку — свисток у вигляді пташки, придонну частину грубостінного скляного кубка [Кучінко, 1975, с. 312].

Розкопки 1989 р. на вул. М. Драгоманова (К. Лібкнехта).

Будівля господарського призначення другої половини XVI ст. являла собою двокамерну споруду каркасно-стовпової конструкції. Збереглися такі її елементи: бруси, дошки, кілки, стовпці-опори. Долівка у вигляді тонкого дощатого настилу на лагах. Середня частина будинку вимощена глиною. Перекриття було влаштовано з використанням, ймовірно, очерету. Її східна частина зруйнована під час забудови ділянки в XVIII ст. [рис. 174; Сайчук, 1989, с. 4—6]. Зібрано численний речовий матеріал (рис. 126).

Розкоп 1996—1997 рр. на вул. Д. Галицького [рис. 102; 103; Терський С., Семенюк В., 1997; Терський С., 1998а].

Житла, що існували не одночасно в період близько кінця X ст., були заглиблені у передматериковий супісок на 0,5 м. Їх долівки вимазували білою глиною. Конструкція житла № 1 розміром 4,2×3,6 м, орієнтованого стінами за сторонами світу, включала стовпи, сліди ям від яких було зафіксовано поблизу кутів та посередині стін. Підковоподібна в плані піч, яка знаходилася в північно-західному куті, була повернута устям на схід. Її корпус розміром 0,8×0,9 м та зі збереженою висотою 0,5 м виліплений з глини на дерев'яному каркасі, від якого збереглися вертикальні заглиблення діаметром 2—3 см по зовнішньому та по внутрішньому периметру стінок. Вертикальні стінки завтовшки 0,4 м оточують овальний черінь розмірами 0,4×0,55 м, витягнутий паралельно до бокових стінок. У заповненні споруди поряд із гончарним посудом рубежу X—XI ст. (рис. 102) знайдено мергелеве пряслище.

Житло № 2. Котлован розміром 3,6×3,2 м. У північно-західному куті — округла піч, орієнтована устям по діагоналі споруди. Її корпус діаметром близько 1,2 м, очевидно, не мав каркаса. Конструкція стінок печі завтовшки 0,35 м, збережених на висоту 0,5 м, включала численні шматки керамічного посуду та залізного шлаку. Добре випалений черінь мав діаметр 0,85 м. У заповненні печі та на долівці зібрано велику кількість гончарного посуду рубежу X—XI ст. [Терський С., 1998а, с. 6—7]. Від *споруди № 6* збереглася заглиблена на 0,5 м яма округлої форми діаметром близько 1,5 м зі слідами дії вогню, яку, можливо, використовували як піч-вогнище. У заповненні ями зібрано гончарну кераміку рубежу XI—XII ст. (рис. 56а, 175а).

Споруда № 5, долівка якої знаходилася на рівні 4,2 м нижче від сучасної поверхні, була, ймовірно, заглибленою. Досліджено її західний кут. Збережені елементи конструкції стін складалися з підвалин завширшки 0,3 м, на які спиралися вертикальні стовпи. Вхід до споруди, ймовірно, знаходився з західної сторони при куті, на що мали б вказувати два вертикально вкопані стовпи діаметром 0,15 м, які розділяв проміжок завширшки 0,9 м. Поряд з входом зафіксовано прямокутну глиняну основу для печі розміром 0,9×0,9 м та заввишки 0,07—0,08 м, густо вимощену шматками гончарного посуду другої половини XIII ст. (рис. 175б). На долівці знайдено диск із суцільної дошки, — очевидно, дно діжки, та залізний ключ до навісного замка [Терський С., 1998а, с. 5].

Від *споруди № 4* досліджено західний кут нижнього вінця зрубу із соснових брусів розміром 40×17×20 см в перерізі. Під нього було підкладено два обрізки масивних колод. Східна половина споруди мала дещо відмінну конструкцію стін, характер якої залишається нез'ясованим. Її розміри становлять 4,5×5,0 м. До конструкції будівлі, очевидно, належали стовпи діаметром 0,2—0,3 м, досліджені при західному куті. Очевидно, вони становили частину галереї, що підтримувала перекриття.

На другому етапі існування споруда теж мала дерев'яну підлогу, від якої збереглися легари, покладені паралельно до північної стінки. Первісна дерев'яна підлога, складена з широких дощок завтовшки до 3—4 см, збереглася лише при південній стінці (рис. 70).

У східній половині споруди, ймовірно, була перегородка. Нею могла бути поставлена на ребро і розміщена приблизно паралельно до південної стінки на віддалі 1,2—1,6 м обрізна дошка перерізом 14×2,5 см, закріплена вбитими в ґрунт кілками. За нею знаходився перпендикулярно розміщений чотиригранно отесаний брус перерізом 10×10 см, покладений у нижній площині заповнення поверх підлоги. Він міг бути основою східної стінки споруди, деталлю капітальної перегородки або ж частиною перекриття стелі, яка впала на підлогу під час пожежі. Посередині цієї стінки споруди добре збереглася нижня частина прямокутного в перерізі стовпа 25×12,5 см, глибоко вкопаний кінець якого мав вирубку з усіх боків та поступово звужувався. За 0,35 м на захід від бруса-перегородки та 0,55 м на південь від масивного центрального стовпа простежено також рештки вертикального стовпа діаметром 0,12 м. Два залізні ковані цвяхи завдовжки відповідно 6,5 та 8,5 см мали Т-подібну голівку.

У заповненні споруди завтовшки до 0,5 м зберігся шар горілого дерева від стін або інших конструкцій. На цьому рівні по центру залягав шар біло-рожевого попелу, перекритий зверху невеликою кількістю обвугленого дерева. У середній частині заповнення споруди знаходився також щільний шар глиняної обмазки завтовшки до 0,2 м з відбитками дрібних прутиків та соломи. Накопичення уламків місцевого та привізного посуду XIV ст. (рис. 69; 119; 147), залишеного у момент пожежі в помешканні, залягало рівномірно у двох горизонтах. Південний кут споруди знищений у XV ст. під час зведення пивниці [Терський С., Семенюк, 1997, с. 20—24].

Пивниця, орієнтована довшою стороною паралельно до вул. Катедральної, складалася з прямокутного приміщення розміром 2,9×3,6 м та прибудованого з коротшої західної сторони похилого входу-коридора площею 2,75×1,35 м. Земляні стіни основного приміщення та коридора були обшиті дошками, притиснутими зрубним каркасом, основу якого становила рама з покладених плахом брусів розміром 9—10×25—26 см у перетині, з'єднаних врубками по кутах. Ця рама слугувала підвалиною для врубаних в неї по кутах та посередині стін дерев'яних опор 12x12 см в перерізі, які підтримували перекриття та одночасно притискали до ґрунту обшивку стін, яка складалася з горизонтально покладених обрізних дощок 0,4—0,6×0,04—0,05 м в перерізі. Велика кількість таких дощок, зокрема з вирубками на кінцях, що лежали в заповненні пластами навхрест, паралельно до стін споруди, та пласти глиняної обмазки завтовшки до 8—9 см, які в окремих випадках перекривали їх, вказували на конструкцію наземних стін та перекриття. Підвалини вирівнювалися за допомогою підкладених по кутах та по середині обрізків брусів завдовжки 0,5—0,8 м. Долівка пивниці земляна, без слідів глиняної обмазки. З роками рівень підлоги піднімався за рахунок нанесеного бруду.

Основу каркаса входу-коридора становили балки-тятиви 25×10 см, врубані в раму-підвалину основного об'єму при західному куті. Вони були основою для сходинок та опорних стовпів, що виконували функцію, аналогічну до стовпів основного приміщення: притискали до ґрунту обшивку та підтримували перекриття коридора. Обшивка коридора складалася з вертикально поставлених дубових дощок аналогічного перерізу, як і в основному приміщенні. Простір між обшивкою та стінками котловану, очевидно, з метою створення гідроізоляції, заливали рідким глиняним розчином. Першими двома сходинками слугували бруси каркаса основного приміщення та коридора. Наступні чотири щаблеподібні сходинки були сперті на прямокутні врубки в тятивах та закріплювалися в них дерев'яними чопами. Споруда була знищена внаслідок пожежі, яка трапилася взимку. На це вказує наявність трьох вуликів-дуплянок у заповненні пивниці. Близько до центру споруди на долівці на підкладці з дров стояв дерев'яний цебрик, а позаду нього — прямокутно обтесаний камінь-пісковик розмірами 40×24×17 см. За стратиграфічними спостереженнями пивниця була заглиблена майже на 1 м від тогочасної поверхні. Фрагменти керамічного посуду та горщикоподібна кахля із заповненням датуються першою половиною XV ст. [рис. 70; 106: 2; 107а; Терський С., Семенюк, 1997, с. 17—20].

Розкопки 1992 р. на вул. М. Драгоманова, 6 [рис. 57; 71; Терський С., 1993е].

Рештки розкритої західної частини *будівлі* розміром 4,1 х понад 2,3 м являли собою підвалини та нижні вінця стін з тесаних соснових брусів 0,39×0,17 м в перерізі. Перше вінце, покладене плазом, слугувало підвалиною, а друге було поєднане з ними на ребро. Під південною підвалиною лежав тесаний камінь-пісковик. Третє вінце обгоріло під час пожежі, яка й знищила будівлю. Зарізи підвалин та брусів косі, з'єднані в замок. Розмір одного з зарізів — 42×43 см. Вхід у будівлю зафіксовано у другому вінці східної стінки у вигляді вирізу завширшки 42 см та завглибшки 10 см, зробленого на верхній площині балки за 1 м від південно-східного кута. Долівка на глибині 4,7—5,0 м від сучасної поверхні була вимощена грубим шаром глини з включенням мископодібних, опуклих та коробчастих кахлів із схематичним зображенням вершника на коні. Долівку перекривав десятисантиметровий шар згорілого дерева. У заповненні житла зібрано уламки пальчастої цегли 8×13,5—14,0×? см, керамічної плитки з прямокутними краями завтовшки 4,5 см та фрагменти гончарного сіроглиняного посуду. Поряд з будинком лежали дерев'яні ґонти розмірами 36×12×0,5—0,7 см (паз на грубшому боці). Присутність у вимостці долівки споруди мископодібних кахлів дає змогу датувати її другою половиною XV — початком XVI ст. [Терський С., 1993е, с. 17—18; Terski S., 1994, s. 207].

За 2,5 м на південний схід від житла, на глибині від 4,5 до 7 м від сучасної поверхні розчищено пивницю, заповнену однорідним чорноземом. Вона прямокутна в плані, розміром 3,5×2,7 м. Вхід до неї було влаштовано з півночі у вигляді коридора завширшки 0,5—0,6 м, зігнутого під прямим кутом. Стіни пивниці каркасно-стовпової конструкції збереглися на повну висоту — 2,5 м. Кутові дубові стовпи, прямокутно стесані, 16×14 см в перерізі, загострені знизу, були з'єднані на висоті 1,15 м та по верхньому краю двома рядами перемичок, що являли собою напівокруглі поперечні балки завширшки 11 см, з вирізами на кінцях. Місця з'єднання скріплювалися додатково дерев'яними кілками-чопами діаметром 2,5 см, забитими в спеціально просвердлені отвори. Обшивка стін, притиснута каркасом до ґрунту, складалася з клиноподібних у перерізі дубових дощок завтовшки 5—7 см та завширшки 26—28 см, що заходили одна на одну на зразок риб'ячої луски. Біля входу в пивницю знайдено обгорілий кістяк людини. Стіни вхідного коридора були обшиті тоншими дошками, закріпленими двома способами: від входу до повороту — горизонтально, а далі — вертикально. Решток долівки та перекриття не зафіксовано. За даними стратиграфічних спостережень та хронології знахідок із заповнення обох споруд, житло та пивниця співіснували та були знищені одночасно пожежею [Терський С. В., 1993е, с. 17—19].

У північній частині розкопу на глибині 7,4 м від сучасної поверхні досліджено південний кут заглибленого *житла*. Його котлован, перекритий шаром річкового намиву, був заглиблений на 0,25 м в материк. У долівці біля кута, на відстані 0,20—0,25 м від материкових стінок знаходилася стовпова яма діаметром 0,35 м. У заповненні споруди поряд із рештками обгорілих дерев'яних конструкцій виявлено шматки випаленої глини та каміння від зруйнованої глиняно-кам'яної печі, обладнаної прямокутною сушаркою, що мала вигляд прямокутної площини, обрамленої невисокими бортиками [Терський С., 1993е, с. 20]. На підставі ліпної кераміки із заповнення житло датується VIII—IX ст.

Розкоп 1996 р. на розі вулиць Караїмської та Катедральної [рис. 3; 68; Терський С., Семенюк В., 1997].

Наземне житло у пункті В мало погріб на глибині 4,5—5,5 м від сучасної поверхні. Досліджено частково край споруди з рештками основи та нижніх частин стінок глиняної напівсферичної печі на цегляному фундаменті, що разом становив пласт до 0,5 м завтовшки. Від будівлі на її північній стороні збереглися напівзотлілі дошки підлоги, які пролягали на рівні основи печі, та рештки дерев'яної стіни у вигляді колотої дубової колоди діаметром 15—18 см, покладеної паралельно до довшої стінки печі у горизонтальному положенні. Форма фундаменту печі прямокутна, із заокругленими кутами, розміром 1,1×1,2 м. В основі печі використано цеглу-пальчатку двох різновидів: червону — 26,5×12,5×8 см та жовту 27,5×13,0×8,5 см, покладену на шар жовтої глини з включенням фрагментів тонкостінного посуду світлого кольору з шорсткою поверхнею. Це — уламки горщиків та мисок, що нагадували продукцію гончарної майстерні початку XV ст. в урочищі Панський город. Черінь печі округло-прямокутний завтовшки 3—4 см, ретельно загладжений, вкритий шаром золи. По його краях збереглися рештки бортів-стінок, кут нахилу яких вказував на порівняно невисокий купол (рис. 62).

Погріб, що безпосередньо прилягав до житла, був заглиблений щодо нього на 0,4 м. Його ширина становила 3,5 м. Збереглася південна стінка погреба на висоту 0,6 м. Її було зведено з дубових тесаних чотиригранних брусів 18×8 см в перетині. Нижнє вінце, покладене плазом, виступає всередину приміщення. Долівку погреба двічі вимощували глиною, причому друге вимощування збіглось з верхнім краєм першого вінця [Терський С., Семенюк, 1997, с. 10—11].

Помостичі (Хмільник). Розкопки 1997 р. в котловані на вул. П'ятницькій, 16 (рис. 75).

Дві заглиблені в материковий суглинок на 1,5 м від сучасної поверхні прямокутні споруди містили в заповненні шматки керамічного посуду другої половини XIII ст. та кістки тварин. У споруді № 1, у північно-західному куті знайдено лінзу діаметром близько 1 м із шматків перепаленої глини та попелу [Терський С., 1998а, с. 8].

Передмістя Юриздика (рис. 75). Розкопки Г. В. Охріменка у 1970 р.

№ 1. Ювелірна майстерня, що знаходилася на схилі, тому її котлован розміром 4,2× більше 3,4 м (частково знищений земляними роботами) був нерівномірно заглиблений: від 0,5 м у західній частині до 0,8 м — у східній. Долівка споруди — рівна, знаходилася на глибині 2,0 м від сучасної поверхні. У східному куті споруди на висоті 0,8 м від долівки була вирізана в материковій стінці округла нішеподібна піч діаметром 0,8 м. На долівці та в заповненні споруди зібрано уламки гончарного посуду з відмуленої глини рубежу X—XI ст., кістки великої рогатої худоби та дрібних тварин, дві обгорілі квасолини. Знаряддя праці представлено маленьким залізним ножем, кістяною проколкою, гарно обробленою кісткою, що нагадує копистку розміром 1,5 см. Більшість кісток були пошкоджені вогнем. На долівці споруди у західному куті знаходилася масивна дзвоноподібної форми гончарна накривка та розплескані шматки олова (рис. 135).

Археологічні спостереження у березні 1999 р. [Терський С., 1999а, с. 5].

Під час ремонтних робіт по вул. Б. Хмельницького навпроти буд № 5, 7, 9 обстежено зріз схилу пагорба, зайнятого СШ № 1 (рис. 75). Культурний шар XII—XVII ст., що залягав на глибині до 1 м, насичений фрагментами кераміки. У середній частині зрізу, на гл. 0,7—0,8 м простежено заглиблену на 0,15—0,25 м частину споруди завширшки до 2 м, в заповненні якої зібрано гончарну кераміку XII—XIII ст. та шматки печини.

Археологічні спостереження у червні 2006 р. у ко тловані на вул. Градний узвіз, 5 [Терський С., 2006б].

Досліджено дві заглиблені в материк на 0,4—0,5 м споруди X—XI ст. з нішеподібними печами. Долівка споруди № 1 вкрита щільним вапнистим шаром, знаходилися на глибині близько 2,7 м від сучасної поверхні. У заповненні округлої печі діаметром близько 1,0 м та при зачищенні її стінок зібрано фрагменти каменя-ракушняка. Черінь печі споруди № 2 знаходиться на глибині 1,7 м від денної поверхні. Заповнення складалося з горизонтальних вуглистих прошарків, а округла піч у західний стінці містила кістки.

Посад Гнідава, правий берег р. Грудки. Розкопки М. Матвієйка у 1968 р. та Г. Охріменка у 1972 р.

№ 1. Розкрито західний кут заглибленої на 0,6—0,8 м від сучасної поверхні споруди з нішеподібною овальною в плані глиняною піччю. При стінці — "прилавок" завдовжки 0,9 м. До устя печі завширшки 0,4 м прилягав невеликий припічок, відділений від череня виступом — "поріжком". Черінь печі піднятий на 0,3 м над долівкою, увігнутий в центрі і вистелений уламками гончарного посуду та каменем-пісковиком. Глиняні стінки печі завширшки 0,24 м при основі. У заповненні споруди зібрано кераміку X—XI ст., серед якої виділяються великі фрагменти двох дзвоноподібної форми накривок [рис. 80; Матвієйко, 1968, с. 2].

№ 2. Напівземлянкове житло розмірами 3,5 × понад 2,4 м (південна частина знищена земляними роботами), орієнтоване стінами за сторонами світу. За 1,3 м від східної стінки котловану споруди знаходилася глиняна піч діаметром при основі близько 1 м. Стінки збереглися на висоту до 0,9 м. На долівці житла, поблизу північно-західного кута знаходилася округла яма діаметром 0,65 м, поряд — керамічна плитка до підлоги. У заповненні споруди та довкола неї зібрано багатий речовий матеріал (рис. 80).

Розкопки М. М. Кучінка у 1973 р. на краю гірки.

№ 3—4. Дві напівземлянки (4×3,8, 4×3 м), заглиблені на 0,4—0,5 м у землю. Глиняні, овальні в плані печі знаходилися у північно-східному куті. Стіни — стовпової конструкції. На підставі керамічного посуду із заповнення споруди датуються XI—XII ст.

Споруда № 5. Напівземлянкова, розміром 2,6×2,2 м, без опалювального пристрою. Поряд три глинобитні печі [Кучинко, 1974, с. 298].

Розкопки на південно-західній околиці пам'ятки Б. Т. Сайчука у 1988 р. (№ 1) та В.В. Шкоропада у 2003, 2006 рр. (№ 2, 3).

Споруда № 1. Рубежу XIII—XIV ст., орієнтована стінами за сторонами світу, розміром 2,3×2,1 м, опущена в материковий ґрунт на 0,2 м. До південно-західного кута примикають дві сходинки. Долівка житла рівна, утрамбована. На другому етапі існування вона була вимазана шаром глини завтовшки 3—7 см. На каркасно-стовпову конструкцію стін будівлі вказують численні шматки глиняної обмазки із відбитками прутиків та очерету, ямки від стовпів по північному краю котловану (в західній стінці проміжок між ямками відповідає ширині ступінчастого входу), а також до десяти заглиблень від кілків діаметром 5—6 см, розташованих рівним ланцюгом при кутовому заокругленні в материковій стінці. Сліди вертикальних обвуглених жердин у південній половині поверх заповнення споруди, можливо, належать зруйнованій покрівлі (рис. 108).

У північно-західному та північно-східному кутах знаходилися дві різнотипні глиняні печі. Перша піч, очевидно, опалювальна, підковоподібної в плані форми, орієнтована устям на схід. Стінки, що збереглися при усті на висоту до 0,5 м, збудовані на дерев'яному каркасі, від якого залишилися порожнини. Друга піч — господарська, кубоподібної форми, розміром при основі 1,1×1,2 м з виступаючим назовні черенем, що утворює припічок завширшки 25—30 см, піднятий на 10 см вище від долівки. Забутування череня складалося зі шматків черепашника, сланцю і уламків тонкостінного гончарного посуду з псевдоманжетом та канелюрами на тулубі (рис. 123). Устя розташоване у центрі й було заввишки 0,3 м, завтовшки у нижній частині — 0,4 м. Глибина топки — 0,9 м. Її стінки після тривалої експлуатації були вимазані свіжим шаром погано випаленої глини. На західній стінці печі помітні сліди дощатої опалубки. Піч збудовано на гумусному прошарку завтовшки близько 12 см. На куполі цієї печі повністю збереглася пательня-сушарка із заокругленими кутами і чітко вираженим валиком на краю (рис. 108). Деякі ознаки вказують на те, що споруду після ремонту печі та вистилання нової долівки тривалий час не використовували.

Впритул до напівземлянки із західної сторони прилягає господарська яма овальної форми з широким уступом. Краї простежено на відмітці 0,5 м від сучасної поверхні. Дно ями на 0,7 м впущене в материкову глину. У заповненні донної частини глиниста маса змішана з рослинними залишками, легка на вагу. Решта об'єму ями заповнено гумусною землею з керамічним та остеологічним матеріалом [Сайчук, 1988, с. 2—4].

Споруда № 2 VIII—IX ст. стовпової конструкції стін, заглиблена на 0,3—0,4 м, розміром 4,0×3,6 м, з глиняною піччю в південно-східному куті, збудованою з валків, грушоподібною ямою на долівці [Шкоропад, 2004].

Споруда № 3 X ст. стовпової конструкції стін заглиблена в материк на 0,4—0,5 м (1,6—1,7 від сучасної поверхні) розміром 3,5×3,3 м з глиняною піччю в північному куті. При довшій стінці поряд із південним кутом - дві стовпові ями діаметром 0,2—0,3 м, які, очевидно, обмежували вхід.

Споруда № 4 X ст. заглиблена в материк на 0,4—0,5 м (1,6—1,7 від сучасної поверхні) з підбійною піччю при північній стінці, черінь діаметром 1, 5 м розташований на 0,2 вище від долівки.

Посад в урочищі Панський город [рис. 82; 160; Терський С., 1990б].

№ 1. X ст. Напівземлянка розміром 4,0×3,5 м, орієнтована стінками за сторонами світу, заглиблена на 0,5 м в білий материковий пісок. У північно-західному куті житла на останці, на віддалі 0,3 м від материкових стінок знаходилася округла конусоподібна піч діаметром при основі 0,6 м, вирізана в піщанистому материку. Перед устям печі аналогічно влаштовано з материкового останця припічок розміром 0,5×0,5 м, скріплений розташованими по периметру тонкими (2—3 см) перегорілими прутиками (11 шт.). На горизонтальній долівці простежено сім круглих напівсферичних заглиблень (5—7 см), заповнених синювато-сірою золою з вкрапленням червоних шматків перепаленої глини і вуглинок. У заповненні споруди та на долівці зібрано фрагменти посуду, тваринні кістки із слідами обробки, зокрема просвердлену та зашліфовану свинячу кістку-астрагал. Уламки однієї з керамічних посудин (рис. 160: 1) виявлено на долівці та на черені печі [Терський С., 1990б, с. 8—9].

№ 2. Наземне житло з вимащеною глиною долівкою та черенем округлої форми діаметром 1,2—1,5 м виявлено на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. За керамікою, впресованою в долівку, датується рубежем XIII—XIV ст. На долівці знайдено залізний наральник (рис. 109: 1), а поряд — вкопану в долівку масивну білоглиняну корчагу.

№ 3. Погріб прямокутної в плані форми, розмірами 1,5×2 м та завглибшки 1 м (1,5 м від сучасної поверхні). Його стінки, личковані дерев'яними плахами, заглиблені на 0,2 м в материковий ґрунт. Погріб використовували для зберігання продукції гончара. В ньому знайдено близько 15 гончарних посудин першої половини XV ст., що не були у вжитку (рис. 130).

№ 4—5. Дві заглиблені в передматериковий суглинок на 0,2—0,3 м прямокутні споруди розміром приблизно 4×4 м, орієнтовані кутами за сторонами світу, з рештками печей в кутах, автор побачив у котловані-розкопі М. М. Кучінка [1991], закладеному Волинським педінститутом у 1990 р.

Урочище Красне поблизу автостанції на вул. Львівській. Розкопки 1973 р.

№ 1. У стінці кар'єру виявлено житло розміром 4×4,5 м, на глибині 1,2 м від сучасної поверхні з черенем від печі в північно-східному куті. За керамічним матеріалом житло датується XI—XII ст. [Кучінко, 1976, с. 107].

Поселення в урочищі Четвертий сінокіс біля с. Рованці. Розкопки 1986—1989 рр.

№ 1. Напівземлянку досліджено за 15 м від сучасного краю берега р. Стир. Житло у формі неправильного прямокутника розміром 3,6×2,8 м, орієнтоване кутами за сторонами світу, материкові стінки вертикальні. У південному куті споруди в материковій стінці вирізано підтрикутної форми сходинку завширшки близько 1 м (рис. 176), що підвищується над долівкою на 0,1 м. Підлога заглиблюється в землю з півдня на північ від 0,6 до 0,9 м від сучасної поверхні. Глиняна піч овальної форми збудована на гумусному прошарку завтовшки до 0,4 м і знаходиться за 0,4 м від північно-східної стінки, устям повернута до входу. Черінь та стінки печі, що збереглися на висоту до 0,5 м, випалено на глибину 5 см. У східній частині котловану при материковій стінці зафіксовано материковий прилавок (рис. 176) завширшки близько 0,5 м. У заповненні споруди зібрано кераміку VII ст. [Павлів, 1990, с. 34].

Житло № 1 XI ст. прямокутної в плані форми, розміром 2,9×2,9 м, орієнтоване стінами за сторонами світу. Долівка на глибині 0,7 м від сучасної поверхні (на 0,1 м заглиблена в материк). У північно-східному куті на долівці розміщено глиняну підковоподібну в плані піч, розміром 0,8×0,8 м. Товщина її стінок становить 0,15—0,20 м, висота — 0,25—0,30 м.

Житло № 2 мало майже прямокутний в плані котлован, орієнтований стінами за сторонами світу, що фіксувався з глибини 0,3 м. Його розміри 4,1×3,2 м, глибина — 0, 25 м. Стінки прямі, долівка рівна, утрамбована. Біля північної стінки — 4 ямки від стовпів діаметром 8—10 см. У північно-східному куті житла — рештки печі підковоподібної в плані форми, від якої зберігся черінь розмірами 0,8×0,5 м. На долівці напівземлянки знаходилося чотири ями, три з них округлі в плані, діаметром 0,8 — 1,2 м, завглибшки 0,35—0,95 м, а четверта — підтрикутної форми 1,1×0,8 м і завглибшки 0,3 м. У її заповненні зібрано незначну кількість кераміки XII—XIII ст. [Івановський, Оприск, Павлів, 1991, с. 45].

Поряд з житлом виявлено три господарські ями [Івановський, Павлів, 1988, с. 104—105].

Каталог поховань X—XV ст. з території Старого міста

Кладовище при церкві св. Івана Богослова у Верхньому замку. Розкопки 1984—1989 рр.

№ 1. Поховання другої половини XIV—XV ст. знаходилося в цегляній камері, прибудованій в куті, утвореному північною стіною апсиди і північним плечиком східної стіни церкви (рис. 177). Поховальна камера впущена в культурний шар і засипана землею. Місце поховання позначено невисокими цегляними стінками та цегляним покриттям 2,8×1 м, покладеним на землю, якою було засипано поховання. Товщина стінок поховальної камери — 25—30 см, висота —50—60 см (4 ряди цегли). Могильну яму починали копати з денної поверхні, що підвищувалася на 50—60 см над основою стіни церкви XII ст., тобто на глибині 2,0—2,1 м від сучасної поверхні. Розміри цегли 23—25×10—12×8—9 см. Поховання лежить на глибині 1,25—1,30 м. Могильна яма у верхній половині ширша, аніж з рівня обрізу фундаменту, який біля апсиди винесений на 0,3—0,4 м. Кістяк лежав на спині у витягнутому положенні головою на захід. Руки зігнуто на грудях, голову повернуто вліво. Довжина скелета — 1,8 м. Під ним та з північної сторони помічено перегнилe дерево від труни. Супровідних речей не виявлено. Виняток становлять дрібні обривки парчевих ниток, що дають змогу припустити про духовне походження похованого. Знайдено декілька цвяхів від труни. У засипці — кераміка XII—XIII, XIV—XV ст. (сироглиняна, прикрашена лощенням), яка поряд з горизонтом, з якого здійснено поховання, дає можливість датувати його [Малевская, 1985, с. 28].

№ 2. Чоловіче поховання XV—XVI ст. в домовині виявлено на глибині 1,2 м від сучасної поверхні західніше від храму поблизу південної стінки траншеї 1986 р. Скелет завдовжки 1,8 м лежав у витягнутому положенні головою на захід, руки складено на животі [Малевская, 1987а, с. 5, рис. 7].

№ 3—4. Два безінвентарні поховання з рештками зігнилих трун, орієнтованих головою на захід, виявлено у шурфі за 2,5 м південніше від стіни храму на глибині 1,5 та 1,3 м [Малевская, 1987а, с. 20, рис. 34].

№ 5. Поховання кінця XII—початку XIII ст. розміщувалося поряд з фундаментами храму у проміжку між головною апсидою та апсидою прибудованої каплички на глибині 1,2 м від верхнього краю кам'яного фундаменту (близько 4,2 м від рівня сучасної поверхні). Це була цегляна гробниця, перекрита кам'яною плитою (рис. 35). Гробниця складена з жовтої вузькоформатної плінфи (27—28×14—15×5—6 см) на цем'янковому розчині, що відповідає будівельному матеріалу церкви. Внутрішня площа кладки загладжена затиркою, дно викладене плінфою і обмазане цем'янкою. Площа могильної ніші — 2,0×0,5 м при глибині 0,35—0,38 м. Споруда має форму неправильного прямокутника з товщиною бокових стінок 0,42— 0,54 м (північна), 0,30—0,35 м (південна), 0,18 м (східна) і 0,27 м (західна). Внутрішня лінія північної стінки має дугоподібний вигин. Гробниця перекрита фрагментами піщаникових плит, найбільша з них на лицьовій стороні обмазана цем'янкою, а дві інші за характером зламів та товщиною не можуть бути зараховані до цього поховання. Плиту було покладено на цем'янковому розчині з використанням чотирьох дощатих поперечин, сліди від яких збереглись у вигляді відбитків бурого кольору. Як свідчить наявність цегляного бою XVIII ст. всередині гробниці та в засипці навколо, внаслідок порушення цілісності поховання під час будівництва церкви 1776 р. поверх похованого утворився наплив землі до 20 см. Безпосередньо кістяк перекривав осадковий прошарок, що складався з сірого глинистого ґрунту завтовшки 5 см, утвореного намиванням.

Кістяк покладено на спину у витягнутому положенні. Праве коліно напівзігнуте. Кістки рук були витягнуті вздовж тіла, череп лежав на лівому боці. Орієнтація — західна. Кістки таза, фаланги кінцівок і ребра наполовину розклались. Права лопатка має рвану пробоїну, нанесену колючим предметом з боку грудної клітки. Між основою черепної коробки та соскоподібним відростком, під лівою висковою кісткою, виявлено виступаюче назовні на 4 см вістря стріли з втоком. Пошкодження корозією не дає змоги встановити профіль вістря. Речовий інвентар є відсутній. Під час розчищення заповнення знайдено фрагмент сироглиняного посуду Княжої доби, прикрашеного лінійним орнаментом [Сайчук, 1989, с. 16—17].

№ 6. Поховання в прямокутній ямі, засипаній землею сірого кольору, було впущене на глибину 1,2 м від початку кам'яного фундаменту церкви у шар чорного гумусу, який переходить у материкову глину. Ширина могильної ями — близько 0,9 м. Труна, що має обриси прямокутного ящика завширшки 0,5 м, добре простежується у вигляді вертикальних прошарків бурого кольору. Під тонким прошарком дерев'яного тліну, що відповідає дну труни (її верхньому краю), виявлено сліди дерев'яної планки, що виступає за краї труни на ширину могильної ями (довжина — 85 см, ширина — 5—6 см). Глинисте дно ями безпосередньо за верхнім краєм труни перерізане овальною ямкою 20×12 см при глибині 20 см. Кістяк орієнтований на захід, череп лежав на боці з поворотом на південь, кисті рук складено на животі. Нижня частина скелета розташована під бетонним вимощенням східної стіни павільйону. Кістяк належить особі чоловічої статі. Надбровні дуги та затильний гребінь виражені слабко. Ступінь стертості зубів та стан черепних швів відповідає особі 50—60-літнього віку. Череп доліхоцефальний з деформованою лицьовою частиною. Довжина великих берцевих кісток — 44 см. У засипці поховання, поряд з фрагментами кераміки XII—XIII ст., знайдено залізне кресало овального типу (див. кольорову вставку, фото 3) та кістяний виріб у вигляді шахового пішака (рис. 166: 4).

Кладовище при церкві св. Івана Хрестителя у середмісті. Розкопки 1992—1993 рр.

Досліджено 19 поховань з північної сторони від храму. Орієнтування кістяків західне, без винятку. Здебільшого кістки скелета щільно спресовані з дошками домовин у суцільну масу завтовшки до 30 см, що не давало змоги детально дослідити поховання. Внаслідок поганої збереженості артефактів супутнього поховального інвентаря не виявлено, за винятком окремих фрагментів шкіряного взуття (поховання № 8, 17, 18) та деякої кількості червоних

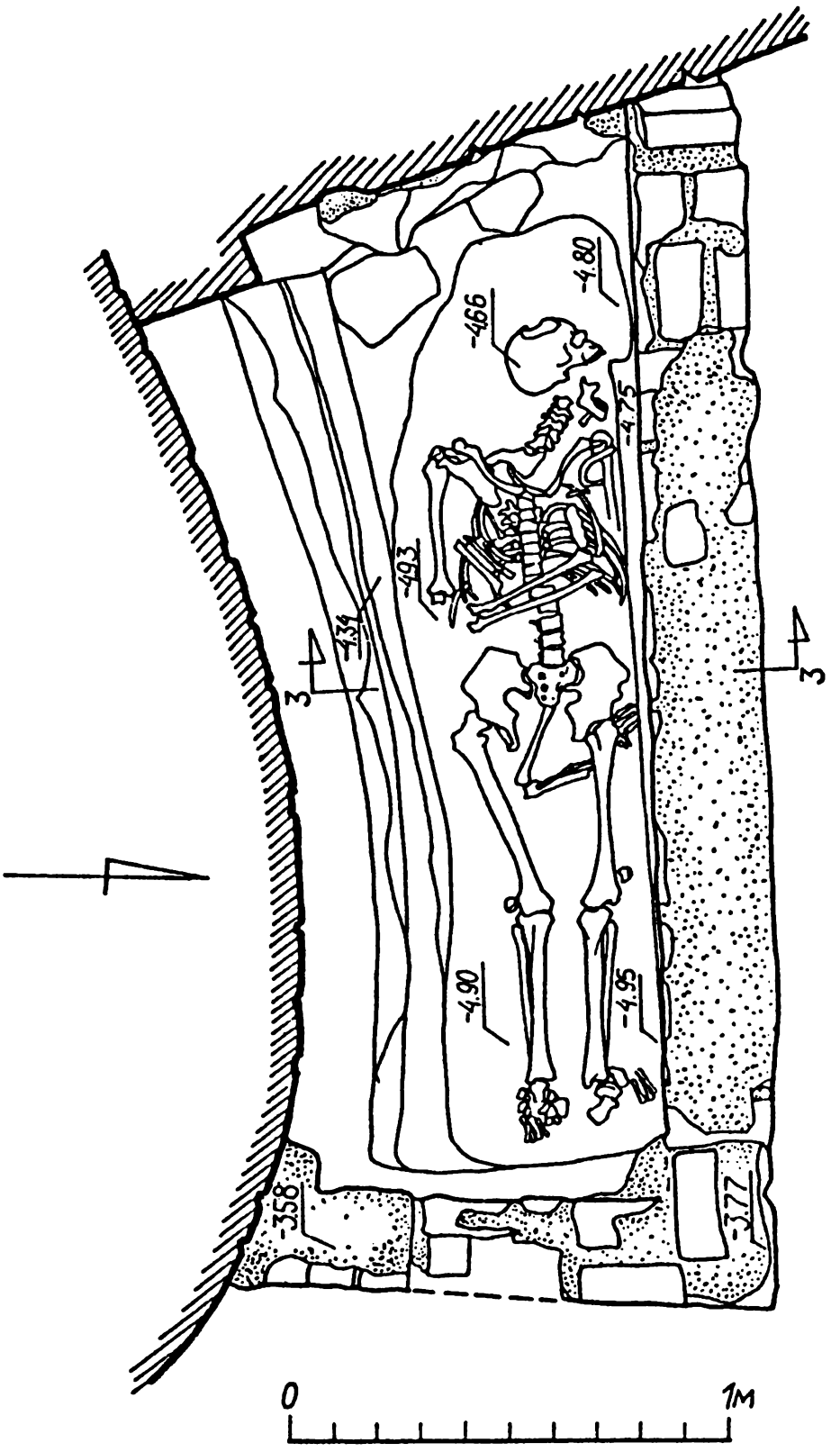

Рис. 177. Поховання XIV—XV ст. у цегляній камері при північній стіні апсиди храму св. І. Богослова (за М. В. Малевською)

Fig. 177. 14th—15th century burial in brick chamber near Northern wall of abse Church of St. John The Apostle (foll. M. Malevska)

волокон від вовняної тканини (поховання № 17). Взуття представлено залишками чобіт та жіночих черевиків із загостреними носками. Металеві предмети залишили плями зеленого та фіолетового кольорів. Із 19 могил дві належали дітям, інші — дорослим. Стратиграфічно простежувалися три горизонтальні яруси залягання трун (рис. 59): —6,0 м (№ 1, 2, 12а, 13, 17, 18); —6,3—6,5 м (№ 3—6, 12, 14, 15, 16); —7,0—7,2 м (№ 7—11). Глибина залягання поховань визначалася дном поховальної ями. Деякі поховання частково перекривалися пізнішими (№ 3, 14). Найглибше поховання (№ 7) занурене в материковий супісок, інші з цього ж ярусу перерізають глиняний наплив і опущені на гумусовий передматериковий шар. Могили середнього ярусу лежать на дещо прокопаному шарі глиняного напливу. Верхній ярус домовин впущений в підзолистий шар Княжої доби. Поховання № 9—11 перекривалися прошарком глини на 1,2—1,3 м вище від дна поховальних ям (на глибині 5,5 м від сучасної поверхні). Лише ці поховальні ями зберегли свій повний профіль. Поховання № 7 пошкоджено на середньому рівні засипки перекопом, заповненим скупченням перепаленої глини, вугіллям та цегли (рис. 59). Інші ж могили східної половини розкопу перекривав торфогумус. Характер перекриття поховань у західній половині розкопу з'ясовано недостатньо. Частина поховань виходила за лінію проектного обширу котловану і була пошкоджена земляними роботами. Одне з поховань (№ 18) перетяте підмурком середньовічної кам'яниці.

Труни являли собою тип рівновеликої скрині і були виготовлені з колотих та протесаних дощок. Довгі бокові дошки обладнувалися пазами для закріплення поперечин, відповідні краї яких оброблено на "шпунт". В одному випадку поперечина складалася з двох половинок, з'єднаних дерев'яним пальцем. Кришка домовин являла собою суцільну широку дошку або ж комплектувалась із двох вужчих, з'єднаних вкладками, що скріплювалися дерев'яними кілочками. В обох варіантах вужчі краї кришки були підтесані на "кант". З країв домовини збито чотиригранними кованими цвяхами з Т-подібною голівкою. Конструктивною особливістю деяких домовин був випуск поздовжніх дощок назовні на 10—15 см від поперечних, що можна пояснити підгонкою заготовок домовин під зріст покійника (рис. 114). Середня довжина домовин — 1,7 м, ширина — 0,5 м. Товщина дощок становила від 3 до 6 см [Терський С., 1993е, с. 26—27]. Судячи із стратиграфії, цвинтар існував протягом другої половини XIII—XV ст.

ЛІТОПИС (ХРОНІКА) важливих дат і подій

Понад 12 тис. років тому	Найдавніші сліди поселень кам'яного віку на території міста
кінець VII—VIII ст.	Поява передміських поселень на о. Лучеськ та в околиці
кінець X—початок XI ст.	Спорудження укріплень дитинця та Окольного города (?)
1085 р.	Перша писемна згадка про Лучеськ
1099 р., серпень	Облога міста Давидом Ігоровичем та половцями
XII ст.	Будівництво укріплень головного посаду
1150 р., 8 лютого — 21 березня	Облога міста Юрієм Долгоруким з синами
1150 р., серпень	Облога міста Володимирком Галицьким
1155 р., весна	Облога міста Ярославом Осмомислом та Володимиром Мстиславовичем (Мачушичем)
1174 р., 26 травня	Закладення на дитинці монументальної споруди собору св. Івана Богослова
1227 р., кінець грудня	Облога міста князями Данилом та Васильком
1241 р., січень—лютий	Зруйнування міста під час походу Батия
1256 р., літо—осінь	Розгром литовських загонів князя Мендовга під містом
1257 р., кінець листопада	Облога міста ханом Куремсою
1261 р., листопад	Зруйнування укріплень міста за наказом хана Бурундая
1290 роки	Будівництво монументальної споруди храму св. Димитрія
Кінець XIII— початок XIV ст.	Побудова укріплень Помостича
1340—1370 рр.	Початок будівництва кам'яного замку
1349 р., листопад	Облога міста польським королем Казимиром III
1370 роки	Перебудова собору св. І. Богослова
1385—1390 рр.	Заснування у місті монастиря оо. Домініканів
1399 р., вересень	Спустошення околиць міста татарами хана Едигея
кінець XIV—початок XV ст.	Перебудова храму св. Покрови Богородиці та побудова нових укріплень середмістя, так званого "паркану около места"
1427 р.	Заснування католицької єпископії
1429 р., 6 січня — 7 лютого	З'їзд монархів у місті
1431 р., 31 липня — 26 серпня	Спалення міста та облога замків польським королем Ягайлом
1432 р., 31 жовтня	Перше надання місту Магдебурзького права
1453 р., квітень	Зруйнування міста заволзькими татарами
1495 р.	Мор у місті
1496 р.	Спалення околиць міста перекопськими татарами
1497 р.	Руйнування міста татарами
1497 р., 31 липня	Повторне надання місту Магдебурзького права
1500 р.	Спалення околиць міста татарами

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб, *1846.*— Т. 1.— 419 с.

Андрияшев А. М., [1887]. Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия.— К., *1887.*— 232 с.

Антонович В. Б., [1901а]. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве.— Т. 1.— М., 1901.— С. 36—133.

Антонович В. Б., [1901б]. Раскопки курганов в Западной Волыни // Тр. XI АС в Киеве.— Т. 1.— М., 1901.— С. 130—140.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).— К.: Наук. думка, *1990.*— 190 с.

АрЮЗР.— Ч. 1.— Т. 1.— К., *1859.*— 554 с.

АрЮЗР.— Ч. 1.— Т. 6.— К., *1883.*— 938 с.

АрЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— К., *1863.*— 554 с.

АрЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— К., *1869.*— 636 с.

АрЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— К., *1886.*— 647 с.

АрЮЗР.— Ч. 8.— Т. 4.— К., *1907.*— 451 с.

АрЮЗР.— Ч. 8.— Т. 6.— К., *1911.*— 435 с.

Арциховский А. В., [1949]. Раскопки на Славне в Новгороде // МИА.— 11.— М., 1949.— С. 119—151.

Байбурин А. К., [1982]. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— Л.: Наука. Ленингр. отд., 1982.— 191 с.

Баранович О., [1930]. Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.— К., 1930.— 156 с.

Белецкий С. В., Мокеев Г. Я., [1989]. Клети Псковского Крома // СА.— 1989.— № 4.— С. 103—106.

Беляева С. А., [1979]. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм // Археологія.— 1979.—Вип. 29.— С. 97—100.

Бобринский А. А., [1978]. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения.— М., 1978.— 272 с.

Богусевич В. А., [1960]. Книжкова мініатюра // Історія українського мистецтва: в 6-ти томах.— Т. 1: Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1960.— С. 351—353.

Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сб. матер. и исслед.— СПб.: Тип. императорской АН, *1907.*— 334 с.

Борисенков Е. П., [1982]. Климат и деятельность человека.— М.: Наука, 1982.— 133 с.

Борисенков Е. П., Пясецкий В. М., [1983]. Экстремальные явления природы.— Л.: Гидрометеоиздат, 1983.— 240 с.

Борисенков Е. П., Пясецкий В. М., [1988]. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— М.: Мысль, 1988.— 522 с.

Бохан Юры, [1998]. Класіфікацыя познясярэднявечных шпор Вялікага Княства Літоўскага другой паловы 14—16 ст. // Гістарычны альманах (Гародня).— 1998.— № 1.— С. 52—61.

Бохан Ю. М., [2002]. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV—канца XVI ст.— Мінск: УП "Экаперспектыва", 2002.— 336 с. з іл.

Боянівська М. Б., [2001]. Освіта, книгописання, книгозбірні // Історія української культури / у 5 т.— Т. 2: Українська культура XIII—першої половини XVII ст.— К.: Наук. думка, 2001.— С. 241—255.

Братчиков А., [1880]. Село Ярославичи Дубенского уезда. Археологическо-критические исследования // ВГВ.— 1880.— № 24.— С. 123—127.

Брукс К., [1952]. Климаты пришлого/ Пер. с англ.— М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952.— 358 с.

Брунов Н. И., [1944]. К вопросу об истоках русского зодчества // Вестник АН СССР.— 1944.— № 6.— С. 44—67.

Будинский-Кричка В., [1990]. Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии // Slovenska archeologia.— 1990.— XXXVIII.— 1.— S. 87—114.

Буднікова В., [1999]. Каталог фресок церкви Іоанна Богослова із фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Наук. зб.: Матеріали VI Міжнар. конф. по волинському іконопису, м. Луцьк (1—3 грудня 1999 р.)— Луцьк: Надстир'я, 1999.— С. 105—107.

Булатов Н. М., [1969]. К вопросу о становлении керамического ремесла в золотоордынских городах // Вестник МГУ.— 1969.— Серия XI: История.— № 2.— С. 46—59.

Бучинский И. Е., [1963]. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К.: Госсельхозиздат, 1963.— 308 с.

Бырня П. П., [1984]. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV—начало XVI в.).— Кишинев: Штиинца, 1984.— 206 с.

Вактурская Н. П., [1959]. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVIII вв.) // Тр. Хорезмской экспедиции.— Т. 4: Керамика Хорезма / Под ред. С. П. Толстова и М. Г. Воробьева).— М.: Изд-во АН СССР, 1959.— С. 261—342.

Васильева И. Н., [1987]. Новые гончарные горны городища Великие Болгары // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи: Межвузовский сб. научных трудов.— Воронеж: Изд-во Воронежского ун-тета, 1987.— С. 52—62.

Векслер А. Г., Лихтер Ю. А., Осипов Д. О., [1997]. Обувные подковки XV—XVIII вв. (по материалам раскопок в г. Москве) // Российская археология.— 1997.— № 3.— С. 114—121.

Верзилов А., [1898]. Очерки торговли Южной Руси (1480—1569).— Чернигов: "Земск. сборник Черниг. губ.", 1898.— 81 с.

Винокур І.С., Журко О., Мегей В., Якубовський В., [2000]. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997—1999 років // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукр. наук. конф. "Велика Волинь".— Т. 20.— Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000.— С. 39—40.

Вишенский И., [1955]. Сочинения.— М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955.— 372 с.

Власова Г. М., [1967]. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1967.— Вип. 4.— С. 246—259.

Возний І. П., [1998]. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.— Чернівці: Рута, 1998.— 153 с.

Войтович Л., [1991]. Волинська земля князівських часів (X—XII ст.) // Проблеми історичної географії України.— К.: Наук. думка, 1991.— С. 10—23.

Войтович Л., [1992]. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів.— К., 1992.— 200 с.

Войтович Л., [1996]. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст.— Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича, 1996.— 256 с.

Войтович Л., [2000]. Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.— Львів: Ін-тут українознав. ім. І. П. Крип'якевича, 2000.— 649 с.

Володарский Я. Э., [1987]. Русский город в эпоху феодализма (К проблеме городообразования) // Феодализм в России. Сб. ст. и воспоминаний, посвященный памяти акад. Л.В. Черепнина.— М.: Наука, 1987.— С. 308—314.

Ворон В. О., [1988]. Луцьк. Силуети міста: Ілюстрований нарис.— Львів: Каменяр, 1988.— 30 с., 12 арк. іл.

Воронин Н. Н., [1971]. Погребение коня в срубе в 1149 г. // КСИА.— Вып. 125.— М.: Наука, 1971.— С. 23—26.

Воронин Н. Н., Раппопорт П. А., [1979]. Зодчество Смоленска XII—XIII вв.— Л.: Наука, 1979.— 414 с.

Выезжев Р. И., [1961]. Новые типы древнерусских светильников // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 11.— С. 89—90.

Высоцкий С. А., [1985]. Киевские граффити XI—XVII вв.— К.: Наук. думка, 1985.— 206 с.

Гавриленко В. О., [1977]. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії.— К.: Наук. думка, 1977.— 166 с., іл.

Гаврилюк О., [1994]. Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині // Джерело.— 1994.— № 1.— С. 101—120.

Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., [1984]. Индоевропейские языки и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры.— Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1984.— Ч. 1.— 428 с.

Гвоздиковский К., [1895]. Где существовал на Волыни Дубищенский Введенский православный монастырь // ВЕВ.— 1895.— № 24.— С. 820—824.

Гейда О. О., [1995]. Давньоруські храми на Чернігівському передгородді // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).— Чернігів: Сіверянська думка, 1995.— С. 21—23.

Геренчук К. И., [1968]. Волынская возвышенность // Физико-географическое районирование УССР.— К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968.— С. 155—165.

Геренчук К. І., [1975]. Природа Волинської області.— Львів: Вища школа, 1975.— 147 с.

Говденко М. М., Кучинко М. М., [1979]. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО 1978 года.— М.: Наука, 1979.— С. 319—320.

Голубинский Е., [1901]. История русской церкви. Изд. 2-е.— М.: Общ-во истории и древностей российских при Моск. ун-тете, 1901.— Т. 1.— 969 с.

Горин С., [2004]. Невідомі волинські монастирі XVI— першої половини XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Вип. 8. — Дрогобич, 2004.— С. 164—173.

Гошко Т., [1993]. Проблеми надання магдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність): Тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 7—9 квітня 1993 року).— Рівне, 1993.— С. 3—5.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., [1950]. Золотая Орда и ее падение.— М.-Л.: Изд-во АН СРСР, 1950.— 479 с.

Грицак Павло, [1958]. Галицько-Волинська Держава.— Нью-Йорк, *1958* (Галич, *1995*).— 176 с. (НТШ. Б-ка українознав., ч. 5).

Грушевський М., [1902]. Київські мінятюри при Трірській Псалтири // Записки НТШ.— Т. 49.— Наукова хроніка.— С. 1—11.

Грушевський М., [1992 (1905)]. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— Т. 2: XI—XIII вік.— К.: Наук. думка, 1992.— 633 с.

Грушевський М., [1993 (1905)]. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— Т. 3: Галицько-Волинська держава.— К.: Наук. думка, 1993.— 637 с.

Грушевський М., [1993 (1907)]. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— Т. 4: XIV—XVI віки — відносини політичні.— К.: Наук. думка, 1993.— 535 с.

Грушевський М., [1994 (1905)]. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV—XVII віків.— К.: Наук. думка, 1994.— 687 с.

Грушевський М., [1995 (1907)]. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків.— К.: Наук. думка, 1995.— 680 с.

Гупало В. Д., [1985]. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА.— 1985.— № 4.— С. 236—242.

Гупало В. Д., [1994]. Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II пол. XIII— XV вв. // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych: Materiały z konferencji (Rzeszów, 21—23. IX.1993).— Rzeszów, 1994.— S. 185—190.

Гуревич Ф. Д., [1991]. О планировке и застройке древнего Новогрудка // КСИА.— 1994.— Вып. 205.— С. 45—52.

Даркевич В. П., [1994]. Происхождение и развитие городов Древней Руси X—XIII вв. // Вопросы истории.— 1994.— № 10.— С. 43—60.

Дашкевич Я. Р., [1971]. Розселення вірменів на Україні в XI—XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— Вип. 1.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 150—181.

Дашкевич Я., [1992]. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому.— К.; Львів, 1992.— Вип. 1.— С. 9—14.

Дашкевич Я., [1994]. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII—XIV століть // Записки НТШ.— Львів, 1994. — Т. 228.— Львів, 1994.— С. 7—47.

Дашкевич Я., [2002]. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X — середина XIV ст.) // Пам'ять століть.— 2002.— № 4.— С. 3—21.

Девятсотлетие православия на Волыни.— Житомир, *1892*.— 560 с.

Довнар-Запольский М., [1901]. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.— К., 1901.— 807 с.

Дублянський А., [1934]. Луцьк. Історичний нарис.— Луцьк, 1934.— 30 с.

Дулов А. В., [1983]. Географическая среда и природа России (конец XV—середина XIX вв.).— М.: Наука, 1983.— 255 с.

Дучыц Л. У., [1995]. Касцюм жыхароў Беларусі X—XIII ст. ст. (паводле археалагічных звестак).— Мінск: Навука і техніка, 1995.— 80 с.

Дьячков А. Н., Узденников В. В., [1978]. Монеты России. Определитель.— М.: Сов. Россия, 1978.— 650 с.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К.: Наук. думка, *1985*.— 256 с.

Етимологічний словник української мови.– Т. 1.– К.: Наук. думка, *1982*.– 300 с.

Загорульский Э. М., [1982]. Возникновение Минска.— Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1982.— 360 с.

Зайкоўский Э., [1998]. Астральная і каляндарная сімволіка на некаторых археалагічных знаходках Беларусі // Гістарычна-археалагічны зборнік.— Мінск, 1998.— Вып. 13.— С. 125—130.

Запаско Я. П., [1995]. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів: Світ, 1995.— 480 с.

Заяць А. Є., [1988]. Соціальний і національний склад населення міст Волинського воєводства в середині XVI—першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей і повідомлень II-ї Волин. істор.-краєзнавч. конф.— Луцьк, 1988.— Ч. 1.— С. 157—158.

Заяц Ю. А., [1995]. Заславль в эпоху феодализма.— Минск: Навука і тэхніка, 1995.— 208 с.

Зверуго Я. Г., [1975]. Древний Волковыйск X—XIV вв.— Минск: Наука и техника, 1975.— 144 с.

Звиздецкий Б. А., [1990]. О времени существования летописного Городеска // СА.— 1990.— № 1.— С. 42—56.

Зеленин Д. К., [1928]. Древнерусская братрина как обряд сбора урожая // Сб. ст. в честь акад. А. И. Соболевского.— М., 1928.— С. 133—195.

Зубарь В. М., Павленко Ю. В., [1988]. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.— К.: Наук. думка, 1988.— 105 с.

Ивакин Г. Ю., [1982]. Киев в XII—XV веках.— К.: Наук. думка, 1982.— 105 с.

Івакін Г. Ю., [1999]. Енколпіон-квадрифолій з Києва // Археологія.— 1999. — №. 2.— С. 144—150.

Иванов В., [1891]. Епископы древней луцкой епархии.— Почаев, 1891.— 78 с.

Иванов П. А., [1895]. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.— Одесса, 1895.— 317 с.

Івановський В. І., Павлів Д. Ю., [1988]. Багатошарове поселення поблизу с. Рованці // Минуле і сучасне Волині.— Луцьк, 1988.— Ч. 2.— С. 103—105.

Івановський В. І., Оприск В. Г., Павлів Д. Ю., [1991]. Дослідження багатошарової пам'ятки поблизу с. Рованці // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів: Світ, 1991.— С. 42—46.

Ильин А. А., [1921]. Топография кладов серебряных и золотых слитков.— Петроград: Гос. изд-во, 1921.— 62 с.; 1 л. карта.

Исаевич Я. Д., [1972]. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исторические исследования по истории славянских и балканских народов.— М.: Наука, 1972.— С. 119—124.

Исаевич Я. Д., [1974]. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами // Польша и Русь.— М.: Наука, 1974.— С. 269—276.

Історія Львова у документах і матеріалах.— К.: Наук. думка, *1986.*— 423 с.

История Украинской ССР: В 10 т.— Т. 2.— К.: Наук. думка, *1982.*— 591 с.

Каминский Н., [1914]. Русская надпись в Люблинском тюремном костеле // Известия Императорской археологической комиссии.— СПб., 1914.— Вип. 55.— С. 131—135.

Карамзин Н. М., [1818]. История государства Российского / Изд. 2-е, испр.— Спб.: Изд-во братьев Слениных, 1818.— Т. 2.— 316 с.

Карамзин Н. М., [1842]. История государства Российского / Изд. 5-е, испр.— Спб.: Тип. Эдуарда Праца, 1842.— Т. 6.— 316 с.

Каргер М. К., [1961]. Древний Киев.— Т. 2: Памятники Киевского зодчества X—XIII вв.— М.— Л.: Изд-во АН СРСР, 1961.— 661 с.

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899.— К.: Наук. думка, *1971.*— 184 с.

Качуровська-Крюкова А., [1991]. Егбертів кодекс X—XI ст. та його українське оздоблення // Пам'ятки України.— 1991.— № 4.— С. 4—13.

Кверфельдт Э. К., [1947]. Керамика Ближнего Востока.— Л.: Эрмитаж, 1947.— 144 с., 33 ил.

Кирпичников А. Н., [1971]. Древнерусское оружие:— Вып. 3. Доспех: комплекс боевых средств X—XIII вв.— 92 с. (САИ.— Вып. Е1-36).

Кирпичников А. Н., [1973]. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.— Л., 1973.— 140 с. (САИ — Вип. Е1-36).

Кирпичников А. Н., [1976]. Военное дело на Руси в XIII—XV вв.— Л.: Наука, 1976.— 104 с., 30 табл.

Киселев С. В., Мерперт Н. Я., [1965]. Железные и чугунные изделия // Древнемонгольские города.— М.: Наука, 1965.— С. 188—215.

Климат Луцка / Под ред. В. Н. Бабиченко, Ф. В. Зузука.— Л.: Гидрометеоиздат, *1988.*— 178 с.

Козак Д. Н., [1983]. Раскопки поселения пшеворской культуры на Волыни // АО 1981 года.— М.: Наука, 1983.— С. 297—298.

Козак Д. Н., [1984]. Новые работы на поселении у с. Боратын // АО 1982 года.— М.: Наука, 1984.— С. 274.

Козубська О., [2003]. Джерела та історіографія руських місій домініканського ордену XIII ст. // КС.— 2003.— № 3.— С. 122—135.

Колосок Б. В., [1976а]. Історико-топографічні умови виникнення Луцька // Археологія.— 1976.— № 20.— С. 51—59.

Колосок Б. В., [1976б]. Луцькі Верхній та Окольний замки // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 217—228.

Колосок Б. В., [1981]. Градостроительное наследие Луцка (развитие древнего города и проблема приемственности). Автореф. дис.... канд. арх.— М., 1981.— 24 с.

Колосок Б. В., [1986]. Укрепления Луцка и предместий (архит.) // Памятники архитектуры Украины (новые исследования): Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по УССР.— К., 1986. — С. 226—238.

Колосок Б., [1996]. Історіографія укріплень Луцька (до 1.01.1939 р.) // Архітектурна спадщина України.— Т. 3, ч. 1.— К., 1996.— С. 36—60.

Колосок Б., [1999]. Плани міста Луцька про забудову і земельні ділянки римо-католицької кафедри // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Наук. зб.: Матеріали VI Міжнар. конф. по волинському іконопису (м. Луцьк, 1—3 грудня 1999 р.).— Луцьк: Надстир'я, 1999.— С. 127—128.

Колосок Б., [2002а]. Красносельський та Чернчицький монастирі // Сакральне мистецтво Волині. Наук. зб.: Матеріали IX Міжнар. наук. конф. (м. Луцьк, 31 жовтня—1 листопада 2002 р.).— Луцьк, 2002.— С. 64—69.

Колосок Б., [2002б]. Ecclesia cathedralis Luceoriensis. Кафедральні споруди Луцька. Істор.-архітектурне дослідження.— Білий-Дунаєць; Острiг: Волання з Волині, 2002.— 224 с.

Колосок Б. В., [2003]. Православні святині Луцька.— К.: Техніка, 2003.— 296 с.

Колосок Б. В., Метельницький Р. Г., [1991]. Луцьк: Історико-архітектурний нарис.— К.: Будівельник, 1991.— 192 с.: іл.

Колчин Б. А., [1959]. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65. — С. 7—120.

Кондаков Н. П., [1906]. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века.— СПб, 1906.— 124 с., 6 табл.

Конопля В., Івановський В., [1997]. Нові археологічні пам'ятки Надстир'я (Луцький район).— Львів: Істор. музей, 1997.— 137 с.

Корзухина Г. Ф., Пескова А. А., [2003]. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII веков.— СПб.: Петербургское востоковедение, 2003.— 432 с. (Archaelogica Petropolitana, XIV)

Коринный Н. Н., [1992]. Переяславская земля X—XIII вв.— К.: Наук. думка, 1992.— 312 с.

Костин С. И., [1965]. Колебания климата на Русской равнине в историческую эпоху // Тр. Главной геофизической обсерватории им. А. И. Воейкова.— Вып. 181.— Л.: Гидрометеоиздат, 1965.— С. 68—74.

Костомаров Н. И., [1995]. Русские нравы. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Исторические монографии и исследования.— М.: Чарли, 1995.— 543 с.

Котляр М. Ф., [1968]. Галицька Русь у другій половині XIV—першій чверті XV ст.— К.: Наук. думка, 1968.— 143 с.

Котляр М. Ф., [1971]. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К.: Наук. думка, 1971.— 174 с.

Котляр М. Ф., [1981]. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1981.— 239 с.

Котляр Н. Ф., [1985а]. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К.: Наук. думка, 1985.— 184 с.

Котляр М. Ф., [1985б]. Волинська земля: З історії складання державної території Київської Русі // Історія та історіографія України.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 19—32.

Кравченко А. А., [1986]. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV в.).— К.: Наук. думка, 1986.— 128 с.

Крамаровский М., [1980]. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы // Сообщения Государственного Эрмитажа.— Ленинград, 1980.— Вып. 45.— С. 68—72.

Красовский И., [1984]. Формирование уличной сети древнерусского города // Архитектура СССР.— 1984.— № 3.— С. 97—100.

Краткая Волынская летопись // ПСРЛ.— М.: Наука.— *1980.*— Т. 35.— С. 118—128.

Крикун М. Г., [1994]. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII ст. // Записки НТШ.— Т. 228.— Львів, 1994.— С. 65—122.

Кримський А. Ю., [1964]. Тюрки, їх мова і літератури // Тв. в 5-ти т.— К.: Наук. думка, 1964. — Т. 4.— 645 с.

Крип'якевич І. П., [1953]. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси.— К.: Вид-во АН УРСР, 1953.— 72 с.

Крип'якевич І. П., [1984]. Галицько-Волинське князівство.— К.: Наук. думка, 1984. — 174 с.

Кропоткин В. В., [1962]. Клады византийских монет на территории СССР.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 64 с. /САИ, Е 4-4/.

Крылов А. К., Крылов О. Ю., [1994]. О фрагменте древней стенописи из Луцка // Санкт-Петербургский фонд культуры. Программа "КРАМ". (К 150-летию со дня рождения Н. П. Кондакова). Сборник материалов (ноябрь

1993—июнь 1994). Вып. 4.— "Охраняется государством". III Российская научно-практическая конференция.— Ч. 1.— СПб., 1994.— С. 104—110.

Куза А. В., [1985]. Древнерусские города // Древняя Русь: город, замок, село.— М.: Наука, 1985.— С. 52—67. (Археология СССР).

Куза А. В., [1989]. Малые города Древней Руси.— М.: Наука, 1989.— 166 с.

Кучера М. П., [1960]. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска // КСИА АН УССР.— 1960.— Вип. 10.— С. 118—123.

Кучера М. П., [1968]. Звіт про роботу Волинського загону // НА ІА НАН України.— Ф. 24/1968.— 45 с.

Кучера М. П., [1969]. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слав'яно-руські старожитності.— К.: Наук. думка, 1969.— С. 174—181.

Кучера М. П., [1971]. Археологические исследования Волынского отряда // Археологические исследования на Украине 1968 г.— Вип. 3.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 242—245.

Кучера М. П., [1973]. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV—XVII ст. // Середні віки на Україні.— Вип. 2.— К.: Наук. думка, 1973.— С. 126—130.

Кучера М. П., [1975]. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія.— 1975.— № 15.— С. 98—103.

Кучера М. П., [1987]. Керамика // Археология Украинской ССР.— К.: Наук. думка, 1987.— Т. 3.— С. 446—455.

Кучинко М. М., [1974]. Исследования в Луцке // АО 1973 года.— М.: Наука, 1974.— С. 297—298.

Кучинко М. М., [1975]. Исследования в Черновицкой и Волынской областях // АО 1974 года.— М.: Наука, 1975.— С. 312.

Кучінко М. М., [1976]. Археологічні рятівні роботи на Волині // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 107—108.

Кучінко М. М., [1984]. Давньоруське поселення на Гнідавській горі в Луцьку // Археологія.— 1984.— Вип. 48.— С. 100—105.

Кучінко М. М., [1985]. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // УІЖ.— 1985.— № 10.— С. 144—148.

Кучінко М. М., [1987]. Звіт про археологічні дослідження давньоруської археологічної експедиції Луцького педінституту в замку Любарта в 1986 р.— Луцьк, 1987 // НА ЛДІКЗ.— № 77.— 14 с., 3 іл.

Кучінко М. М., [1991]. Звіт про археологічні дослідження давньоруської археологічної експедиції Луцького педінституту в м. Луцьку в 1990 р.— Луцьк, 1991 // НА ЛДІКЗ.— № 310.— 15 с., 1 іл.

Кучінко М. М., [1994]. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.).— Луцьк: Надстир'я, 1994.— 208 с.

Кучінко М. М., [1996]. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї.— Луцьк: Вежа, 1996.— 207 с.

Кучінко М. М., [2002]. Волинська земля (X — середини XIV ст.): археологія та історія.— Луцьк: Вежа, 2002.— 304 с.

Кучинко М. М., Охріменко Г. В., [1991]. Археологічні пам'ятки Волині.— Луцьк, 1991.— 137 с.

Кучінко М. М., Охріменко Г. В., Терський С. В., [1992]. Скарби минувшини: Метод. рек. на допомогу вчителям та слухачам курсів підвищ. кваліфікації.— Луцьк, 1992.— 19 с.

Кучінко М. М., Охріменко Г. В., [1995]. Археологічна карта Волині.— Луцьк: Вежа, 1995.— 167 с.

Лабутина И. К., [1985]. Историческая топография Пскова в XIV—XV вв.— М.: Изд-во МГУ, 1985.— 248 с.

Лазарев В. Н., [1978]. Византийское и древнерусское искусство.— М.: Наука, 1978.— 355 с.

Лащук Ю. П., [1967]. Кераміка // Історія українського мистецтва: в 6 т.— Т. 2: Мистецтво XIV—першої пол. XVII ст.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1967.— С. 389—399.

Лащук Ю. П., [1971]. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині) // Середні віки на Україні.— Вип. I.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 200—203.

Левицкий Ор., [1891]. Луцкая старина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— Т. 5.— Отд. 2.— К., 1891.— С. 54—90.

Левицкий Ор., [1892]. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. князем Мстиславом Изяславовичем (Изд. Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском).— К., 1892.— 132 с.

Левицкий Ор., [1903]. История одного древняго волынского храма // КС.— Т. 80.— январь 1903.— С. 70—90.

Левицький Ор., [1914]. Волинські оповідання з життя XVI і XVII вв. з портретом Анни Альоїзи Острожської.— К., 1914.— 23 с.

Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року).— Вінніпег, *1954* (Луцьк, *1992*).— 110 с.

Лильо І., [1997]. Три етапи розвитку візантійсько-грецьких зв'язків мистецької культури давньої Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення дослідження та реставрації: Доповіді та матеріали IV наук. конф. (м. Луцьк, 17—18 грудня 1997 р.).— Луцьк, 1997.— С. 46—48.

Лимонов Ю. А., [1967]. Летописание Владимирско-Суздальской Руси.— Л.: Наука. Ленингр. отд., 1967.— 199 с.

Линдер И. М., [1975]. Шахматы на Руси.— М.: Наука, 1975.— 208 с.

Лінніченко Іван, [1899]. Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. // Руська історична бібліотека НТШ.— Т. 7.— Львів, 1899.— 268 с.

Літопис Руський за Іпатіївським списком /Перекл. Л. Махновець.— К.: Дніпро, *1989.*— 591 с.

Логвин Г. Н., [1967а]. Луцкий замок // Культура и искусство древней Руси: Сб. ст. в честь проф. М. К. Каргера.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967.— С. 102—107.

Логвин Г. Н., [1967б]. Архітектура XIV—першої пол. XVI ст. // Історія українського мистецтва.— Т. 2.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1967.— С. 20—47.

Логвин Г. Н., [1968]. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К.: Мистецтво, 1968.— 463 с.

Лукомский Г., [1913]. Волынская старина // Искусство в Южной России.— № 7—8.— К., 1913.— С. 285—344.

Лукомский Г. К., [1917]. Луцкий замок.— Петроград, 1917.— 15 с. ; Так само // Зодчий.— 1917.— № 2.— С. 9—12.

Лукомський Ю., Петрик В., [1995]. Перемиський замок княжої доби // Пам'ятки України. — 1995.— № 3.— С. 114—124.

Лукомський Ю., Петрик В., [2001]. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII—XIII ст. // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.— Львів, 2001.— С. 166—182. (Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. 3).

Лунина С. Б., [1962]. Гончарное производство в Мерве X — начала XIII в. // Тр. Южнотуркменистан. археологич. комплекс. экспедиции.— Ашхабад, 1962.— Т. 11.— С. 217—418.

Луцьку 900 років. 1085—1985. Зб. док. і матеріалів.— К.: Наук. думка, *1985.*— 234 с.

Лысенко П. Ф., [1985]. Берестье.— Минск: Наука и техника, 1985.— 399 с.

Люстрація Луцького замку і староства *1658 (1661)* р. // Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника.— Ф. 91.— Од. зб. 117/1—2.

Люстрация Луцкого староства *1660—1663 гг.* // АрЮЗР.— Ч. 7.— Т. 3.— К., *1903.*— С. 63—88.

Любавский М. Ф., [1892]. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени Первого Литовского Статута.— М., 1892.— 890 с.

Майоров А. В., [2006]. Из истории восточнославянской этнонимики: белые хорваты Константина Багрянородного // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (зб. наук. пр.).— Т. 1 (21).— Чернівці: Прут, *2006.*— С. 100—108.

Малевская М. В., [1982]. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1982 г. // НА ЛДІКЗ.— № 135.— 24 с., 42 рис.

Малевская М. В., [1983]. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в г. Луцке в 1983 г. // НА ЛДІКЗ.— № 136.— 43 с., 69 іл.

Малевская М. В., [1984а]. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1984 г. // НА ЛДІКЗ.— 25 с., 70 рис.

Малевская М. В., [1984б]. Архитектурно-археологические исследования на Волыни // АО—1982.— М.: Наука, 1984.— С. 291.

Малевская М. В., [1985а]. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1985 г. Раскопки церкви Св. И. Богослова в луцком замке // НА ЛДІКЗ.— № 138.— 67 с.

Малевская М. В., [1985б]. Исследования Луцкого замка // АО—1983.— М.: Наука, 1985.— С. 267.

Малевская М. В., [1986]. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО—1984.— М.: Наука, 1986.— С. 267—268.

Малевская М. В., [1987а]. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции в 1986 г. // НА ЛДІКЗ.— 25 с., 70 рис.

Малевская М. В., [1987б]. Исследования церкви XII в. в Луцком замке // АО—1985.— М.: Наука, 1987.— С. 365.

Малевская М. В., [1988]. Исследования в Луцком замке в с. Зимно // АО—1986.— М.: Наука, 1988.— С. 305—307.

Малевская М. В., [1994]. Новый памятник русской архитектуры XII в. и его судьба // "Охраняется государством". III Российская научно-практическая конференция.— Ч. 1.— СПб, 1994.— С. 93—104. (Вып. 4. Санкт-Петербургский Фонд культуры. Програма "КРАМ" (К 150-летию со дня рождения Н. П. Кондакова). Сб. материалов (ноябрь 1993—июнь 1994).

Малевская М. В., Пескова А. А., [1996]. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15—19 января 1990 г.).— СПб.: Изд-во Д. Буланина, 1996.— С. 57—60.

Малевская М. В., [1997а]. Церковь Иоанна Богослова в Луцке — вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции.— СПб.: Изд-во Д. Буланина, 1997.— С. 9—36.

Малевская М. В., [1997б]. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы. XIII в.— СПб, 1997.— С. 259—268.

Малевская М. В., [1999]. Дворец в Верхнем замке Луцка XIV в. (по материалам археологических исследований) // Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения: Тез. докл.— СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1999.— С. 87—91, рис.

Малевская М., [1999]. Церковь Св. І. Богослова — вновь открытый памятник архитектуры XX в. // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Наук. зб.: Матеріали VI Міжнар. конф. по волинському іконопису (м. Луцьк, 1—3 грудня 1999 р.).— Луцьк: Надстир'я, 1999.— С. 108—124.

Малков Ю. Г., [1980]. О роли балканской художественной традиции в древнерусской живописи XI—XVII вв.— М., 1980.— 123 с.

Масан О. М., [1988]. Торговельні зв'язки волинських міст з Прибалтикою наприкінці XIII та в XIV ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. та повідомл. 2-ї Волин. істор.-краєзнавч. конф. 26—28 травня 1988 р.).— Ч. 1.— Луцьк, 1988.— С. 132—134.

Масан О. М., [1997]. Бюргерське землеволодіння у Прусії у XIII—XV ст. (на прикладі міста Торуня) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії: Зб. наук. ст.— Вип. 3.— Чернівці, 1997.— С. 55—65.

Маслов Л., [1934]. Пам'ятники архітектури старого Луцька // Укр. нива.— Луцьк, 1934.— Ч. 25.— С. 26.

Маслов Л., [1937]. Любартів замок у Луцьку // Наша культура.— Львів, 1937.— № 8—9.— С. 348—354; № 12.— С. 484—494.

Маслов Л., [1939]. Архітектура старого Луцька.— Львів: "Наша Батьківщина", 1939.— 52 с.

Матвієйко М. В., [1967]. Звіт любительських археологічних досліджень Гнідавської церковної гірки (на межі Луцька) в 1967 р. // НА ІА НАН України.— Ф. 1967/76.— 67 с.

Мацюк О. Я., [1974]. Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.).— К.: Наук. думка, 1974.— 296 с.

Медведев А. Ф., [1966]. Ручное метальное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв.— М., 1966.— 184 с. (САИ.— Вып. Е1-36).

Мельник Е. Н., [1901а]. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897—1899 гг. // Тр. XI АС.— Т. 1.— М., 1901.— С. 479—513.

Мельник Е. Н., [1901б]. Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897—1899 гг. // Тр. XI АС в Киеве.— М., 1901.— Т. 1.— С. 514—576.

Мердер А., [1910]. Древности Луцка и его прошлое: Справка // Военно-исторический вестник.— К., 1910.— № 9—10.— С. 1—20.

Метельницький Р. Г., [1998а]. На перетині топографічних та історичних свідчень // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Матеріали VIII-ї Волин. обл. істор.-краєзнавч. конф.: Наук. зб.— Луцьк, 1998.— С. 23—25.

Метельницький Р. Г., [1998б]. Дослідження первинного рельєфу старого Луцька // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб.— Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 1998.— С. 29—35.

Михайлина Л. П., Возний І. П., [1996]. Язичницька і християнська символіка Чорнівського городища XII—XIII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії : Зб. наук. ст.— Вип. 2.— Чернівці, 1996.— С. 28—39.

Миролюбов М. А., [1983]. Древний Изяславль как археологический источник // Тр. государственного Эрмитажа.— Л.: Искусство, 1983.— Т. 23.— С. 139—143.

Михайлюк О. Г., Кічий І. В., [1991]. Історія Луцька.— Львів: Світ, 1991.— 192 с.

Михеев В. К., [1985]. Подонье в составе Хазарского каганата.— Харьков: Изд-во ХГУ, 1985.— 148 с.

Мицько І. З., [1996]. До історії львівських церков // Львів. Іст. нариси.— Львів: Ін-тут українознав. ім. І. Крип'якевича, 1996.— С. 90—102.

Мицько І., [2002]. Cherchez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави [дискусія] // Семінарій „Княжі часи".— Львів, 2002.— С. 24—39.

Мишко Д. І., [1969]. Зв'язки між Україною і Росією в XIV—XVI ст.— К.: Вид-во АН УРСР, 1969.— 176 с.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Писаренко Ю. Г., Гончар В. М., Івлєв М. М., [2003]. Дослідження в Києві по Рильському провулку // АВУ 2001—2002 рр.— К.: Ін-т археології НАН України, 2003.— С. 191—194.

Могитич І. Р., [1999]. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X—XIV ст. // Вісн. ін-ту "Укрзахідпроектреставрація".— Ч. 10.— Львів, 1999.— С. 3—14.

Могитич І. Р., Могитич Р. І., [1990]. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X—XIV ст.) // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 56—68.

Могитич Р. І., [1999]. Історична топографія Теребовлі // Вісн. Ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1999.— Ч. 10.— С. 27—36.

Мохов Н. А., [1974]. Молдавский торговый путь в XIV—XV вв. // Русь и Польща.— М.: Наука, 1974.— С. 302—340.

Моця А. П., [1990а]. Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 23—35.

Моця А. П., [1990б]. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.— К.: Наук. думка, 1990.— 153 с.

Моця О. П., [1993]. Населення Південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів).— К.: Київ. Акад. Євробізнесу, 1993.— 159 с.

Назаренко А. В., [1989]. Русь и Германия во второй половине X века. Начало политических взаимодействий. Автореф. дис. … канд. ист. наук.— М., 1989.— 20 с.

Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI—початок XVII ст.) (публікація Кравченко В. М.) // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 19—26.

Насевич В. Л., [1994]. Лукомль и Лукомльская воласць // Гістарычна-археалагічны зборнік.— Мінск: Інтут гісторыі, 1994.— № 4: Сяреднявеччя.— С. 161—186.

Насонов А. Н., [1951]. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования).— М.: Изд-во АН СРСР, 1951.— 256 с.

Нидерле Л., [1956]. Славянские древности.— М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956.— 450 с.

Николаев Н. И., [1968]. Чума.— М.: Наука, 1968.— 124 с.

Никольский Н. К., [1907]. Материалы для истории древнерусской духовной письменности // СОРЯС.— СПб., 1907.— Е. 82.— № 4.— С. 140—150.

Никольская Т. Н., [1978]. Воротынск // Древняя Русь и славяне.— М.: Наука, 1978.— С. 118—128.

Новое в археологии Киева (відп. ред. П. П. Толочко).— К.: Наук. думка, *1981.*— 456 с.

Овсянников О. В., Пескова А. А., [1982]. Замки и ключи из раскопок Изяславля // КСИА.— Вып. 171.— М., 1982.— С. 92—99.

Олийнык А. П., [1990]. О регенерации историко-культурного заповедника в Луцке // Строительство и архитектура.— К., 1990.— № 11.— С. 19—25.

Олійник О. П., [1994]. Містобудівний розвиток західних земель України між Сходом і Заходом // Архітектурна спадщина України.— 1994.— № 1.— С. 57—75.

Орда Л., [1897]. Краткий исторический очерк г. Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся.— Луцк, 1897.— 21 с.

Орлова М. А., [1976]. О приемах украшения цокольных частей интерьееров древнерусских храмов и их происхождении // Средневековая Русь.— М.: Наука, 1976.— С. 185—186.

Осаульчук О., [1997]. Літописний Зудеч XII—XIV ст. в світлі нових археологічних відкриттів // Тр. VI Междунар. Конгр. славян. Археологи (Новгород, 26—31 августа 1996 г.).— Т. 2. Славянский средневековый город.— М.: ИА РАН, 1997.— С. 286—296.

Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1891—1892 годы.— К., *1893.*— 93 с.— 8 илл.

Охранные работы в г. Луцке и его окрестностях (М. М. Кучинко, Ю. А. Лукиянчук, Н. Г. Матиюк, В. А. Сташук) // АО 1977 года.— М.: Наука, 1978.— С. 347.

Охріменко Г. В., [1994]. Неоліт Волині.— Ч. 1.— Луцьк: Де Марк, 1994.— 119 с.; Ibidem.— Ч. 2.— Луцьк: Де Марк, 1993.— 128 с.

Охріменко Г. В., Терський С. В., [1993]. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасаваных археолагаў: Тезисы дакладаў Міжнароднай канферэнцыі (Менск, 27—30 кастрычніка 1993 р.).— Менск, 1993.— С. 89—92.

Павлів Д. Ю., [1990]. Звіт про розкопки в ур. Четвертий сінокіс у с. Рованці Луцького р-ну Волинської області в 1989 р.— Львів, 1990 // НА ІА НАНУ.— Ф. 103/1989.— 77 с.

Павлів Д. Ю., [1993]. Рованцівський могильник // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра та Прип'яті.— К.: Наук. думка, 1993.— С. 11—34.

Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.— Т. 4.— Отд. 2.— К., *1859.*— 567 с.

Памятники русской старины в западных губерниях империи, изданные П. Н. Батюшковым.— Вып. 2.— СПб.: Изд-во МВД, *1868.*— 432 с.

Панишко С. Д., [1997]. Формування території Волинської землі у XII—на початку XIV ст. Автореф. дис... канд. іст. наук.— К.: Ін-тут археології НАН України, 1997.— 18 с.

Панишко С. Д., [1998]. Дослідження літописного Каменя // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Матеріали VIII-ї Волин. обл. істор.-краєзнавч. конф.: Наук. зб.— Луцьк, 1998.— С. 63—65.

Панченко М., [1994]. Багатобусинні скроневі кільця на землях Південної Русі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I—на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці,

22—24 вересня 1994 року): Тези доп. та повідомл.— Чернівці: Рута, 1994.— С. 40—42.

Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.— Івано-Франківськ, *1998* (Краків; Львів, *1944*).— 347 с.

Пастернак Я., [1961]. Археологія Україии.— Торонто, 1961.— 760 с.

Патерик Киево-Печерского монастыря /Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем.— СПб, *1910.*— 567 с.

Пашуто В. Т., [1950]. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М.: Госполитиздат, 1950.— 331 с.

Пелещишин М. А., [1961]. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАПВ.— Вип. 3.— Львів, 1961.— С. 140—150.

Перлштейн А., [1851]. Луцк и его древности // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.— М., 1851.— Кн. 10.— С. 30—45.

Перлштейн А., [1852]. Гай // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.— Кн. 14: Исследования.— М., 1852.— С. 17—21.

Пескова А. А., [1988]. Древнерусский город Изяславль XII—XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки). Автореф. дис. … канд. ист. наук.— Ленинград, 1988.— 18 с.

Петров Н., [1867]. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, ныне не существующих // Волынские епархиальные ведомости.— 1867.— № 4.— С. 20—45.

Петров Н. И., [1915]. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии.— К., 1915.— Вып. 4—5.— 61 с., 40 табл.

Пивоваров С., [2000]. Літописний Василів у середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. (16—18 березня 2000 р.).— Чернівці: Золоті литаври, 2000.— С. 216—220.

Писаренко Ю., [1988]. "Зміїна" гора Щекавиця в світлі історичної традиції і фольклору // Пам'ятки України.— 1988.— № 2.— С. 27—29.

Пламеницька О., [1998]. Проблематика регенерації луцького середмістя в контексті дослідження архітектурної типології житла старої Волині // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.— Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 1998.— С. 113—145.

Пламеницька О., Пламеницька Є., [1999]. Кам'янець-Подільський – місто на периферії римської імперії / / Пам'ятки України: історія та культура.— 1999.— № 4.— С. 1—80.

Погодин М. П., [1848]. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г.— СПб., 1848.— 435 с.

Погодин М. П., [1850]. Исследования, замечания и лекции о русской истории.— М., 1850.— Т. 4.— 345 с.

Поздняков Валерий, [1997]. Рец.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура.— Львів, 1996.— 332 с. // Беларускі гістарычны агляд.— Менск, 1997.— Зош. 2.— С. 292—295.

Полевой Л. Л., [1964]. Об одной из групп керамики на поселениях XIV в. в Пруто-Днестровском междуречье // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР.— Кишинев: Гос. изд-во "Картя Молдовеняскэ", 1964.— С. 162—197.

Поліщук В. В., [2003]. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформи 1564—1566 рр. // УДЖ.— 2003.— № 2.— С. 3—14.

ПСРЛ.— Т. 2: Ипатьевская і Густынская летопись.— М., *1843.*— 1 289 с.

ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисіею.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— Изд. 2-е.— М., *1908.*— 936 с.

ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисіею.— СПб, *1862.— Т. 9.* Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— 256 с., 2 табл.

ПСРЛ.— М.-Л.: Изд-во АН СССР, *1949.— Т. 25.* Московский летописный свод конца XV века.— 464 с., 2 табл.

ПСРЛ.— М.: Наука, *1975.— Т. 32.* Хроники литовская и жмойтская и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного.— 236 с.

ПСРЛ.— М.: Наука, *1980.— Т. 35.* Летописи белорусско-литовские.— 308 с.

Потин В. М., [1968]. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. Историко-нумизматический очерк.— Л.: Сов. худож., 1968.— 240 с.

Природа Украинской ССР. Климат.— К.: Наук. думка, *1984.*— 345 с.

Приселков М. Д., Фасмер М. Р., [1916]. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия Отдела русского языка и словесности Российской Академии Наук.— 1916.— Т. 21.— С. 48—70.

Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М., [1996]. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях.— Рівне: Держ. ред.-вид. п-во, 1996.— 248 с.

Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М., [2001]. Муравицьке городище.— Маріуполь: Рената, 2001.— 80 с.

Радович Р., [2001]. Хата з дахом на пристінних стовпах (за матеріалами Самбірського району) // Народознавчі зошити.— 2001.— № 3.— С. 539—542.

Рапов О. М., [1977]. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII вв.— М.: Изд-во МГУ, 1977.— 264 с.

Раппопорт П. А., [1967]. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— Л.: Наука, 1967.— 241 с. (МИА, № 140).

Раппопорт П. А., [1971]. Данилов // КСИА АН СССР.— 1971.— Вып. 125.— С. 82—86.

Раппопорт П. А., [1993]. Древнерусская архитектура.— Спб.: Стройиздат. СПб отд-ние, 1993.— 288 с.

Ратич О. О., [1957]. Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР.– К.: Вид-во АН УРСР, 1957.– 96 с.

Ратич О. О., [1962]. Результати досліджень давньоруського городища Замчисько у м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр. // МДАПВ.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Вип. 4.— С. 106—119.

Рогге Н. Г., [1878]. Материалы для археологии Волыни // Тр. III АС в Киеве.— М., 1878. — Т. 1.— С. 161—169.

Рожко М. Ф., [1996]. Тустань — давньоруська наскельна фортеця.— К.: Наук. думка, 1996.— 240 с.

Рожко М., Токарський Ю., [1994]. Звідні мости — елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (до питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) // Записки НТШ.— Т. 227.— Львів, 1994.— С. 259—278.

Русина О. В., [1998]. Україна під татарами та Литвою // Україна крізь віки.— К.: Альтернатива, 1998.— Т. 6.— 320 с.

Рыбаков Б. А., [1948]. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси (в 3-х томах).— Т. 1.— М.-Л.: Изд-во АН СРСР, 1948.— С. 315—369.

Рыбаков Б. А., [1991]. Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве".— М.: Молодая гвардія, 1991.— 288 с.

Рыбина Е. А., [1991]. Из истории шахматных фигур // СА.— 1991.— № 4. — С. 86—101.

Сагайдак М.А., [1988]. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.: Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1988.— С. 127—135.

Сагайдак М. А., [1991]. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, хронології та стратиграфії.— К.: Наук. думка, 1991.— 166 с.

Сайчук Б. Т., [1987]. Отчет о закладке шурфа на юго-восточном участке крепостной стены Окольного замка в г. Луцк Волынской обл.— Луцк, 1987 // НА ЛДІКЗ.— № 59.— 7 с., 6 іл.

Сайчук Б. Т., [1988а]. Отчет о закладке археологического шурфа по ул. Зорге в г. Луцк Волынской обл.— Луцк, 1988 // НА ЛДІКЗ.— № 121/2.— 6 с., 7 іл.

Сайчук Б. Т., [1988б]. Отчет о работе Гнидавского отряда археологической экспедиции 1988 года. Раскопки хозяйственной полуземлянки XIII—XIV вв. в урочище Гнидава Луцкого р-на Волынской обл.— Луцк, 1988 // НА ЛДІКЗ.— № 120.— 9 с., 12 іл.

Сайчук Б. Т., [1989]. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской обл.— Луцк, 1989 // НА ЛДІКЗ.— № 115.— 34 с., 23 іл.

Сайчук Б. Т., [1990]. Луцький посад в світлі археологічних досліджень // Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура). Тези доп. та повідомл. IV-ї Волин. істор.-краєзнавч. конф.— Луцьк, 1990.— Ч. 2.— С. 17—19.

Сайчук Б. Т., [1991]. Храми і цвинтарі старожитного Луцька. Матеріали до історичної топографії.— Луцьк, 1991 // НА ЛДІКЗ.— № 403.— 63 с.

Сайчук Б. Т., [1992]. Топографія церковних погостів на обширі луцьких замків та їх забудова // Архітектура Волині: історія та сучасність.— К., 1992.— С. 28—33.

Сайчук Б. Т., [1993]. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали III-ї Міжнар. конф.— Житомир, 1993.— С. 146—147.

Сайчук Б. Т., [1998]. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.— Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 1998.— С. 38—58.

Самоквасов Д., [1880]. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния.— СПб, 1880.— 203 с.

Сас П. М., [1989]. Феодальные города Украины в конце XV—60-ых гг. XVI в.— К.: Наук. думка, 1989.— 232 с.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— Т. 2, вып. 2.— К., *1916.*— С. 41—66.

Сванидзе А. А., [1985]. Деревенские ремесла в средневековой Европе.— М.: Высш. шк., 1985.— 176 с.

Свешников И. К., [1987]. Раскопки в Звенигороде под Львовом // АО.— 1985.— М.: Наука, 1987.— С. 408—409.

Свєшніков І. К., [1993]. Битва під Берестечком.— Львів: Світ, 1993.— 304 с.

Седов В. В., [1957]. К вопросу о жертвоприношении в древнем Новгороде // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68.— С. 20—24.

Седов В. В., [1982]. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР.— М.: Наука, 1982.— 327 с.

Седов В. В., [1982]. Изборск — город-крепость XII—XIII вв. // Древнерусский город.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 118—120.

Сендульский А., [1872]. Исторические сведения о православных церквьях и монастырях в г. Луцке, ныне не существующих // ВЕВ.— 1872.— № 11.— С. 408—414.

Сендульский А., [1873]. Город Луцк // ВЕВ.— Почаев.— 1873.— № 23, 24.— С. 455—467, 660—677.

Сергеева З., [1993]. О распространении находок из волынского шифера в памятниках X—XIII вв. Беларуси // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасаваных археолагаў: Тезисы дакладаў Міжнароднай канферэнцыі (Менск, 27—30 кастрычніка 1993 р.).— Менск, 1993.— С. 121—123.

Сергеева М. С., [2002]. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія.— 2002.— № 4.— С. 50—58.

Сидоренко О. Ф., [1997]. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX—середина XVIII ст.).— Автореф. ... д-ра іст. наук.— К., 1997.— 30 с.

Січинський В., [1926]. Повстання та еволюція форм тридільного заложення української церкви XII—XVIII ст. // Стара Україна.— Львів, 1926.— С. 127—131.

Січинський Володимир, [1938]. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.— Львів: Вид. кооператива "Червона калина", 1938.— 123 с.

Скоп Л., [1999]. До проблеми атрибуції "Волинська Богоматір" з церкви Покрова у м. Луцьку // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Наук. зб.: Матеріали VI Міжнар. конф. по волинському іконопису (м. Луцьк, 1—3 грудня 1999 р.).— Луцьк: Надстир'я, 1999.— С. 98—100.

Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К.: Наук. думка, *1977.*— Т. 1.— 631 с.

Софонович Феодосій, [1992]. Хроніка літописців стародавніх.— К.: Наук. думка, 1992.— 336 с.

Старков В. Ф., [1996]. Русские древности на Шпицбергене // Мир путешествий.— М., 1996— № 3.— С. 14—16.

Столярова Л. В., [2000]. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков.— М.: Наука, 2000.— 400 с.

Тарасаў С. В., [1998]. Полацк IX—XVII стст. Гісторыя і тапаграфія.— Мінск: "Беларуская навука", 1998.— 184 с.

Татищев В. Н., [1963]. История государства Российского/ в 7 т.— Т. 2.— М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1963.— 252 с.

Татищев В. Н., [1964]. История государства Российского/ в 7 т.— Т. 4.— М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1964.— 556 с.

Талис Д. А., Рудаков В. Е., Маркелова С. П., [1974]. Цитадель и посад Баклинского городища // АО—1973.— М.: Наука, 1974.— С. 347.

Тэйлор Э. И., [1939]. Первобытная культура.— Л.: Госполитиздат, 1939.— 255 с.

Телегин Д. Я., [1979]. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // СА.— 1979.— № 2.— С. 229—234.

Тельнов Н. П., [1987]. Работы на поселении Скок // АО—1985.— М.: Наука, 1987.— С. 518—519.

Теодорович Н. И., [1889]. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.— Почаев, 1889.— Т. 2.— 1120 с.

Терський В. С., Терський С. В., [1989]. Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції в 1988 р.— Львів, 1989 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 713.— 13 с.

Терський В. С., Терський С. В., [1991]. Нові матеріали з розкопок літописної Пересопниці та її околиць (1987—1988 рр.) // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.— Львів: Світ, 1991.— С. 89—91.

Терський В. С., Терський С. В., [1994]. Звіт про роботу Пересопницької археологічної експедиції в 1993 році.— Львів, 1994 // НА ІА НАН України.— Ф. 1993/136.— 34 с.

Терський С. В., [1987]. Пересопницька волость XI—XIII ст. // Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70 річчю Великого Жовтня: Тези республ. наук.-теорет. конф. (17—18 грудня 1987 р.).— Львів, 1987.— С. 159—160.

Терський С. В., [1988]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році.— Львів, 1988 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 698.— 39 с.

Терський С. В., [1989]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Волинської, Ровенської та Львівської областей в 1988 році.— Львів, 1989 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 712.— 18 с.

Терський С. В., [1990а]. До питання про етапи розвитку соціально-топографічної структури Луцька у VIII—XIV ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. та повідомл. молодіж. конф. (11—12 травня 1990 р.).— Львів, 1990.— С. 48—50.

Терський С. В., [1990б]. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях.— Луцьк; Львів, 1990 // НА ІА НАН України.— № 23573.— 38 с.

Терський С. В., [1990в]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею у Ківерцівському районі Волинської області (літописний Чемерин та його околиця) в 1989 році.— Львів, 1990 // НА ІА НАН України.— № 23572.— 51 с.

Терський С. В., [1990г]. Звіт про роботу Винниківської археологічної експедиції по дослідженню території Львівської тютюнової фабрики та її околиць в зонах новобудов у місті Винники Червоноармійського району м. Львова.— Львів, 1990 // НА ІА НАН України.— № 23795.— 34 с.

Терський С., [1991а]. Князівські садиби в околицях Луцька // Народна трибуна (м. Луцьк).— 30 жовтня 1991 р.— № 44 А.— С. 6.

Терський С. В., [1991б]. Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VII—XIV ст. // Тези Республ. конф., присвяч. "Атласу історії культури Волинської області" (11—13 грудня 1991 р.).— Луцьк, 1991.— С. 19—22.

Терський С. В., [1991в]. Звіт про роботу Слов'янського загону археологічної експедиції ЛДІКЗ на території замку Любарта та розвідки в околицях Луцька.— Луцьк; Львів, 1991 // НА ЛДІКЗ "Старе місто".— № 211.— 26 с.

Терський С. В., [1991г]. Звіт про роботу Ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта (охоронні дослідження) та розвідки в околицях Луцька в 1991 році.— Львів; Луцьк, 1991 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 748.— 57 с.

Терський С. В., [1991д]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 р. (розвідки в околицях Лучеська, Перемиля, розкопки в ур. "Вали" біля с. Борисковичі Горохівського р-ну та в ур. "Острів" біля с. Чемерин Ківерцівського р-ну — посад літописного міста Чемерина (1149 р.) — X—XIV ст.).— Львів, 1991 // ДАЛО.— Ф. 2591.— Оп. 1.— Спр. 737.— 80 с.

Терський С. В., [1992]. Дослідження Владичого двору в Луцькому замку // Архітектура Волині: історія та сучасність: Тези конференції в м. Луцьку (20—27 вересня 1992 р.).— К., 1992.— С. 45—47.

Терський С., [1993а]. Про племінний етап в історії долітописного Лучеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф.— Львів, 1993.— С. 24—26.

Терський С. В., [1993б]. Розвідки в околицях княжого Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1991 р.— Луцьк, 1993.— С. 120—121.

Терський С. В., [1993в]. Археологи стверджують: у VIII ст. Луцьк вже був містом // Народна трибуна (м. Луцьк).— 26 червня 1993 р.— № 48.— С. 6.

Терський С. В., [1993г]. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988—1990 років // НЗ ЛІМ.— Вип. І.— Львів, 1993.— С. 27—41.

Терський С. В., [1993д]. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—1991 роках // НЗ ЛІМ.— Вип. 1.— Львів, 1993.— С. 41—67.

Терський С. В., [1993е]. Вироби з кості і рогу X—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // НЗ ЛІМ.— Вип. 1.— Львів, 1993.— С. 68—87.

Терський С. В., [1993є]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території літописного Лучеська в 1992 році.— Львів; Луцьк, 1993 // НА ЛДІКЗ "Старе місто".— № 302.— 87 с.

Терський С. В., [1994а]. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII—XIV ст.) // Міжнар. археол. конф. "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр" (Львів, 27—29 вересня 1994 р.): Тези доп. і повідомл.— Львів, 1994.— С. 27—28.

Терський С. В., [1994б]. Кераміка XIV—XVI ст. з досліджень Луцька в 1987—1992 рр. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали Міжнар. наук.-краєзнавч. конф. (жовтень 1994 р.).— Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994.— С. 387—389.

Терський С. В., [1995а]. Церкви та монастирі в структурі Великого Лучеська (XI—XIV ст.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомл. Міжнар. V круглого столу (Львів, 3—5 травня 1995 року).— К.; Львів, 1995.— Т. 5.— С. 460—461.

Терський С. В., [1995б]. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X—XIV ст.) (до постановки проблеми) // НЗ ЛІМ.— Львів, 1995.— Вип. 4, ч. 1.— С. 73—88.

Терський С. В., [1995в]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1994 році.— Львів, 1995 // НА ІА НАН України.— Ф. 1994/138.— 45 с.

Терський С., [1996а]. До питання про дерев'яне храмове будівництво у княжому Луцьку // Вісн. ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Ч. 5.— Львів, 1996.— С. 105—106.

Терський С. В., [1996б]. Про писемність у містах Західної Волині XIV ст. (за археологічними даними) // НЗ ЛІМ.— Львів, 1996.— Вип. 5, ч. 1.— С. 74—95.

Терський С. В., [1996в]. Звіт про роботу Волинської та Пересопницької археологічних експедицій у 1995 році.— Львів, 1996 // НА ІА НАН України.— Ф. 1995/136.— 67 с.

Терський С. В., [1996г]. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (результати досліджень 1987—1992 років) // Українське гончарство: Нац. культурологг. щоріч. за рік 1995.— Кн. 3.— Опішне, 1996.— С. 83—98.

Терський С. В., [1997а]. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наук. геральдич. конф. (Львів, 27—29 березня 1997 р.): Матеріали.— Львів, 1997.— С. 89—91.

Терський С. В., [1997б]. Старожитний Лучеськ у світлі археології // Гістарычна-археалагічны зборнік.— Вып. 11: Беларусь в сістэме еўрапейскіх культурных сувязяў.— Мінск, 1997.— С. 116—140.

Терський С. В., [1997в]. Луцький Поділ: до питання формування території середмістя // Гісторыя Беларусі: Жалезны век і Сяреднявеччя. Да 70-годдзя з дня нарадження Г. В. Штыхава.— Мінск, 1997.— С. 66—69.

Терський С. В., [1997г]. Галицько-Волинська Держава: зв'язки із Сходом (за матеріалами археологічних досліджень політико-економічних центрів Західної Волині) // V Міжнар. археолог. конф. студ. та молодих вчених (Київ, 22—24 квітня 1997 р.): Наук. матеріали.— К.: КДУ, 1997.— С. 268—269, табл. LVII.

Терський С. В., [1997д]. З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої Світової війни // НЗ ЛІМ.— Львів, 1997.— Вип. 6, ч. 1.— С. 148—179.

Терський С., [1998а]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1997 р.— Львів, 1998.— 16 с., 23 іл.

Терський С., [1998б]. Старожитний Лучеськ у світлі археології // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб.— Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 1998.— С. 6—28.

Терський С., [1998в]. Старий Ринок у Львові (за даними археологічних досліджень) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. ювілейної наук. конф.— Івано-Франківськ; Галич: Плай, 1998.— С. 61—64.

Терський С. В., [1998г]. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918—1945) // НЗ ЛІМ.— Вип. 7.— Львів, 1998.— С. 158—179.

Терський С. В., [1998д]. Храм Св. Івана Хрестителя на Ринку у Лучеську // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.— Т. 235: Праці археологічної комісії.— Львів, 1998.— С. 608—618.

Терський С. В., [1998е]. Волинські осередки дохристиянського культу (за археологічними даними) // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського "Святовида"): Матеріали наук. конф. (смт Гримайлів, Тернопільщина, 8—9 жовтня 1998 р.).— Львів, 1998.— С. 89—96.

Терський С., [1999а]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1998 р.— Львів, 1999 // НА ІА НАН України.— Ф. 1998/71.— 23 с., 17 іл.

Терський С. В., [1999б]. Окольний город княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999 р.) // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження.— Львів: Істор. музей, 1999.— С. 48—54.

Терський С. В., [1999в]. Археологія та історичне краєзнавство Волині періоду 1946—1991 рр. // НЗ ЛІМ.— Вип. 8.— Львів, 1999.— С. 146—179.

Терський С. В., [1999г]. Старожитний Лучеськ у світлі історії та археології // Літопис Червоної Калини. Істор.-літературний часопис.— № 1—3 (88—90).— Львів, 1999.— С. 238—259.

Терський С. В., [1999д]. Рятівні дослідження на території літописного Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1998—1999 року.— Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.— С. 46—47.

Терський С. В., [2000а]. Пересопниця після Батия. Нові знахідки // Археологічні студії.— Вип. 1: Збірник на пошану 70-річчя Б. О. Тимощука.— Київ; Чернівці: Прут, 2000.— С. 217—223.

Терський С. В., [2000б]. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // НЗ ЛІМ.— Вип. 9.— Львів: Новий час, 2000.— С. 179—201.

Терський С. В., [2001а]. Олика: Історичний нарис.— Львів: Новий час, 2001.— 53 с., іл.

Терський С. В., [2001б]. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської Держави // НЗ ЛІМ.— Вип. 10.— Львів: Новий час, 2001.— С. 130—158.

Терський С. В., [2002а]. Археологія доби Галицько-Волинської держави.— Львів: Ін-тут українознав. НАН України, 2002.— 108 с., іл.

Терський С. В., [2002б]. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.— Т. 244: Праці археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 645—662.

Терський С. В., [2003а]. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.— Рівне: Азалія, 2003.— 160 с., іл.

Терський С. В., [2003б]. Рятівні дослідження у містах Західної України // АВУ 2001—2002 рр.— Київ: Ін-т археології НАН України, 2003.— С. 44—46.

Терський С. В., [2003в]. Проблеми дослідження та музеєфікації археологічних пам'яток Галицько-Волинської держави // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29—30 листопада 2001 р.).— Львів: ВМС, 2003.— С. 169—176.

Терський С. В., [2004]. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка".— № 502: Держава та армія.— *2004.* — С. 18—24.

Терський С. В., [2005]. З історії української зброї XIII–XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка".— № 528: Держава та армія.— *2005.* – С. 16—27.

Терський С. В., [2006а]. Волынские нумизматические находки XIV - начала XV вв. // Междунар. нумизмат. конф., посвященная 150-летию Нац. музея Литвы: Тез. докл. (Вильнюс, 26—28 апреля 2006 г.).— С. 177–180.

Терський С. В., [2006б]. Де насправді було поховання коня князя Андрія Боголюбського в Луцьку? // Луцький замок. Газета Волинської обласної державної адміністрації.— № 37 (557).— 14 вересня *2006 р.*— *С.* 12.

Терський С. В., Семенюк В., [1997]. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятівні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці).— Луцьк; Львів // НА ЛДІКЗ "Старе місто", 1997.— № 428.— 72 с.

Терський С. В., Терський В. С., [1991]. Князівські садиби в околицях Лучеська XII—XIV ст. // Тези Республ. конф., присвяч. "Атласу історії культури Волинської області" (11—13 грудня 1991 р.).— Луцьк, 1991.— С. 22—23.

Титар Н. В., [1987]. Дослідження на дитинці літописного Городка // Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70 річчю Великого Жовтня: Тези республ. наук.-теор. конф. (17—18 грудня 1987 р.).— Львів, 1987.— С. 154—155.

Тихомиров М. Н., [1956]. Древнерусские города. Изд. 2-е.— М.: Госполитиздат, 1956.— 467 с.

Тихомиров М. Н., [1968]. Описание Тихомировского собрания рукописей.— М.: Наука, 1968.— 194 с.

Тищенко О. Р., [1992]. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.).— К.: Либідь, 1992.— 191 с.

Толочко П. П., [1988]. Южная Русь: некоторые проблемы историко-археологического изучения города // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Ленинград: Изд. ЛГУ, 1988.— С. 180—190.

Толочко П. П., [1989]. Древнерусский феодальный город.— К.: Наук. думка, 1989.— 256 с.

Торгівля на Україні. XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина.— К.: Наук. думка, *1990.*— 407 с.

Троневич П. О., [1996]. Типологічний розвиток луцьких кахлів в XIV— XVIII ст.ст. // Гістарычна-археалагічны зборнік.— № 8.— Мінськ, 1996.— С. 220—235.

Троневич П. О., [1998]. Луцькі кахлі XIV—XX ст. // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб.— Луцьк: ЛДІКЗ, 1998.— С. 59—82.

Троневич П. О., [2003а]. Луцький замок.— Луцьк: Когеус-Діксон, 2003.— 199 с.

Троневич П. О., [2003б]. Волинь в сутінках історії України XIV—XVI ст.— Луцьк: Когеус-Діксон, 2003.— 109 с.

Троневич П. О., Сайчук Б. Т., [1990]. Підплитове поховання у луцькому замку // Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура).— Ч. 2.— Луцьк, 1990.— С. 16—17.

Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т., [2001]. Втрачені християнські храми Луцька.— Луцьк: Діксон, 2001.— 80 с.

Трусау А. А., Собаль В. Е., Здановіч Н. І., [1993]. Стары замак у Гродне XI—XVIII ст.ст. Гісторыка-археалагічны нарыс.— Мінск: Навука і техніка, 1993.— 152 с.: іл.

Турилов А., [1992]. К изучению "Сказания о явлении и чудесах Николы Чудотворца в Лукомле" // Наш радавод.— Гродна, 1992.— С. 145—159.

Тутковский П. А., [1911]. Древнейшая добывающая промышленность на Волыни // Тр. общества исследователей Волыни.— Т. 9.— Житомир, 1911.— С. 167—198.

Утевська П., Горбачов Д., [1986]. Андрій Русин // Всесвіт.— 1986.— № 7.— С. 157—158.

Федоров-Давыдов Г. А., [1966]. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.— М.: Изд-во МГУ, 1966.— 274 с., илл.

Федоров-Давыдов Г. А., [1976]. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов.— М.: Искусство, 1976.— 236 с.

Федоров-Давыдов Г. А., [1992]. Золотоордынские города Нижнего Поволжья в системе "Шелкового пути" // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье (тезисы докладов). Международный научный семинар.— Донецк, 1992.— С. 70—71.

Филатов В. В., [1971]. Рязанская икона "Параскева Пятница" // СА.— 1971.— № 1.— С. 169—190.

Флоровский А. В., [1935]. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII вв.).— Т. 1. — Прага, 1935. — 200 с.

Флоря Б. Н., [2000]. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре первой пол. XIV в.) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998.— М.: Изд-во вост. лит-ры, 2000.— С. 250—254.

Хілько М., [1998]. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб.— Луцьк: Істор.-культ. заповідник, 1998.— С. 162—163.

Цинкаловський О., [1935]. Старе дерев'яне церковне мистецтво на Волині // Життя і знання.— Рік 8.— Львів, 1935.— С. 114—116.

Чайка Р. М., [1996]. Нові матеріали досліджень городища Листвин // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р.— Львів: ЛДУ, 1996.— С. 9—11, рис. 10—12.

Черепнин А. И., [1900]. О гривенной денежной системе по древним кладам // Тр. Московского нумизматического общества.— 1900.— Т. 2, вып. 2.— С. 98—215.

Чукова Т. А., [1991]. Интерьер в древнерусском храмовом зодчестве конца X—первой трети XIII в. Автореферат канд. дисс.— СПб, 1991.— 18 с.

Чукова Т. А., [1996]. Синтроны в древнерусском зодчестве XI—начала XIII века // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15—19 января 1990 г.).— СПб.: Изд-во Д. Буланина, 1996.— С. 42—45.

Шабульдо Ф. М., [1987]. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К.: Наук. думка, 1987.— 179 с.

Шараневич И., [1863]. Исторія Галицко-Володимирской Руси от найдавнейших времен до року 1453.— Львов, 1863.— 440 с.

Швец Г. И., [1971]. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР.— Л.: Гидрометеоиздат, 1971.— 244 с.

Шевальє П'єр, [1960]. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про татар / Пер. з франц.— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— 197 с.

Шекун А. В., [1987]. Исследования на Черниговщине // АО.— 1985.— М.: Наука, 1987.— С. 435.

Шекун А. В., Веремейчик Е. М., [1987]. Исследование на поселении Лесковое // АО — 1985.— М.: Наука, 1987.— С. 436—437.

Шелковников Б. А., [1957]. Поливная керамика из раскопок города Ани.— Єреван, 1957.— 45 с.

Шеломенцев-Терский С. В., [1987]. Древнерусский Перемыль // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюз. конф. (Суздаль, 1987).— М.: Наука, 1987.— С. 283.

Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С., [1990]. О языческих элементах в культуре населения Волыни в X—XIII вв. // VI Междунар. конгр. славянской археологи: Тезисы докладов советской делегации.— М.: Наука, 1990.— С. 130—131.

Шеломенцев-Терский С. В., [1992]. К вопросу о конструкции вала на некоторых городищах Волыни в IX—XI вв. // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза: Тезисы дакл. канфэренцыі прысвечанай 80-годдзю з дня нарадження А. Р. Мітрафанава (10—12 снежня 1992 г.) — Менск, 1992.— С. 109—112.

Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С., [1995]. Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974—1991 гг.) // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа.— М., 1995.—С. 58—66. (Материалы по археологии России, вып. 2).

Шеломенцев-Терський С. В., [1999а]. Лучеськ X—XV ст. Дис. … канд. іст. наук.— Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.— 382 с.— (Машинопис).

Шеломенцев-Терський С. В., [1999б]. Лучеськ X—XV ст. Автореф. дис. … канд. іст. наук.— Київ: Ін-т археології НАН України, 1999.— 20 с.

Шкоропад В. В., [2004]. Охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці Рованці (урочище Гнідава), що на Волині // АВУ 2002—2003.— К.: Ін-т археології НАНУ, 2004.— Вип. 6.— С. 365—367.

Шорин М. В., [1991]. Вопросы классификации и датировки культовых камней (по материалах Новгородской обл.) // КСИА.— М.: Наука, 1991.— Вып. 205.— С. 77—83.

Штыхов Г. В., [1975]. Древний Полоцк IX—XIII вв.— Минск: Наука и техника, 1975.— 136 с.

Штыхов Г. В., [1978]. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.).— Минск: Наука и техника, 1978.— 160 с.

Щавелева Н. И., [1984]. Киевская миссия польских доминикан // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования.— М.: Наука, 1984.— С. 139—140.

Юра Р. О., [1962]. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Т. 12.— С. 57—130.

Ягодинська М., [1999]. Давньоруське житло на підкліті з Теребовлі // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник.— Тернопіль: Екон. думка, 1999.— С. 96—101.

Яковенко Н. Н., [1991]. Про критерії автентичності поземельних актів XV — першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії України.— К.: Наук. думка, 1991.— С. 10—23.

Яковенко Н. Н., [1993]. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.— К.: Наук. думка, 1993.— 416 с.

Янин В. Л., [1970]. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— М.: Наука, 1970.— Т. 1: Печати X—нач. XIII вв.— 326 с.

Balaban M., [1927]. Karaici w Polsce // Studia historyczne.— Warszawa, 1927.— S. 56—67.

Baliński M., Lipiński T., [1845]. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.— Warszawa, 1845.— T. 2.— 789 s.

Barwinski B., [1909]. Pieczęcie bojarow halicko-Wołyńskich z pierwszej połowy XIV wieku // Miesięcznik geraldyczny.— 1909— № 8—9.— S. 116—117.

Baumgarten N., [1927]. Genealogies et marriages occidenteaux des Rurikides russes.— Rome, 1927.— 123 s.

Bender W., Kierzkowska E., Kierzkowski K., Bronicka-Rauhutowa J., [1957]. Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 r. // Sprawozdania archeologiczne.— Warszawa; Wrocław; Kraków, 1957.— T. 3.—S. 169—189.

Buczek K., [1935]. Wołyń w dawnej kartografii // Rocznik Wołyński.— Równe, 1935.— T. 4.— S. 2—17.

Buśko Cezary, [1997]. Archeologia w Rynku.— Wrocław, 1997.— 46 s.

Cynkałowski A., [1961]. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— 265 s., XXXI tabl.

Dabrowski Dariusz, [1997]. Małżeństwa Wasylka Romanowicza (Problem mazowieckiego pochodzenia drugiej żony) // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów.— Toruń, 1997.— S. 221—233.

Dabrowski Dariusz, [2002]. Rodowód Romanowiczów ksiażąt halicko-wołyńskich.— Poznań; Wrocław, 2002.— 348 s. (Biblioteka Genealogiczna.— T. 6).

Długosz J., [1867]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.— Kraków, 1867.— T. 2.— 519 s.

Długosz J., [1868]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.— Kraków, 1868.— T. 4.— 557 s.

Długosz J., [1869]. Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.— Kraków, 1869.— T. 5.— 678 s.

Drewko M., [1929]. Sprawozdanie z czynności Państwowego Konserwatora Zabytkow Przedhistorycznych na okręg Lubelski // Wiadomości archeologiczne.— 1929.— T. 10.— S. 281—285.

Dublanski A., [1939]. Nieznana pieczęć bojarska z XIV wieku w Muzeum Wołyńskim // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.— 1939.— R. 2.— Maj.— № 5.— S. 78—79.

Dutkiewicz J., [1934a]. Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu // Wołyńskie wiadomości techniczne (Łuck).— 1934.— ą 4.— 5.— S. 4.

Dutkiewicz J., [1934b]. Zamek Lubarta w Łucku // Kurjer literackonaukowy: Dodatek do № 321 Ilustrowanego kurjera codziennego.— 1934.— S. 12—13.

Dutkiewicz J., [1934c]. Zamki warownie na Wołynju // Kalendarz źiem wschodnich za rok 1935.— Warszawa, 1934.— S. 227—233.

Działalnośc muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku.— Łuck, *1938.*— 34 s.

Hoczyk-Siwkowa St., [1985]. Заметки о пространственном развитии западно-славянских городов в X—XIII вв. // Тез. докл. поль. делегации на V Междунар. Конгр. славянской археологии (Киев 1985).— Warszawa, 1985.— S. 50—55.

Hensel W., [1987]. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej: Wyd. IV, uzupełnione.— Warszawa, 1987.— 768 s.

Hoffman Jacob, [1935]. Województwo Wołyńskie // Kalendarz ziem wschodnich za rok 1936.— Warszawa, 1935.— S. 278—296.

Ginalski J., Kotowicz P., [2004]. Elementy uzbrojenia i uporządzenia jeździeckiego wczesnośredniowiecznego „Horodyszcze" w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2 // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.— T. 25.— Rzeszów, 2004.— S. 187—257.

Głosek Marian, 1996. Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich.— Warszawa; Łódź, 1996.— 143 s.

Grabowski M., Przezdiecki A., [1887]. Źródła do dziejów Polski.— T. 1.— Warszawa, 1887.— 345 s.

Gurba J., [1986]. Komplex osadniczy Czerwien-Czermno w świetle najnowszych badań archeologicznych // Folia societatis scientiarum Lublinensis, Vol. 25, 1983, Hum. 2.— Lublin, 1986.— S. 43—47.

Gvagninus A., [1611]. Kronika Sarmacyey Europskiej w którey się zamyka królewstwo Polskie ze wszystkiemi Państwy, Xestwy, y Prowincyami swemi.— Kronika ziemie ruskiej w której się zamieszka wszystkich miast, zamków, prowincyj do Polski należączych.— Kraków, 1611.— 123 s.

Encyklopedia powszechna.— Warszawa, *1864.*— T. 16.— 668 s.

Jablonowski A., [1911]. Wołyń, Podole i Rus Czerwona: Pisma.— Warszawa, 1911.— T. IV. — 108 s.

Joannis de Czarnkow, [1872]. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica.— Leopolis, 1872.— T. 2.— S. 619—756.

Fitzke J., [1937a]. Nowe wykopaliska. Wołyń // ZOW. — 1937. — T. 11.— Z. 11—12.— S. 165—166.

Fitzke J., [1937b]. O kilku okazach dawnej broni, znajdującej się w zbiorach muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Broń i barwa.— 1937.— R. 4.— № 1.— S. 17—19.

Fitzke J., [1937c]. Dwa nowe średniowieczne miecze w Muzeum Wołyńskim T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku // Broń i barwa.— 1937.— R. 4.— № 9.— S. 193—194.

Fitzke J., [1937d]. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku // Sprawozdania z czynnosci i posiedzeń Polskiej Akademii Umietności.— Kraków, 1937.— T. 42.— № 8.— S. 231—232.

Fitzke J., [1938]. Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyńiu // ZOW.— 1938.— №. 13.— Z. 9—10.— S. 125—128.

Fitzke J., [1939]. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Łucku // Ziemia Wołyńska.— 1939.— Rocz. 2.— nr. 6—7.— S. 103.

Fitzke J., [1939—1948]. Wczesnohistoryczne kurgany w Poddębcach pod Łuckiem // Wiadomości archeologiczne.— T. 16.— S. 335—363.

Iwanicki K., [1925]. Łuck i zamek w Łucku // Przegląd Lubelskokresowy.— 1925.— № 8—9.— S. 23—34.

Katalog broni w Muzeum imenia Lubomirskich.— Lwów, *1878.*— 78 s.

Kaindl R. F., [1897]. Haus und Hofbej der Rusnaken // Globus.— 1897.— Bd. 71.— № 9.— S. 137—156.

Karwicki Dunin Jozef, [1901]. Z zamglonej niedawno mienionej przeszlości: Opowiadanie historyczne.— Warszawa, 1901. — S. 144—150.

Kaladzinski L., [1996]. Tradycje wschodniosłowiańskie i zachodnioeuropejskie nowacje w kulturze materialnej miast Białorusi X—XVIII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy.— Kraków, 1996.— S. 43—60.

Kiersnowska Teresa, [1986]. Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu.— Warszawa, 1986.— 244 s.

Kraszewski J. I., [1985]. Wspomnienia Wołynia, Poleśia i Litwy.— Wilno, *1840.*— Paryż, 1860.— Warszawa, 1985.— 450 s.

Kruppe J., [1981]. Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce.— Wrocław, 1981.— 345 s.

Kunysz Antoni, [1968]. Budownictwo drewniane i obróbka drewna w średniowiecznym Przemyślu // Rocznik Przemyski.— 1968.— T. 12.— (nadbitka).— 36 s.

Kunysz A., [1975]. Kontakty handlowe Przemysla we wczesnym średniowieczu // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 1975.— T. XV—XVI.— S.

Lecijewicz L., [1989]. Słowianie zachodni: z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódz, 1989.— 424 s.

Lelewel J., [1844]. Dzieje Litwy i Rusi aż do uniji z Polską w Lublinie 1569 r. zawartej.— Poznań, 1844.— 567 s.

Lenczyk G., [1938]. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w wojewodztwie Wołyńskim // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.— 1938.— R. 1.— № 3.— S. 35—38.

Liwoch R., [2005]. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach // Acta Militaria Mediaevalia.— T. 1.— Kraków; Sanok, 2005.— S. 37—59.

Małuszyński M., [1938]. Włość łucka // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.— 1938.— R. 1.— № 4.— S. 52—54.

Małuszyński M., [1939]. Obraz średniowiecznego Łucka // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.— 1939.— R. 2.—№1.— S. 6—8.

Małuszyński M., [1939a]. Łuck w wiekach średnich.— Warszawa, 1939.— Rkps.— 77 s. // Науковий НА ЛДІКЗ.— Ф. 123.

Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O., [1998]. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.— Lublin; Chełm; Zamość, 1998.— T. 3.— S. 175—182, il.

Miasta Wołyńskie/ Pod red. T. Świszczowskiego.— Łuck: Nakładem zarządu miejskiego, *1937.*— 130 s.

Mirek-Kukulka A., [1994]. Przedmioty metalowe z badań na zamku w Czchowie // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego za rok 1993.— Rzeszów; Krosno; Tarnobrzeg; Tarnów, 1994.— S. 281—294.

Musianowicz K., [1969]. Drogiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne.— 1969.— T. 6.— S. 7—235.

Myszka M., [1981]. Starsze etapy rozwoju przestrzennego Olkusza w świetle wyników badań archeologicznych // KHKM.— 1981.— 3.— S. 281—291.

Nadolski A., [1959]. Prace wykopaliskowe w Czermnie // Archeologia Polski.— 1959.— T. 4.— Z. 1.— S. 96—101.

Naiważniejsze otkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic. Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r.— Chełm, *1997.*— 168 s.

Niemcewicz J. U., [1858]. Podróże historyczne po ziemiach Polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte.— Paryż; Petersburg, 1857.— 309 s.

Olgebranda S., [1901]. Encyklopedia Powszechna z ilustracjami i mapami.— Warszawa, 1901.— T. 9.— 345 s.

Orłowicz M., [1929]. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 111 ilustracjami i mapką województwa.— Łuck, 1929.— 380 s.

Ossowski G. [1865]. Łuck // Tygodnik ilustrowany.— *1865.*— № 289.— S. 124—125, 385—387; *1872.*— №238.— S. 28—30.

Petehyrycz W., [1995]. Bełz i Busk: próba rekonstrukji struktury socjotopograficznej w X—XV wieku // KHKM.— 1995.— 1.— S. 67—73.

Petehyrycz W., Ters'kyj S., [1997]. Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla // Rocznik Przemyski.— 1997.— T. 23.— Z. 5: Archeologia.— S. 107—118.

Pieta K., Placha V., [1989]. Getreide und Brotfunde aus Volkerwanderungszeit in Devin // Slovenska archeologia.— 1989.— 37.— 1.— S. 69—88.

Piotrowicz Ludwik, [1939]. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku.— Kraków, 1939.— 34 s.

Piotr z Dusburga, [2004]. Kronika ziemi Pruskiej.– Toruń, 2004.– 282 s.

Poppe A., [1958]. Grod Wołyń // Studia wczesnośredniowieczne.— 1958.— T. 4.— S. 227—300.

Poppe A., [1980]. Wołyń // Słownik starożytności słowiańskich.—1980.— Cz. 6.— S. 587—589.

Prusiewicz A., [1922]. Zamki i fortece na Wołyńiu.— Łuck, 1922.— 8 s.

Rauhut L., [1960]. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne.— 1960.— T. 5.— S. 231—259.

Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku/ Wyd. *A.Jablonowski* // Źródła dziejowe.— T. 6.— Warszawa, *1877.*— 244 s.

Rewski Z., [1936a]. Nieznane źrodło do dziejów Łucka // Znicz.— Łuck, 1936.— S. 23.

Rewski Z., [1936b]. Z zabytkow Wołyńia // Znicz.— Łuck, 1936.— S. 86—87.

Rewski Z., [1937]. Zabytki artystyczne Łucka // Ziemia: praca zbiorowa.— 1937.— № 11—12.— S. 240—247.

Rewski Z., [1938]. Odnależienie nieznanogo widoku starego Łucka // Ziemia Wołyńska.— 1938.— S. 117.

Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— T. 5.— Warszawa, *1884.*— 781 s.

Sprawa odbudowy zamku w Łucku // Ziemia Wołyńska.— *1939.*— № 2.— S. 32.

Stadnicki K., [1853]. Synowie Gedymina.– T. 2: Lubart xsiązę Wołyński.– Lwów: Z druk. Zakł. Narodowego imenia Ossolińskich, 1853.– 269 s.

Stadnicki K., [1882]. O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łac. obrz. na Rusi halickiej i Wolyniu.– Lwów, 1882.– 62 s.

Stecki T.-J., [1876]. Łuck starożytny i dzisiejszy.— Kraków, 1876.— 143 s.

Stryjkowski Maciej, [1846]. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi: Wydanie nowe.— Warszawa, 1846.— T. 1.— 386 s.

Świętosławski Witold, [1990]. Strzemiona średniowieczne z ziem Polski.— Łódź, 1990.— 121 s.

Swiszczowski T., [1939]. Herb miasta Łucka // Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poswiecony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.— 1939.— R. 2.— № 1.— S. 11—14.

Szaraniewicz I., [1886]. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w Haliczu w roku 1884/85.— Lwów, 1886.— 28 s.

Terski S., [1994]. Zespoły ceramiczne Łucka okresu późnego średniowiecza // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych: Materiały z konferencji (Rzeszów, 21—23. IX. 1993).— Rzeszów, 1994.— S. 197—209.

Trajdos T., [2001]. Dominikanie i franciszkanie we Lwówie do 1370 r. // Dzieje Podkarpacia.— T. 5. Początki chreścijaństwa w Małopolsce.— Krosno, 2001.— S. 423—448.

Vilniaus Ýemutinës pilies rûmai (1994—1995 metr tyrimai).—Vilnius, *1999.*— 376 p.

Wartołowska L., [1958]. Grod czerwienski Sutiejsk na pograniczu polskoruskim // Swiatowit.— 1958.— T. 22.— S. 139.

Weymann Stefan, [1938]. Cła i drogi gandlowe w Polsce piastowskiej.— Poznań, 1938.— 144 s.

Wiadomości numizmatyczne.— 1934.— №4.— 56 s.

Wojnicz Adam, [1922]. Łuck na Wołyńiu: opis historyczno-fizjograficzny.— Łuck, 1922.— 96 s.

Wykazy geograficzno-statystyczne. Wojewodztwo wołyńskie/ Wyd. *A.Jablonowski* // Źródła dziejowe.— T. 19.— Warszawa, *1889.*— 234 s.

Zabiela G., [1995]. Lietuvos Medines Pilys.— Vilnius, 1995.— 316 p.

Źródła dziejowe.— T. 19.— Warszawa, 1902.— 234 s.

Zubrycki D., [1844]. Kronika miasta Lwówa.— Lwów, 1844.— 492 s.

SUMMARY

The medieval city of Lutches'k is one of the oldest cities in Ukraine. Today the city is known as Lutsk and it is the administrative center of Volyn' oblast. Our research of this urban center focuses on 10th to the 15th centuries, the periods of the city's earliest history.

The history of this city was first studied by Y. Pearlstein, T.-Y. Stetsky, M. Malushyns'ky, B. Saichuk, and P. Tronevich. A great deal of research was completed by the architects B. Kolosok, R. Metelnyts'ky, and V. Semeniuk, among others, on the topographical structure of the city and its architectural monuments. Although archaeological discoveries have been studied since the second part of the 19th century, the first systematic examination of the city was undertaken during a ten-year archaeological program under the direction of S. Tersky. Between 1988 and 1998, the area of the dytynets, the central city core, its outlying areas and the suburbs of Pomostychi and Pans'kyj horod were subject to analysis. Our research revealed a clear picture of the medieval city's history, topography, and material culture. Based on the analysis of written records and archaeological findings, we have identified five periods in the development of the city.

Although the first written record of Lutches'k dates to 1085, the city is in fact much older. The medieval city center grew up around an existing trade and craft settlement sometime between the 7th and the 10th century. Even before becoming the city of Lutches'k, this area was the hypothetical center of Volyn'.

This first period, from the 7th to the 10th century, is known as the Tribal Period. The settlement on the island of Lutches'k was surrounded by other settlements on both banks of the Styr River, and was one of the Volyn' people's tribal centers. Located on an island, the city's oldest center grew on a naturally fortified area. On the top of the island, a fortified *dytynets* (which occupied an area of 0,8 hectares) existed. The recovery of artifacts from the Luzhitska culture indicates that the first fortification could have been built at that time, since first fort cities occurred during this period. However, this period remains poorly studied, since few artifacts have been recovered.

The second period was from the end of the 10th to the 11th century. During this period, the power of the local prince expanded and the city grew. Two areas of settlement from this time were clearly identified, the *dytynets* (the residence of the prince) and the outlying urban settlement, of six hectares. The materials of the 10th century are presented in detail. The buildings from this period were studied in the territory of dytynets, in the city's suburbs, and also in the neighboring settlements of Boratyn and Horodok. Elements relating to this large settlement were discovered throughout the region during excavations in the modern villages of Novostav, Boratyn, Hirka-Polonka, Rovantsi, Zmiyinets, Knyahyninok, Mylushi, Lyplyany, and Zhydychin, and also the excavation of barrows in the villages of Teremne, Borohiv, Lyshche, Krupa, Piddubtsi, and Stavok.

The third period lasted from the 12th century to the first part of the 13th century. By this time, Lutches'k was the largest urban center of the Volyn' Kingdom. The establishment of the Podil Suburb indicates continued growth. At that time, Podil, with an area of 17 hectares, became the primary center of trade for Lutches'k. Also at this time, the first monumental religious buildings such as the Cathedral and monasteries were built. Clearly, Lutches'k had become one of the most important economic and cultural centers of southwest Rus'

The fourth period was from the second part of the 13th century to the 1390's. Despite the Mongol invasion, Lutches'k continued to prosper and the city became an important international center of trade. The region remained an independent kingdom and was the main center of eastern Volyn' The city recovered from the invasion very quickly and the population of the surrounding areas expanded. During this time numerous stone and brick buildings were built throughout the city. Various new fortifications were erected, including the incorporation of the outlying trading suburb of Pomostych into the city's defensive line. Lutches'k indeed had become an important center of international trade.

The fifth period was between the 1380's and the 15th century. During this time, Lutches'k lost its political significance but remained an important urban and trade center in Eastern Europe. Various ethnic groups moved into the city and the multinational character to the urban population increased.

Combining the written and archaeological resources has allowed us to reconstruct in detail the changes in the layout of the city during its different stages of development. As a result of our excavations in the territory of the city

and suburbs, we were able to undertake a detailed study of the city's stratigraphy. During the course of this project we were also able to discover the exact location of city's religious buildings that were known from the documentary evidence. On the basis of this research, we were able to date the appearance of the city's fortifications. Our studies have also defined the location of Five Prince Yards, and six monasteries, all which date between the 12th and 14th centuries, in the territory of the city's suburbs.

Among the remains of monumental buildings attention is given to those sites which were intensely studied during this research, such as The Church of Saint John Bohoslov (dated 1170 s), the Upper and Lower "Okol'niy" castles, and the Prince's Palace (dated between the 13th and the 16th century). Unique examples of houses and wooden religious items (dated between the 13th and the 16th centuries) located on the territory of *dytynets* and the surrounding area were well preserved due to the nature of the soil. Fragments of other structures, such as the Church of St. Dmytro (dated to the 13th century), and a house near St. Trinity church (dated between the 14th and the 16th century) were also studied. Perhaps one of the most spectacular finds are the remains often houses, and a 14th Church and bell tower (studied in 1992) which is the oldest preserved buildings of this type in Ukraine.

The recovered archaeological finds tells us much of the life in the city. As a result of this research, we are able to fully illustrate a wide spectrum of trades from medieval Lutches'k. The excavation of the workshops of bakers and jewelers, for example, produced a large quantity of tools. Household finds and weapons from the 14th and 15th century which were found in the territory of the ancient Volyn' Kingdom are described in detail. These archaeological findings provide evidence of the important role that Great Lutches'k held in international trade and cultural connections with the Baltic countries, Central Europe, the Balkans, Byzantium, the Crimea and the cities of the Volga basin. Clearly, the imported and locally-made items found in this area tell us that Lutches'k was a large center of transit and regional trade.

The wide international connections indicate rapid development in the culture of the city. In the cultural and artistic legacy of Lutches'k, we noticed the synthesis of Western European, late Bizantine, and eastern influences. During the 14th and 15th centuries, due to rapid cultural development, Lutches'k became a political center, as well as a center of religion and art for all the eastern Slavic nations. In the historical and economic development of the city, we also noted that the culture had gone through several stages, from the epoch of "Two Faiths", which was a time of balance between paganism and Christianity, until the time when Lutches'k became one of the largest cultural centers of Ukraine.

This monograph, for the first time, systematized historical and archaeological materials concerning Lutches'k as one of the centers of Medieval Ukraine. A model for the development of a large Ukrainian city is proposed and this not only fills the gap in regional history but is also an important addition to the history of Eastern Europe in the 14th and 15th centuries.

Translated by Adrian Mandzy

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамович Д. И. 228
Агнеса (Агнешка),
донька Болеслава Кривоустого 195
Альберт І фон Буксгавден,
перший єпископ-місіонер в Ризі 195
Андрияшев А. М. 10, 18, 23, 184, 196, 219
Андрій І із Сплавки, єпископ 198
Андрій Михайлович Сангушко-Кошерський,
староста 202
Андрій Юрійович Боголюбський,
князь 21, 22, 50, 91, 186, 187
Андрій, угорський королевич 24, 25
Антонович В. Б. 12, 35, 74, 101, 102, 170,
187, 196, 219
Арсеній, єпископ 203
Арциховский А. В. 195, 219
Ауліх В.В. 6

Бабиченко В. Н. 222
Баєр Борис, краєзнавець 102
Байбурин А. К. 184, 219
Баранович О. 78, 219
Бартошевич Й., історик, 22
Батий, хан 24, 25, 112, 122, 201, 218
Батко, міщанин 115
Баторій Стефан, польський король 94
Батюшков П. 62
Белецкий С. В. 45, 219
Белуша, хорватський бан
та угорський палатин 195
Беляева С. А. 152, 219
Бенешевич В. Н. 229
Берке, великий хан 25
Бобринский А. А. 151, 219
Богусевич В. А. 189, 219
Богуш Боговитинович, шляхтич 102
Болеслав Кривоустий, польський князь 195
Болеслав Кучерявий, вел. князь польський 196
Болеслав Хоробрий, король польський 17, 196
Болеслав-Юрій II (Тройденович),
див. Юрій (Болеслав) II
Боняк, половецький хан 18, 196
Борисенков Е. П. 66, 114, 219
Боровський Я. Є. 135, 227
Бохан Ю. М. 181, 182, 219
Боянівська М. Б. 189, 219
Братчиков А. 102, 219
Брукс К. 114, 219
Брунов Н. И. 112, 219
Будинский-Кричка В. 115, 219
Буднікова (Окуневич) В. 7, 189, 220
Булатов Н. М. 163, 220
Бурундай, воєвода 25, 44, 218
Бучинский И. Е. 32, 36, 66, 220
Буша (Богуслава), княжна 25
Бырня П. П. 128, 220

Вактурская Н. П. 164, 220
Василій II, Великий князь московський 29
Васильева И. Н. 122, 220
Василько Романович, князь 22-25, 91, 195,
202, 218
Ватценроде Й., купець з Торуня 165
Векслер А. Г. 153, 220
Велес, божество 184
Веремейчик Е. М. 119, 234
Верзилов А. 10, 164, 165, 220
Виноградов О.О., краєзнавець 16
Винокур І.С. 6, 221
Вишенський І. 141, 199, 221
Вінцеслав Шамотульський,
староста руський 30, 202
Вітовт-Олександр Кейстутович, великий князь 27-
29, 50, 66, 74, 78, 87, 103, 127, 165, 181, 198,
199, 201
Власова Г. М. 153, 220
Возний І. П. 6, 184, 220, 227
Войніч А., див. Wojnicz Adam
Войняковський Казимир, художник 86, 93, 94,
122
Войтович Л. 11, 17, 18, 22-27, 30, 194, 220
Володарский Я. Э. 132, 221
Володимир (Дмитро) Мстиславович, князь 202
Володимир Андрійович, князь 23
Володимир Василькович, князь 25, 46
Володимир Всеволодович (Мономах), князь 17-
18, 91, 195, 202
Володимир Мстиславович, син Мстислава
Ізяславовича 18, 195
Володимир Рюрикович, князь 198
Володимир Святославович Великий,
київський князь 5, 17, 45, 94, 183
Володимир-Димитрій Мстиславович (Мачушич),
князь 59, 195, 218
Володимирко Галицький, князь 22, 23, 218
Володислав II Ягайло, див Ягайло
Володислав III король польський та угорський 29
Володислав Опольський, князь 198
Волошинський Яків, археолог 12
Вольф Й., історик 30
Ворон В. О. 52, 220
Воронин Н. Н. 22, 109, 220
Всеволод Володимирович, князь 195
Всеволод Ярославович,
великий князь київський 17-18

Всеволод Ярославович,
волинський князь 23, 202
Выезжев Р. И. 141, 221
Высоцкий С. А. 188, 220
В'ячеслав Володимирович Турівський, князь 22

Гавриленко В. О. 188, 220
Гаврилюк О. 6, 220
Гамкрелидзе Т. В. 184, 220
Ганна Гостська, землевласниця 29
Гаштовт, вельможа 30
Гвоздиковский К. 10, 220
Гедимін, великий князь литовський 25, 26
Гейда О. О. 93, 220
Геренчук К. И. 129, 220
Гертруда-Олісава (Єлизавета),
донька польського короля Мєшка II-Ламберта,
мати князя Ярополка 189, 195
Гліб Всеславич Полоцький, князь 18
Говденко М. М. 14, 16, 52, 221
Головня Петро Михайлович, земянин 101
Голубинский Е. 22, 221
Гондіус В., художник 135
Гончар В. М. 227
Гончаров В. К. 6
Горбачов Д. 189, 234
Горин С. 102, 221
Гошко Т. 31, 221
Грек Феофан, художник 189
Греков Б. Д. 164, 221
Гремислава, дочка князя
Інгваря Ярославовича 195
Григоренко, архітектор 10
Грифіна, дочка Ростислава Михайловича 195
Грицак Павло 24, 25, 50, 221
Грушевський М. 10, 18, 22, 24-26, 29, 30, 35, 45,
50, 164, 183, 196-198, 221
Гулевичі, землевласники 62
Гупало В. Д. 135, 141, 222
Гуревич Ф. Д. 64, 78, 221
Гюнтер I Шварцбурзький, німецький граф 195

Давид Ігоревич, князь 18, 103, 196, 218
Давид Святославович 18
Данило Острозький, староста 202
Данило Романович Галицький,
князь-король 22-25, 102, 181, 195, 218
Даркевич В. П. 36, 221
Дашкевич М., історик 25
Дашкевич Я. Р. 35, 196-198, 221
Детько Дмитро, боярин 26
Длугош, див. Dlugosz J.
Дмитро Детько, боярин,
староста землі Руської 26
Дмитро-Любарт (див. Любарт Гедимінович)
Дмитро-Сангушко Любартович, князь 30, 202
Довнар-Запольский М. 10, 31, 221
Домбровський Василь,
професор ун-ту Св. Володимира 10
Древко Михайло, археолог, див. Drewko M.
Дублянський А. 11, 189, 221, 235
Дулов А. В. 32, 222
Дучыц Л. У. 184, 221
Дьячков А. Н. 165, 221

Едигей, воєвода 218

Євфимій, єпископ 27, 202
Євфімія (або Агафія) 25
Єфрем, єпископ луцький і острозький 25

Журба 10
Журко О. 6, 221

Загорульский Э. М. 135, 184, 221
Зайкоўский Э. 184, 221
Запаско Я. П. 189, 221
Захватович Ян, інженер, 12
Заяц Ю. А. 181, 222
Заяць А. Є. 87, 198, 222
Зверуго Я. Г. 153, 222
Звиздецкий Б. А. 141, 222
Здановіч Н. І. 135, 233
Зеленин Д. К. 184, 223
Земовит I, князь Черський і Мазовецький 29, 195
Зіморович В., історик 25
Зубарь В. М. 183, 223
Зубрицький Денис, історик, див. Zubrycki D.
Зузук Ф. В. 222

Івакін Г. Ю. 24, 223
Іван III Великий, цар 171
Іван Мстиславович, князь 24, 202
Іван Мстишинський, боярин 103
Іван, єпископ 203
Іванішев Микола, професор 12
Івановський В. 101, 102, 129, 171, 215, 216, 223,
224
Ігнатій, переписувач 189
Ієвлєв М. М. 227
Ізяслав Інгваревич, князь 23, 46
Ізяслав Мстиславович, князь 18, 23, 99, 196
Інгвар Ярославович, князь 22-24, 46, 171, 195,
202
Іоанн, єпископ 203
Іоанна Кантакузина монета 163
Іоанна Цимісхія монета 162
Іона, єпископ 31, 203
Ірина-Кунігунда, дружина князя Ярополка 189
Ісус Христос 109, 111, 189, 194

Иванов В. В. 10, 23, 27, 184, 223
Иванов П. А. 24, 184, 199, 223
Ильин А. А. 170, 223
Исаевич Я. Д. 50, 195, 223

Казимир III Великий, король 26, 198, 218
Казимир IV Ягайлович,
Великий князь Литовський 30, 74, 79, 164, 198
Каминский Н. 188, 223
Карамзин Н. М. 10, 31, 223
Каргер М. К. 6, 183, 223
Качуровська-Крюкова А. 195, 223
Кверфельдт Э. К. 163, 164, 223
Кейстут, великий князь литовський 164
Кипріян, митрополит московський 29, 199
Кирпичников А. Н. 171, 172, 181, 182, 223
Киселев С. В. 181, 223
Кічий І. В. 7, 11, 201, 227
Кобяк, хан половецький 23
Козак Д. Н. 13, 14, 223
Козубська О. 198, 223
Коліщук В.Г., професор біології 54, 205
Колосок Б. В. 8, 10, 11, 33, 36, 45, 50, 52, 57, 58, 65, 66, 73, 79, 87, 90, 91, 101, 124, 205, 222, 223
Колчин Б. А. 135, 142, 223
Колчя, молодший дружинник 103
Коляда, дяк-переписувач 189
Кондаков Н. П. 189, 223
Конопля В. 6, 32, 102, 223
Конрад Мазовецький, князь 25
Контаріні Амвросій, посол Венеції 8, 73
Копернік М., вчений-астроном 165
Корзухина Г. Ф. 187, 223
Коринный Н. Н. 18, 223
Костин С. И. 114, 223
Костомаров Н. И. 36, 224
Костянтин IV, католікос 197
Костянтин Багрянородний, імператор 35
Костянтин Борисович Ростовський, князь 199
Костянтин Іванович Острозький, князь, староста 102, 202
Костянтин Чорторийський, князь 27
Котельницький Григорій, земянин 79
Котляр М. Ф. 6, 11, 18, 163, 170, 195, 223
Коялович Альберт В., історик 29
Кравченко А. А. 153, 164, 224
Кравченко В. М., архівіст 227
Крамаровский М. 170, 223
Красовский И. 78, 224
Крашевський Ян, землевласник 81
Креслав з Курозванок сандомирський воєвода 27
Крикун М. Г. 30, 223
Кримський А. Ю. 197, 223
Крип'якевич І. П. 10, 11, 22, 132, 171, 223
Крокотка І.Д., князь 102
Кропоткин В. В. 163, 223
Круковський Стефан, археолог, 12
Крылов А. К. 109, 224
Крылов О. Ю. 109, 224
Куза А. В. 6, 55, 224
Кунігунда (Ірина), дружина князя Ярополка Ізяславовича 195
Куремса, хан 24, 79
Кучера М. П. 13, 16, 33, 55-58, 60, 62, 96, 102, 103, 111, 115, 127-128, 141, 152, 163, 224, 225
Кучінко М. М. 6, 7, 13, 14, 16, 32, 36, 37, 52, 65, 73, 96, 102, 132, 141, 152, 182, 188, 205, 206, 208, 209, 211, 224, 228

Лабутина И. К. 32, 224
Лазарев В. Н. 189, 194, 224
Лащук Ю. П. 141, 224
Лев Данилович, князь 25, 55
Лев Юрійович, князь 25, 26, 50, 202
Левицкий Ор. 10, 12, 56, 59, 62, 65, 74, 94, 187, 199, 224
Левкович І. 29, 224
Леський Сигізмунд, археолог 12
Лешко Білий, польський князь 195
Лешко Чорний, польський князь 195
Лильо І. 199, 224
Лимонов Ю. А. 22, 224
Линдер И. М. 194, 225
Лихачов Н.П., історик 188
Лихтер Ю. А. 153, 221
Лівський Едмунд, колекціонер 182
Ліннiченко Іван 10, 225
Логвин Г. Н. 11, 50, 54, 58, 189, 225
Лонгінов А. 25
Лук'янчук Ю. А. 225
Лукомский Г. К. 10, 225
Лукомський Ю. В. 50, 122, 225
Лунина С. Б. 164, 225
Лысенко П. Ф. 6, 78, 135, 152, 181, 225
Любавский М. Ф. 10, 30, 31, 225
Любарт-Дмитро Гедимінович, великий князь 7, 8, 25-26, 30, 50, 79, 103, 109, 164, 196, 198, 201
Людовик Анжуйський, угорський король 26

Мазурик Ю. 6, 7, 236
Майоров А. В. 35, 225
Малевская М. В. 6, 7, 11, 14, 16, 33, 36, 37, 39, 41, 42, 44-47, 50, 57, 58, 61, 66, 104-106, 108, 109, 111, 112, 129, 170, 194, 205, 217, 219, 225, 226
Малков Ю. Г. 109, 226
Маркелова С. П. 122, 231
Масан О. М. 129, 165, 226
Маслов Л. 11, 12, 50, 226
Матвієйко М. В. 13, 96, 152, 153, 208, 226
Матиюк Н. Г. 225
Матфій, митрополит 22

Махновець Л. 25, 79, 225
Мацюк О. Я. 189, 226
Мегей В. 221
Медведев А. Ф. 181, 226
Мельник Борис, зброєзнавець 182
Мельник Е. Н. 12, 91, 102, 183, 226
Менглі-Гірей, хан 31
Мендовг, король Литви 24
Мердер А. 11, 31, 184, 226
Мерперт Н. Я. 181, 223
Месроп, католікос 197
Метельницький Р. Г. 7, 11, 15, 16, 20, 36, 37, 42, 45-47, 65-67, 73, 77, 79, 87, 90, 113, 132, 224, 226
Мехтільда, донька князя Ярополка 195
Микола Давидовича Святоша, князь 196
Миколай з Кузи, кардинал 28-29
Миролюбов М. А. 189, 226
Михайлина Л. П. 184, 226
Михайло Монтовтович, староста 202
Михайлюк О. Г. 7, 11, 201, 226
Михеев В. К. 152, 226
Мицько І. З. 7, 194, 198, 199, 227
Мишко Д. І. 171, 226
Мовчан І. І. 135, 226
Могитич І. Р. 113, 114, 227
Могитич Р. І. 6, 226
Мокеев Г. Я. 45, 220
Мохов Н. А. 163, 197, 227
Моця О. П. 55, 183, 184, 227
Мстислав Володимирович Великий 59
Мстислав Данилович, князь 10, 11, 24, 25, 50, 55, 59, 60, 62, 196, 202
Мстислав Ізяславович, князь 22, 23, 195, 196
Мстислав Юрійович, князь 22
Мстислав Ярославович (Німий) , князь 22-24, 49, 202
Назаренко А. В. 162, 227
Нарушевич, історик 17
Насевич В. Л. 199, 227
Насонов А. Н. 66, 227
Немира Резанович, староста 202
Немира Товпижинський, боярин 102
Несецький К., історик 30
Нидерле Л. 35, 227
Николаев Н. И. 26, 227
Никольская Т. Н. 152, 227
Никольский Н. К. 199, 227
Нікольченко Ю. М. 6, 128, 141, 152, 228
Німцевич Ю., див. Niemcewicz J. U.

Овсянников О. В. 152, 227
Овчинников О. Г. 7
Олег Віщий, князь 184
Олег Гореславович, володимиро-волинський князь 195
Олекса Двірський, боярин 24
Олександр Белзький, князь 23
Олександр Белзький, князь 23
Олександр Ніс луцький намісник 30
Олександр Пронський, староста 202
Олександр, великий князь Литовський 31, 73, 79, 171
Олексій, єпископ 101, 203
Олена, дочка князя Лешка Білого 195
Олізар Шилович, староста 31, 79, 202
Олійник О. П. 11, 227
Онофрій, боярин 202
Оприск В. Г. 216, 223
Орда Л. 10, 31, 62, 66, 227
Орлова М. А. 109, 228
Осаульчук О. 6, 227
Осипов Д. О. 153, 221
Отек, боярин 198, 202
Отто II Чорний, князь моравський (оломоуцький) 195
Отто Орламюндський, німецький граф 195
Охріменко Г. В. 12, 13, 16, 32, 89, 90, 96, 102, 151, 153, 188, 208, 225, 227

Павленко Ю. В. 183, 223, 227
Павлів Д. Ю. 33, 101, 129, 171, 210, 215, 223, 227
Панишко С. Д. 6, 56, 227
Панченко М. 171, 227
Папа Римський 195
Пастернак Я. 5, 45, 228
Пашуто В. Т. 11, 24, 25, 171, 181, 228
Пелещишин М. А. 6, 101, 228
Перлштейн А. 10, 59, 94, 102, 228
Пескова А. А. 108, 152, 187, 224, 226, 228
Петрик В. 50, 122, 225
Петро з Дусбурга, пруський хроніст, див. Piotr z Dusburga
Петро Ратенський, митрополит 194
Петро Янович (Білий), староста 202
Петро, лікар-сирієць 196
Петров Н. И. 10, 12, 171, 187, 228
Пивоваров С.В. 6, 229
Писаренко Ю. Г. 135, 184, 229
Пламеницька Є. 195, 229
Пламеницька О. 11, 86, 195, 229
Плано Карпіні, мандрівник 25
Погодин М. П. 10, 228
Позвізд Володимирович, князь 17, 202
Поздняков Валерий 86, 228
Полевой Л. Л. 141, 228
Поліщук В. В. 30, 228
Потапов, археолог 11
Потин В. М. 162, 228
Потоцька Г., художниця 94
Предслава, дочка Данила Романовича (Галицького) 195

Приселков М. Д. 26, 228
Прищепа Б. А. 6, 128, 141, 152, 228
Путята, київський воєвода 18
Пшемиський Казимир, краєзнавець 12
Пясецкий В. М. 66, 114

Рабан Т.В., директор 7
Радзівіл Альбрехт, староста 62
Радзівіл, князь 30
Радович Р. 122, 228
Рапов О. М. 11, 18, 22, 102, 228
Раппопорт П. А. 6, 11, 36, 45, 55, 66, 108, 109, 229
Ратич О. О. 6, 182, 229
Рафаїл Тараско, композитор, 29
Рогге Н. Г. 11, 229
Рожко М. Ф. 6, 7, 25, 50, 79, 189, 229
Роман Данилович, князь 25, 196
Роман Мстиславович, князь 22, 23
Ростислав Михайлович, князь 195, 202
Ростислав Мстиславович, князь 24
Ростислав Смоленський, князь, 22
Ростиславко, боярин 202
Рубльов Андрій, іконописець 189
Рудаков В. Е. 122, 231
Русин Андрій, єпископ 115, 189
Русина О. В. 26, 229
Рыбаков Б. А. 23, 163, 229
Рыбина Е. А. 165, 195, 229
Рюрик Ростиславович, князь 23

Савва, єпископ 203
Сагайдак М.А. 73, 135, 230
Сайчук Б. Т. 7, 11, 13, 15, 16, 23, 37, 45, 46, 55, 57, 60, 63-65, 83, 86, 93, 94, 96, 137, 148, 153, 162, 165, 181, 183, 194, 198, 206, 209, 214, 217, 230-231
Самоквасов Д. 103, 230
Сас П. М. 115, 230
Св. Івана Хрестителя (Предтечі) свято 45
Св. Микола Можайський 194
Сванидзе А. А. 129, 230
Свешников И. К. 33, 119, 135, 230
Свидригайло-Лев-Болеслав Ольгердович, великий князь 8, 28-30, 32, 50, 62, 79, 91, 181, 182, 196, 198
Святополк (Іван) Мстиславович, князь 18, 195, 202
Святополк Ізяславович 18
Святослав (Микола) Давидович, князь 18, 202
Святослав (Миколай) Ярославович, володимирський князь 18
Святослав Всеволодович, князь 23
Седов В. В. 55, 78, 184, 230
Семен Юрійович Гольшанський, староста 202
Семенюк В.Ф. 7, 13, 15, 16, 59, 73, 83, 84, 125, 129, 184, 205-208, 230
Сендульский А. 10, 17, 230
Сергеева З.М. 153, 230
Сергеева М. С. 187, 230
Сигізмунд І, Великий князь Литовський, польський король 30, 73
Сигізмунд Август, польський король 81
Сигізмунд, імператор Священної Римської імперії 29, 102
Сидоренко О. Ф. 163, 230
Січинський В. 8, 73, 112, 230
Скоп Л. 189, 230
Собаль В. Е. 135, 233
Соболевський, поміщик 102
Софонович Феодосій, літописець 183, 230
Станіслав, князь київський 25
Станчак Я.Г. 187
Старков В. Ф. 172, 230
Сташук В. А. 225
Столярова Л. В. 63, 230
Стрийковський М., див. Stryjkowski Maciej
Струков П., художник 61, 62

Талис Д. А. 122, 231
Тарасаў С. В. 171, 187, 230
Татаринов К.А., професор біології 132
Татищев В. Н. 18, 231
Телегин Д. Я. 32, 231
Тельнов Н. П. 184, 231
Теодоріх (Дитріх) фон Буксгавден, рицар-воєвода 195
Теодорович Н. И. 102, 231
Теодорос II, католікос 197
Терещенко А.В., археолог 164
Терлецький Кирило, єпископ 11
Терський В. С. 6, 7, 11, 12, 96, 102, 152, 204, 209, 231, 233
Терський С. В. 5-7, 11-13, 15-17, 24, 25, 33, 35-37, 42, 44, 47, 50, 52, 54, 57, 64-66, 83, 84, 89-91, 94, 96, 99, 101-103, 112, 122, 127-129, 132, 137, 135, 141, 151-153, 162-165, 181, 183, 184, 188, 189, 195, 197, 198, 204-209, 218, 225, 228, 231-234
Тимощук Б.О. 6
Тимур, хан 197
Титар Н. В. 6, 233
Тихомиров М. Н. 78, 199, 233
Тищенко О. Р. 151, 233
Тігак, половецький хан 196
Токарський Ю. 25, 50, 79, 229
Толочко П. П. 13, 55, 200, 201, 233
Трифон, єпископ 202
Троневич П. О. 7, 11, 13, 15, 16, 23, 31, 46, 52, 55, 57, 64, 79, 86, 91, 93, 101, 123, 127, 183, 233

Трусау А. А. 135, 233
Туллі Чеслав, професор архітектури Львівської політехніки 51
Турилов А. 199, 234
Тутковский П. А. 184, 234
Тэйлор Э. И. 184, 231

Узденников В. В. 185, 222
Утевська П. 189, 234

Фасмер М. Р. 26, 229
Федір Данилович Острозький, князь 27
Федір Любартович, князь 26, 27, 198, 202
Федір Янушович, староста 202
Федір, єпископ 203
Федоров-Давыдов Г. А. 164, 196, 197, 234
Феогност, митрополит 26, 199
Феодор, єпископ 202
Феодосій, єпископ 202
Филатов В. В. 93, 234
Флоровский А. В. 195, 234
Флоря Б. Н. 8, 25, 234
фон дер Лінде Т., торуньський радник 165

Хілько М. В. 7, 11, 15, 48, 49, 57, 93, 101, 117, 183, 188, 191, 193, 211, 212, 233, 234

Цинкаловський О. 12, 35, 102, 114, 152, 234, 235

Чайка Р. М. 6, 182, 234
Черепнин А. И. 170, 234
Чикаленко Левко, археолог 12
Чукова Т. А. 109, 234

Шабульдо Ф. М. 26, 27, 50, 196, 234
Шараневич И. 10, 25, 27, 29, 198, 234
Шварно Данилович, князь 25
Швец Г. И. 32, 66, 114, 234
Шевальє П'єр 73, 234
Шекун А. В. 115, 119, 234
Шелковников Б. А. 164, 234
Шеломенцев-Терский В. С., див. Терський В.С.
Шеломенцев-Терский С. В., див. Терський С.В.
Шендрук, водолаз 182
Шептицький А., митрополит 5
Шкоропад В. В. 209, 234
Шолохова, археолог 37
Шорин М. В. 184, 235
Штейнгель Ф. Р., барон, власник музею у Городку біля Рівного 182
Штыхов Г. В. 135, 199, 235

Щавелева Н. И. 198, 235
Щербаківський Д., історик 25

Юра Р. О. 152, 235
Юрій (Болеслав) II Тройденович, князь 26, 50, 189, 196, 198
Юрій Долгорукий, князь 18, 20, 22, 218
Юрій Домажирич, боярин, тисяцький 24
Юрій Левович, князь, 11, 25, 94
Юрій Пінський, князь 30
Юрій Ярославович Турівський, князь 23
Юрша, староста 29, 30, 202

Яблоновський Я., історик 25
Ягайло-Володислав Ольгердович, польський король 27, 29, 74, 151, 164, 165, 170, 171, 189, 198, 218
Ягодинська М. 6, 235
Яковенко Н. Н. 8, 25, 55, 235
Якубовский А. Ю. 164, 222
Якубовський В. 221
Ян із Сенни, староста олеський 30
Янин В. Л. 45, 188
Ярополк-Гаврило-Петро Ізяславович, князь 18, 55, 102, 189
Ярослав (Іван) Ізяславович, князь 17-18, 22, 24, 45, 102, 104, 182, 195, 202
Ярослав Володимирович Мудрий, князь 17
Ярослав Володимирович Осмомисл, князь 22, 23, 218
Ярослав Інгварович, князь 23, 24, 202
Ярослав Мстиславович, князь 22
Ярослав Ярополкович, князь 18, 202
Ященко П.Т., біолог 129

Balaban M. 197, 235
Baliński M. 10, 79, 235
Barwinski B. 189, 235
Baumgarten N. 24, 235
Bender W. 6, 235
Bronicka-Rauhutowa J. 235
Buczek K. 29, 235
Buśko Cezary 152, 195, 235

Cynkałowski A., див. Цинкаловський О.

Dabrowski Dariusz 24, 26, 196, 235
Długosz J. 5, 8, 17, 27, 29, 30, 91, 181, 197, 235
Drewko M. 12, 33, 94, 235
Dublanski A., див. Дублянський А.
Dutkiewicz J. 11, 235

Fitzke J. 12, 32, 96, 102, 127, 171, 172, 235

Ginalalski J. 182, 235
Głosek Marian 172, 181, 235
Grabowski M. 198, 235
Gurba J. 6, 235
Gvagninus A. 78, 235

Hensel W. 93, 235
Hoczyk-Siwkowa St. 55, 235
Hoffman Jacob 141, 235

Iwanicki K. 11, 235

Jablonowski A. 10, 236, 237
Joannis de Czarnkow 8, 26, 236

Kaindl R. F. 184, 236
Kaladzinski L. 141, 236
Karwicki Dunin Jozef, 236
Kiersnowska Teresa 129, 181, 195, 236
Kierzkowska E. 6, 235
Kierzkowski K. 6, 235
Kotowicz P. 182, 235
Kraszewski J. I. 5, 8, 236
Kruppe J. 141, 236
Kunysz A. 6, 135, 236

Lecijewicz L. 56, 236
Lelewel J. 10, 236
Lenczyk G. 102, 236
Lipiński T. 10, 79, 235
Liwoch R. 182, 236

Małuszyński M. 11, 102, 181, 236
Mazuryk J. див. Мазурик Ю.
Mirek-Kukulka A. 152, 236
Musianowicz K. 6, 236
Myszka M. 141, 236

Nadolski A. 6, 236
Niemcewicz J. U. 8, 56, 237

Olgebrand S. 29, 237
Orłowicz M. 5, 91, 237

Ossowski G. 10, 237
Ostapjuk O. 6, 236

Panyszko S., див. Панишко С.Д.
Petehyrycz W. 5, 6, 237
Pieta K. 127, 237
Piotr z Dusburga 29, 237
Piotrowicz Ludwik 162, 237
Placha V. 127, 237
Poppe A. 6, 237
Prusiewicz A. 11, 237
Przezdiecki A. 11, 198, 235

Rauhut L. 94, 101, 135, 141, 153, 237
Rewski Z. 9, 11, 94, 237

Stadnicki K. 198, 237
Stecki T.-J. 7, 8, 10, 17, 22, 66, 79, 81, 91, 103, 198, 237
Stryjkowski Maciej 8, 17, 237
Swiszczowski T. 11, 79, 236
Szaraniewicz I., див. Шараневич И.
Świętosławski Witold 182, 237

Terski S., див Терський С.В.
Trajdos T. 94, 237

Wartberge G. 26
Wartołowska L. 6, 237
Weymann Stefan 162, 197, 237
Wojnicz Adam 5, 11, 94, 237

Zabiela G. 172, 237
Zubrycki D. 31, 237

Ак-Керман (Білгород Дністровський), м. 163, 164
Ак-Мечеть, м. 197
Англія 66
Ані, м. 164
Антонівці, с. 6
Аргамакли-Сарай, м. 197
Архимандриче подвір'я 33

Бабине коліно, ур. 94
Баклинське городище 122
Белз, м. 5, 6, 26,
Белзське князівство 25
Берестейщина 198
Берестечко, поле бою 135
Берестя, м. 6, 26, 50, 78, 135, 164, 181, 188, 196
Бернардинський монастир 91, 94
Біваки, ур. 12, 35, 101, 132
Білгород, м. 55
Білорусь 5, 105, 195
Близький Схід 196
Болгарія 109
Болохівська земля 23, 24
Боратин, с. 14, 100, 103, 128, 153, 159, 184, 200
Борисковичі, городище 197
Борохів, с. 12, 35, 200, 238
Брами Передмістя:
  Заглушецька 91
  Нова брама 91
  Владича 91
Брами міські:
  Глушецька 78
  Стирова (Троїцька) 78, 79
Братковського (Маяковського, королеви Ядвіги) вул. 65, 86
Братський див. Василіанський монастир
Брацлавщина 26, 30
Бригідок монастир 14, 53, 62, 65
Бутир, р. 102

Варшава, м. 10, 12
Василів, м. 6
Василівський монастир 75, 77, 91, 94
Василіянський (Братський) монастир 32, 78, 127
Вежі Верхнього замку:
В'їздна 47, 53, 57, 63-65, 77
  Владича 37, 39, 44, 45, 47, 50, 53, 64, 77, 115, 205
  Стирова 37, 47, 50, 52-54, 64, 77, 115, 132, 188, 204
Вежі Нижнього замку:
  Архімандрита 53, 64, 65, 77
  Всіх Владик 64
  Чорторийських 53, 64, 77
  Четвертинських 53, 64, 77
  Пінська 53, 58, 63, 64, 77
  Перемильська 58, 64
  Свинюшська 53, 62, 64, 65, 77
Велика вул. 65, 78
Велика Мечетня, золотоординське городище 197
Великий земський міст 75, 78, 79, 132
Великі Рикані, кургани 196
Вендська (Полабсько-Поморська) держава 162
Видубичі, ур. 103
Виноградна гора 129
Вишків, с. 12, 33, 35, 94, 153
Візантія 23, 163, 187, 196, 198, 199
Вільнюс (Вільно), м. 8, 50, 151, 181
Вірменія 163
Вірменський квартал 74, 197
Вісляни, плем'я 195
Вітебськ, м. 26, 50, 196
Владичий будинок 49, 122, 140, 142, 143, 197
Владичий двір 49, 115, 137
Волзька Болгарія 122
Волино-Подільська височина 32
Волинська земля 18, 23
Волинське князівство 198
Волинське Опілля 32
Волинь, м. 6,
Волковийськ, м. 153
Володимир Суздальський, м. 55
Володимир, м. 18, 22-26, 79, 94, 99, 122, 128, 141, 152, 163, 164, 175, 181, 187, 189, 195-198
Володимирське князівство 18, 25, 27
Ворскла р. 29
Вроцлав, м. 195
Всеволож, м. 182
Вулька, с. 32, 35, 36, 94, 153, 158

Гаврилюка вул. 89
Гай, княжий двір 10, 102
Галицька (Руська) земля 25, 26
Галицька митрополія 25
Галич, м. 6, 22-24, 45, 55, 122, 166, 171, 181, 198
Ганзейський союз 164
Гданськ, м. 181
Гірка Полонка, с. 12, 14, 103, 200, 238
Глушець р. 12, 36, 64, 67, 78, 91, 94, 153, 157, 171,
Глушецький міст, 78, 79, 93

Гнідава, с. 12, 13, 15, 16, 32, 33, 35, 36, 74, 79, 94-97, 99, 101, 114, 115, 126-128, 132, 144, 151-153, 155, 158, 165, 171, 182, 190, 200, 208
Головно, с. 181
Гомель, м. 30
Горинь, р. 200
Городниця на Дністрі 195
Городно, м. 45, 135
Городок біля Рівного, с. 182
Городок на р. Чорногузці, с. 200, 201, 238
Городськ, с., городище 141
Горохів, м. 35
Горохівський р-н 197
Градна гора, ур. 90, 91, 93, 94, 115, 128, 153, 184
Градний узвіз, вул. 89, 208
Грудка (Застирок), р. 96, 208
Грузія 163
Губин, м. 6

Д. Галицького вул. 68, 78, 82, 84, 206, 215
Давид-городок, м. 135
Данилів, м. 6
Дворець, с. 132
Дем'янів, с. 103
Деревська земля 18
Дніпро, р. 197
Дніпровський шлях 23
Дністер, р. 163, 196, 197
Домініканський монастир 14, 29, 74, 77, 81, 87, 103, 189, 128, 218
Дорогичин, м. 6
Дорогобуж, м. 6, 22-24, 108, 111, 128, 141, 152
Дорогобузьке князівство 22-24
Драгоманова (Троїцька, Домініканська, К.Лібкнехта) вул. 68-70, 78, 81, 82, 86, 188, 198, 206, 207, 214
Друцьк, м. 195
Дубищенський монастир 10, 164
Дубно, м. 18, 24, 79, 103, 163
Дунай, р. 197

Євразія 197
Єзуїтський колегіум 53, 65

Жидичин с. 12, 31, 100, 102, 103, 141, 187, 188, 189, 190, 194, 198—199, 200
Жидичинський монастир 164, 189, 199
Жидівський квартал 74
Жидовська вул. 115
Житомир, м. 187
Жуків, с. 96
Жукове дворище на Красному 101

Заборольський гай, 32
Замкова пл. 62
Зарічеськ, м. 66
Західний Буг, р. 163, 164, 182
Звенигород (Галицький), м. 5, 6, 93, 94, 119, 166
Зимнівський монастир, с. 58
Зміїнець, с. 12, 100, 102, 200, 238
Золота Орда 24-26, 29, 50, 83, 122, 163, 164, 170, 172, 173, 196, 197, 198, 201
Зудечів, м. 6

Іванківці, с., поселення 141
Ізборськ, м. 78
Іква, р. 163
Індія 184
Іран 163
Ірпінь, битва на р. 25

Кавказ 163
Калка битва на р. 23, 46
Кам'янець, м. на Берестейщині 50
Кам'янець, м., див. Шепетівське городище
Кам'янець-Подільський, м. 163, 166, 195
Камінь, м. 6, 50
Караїмська (Калініна) вул. 15, 73, 78, 87, 182, 206
Караїмська кенаса 77
Караїмський квартал 74, 197
Каракорум, м. 175
Кармелітська вул. 72
Кармелітський монастир, 74, 87
Катедральна вул. 57-59, 72, 73, 82, 86, 87, 205, 207, 211
Кашан, м. 163
Києво-Печерський монастир 18, 102
Київ, м. 5, 6, 17, 18, 22-24, 36, 45, 73, 135, 171, 183, 187, 189, 195, 198, 201
Київщина 25, 26, 182
Кичкарівка, с. 101, 148
Кілія, м. 197
Клевань, м. 163
Княгинінок, с. 10, 102, 200, 238
Кобилій дворець, див. Кобілки
Кобілки, ур. 29
Колодяжин, м. 152
Константинополь, м. 199
Короленка вул. 89, 90, 156
Коросно, м. 6
Коршівське городище 201
Костешти, м. 197
Краків, м. 12
Красне, с. 12, 32, 33, 35, 36, 79, 101, 119, 148, 175, 188, 200, 209
Красносельський монастир Св. Спаса 101, 189
Крево, м. 26, 27
Крем'янець, м. 24, 26, 53, 163, 166, 181
Кривий вал, вул. 89, 91, 92
Кривий міст 78, 79, 127
Крим 122, 163, 197, 198
Крупа, с., г-ще 12, 100, 102, 200, 238
Кульчин (Колчин), с. 12, 103, 141, 173

Латинський квартал 74
Липляни, с. 33, 200, 238
Лисичники, поселення 187
Листвинське городище 6, 182
Литва 24, 182
Лище, с. 35, 102, 200, 238
Ліда, м. 27
Лопатин, замок, 26
Луга, р. 163
Лукомль, м. 199
Лучиці, с. 200
Любар (Любартів), м. 26
Люблін, м. 188
Любомль, м. 6, 166, 181, 189
Львів, м. 6, 10, 29, 50, 93, 94, 141, 154, 166, 170, 195, 197
Львівська вул. 13, 141, 209

Мазовія 25, 50
Македонія 109
Мараморош 25
Маяки, золотоординське городище 197
Меджибіж, м. 24, 189
Милуші, с. 200, 238
Млинівський р-н 102
Могилки, ур. біля с.Боратин 14
Молдова 128, 163
Москва, м. 8, 171, 189, 194, 199
Мстиславль, м. 181
Мстишин, с., 100, 102, 103
Муравиця, м. 6, 18

Небіжка с., глиняні кар'єри 141
Небльська волость 18
Ніколо-Лінивець, м. 195
Німецьке (тепер Кам'янка) с. 198
Німеччина 66, 164
Новгород Великий, м. 22, 45, 111, 171, 184, 195
Новгородок, м. 25, 64, 78, 135, 152, 182
Новий Сарай, м. 164
Новостав, с., г-ще 12, 100, 103, 187, 189, 200, 238

Одеса, м. 197
Озаричівське поселення 152
Озерце с., гончарні горни 135, 141
Окольний (Нижній) замок 32, 65, 73, 78, 87, 127, 148, 157, 158, 182, 198, 205, 218
Олесько, замок, 26
Олика, м. 163
Олишський гостинець 163
Ополе, м. 152
Остров, маєток коло Ліди 27
Острог, м. 10
Острожець, с. 10, 162

Панський город, ур. 33, 98, 99, 101, 115, 128-132, 141, 150, 151, 172, 182, 184, 186, 187, 200, 209, 238
Перекопська орда 31
Перемиль, м. 6, 24, 25, 152, 153, 181
Перемильське князівство 24, 25
Перемишль, м. 5, 6, 50
Пересопниця, м. 6, 22, 23, 32, 96, 128, 141, 152, 153, 187, 201
Пересопницьке князівство 23, 24
Переяславль, м. 55
Південний Буг, р. 196
Південно-Західна Русь 23, 200
Північне Причорномор'я 163, 165, 170, 196, 201
Підгайці, с. 12, 102, 129
Піддубці, с. 12, 35, 200, 238
Підляшшя 198
Пінщина 198
Плитниця, ур. та вул. 53
Пліснесько, м., 6, 182
Побожжя 24
Погорина 22
Поділ, р-н Києва 66, 200
Подніпров'я 151
Половецький хут., поселення 141
Полонка (Чорногузка) р. 103, 163, 200, 201
Полонка, с. 103, 201
Полоцьк, м. 26, 55, 135, 171, 196, 201
Польське королівство 29
Польща 5, 8, 17, 25, 26, 29, 31, 50, 86, 141, 164, 182, 184, 196
Помостичі, ур. 13, 32, 35, 36, 78, 90-94, 96, 104, 129, 152, 156, 157, 200, 201, 218, 238
Правобережжя Дніпра 24
Пречистенський монастир 10, 75, 77, 91, 93, 94
Прип'ять, р. 66, 153, 196
Пристань, ур. 101, 102, 129, 131, 132, 145, 148, 152, 153, 158, 165, 171, 172, 174, 177, 181, 182, 188
Прусія 129
Псков, м. 32, 50, 171
Пулганів, с. 35, 170
Пушкіна вул. 94
П'ятницька (Торгова, М.Горького) вул. 89, 91, 93, 94, 208

Равинська вул. 78
Радзівілів палац 65
Райковецьке городище 171
Ринок (Ринковий майдан) 13, 16, 31, 66, 68, 69, 78, 81-83, 86, 87, 94, 120, 121, 122, 134, 151, 163, 168, 169, 182
Різдва Пресвятої Богородиці церква на Перині 111
Рованці, с. 14, 33, 98, 99, 128, 200, 215, 216, 238
Романів, с. 163
Ромош, с. 182

Росія 5, 31, 91, 194
Румунія 163

Сандомир, с. 162
Санкт-Петербург 6, 10
Сапалаївка, див. Яровиця р.
Сапогів, с. 153
Св. Афанасія церква 79, 94
Св. Богородиці костел у Володимирі 198
Св. Вознесіння церква 94
Св. Воскресіння церква 75, 94
Св. Георгія церква 75, 94
Св. Георгія церква у Любомлі 111
Св. Димитрія церква 10-14, 57, 59-63, 65, 75, 77, 103, 104, 111, 128, 152, 218, 239
Св. Духа (Св. Лазаря) церква 75, 77, 78
Св. Духа церква та ур. у Жидичині 100, 103
Св. Іоанна Богослова собор 9, 11, 14, 22, 23, 25, 37, 45-49, 64, 75, 77, 104-111, 119, 159, 170, 187-190, 194, 199, 216-218, 239
Св. Іоанна Хрестителя церква 75, 77, 79, 81, 86, 104, 112-114, 134, 162, 216
Св. Катерини церква 62-64, 75, 77
Св. Миколая церква на Липні 111
Св. Миколи церква 75, 77-80, 93, 162
Св. Миколи церква у Мстишині 102
Св. Михайла монастир у Києві 183, 187
Св. Михайла церква 75, 94
Св. Пантелеймона церква 99
Св. Параскеви П'ятниці церква 75, 77, 93, 94
Св. Петра церква 62-64, 75, 77
Св. Покрови церква 14, 73, 75, 77, 78, 80, 104, 189, 199, 218
Св. Різдва Христового церква 94
Св. Софії у Константинополі 199
Св. Степана вірменська церква 14, 73, 74
Св. Трійці каплиця у Любліні 188
Св. Трійці кафедральний костел 9, 53, 57, 58, 64, 77, 239
Св. Трійці собор (суч.) 94
Св. Трійці церква 75, 77, 81
Св. Хреста костел 77, 91, 94, 198
Св. Хреста костел монастиря Францисканців у Львові 94
Св. Юрія собор у Львові 26, 184
Св. Якова костел 74, 75, 77, 78, 81, 198
Св. Якова церква 62-64, 75, 77
Свята гора, ур. 12, 77, 90, 91, 94
Святоюрська гора у Львові 94, 184
Сербія 109
Середнє Подніпров'я 22, 24, 164, 201
Середнє Подністров'я 184
Середня Азія 122, 164
Серет, р. 163
Сивки, с. 10
Сині Води, м. 196
Сіверська земля 27
Сілезія 122
Скнилів, с. Золоч. р-ну 187
Скок, поселення (Молдова) 184
Скорботного Христа каплиця 94
Словаччина 127
Слуцьк, м. 18, 195
Смоленськ, м. 26, 196, 109
Сокілець, с., городище 141
Солдат, м. 197
Солоне, золотоординське городище 197
Спас, с. і м-р 199
Ставок, с. 55, 238
Старий Орхей, м. 197
Старі Дубища, с. 100
Старосамбірщина 199
Степань, м. 29
Стреве р. 26, 196
Судак, м. див. Сурож
Судова Вишня, городище 6
Сурож 197
Сутейськ, м. 6
Східне Погориння 24
Сянок, м. 6, 182

Тараски, с. на Брацлавщині 29
Тевтонський орден 50, 196
Теребовля, м. 5, 6, 163, 166
Теремне с. 12, 55, 103, 238
Торунь, м. 129, 164, 165
Торчин, м. 159, 171, 172, 187, 196, 198
Троїцька вул. 78, 81, 87, 197
Троїцький собор УПЦ КП 94
Троїщне (Заболоття), поле церковне 81
Турівське єпископство 25
Турівщина (Турово-Пінщина) 25, 30, 164
Туров, м. 27, 108
Тустань, м. 6, 189

Угол р., нині — р. Орель, ліва притока Дніпра 23
Угорщина 24, 26, 27, 165
Угровськ, м. 6, 23, 164, 187
Українки Л. бульвар 91, 93
Українки Л. парк 99
Урич, див. Тустань
Успенська церква у Дорогобужі 108, 111

Фельдшерівка, ур. 32, 33
Феодосія, м. 164
Флоренція 29, 189
Франція 66, 165

Хаджибей, м. 165, 197
Хмельницького Б., вул. 89, 208
Хмільник, ур., див. Помостичі

Холм, м. 6, 25,
Холмська земля 25, 30
Хорезм 164
Хорлупи, с. 163

Церквище, ур. 102
Цесіс, м., 165

Чаруківське городище 6, 12, 152
Чекно, с. 100, 102
Чемерин м. 6, 18, 66, 128
Червен, м. 6
Чернігів, м. 18, 23, 55, 93, 201
Чернчиці, с. 100, 101
Черськ, м. 50, 51, 181, 195
Чеське королівство 165, 195
Четвертий сінокіс, ур. 33, 34, 101, 129, 171, 215, 216
Четвертня, м. 164
Чівідале, м. 189
Чорне море 197
Чорнівське городище, Буковина 6, 184
Чорногузка, р., див. Полонка
Чортова буремля, ур. 183, 185
Чорторийськ, м. 6, 27, 50, 62, 164, 166
Чхов, замок 152

Шаріток монастир 64, 205
Швеція 129
Шевченка Т. вул. 79
Шепетівське городище 6, 189
Шехр-Ал-Джедід, м. 197
Широка вул. 87
Шпіцберген, о. 172
Шумськ, м. 23, 24, 152
Шумське князівство 23

Щецін, м. 93

Юриздика, ур. 33, 36, 75, 90, 91, 94, 104, 153, 208

Яздов, княжий двір (тепер Варшава) 129
Яловичі, с. 102, 132
Яровиця (Сапалаївка), р. 90, 91, 94, 132
Яровиця, с. 32, 33, 35, 36, 62, 79, 91, 94, 162, 170
Ярославичі, с. 10, 12, 100, 102, 187

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Терський Святослав Володимирович

ЛУЧЕСЬК
X—XV ст.

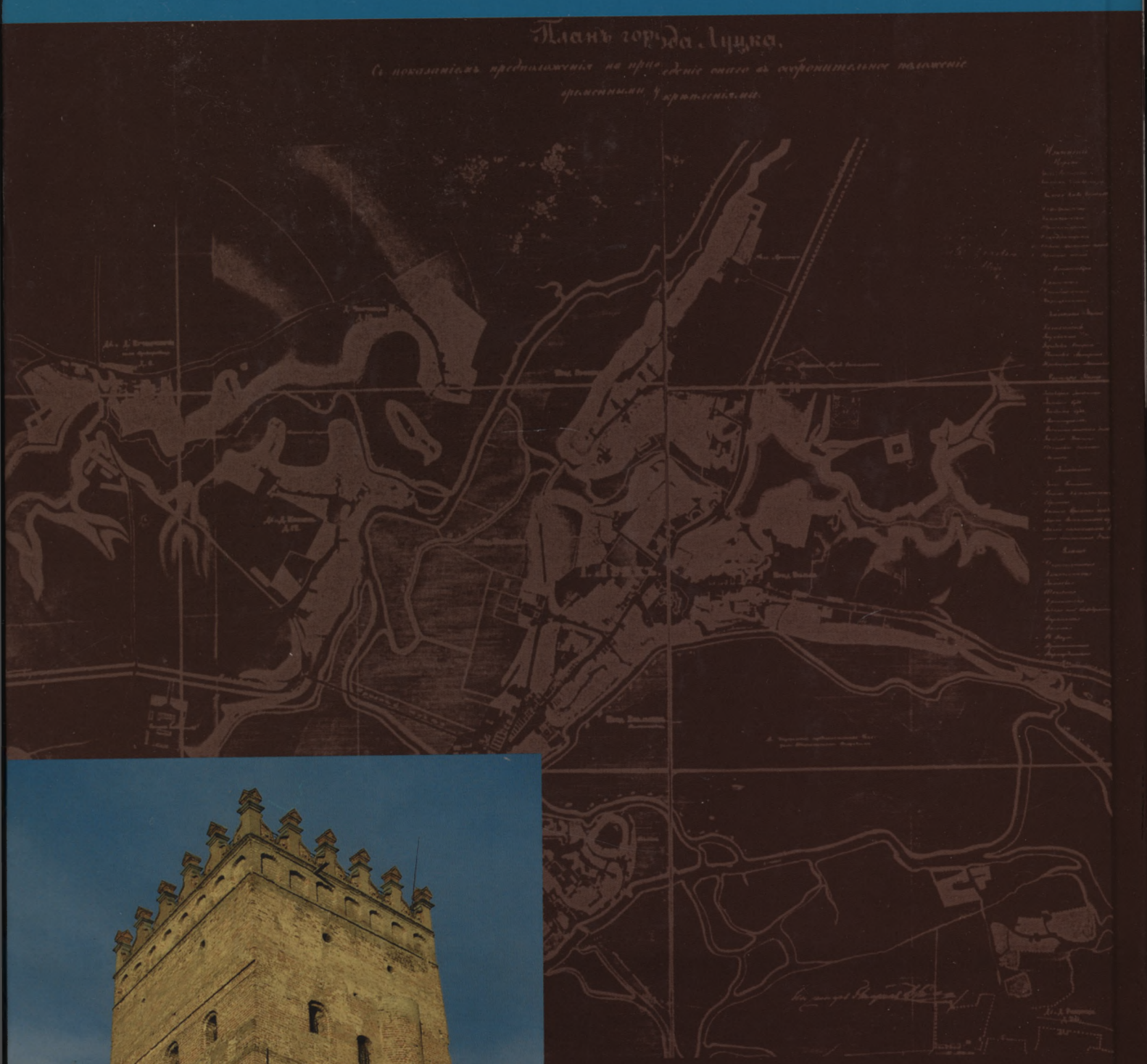
Редактор *Ольга Грабовська*
Коректор *Наталія Колтун*
Технічний редактор *Лілія Саламін*
Комп'ютерне верстання *Наталії Максимюк*
Художник-дизайнер *Уляна Келеман*

Здано у видавництво 11.09.2006. Підписано до друку 30.12.2006.
Формат 60×84 1/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умови. друк. арк. 29,3. Обл.-вид. арк. 18,80.
Наклад 900 прим. Зам. 60606.

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
Реєстраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

Поліграфічний центр
Видавництва Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

План города Луцка.

